

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЛОШКИ ФАКУЛТЕТ

Катарина В. Вучић

СЛИКА СРБА
И НАЦИОНАЛНЕ СУДБИНЕ
У ДЕЛУ ЈАКОВА ИГЊАТОВИЋА

докторска дисертација

Београд, 2016.

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF PHILOLOGY

Katarina V. Vučić

PORTRAYAL OF SERBS
AND THEIR NATIONAL DESTINY
IN THE WORKS OF JAKOV IGNJATOVIC

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2016.

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЙ ФАКУЛЬТЕТ
УНИВЕРСИТЕТА В БЕЛГРАДЕ

Катарина В. Вучић

ОБРАЗ СЕРБОВ
И НАЦИОНАЛЬНОЙ СУДЬБЫ
В ТВОРЧЕСТВЕ ЯКОВА ИГНЯТОВИЧА

докторская диссертация

Белград, 2016.

Ментор:

проф. др Зорица Несторовић, ванредни професор

Филолошки факултет у Београду

Чланови комисије:

проф. др Мило Ломпар, редовни професор

Филолошки факултет у Београду

проф. др Миливој Ненин, редовни професор

Филолошки факултет у Новом Саду

Датум одбране: _____

Захваљујем се својим професорима од којих сам стицала знања и учила се мишљењу о књижевности, пре свега професорима са предмета Српска књижевност XVIII и XIX века.

Највећу захвалност дугујем менторки, проф. др Зорици Несторовић, која је стрпљиво и поуздано водила и пратила све фазе настанка дисертације, на несебичној и драгоцену помоћи приликом истраживања.

Посебну захвалност дугујем проф. др Милу Ломпару на вредним сугестијама и саветима.

Искрено се захваљујем својим пријатељима који су ми помогли у прикупљању литературе и припреми текста.

Рад посвећујем својој породици.

СЛИКА СРБА И НАЦИОНАЛНЕ СУДБИНЕ У ДЕЛУ ЈАКОВА ИГЊАТОВИЋА

Апстракт

Предмет истраживања овако замишљеног рада представљало је дело Јакова Игњатовића у вези са принципима схватања и транспоновања историје у његовој полиморфној жанровској структури, начинима обликовања слике Срба, феноменом и представом националног идентитета и доживљајем националне судбине. Као језгро и духовну парадигму читавог богатог, морфолошки и тематски разноликог опуса уочили смо идеју народа у прошлости и садашњости: проблем његове историје и могућности егзистенције у савременом друштву. Рад истражује Игњатовићеве погледе на ова питања, како у његовој есејистици, публицистици, књижевној критици и аутобиографско-мемоарској прози, тако и у прозном књижевном опусу.

Испитујући Игњатовићев однос према значајним питањима која су обележила српску културу XVIII и XIX века, поставили смо га у контекст писаца национално-просветитељског усмерења у савременој историји књижевности названих доситејевском линијом, препознајући га као последњег представника ове духовне породице, не урушавајући притом његов положај зачетника и великог српског писца епохе реализма. У односу на резултате до којих смо дошли, уочавањем његове изразите дидактичко-моралистичке интенције начинили смо отклон од традиције тумачења која је слику света његових дела оценила као тривијалну и вулгаризовану и сагледали је у светлу критичке и пародијске наративне визуре. С друге стране, контрастивним моделом анализе у непосредну везу доведени су пишчева политичка мисао и ангажман са његовим књижевним назорима и радом и преиспитана улога у политичком животу нације. Осврнули смо се на могуће транспоновање политичких ставова у свет књижевне фикције и утицај идеолошког становишта у вези са кључним политичким питањима и положајем српског народа, имајући у виду жанровско одређење његове прозе (историјски и друштвени романи и приповетке).

Као писац који ствара у доба романтизма, а постаје репрезентативан за реалистичку поетику, овај аутор је својом мишљу, делом и ангажманом обележио ону културно-историјску парадигму која се у развоју српске културе одређује као историзам. У том правцу истраживали смо одговоре на питање смисла историје и места српског народа и појединца у њој, закључивши да у теоријској мисли и историјској фикцији Игњатовић даје оптимистичан, потенцијално утопијски одговор померен у проспективну раван очекивања, док су у реалистичким делима одговори на иста питања имплицитно песимистички. Током анализе тематско-мотивских аспеката Игњатовићеве имагинативне прозе сачинили смо типологију јунака у контексту теме студије, са посебним освртом на њихово национално-историјско одређење и проблем односа националне и личне судбине. Имајући у виду историзам као једно од полазишта поетике, утврдили смо дијалектику прошлости и садашњости као основни семантички фон фабуле и ликова, и димензију националне предодређености Игњатовићевих јунака за извесне егзистенцијалне исходе који се крећу од спољашње комике ка суштинској трагици и гротески, закључивши да је у том погледу постао летописац пропадања Српства, српског духа и индивидуалитета по варошима и метрополама Монархије током XIX века.

Кључне речи: Јаков Игњатовић, национална историја Срба, српски роман XIX века, политички дискурс, просвећеност, „доситејевска линија“, национални романтизам, реализам, културна историја Срба, аутобиографско-мемоарска књижевност, српски културни обрасци у XIX веку

Научна област: историја и поетика српске књижевности

Ужа научна област: српска књижевност XIX века

УДК:

PORTRAYAL OF SERBS AND THEIR NATIONAL DESTINY IN THE WORKS OF JAKOV IGNJATOVIC

Summary

The research subject of this constructed thesis has been the work of Jakov Ignjatovic, in relation to the principles of understanding and transposition of history in his polymorphous genre structure, his ways of forging the image of Serbs, the phenomenon and presentation of the national identity, and his perception of the national destiny. As the nucleus and the spiritual paradigm of the entire, opulent, and morphologically and thematically diversified opus, we have perceived the idea of the nation both in the past and the present: the problem of its history and the prospect of its existence in the contemporary society. The thesis explores Ignjatovic's views on these issues, based on his essays, publicistic pieces, literary criticism, autobiographical and memoir prose.

Through the examination of Ignjatovic's attitude towards some very significant issues that outlined the Serbian culture of the 18th and 19th century, we have placed him within the context of writers of the National Enlightenment movement, in contemporary literary theory often referred to as the Dositej's line, recognizing him as the last representative of this spiritual family, without jeopardizing his position of the founder and a great Serbian author of Realism. In relation to the results we have reached, by discerning his distinctive didactical and moralistic intention, we have stepped away from the traditional interpretation which marked the image of the world in his work as vulgar and trivial, and we have evaluated it in the light of a critical and parodic narrative perspective. On the other hand, by means of contrastive analysis model, the author's political views and actions have been directly linked with his literary principles and work, and his role in the political life of the nation has been reevaluated. We have touched a possible transposition of those political views into the world of literary fiction and the influence of his ideological standpoints on some key political questions and the position of Serbian people, while still taking into account the genre distinctions of his prose (historical novels and stories).

As a writer creating in the Age of Romanticism, but ultimately a representative of the poetics of Realism, by his thought, work and activism, this author marked the cultural and historic paradigm, in the Serbian cultural development referred to as Historicism. Following that course, we have researched the answers to the question of the meaning of history and the Serbs' place in it, both as a community and individuals, finally reaching the conclusion that, in his theoretical work and historical fiction, Ignjatovic renders an optimistic, potentially utopian answer, relocated into the prospective plane of expectations, while, in his realistic works, answers to the same questions are implicitly pessimistic. During the analysis of the themes and motifs of his imaginative prose, we have constructed the hero typology in the context of our subject matter, with a special attention to their national and historic distinctions and the problem of correlations between national and individual destinies.

Taking into consideration Historicism as one of the starting points of poetics, we have highlighted the dialectics of the past and the present as the basic semantic backdrop for a story and characters, as well as the dimension of national predestination of his characters for certain existential outcomes, which move from external comedy towards essential tragedy and grotesque, with the conclusion that, in that perspective, Ignjatovic became a chronicler of deterioration of the Serbian idea, spirit and individuality in the towns and capitals of the Monarchy during the 19th century.

Key words: Jakov Ignjatovic, national history of Serbs, 19th century Serbian novel, political discourse, enlightenment, Dositej's line, national Romanticism, Realism, cultural history of Serbs, autobiographical and memoir literature, 19th Serbian cultural patterns

Academic Area: History and Poetics of Serbian Literature

Specific Academic Area: Serbian Literature of the 19th Century

САДРЖАЈ

I УВОД.....	1
II ЕКСПЛИЦИТНА ПОЕТИКА ЈАКОВА ИГЊАТОВИЋА	7
2.1. Игњатовићева родољубива поетика.....	7
2.2. Национална улога српске књижевности. Слика Србина	12
2.3. Српска књижевност на странпутици туђе књиге. Идеал српског књижевника	18
2.4. Слика српског списатеља – „жртва за род“. Неопходност институционализације статуса књиге и књижевника.....	22
2.5. О српском роману	31
III НА ДОСИТЕЈЕВСКОЈ ЛИНИЈИ	39
3.1. Јаков Игњатовић у традицији тумачења и контексту поетичких парадигми.....	39
3.2. Светиња нације.....	50
3.2.1. Светиња нације код писаца доситејевске линије.....	50
3.2.2. Светиња нације код Јакова Игњатовића	61
3.3 Однос према видаковићевском роману. Питање морала и природе књижевне фикције.....	70
3.4 Угледање на Стерију.....	77
3.5 Сума књижевних утицаја	87
IV ДЕЛА ИСТОРИЈСКЕ ТЕМАТИКЕ	91
4.1 Нефикционализована историја	91
4.1.1. Игњатовићево поимање историје	91
4.1.2. Скривена историја и „ишчезли Срби“	103
4.1.3. О херојима	114
4.1.4. Критичко сагледавање традиције.....	118
4.1.5. Однос према Рајићу.....	121
4.1.6. Историја која се није догодила.....	123
4.1.7. Идеја обнове царства.....	130
4.1.8. Игњатовићева историјска мисао у контексту српске историографије	136
4.1.9. Скривени јунак Игњатовићевог дела.....	139
4.2. Историјска фикција	146
4.2.1. <i>Civitas Dei</i>	154

4.2.2. <i>Јунаци историјских романа</i>	161
4.2.3. <i>Узроци неуспеха историјског романа</i>	166
V ПОЛИТИЧКИ ЛИК	169
5.1 Од револуционара до реакционара	169
5.2 Књижевност и политика	190
VI ДЕЛА СА ТЕМОМ ИЗ САВРЕМЕНОГ ЖИВОТА	200
6.1. Јаков Игњатовић у традицији тумачења: у пресеку оспоравања и уздицања. Однос према реалистичкој поетици	200
6.2. <i>Orbis Pictus</i> Јакова Игњатовића	207
6.3. Детерминизам времена	214
6.4. Типологија јунака	227
6.4.1. <i>Социјална мимикрија</i>	229
6.4.2. <i>Сукоб „стариx“ и „младиx“ / „класичних“ и „модерних“</i>	237
6.5. Распадање националног обрасца и рађање модерне индивидуалности	241
6.5.1. <i>Помодарство</i>	241
6.5.2. <i>Титуле</i>	247
6.5.3. <i>Филозофија маске – лаж као ново упориште</i>	249
6.5.4. <i>Двостуки идентитет</i>	254
6.5.5. <i>Жртве поетизоване стварности и кокетe. Поступак књижевне интерполације</i>	256
6.5.6. <i>Тема љубави – „женидба и удадба“</i>	267
6.6. Морал као унутаркњижевна категорија Игњатовићеве фикције	273
6.7. Дијалектика прошлости и садашњости	278
6.8. Структура ауторског коментара	281
6.8.1. <i>Експлицитни коментар</i>	281
6.8.2. <i>Имплицитни коментар: техника процена</i>	286
6.8.3. <i>Имплицитни коментар: mundus inversus</i>	292
6.9 Проблем тенденциозности у <i>Старим и новим мајсторима</i>	298
6.10 <i>Патница</i>	301
6.11. Игњатовићеви „сувишни људи“	311
6.12. <i>Васа Репшпект</i>	325
6.13. <i>Вечити младожења</i>	351
6.14. Слика села: <i>Чудан свет</i> – први српски роман из сеоског живота	373
6.14.1. <i>Етнографско усмерење: идеал породичне задруге</i>	377

6.14.2. Социјална раслојеност села: сељаци и господа.....	388
6.14.3. Масовни призори	395
6.14.4. Сељак у граду. Метатекст и поезија бириџа	397
6.14.5. Типске црте комедијанта у лику Ђоке Гроздића	399
6.14.6. Прилог Бахтиновој концепцији гротеске	405
6.14.7. Фигура сународника.....	408
6.14.8. Фигура владара.....	412
VII ЗАКЉУЧАК.....	416
ЛИТЕРАТУРА	431
ПРИМАРНА ЛИТЕРАТУРА	431
СЕКУНДАРНА ЛИТЕРАТУРА	432

„Човек носи собом урођен нагон конзервирања своје пасме [...] хоће да исприча потомству како се негда живило, и у том спомену [...] и он сам са потомством живи. Нагон, клица, жудња за неумрлошћу.“
(Јаков Игњатовић, *Мемоари, монографије, биографије*)

„Каква је то смеса људи и женски’, прави *Orbis Pictus*.“
(Јаков Игњатовић, *Трпен спасен*)

I УВОД

Јаков Игњатовић једна је од најзанимљивијих и најзначајнијих личности јавног живота Срба у Војводини друге половине XIX века. Припадао је српским интелектуалцима у Угарској чији је број током века непрестано растао, а који су се одликовали високом културом и образовањем и изразитом националном освешћеношћу. Живе и активне природе, свестрано образован, зналац језика, са увидом у друштвена, историјска и економска кретања, укључио се рано у јавни, а потом и у књижевни живот заједнице, и остао у њему све време, оставивши иза себе дело обимно и жанровски разнолико као опус ретко ког српског писца како његове, тако и потоњих епоха. Оно се грана у мноштву праваца већ самом разноврсношћу показујући да је реч о писцу који је имао бројна интересовања, окушавао се и остваривао на разним пољима.

Игњатовићево целокупно дело очито се раслојава на област фикционалних и нефикционалних текстова. У првој скупини остали су за њим бројни романи и приповетке тематски раздвојени на социјалне и историјске – седам социјалних романа и десетак приповедака од којих неке по опширности и тематици нагињу ка форми романа, четири историјска романа и неколико романтичарско-историјских приповедака. По овом сегменту свог стваралаштва најплоднији је српски реалиста и најплоднији писац историјских романа XIX века. Ако томе додамо младалачке покушаје песама¹, недовршени и у револуцији изгубљени еп *Душанијада* или *Слом Бугарах*², као и једну комедију (шалџива игра *Адам и берберин*, драмска прерада романа *Трпен спасен*), постаје јасно да се Игњатовић са мање или више успеха, у покушају или трајно, огледао у свим књижевним жанровима, пронашавши аутентични израз у имагинативној прози, тј. у роману и приповеци.

¹ Први књижевни рад Јакова Игњатовића била је песма посвећена Сими Милутиновићу Сарајлији, објављена у *Сербском народном листу* 8. марта 1838. г. под насловом *Јакова Игњатовича (тринаестолџтногъ едногъ Сербчета) стихови*. Песму је написао у време када је чувени песник боравио као гост у дому Симе Игњатовића, „одушевљен оригиналним генијом Чубре Чојковића“. Имао је тада петнаест, а не тринаест година. Сарајлија и ови први књижевни покушаји („детињска поезија!“) пробудили су у њему тежњу ка књижевности „која се није могла искоренити“ (Јаков Игњатовић, *Мемоари I*, Матица српска : Јединство, Нови Сад : Приштина, 1989, стр. 37–40).

² „И ја сам написао до поле један епос, под насловом *Слом Бугарах*, где Душан над Бугарима побеђује [...] Тај епос ми је пропао у Буни, у Новом Саду, у старом Дунавском сокаку [...] Не кајем се што сам га изгубио. Била је манија са епосом. Доцније дошли су ми други назори. Држао сам да епос сам народ себи прави“ (Јаков Игњатовић, *Мемоари I*, стр. 65). Живојин Бошков наводи да је један део, под насловом *Одломак из епоса Душана*, објављен у *Сербском народном листу* (12, 1848).

Друга скупина показује још већу разноврсност: ту спадају *Мемоари* изузетне вредности и књижевног домета, бројни есеји, портрети, хронике, програмски текстови, књижевне критике, прикази, чланци, студије, полемике, публицистички радови, који осим литерарне тематике залазе у област историје, политике, социологије, културологије, економије. Жанровски разуђени, Игњатовићеви *Мемоари* израстају као целина на мноштву мањих форми које имају своје место у структури дела: портрет, анегдота, хроника, слика, прича, есеј, приказ, коментар итд.

Упркос контроверзи која се осамдесетих година развила међу Србима у Војводини, а тицала се пишчеве политичке личности и односа према значајним националним питањима, Игњатовић је све време књижевног рада међу сународницима био изузетно популаран и радо читан. Дела је по правилу најпре објављивао у часописима и листовима, у наставцима или интегрално, зависно од дужине текста, а само нека од њих, обично она најпопуларнија, успео је да за живота објави у облику књиге. Поједина, махом романи, доживела су и више издања, док је велики део остао у периодици, чекајући деценијама да буде поново откривен и да уђе у опус творца и у корпус српске књижевности и публицистике. Рукописи који су остали за писцем изгубљени су, а у њима половина историјског романа *Ђурађ Бранковић*, довршеног пред смрт, и други записи, међу којима назавршени материјал о убожјацима, људима с маргине, у коме бисмо „далеко пре Боре Станковића имали сликара ’божјих људи’“³ итд. У два наврата је за његова живота започињано објављивање сабраних дела, али су оба издања обустављена. Сличну судбину, која говори о незавидном материјалном стању српске културе друге половине XIX века и писца у њој, о „гладним годинама“, како их је Игњатовић назвао, деле и текстови његових савременика Стерије, Лазе Костића и других. Најзад, ни до данас српска култура нема сабрана дела Јакова Игњатовића, мада су најпопуларнија међу њима објављивана у много наврата, при чему се током XX века чак шест наслова нашло у *Колу* Српске књижевне задруге, најугледнијој српској едицији (*Милан Наранџић* 1900, *Вечити младожења* 1910, *Васа Решпект* 1913, *Чудан свет* 1928, *Патница* 1936, *Мемоари* 1966). Најзначајнији подухват учињен је поводом стогодишњице пишчеве смрти када су

³ Драгиша Живковић, „Два романа Јакова Игњатовића ’Вечити младожења’ и ’Васа Решпект’“, *Европски оквири српске књижевности II*, Просвета, Београд, 1994, стр. 141.

објављена одабрана дела у четрнаест књига у издању Матице српске и Јединства. Том приликом је један део публицистичких текстова и књижевних есеја први пут сакупљен и обједињен у облику књиге, при чему су поједини текстови први пут поуздано приписани аутору.

Претпоставка целовитости и континуитета са којом читалац и истраживач приступају стваралаштву једног писца, испоставља се поводом Игњатовића и исправном и погрешном. Она није изневерена када имамо на уму суштинска питања и кључне теме, постојане предмете пишчевог интересовања које варира у морфолошком и жанровском обиљу. Све време учешћа у јавном и књижевном животу на разним пољима деловања, он се бави савременим животом нације и њеном културом, пројектом националне књижевности, националном историјом, националном политиком. Повремено, његова пажња у публицистичким текстовима усмерава се на исте ове области у животу других народа, али у односу на величину опуса реч је о релативно малом сегменту. Код Јакова Игњатовића опажа се извесна монолитност, тежишта чији развој можемо јасно пратити у дијахроном пресеку, без великих изненађења и противречности од књижевних почетака до старости. Сматрамо да одлика његовог опуса нису различите, међусобно супротстављене фазе, иако се идеје, облици и поступци донекле модификују, већ сегменти и сфере. Постоји само једна сфера мишљења и практичног деловања у којој опажамо одсуство конзистенције и доследности, а то је сфера политике. За разлику од књижевне, поетичке, историјске мисли, Игњатовићева политичка мисао током времена показује висок степен некохерентности атипичне за овог аутора. Без обзира на то, читав опус носи јединствен печат снажне и самосвојне личности која га је створила и која се ниједног свог дела не одриче. Целовитост у којој Јаков Игњатовић себе сагледава у нескладу је са извесном двострукошћу односа српске културе према њему.

Приступање данас, из дубине XXI века, његовом стваралаштву са намером да се сагледа духовни хоризонт једне личности и времена, неминовно је условљено вером у историцитет његовог дела⁴ и мишљењем да овај писац српске

⁴ „Дубинска историјска димензија текста [...] његов историцитет [...] остварује се тек за саму свест и то вољним чином реминисценције који се односи и на аутора и на његовог читаоца. Тек ако је читалац кадар да цени књижевне реминисценције које је аутор утиснуо у дати текст, отклоњена је опасност погрешног разумевања услед заборављања историје“ (Клаус Улиг, *Теорија књижевне историје*, Службени гласник, Београд, 2010, стр. 91).

прошлости није остао заточен у свом времену, већ да поседује квалитет који опажамо као савремен и свевремен за српску културу. У истраживање темом дефинисаног аспекта кренули смо најпре од само једног сегмента опуса (реалистичке фикције), али је време потврдило стару истину да је најмања јединица од које треба поћи у испитивању поједине димензије дела неког писца целокупан опус. Игњатовић се наметнуо читав, у свој монументалности, истовремено архаичан и савремен, подругљиво весео и меланхоличан, наконвенционалан и просветитељски озбиљан, а тема нације и њене судбине развила се у свој сложености. Проговорило је из њега неко сазнање коначно, важно и надасве актуелно, не само за његов опус, већ и за целокупну културу којој припада, нешто што је у дијалогу са нашим савременим животом и културно-историјским тренутком. И поред у прошлости присутне извесне латентне тежње књижевне историје и критике да се Игњатовић остави на маргини уметничких домета српске књижевности, без обзира на приписано му првенство у историјском и жанровском утемељењу српског реализма, сматрамо да ће савременост и у овом случају променити распоред међу феноменима књижевне прошлости (Томас С. Елиот) и да ће његов значај расти, те да ће се српској култури вратити у пуноћи, а не само као писац *Вечитог младожење* и мађарон.

Ако у делу Јакова Игњатовића тражимо језгро, потку која би повезала богатство форми и тематско-мотивских склопова, у најдиректнијем и најочитијем виду ту потку представља идеја нације. Она је везивно ткиво, вертикала смисла на којој се распоређују и смештају сви разноврсни жанровски, морфолошки и семантички облици, на свим пољима на којима је његов бурни интелект оставио трага. Идеја нације извор је и ушће разних праваца Игњатовићевог стваралаштва. Рођен у породици „у којој је родољубље укорењено“, оставши рано сироче, одрастао уз човека код кога је та љубав попримила размере заноса, обрвши се игром случаја дуже време крај Симе Милутиновића, великог проповедника Српства и народног генија, Јаков Игњатовић, мада школован у дубини Угарске, код попова пијариста и бенедиктинаца, „није могао стрести свој српски карактер“.⁵ Из његовог родољубља, урођеног и стеченог у средини и времену у којима се српска идеја провлачила „као жица кроз све слојеве Српства“,

⁵ Јаков Игњатовић, „Сима Игњатовић“, *Мисли о српском народу*, Матица српска : Јединство, Нови Сад : Приштина, 1988, стр. 419.

утемељеног у народној поезији и представама о славној српској прошлости, развио се код Игњатовића као идеал у основи епски доживљај сопственог народа и његове улоге, свест о његовој важности и херојству. С друге стране, неприродна историјска ситуација у којој се нашао део српског народа коме припада у условима корозивне грађанске цивилизације, продубила је његову свест о угрожености и потреби да се заштити и очува српски образац, да би се пренео на нове генерације као залога будуће српске славе, у коју, као и његов тотор, верује – у томе је видео велику улогу књижевности.

У разнеженој грађанској култури писац сагледава највећу опасност по опстанак народа, зато у делима из савременог живота прати и мапира све негативне појаве које угрожавају српско биће. И у том погледу ослања се на ставове свога тотора и брата од стрица, Симе Игњатовића, који преносе особеност српске идеје: „Све се бојао да Србин у ’цивилизацији’ не омекша на штету свога јунаштва, које је он држао да је највећи чинилац српске будућности.“⁶ То да ће Срби повратити стару славу свога оружја, Игњатовић током већег дела живота не доводи у сумњу, прикључујући овој визији идеал просвећености, залажући се за образовање, развој науке и уметности и за институционализацију културе као пут ка укључењу Срба у заједницу просвећених народа. Истовремено, његова реалистичка дела су сведочанство нестајања и слабљења економске, биолошке, моралне и виталне снаге и аутентичности његовог народа. Разапетост српске културе између ових двеју дивергентних цивилизацијских и културних тачака, идеал прошлости и реално сагледавање нимало оптимистичне савремености, који су обележили живот нације у Монархији, означили су и духовни лик Јакова Игњатовића. Због свега реченог, увиђање значаја који је у разним областима деловања писац придавао српском народу као окосници и тежишту целокупног свог књижевног и ванкњижевног рада, у условима неприродне одвојености од матице једног његовог дела чији је експонент писац постао, као и расцепљеност и контрадикторност његовог положаја у српској култури управо по националном питању, навели су нас да у том смеру управимо своје књижевно истраживање.

У оквиру овако замишљеног рада истражићемо различите сегменте књижевне, публицистичке и политичке делатности Јакова Игњатовића, међусобно

⁶ Јаков Игњатовић, „Сима Игњатовић“, 422.

их поредећи, с намером да издвојимо комплекс водећих идеја и уметничких поступака значајних за одабрану тему, паралелно пратећи традицију књижевноисторијских тумачења којима је дефинисано пишчево место у српској књижевности и култури. Свесни чињенице да су формалисти и структуралисти давно раздвојили књижевни текст од личности аутора и његових намера, а постструктуралиста Ролан Барт недавно огласио и „смрт аутора“, ипак сматрамо да би рецепција фиктивног света Игњатовићевог дела без увида у његову експлицитну поетику, однос према историји и публицистички портрет, довела истраживање са одабраног аспекта у позицију изолованости и одсуства референцијалности. У склопу специфично формулисане тезе која упућује на биографски, национални, историјски и социјални контекст, пратићемо огледање текста у контексту интенције и личности писца, као и социјално-историјских процеса у којима су учествовали Срби Игњатовићевог времена у Монархији. Сачинићемо типологију књижевних јунака, истражити поступке транспоновања објективне и историјске стварности у уметничко дело, начине обликовања слике Срба и феномена националне судбине и националног идентитета у њему. Са становишта стилских формација и тенденција које су обележиле XIX век у српској књижевности, испитаћемо утицај просвећености, сентиментализма, романтизма, бидермајера и реализма на поетику писца и на слику света у његовим делима, посебно пратећи огледање ових поетика у оквирима одабраног аспекта испитивања. Истраживаћемо однос Јакова Игњатовића према српској књижевној традицији, посебно писца доситејевске линије, имајући у виду „историчност као формативно начело“ (нове) српске књижевности⁷, као и њену традиционално дидактичну и националну улогу, са идејом рода у средишту.

Овим питањима рад ће се бавити кроз следећа поглавља:

- Експлицитна поетика Јакова Игњатовића
- На доситејевској линији
- Дела историјске тематике
- Политички лик
- Дела са темом из савременог живота.

⁷ Јован Деретић, *Српски роман 1800-1950*, Нолит, Београд, 1981, стр. 26.

II ЕКСПЛИЦИТНА ПОЕТИКА ЈАКОВА ИГЊАТОВИЋА

2.1. Игњатовићева родољубива поетика

За разлику од политичке мисли Јакова Игњатовића која је прошла кроз разне фазе и колебања, доживевши многе преображаје, његова мисао о књижевности је стабилна и континуирана. Кроз више деценија током којих је писао о статусу, одликама и путевима развоја српске књижевности, Игњатовић махом истиче исте проблеме и нуди сродна решења, при чему његова мисао природно еволуира и постаје све конкретнија. Од првог чланка „О индиферентизму српске учене класе прама српске књижевности“, објављеног у *Сербском летопису* (XXVIII, 89, 1, 1854, 7–20), до последњег „Шира култура – полог књижевности“, објављеног у *Јавору* (XIV, 1887: 14–16), дакле током више од тридесет година, писац истиче темељне тачке у животу српске књижевности преко Саве и Дунава. Осим што се књижевношћу и књижевним животом заједнице експлицитно бави у чланцима и есејима, *Мемоарима*, личној преписци и портретима савременика, писац им посвећује пажњу и у својој књижевној фикцији у којој постају једна од значајних тема. Есеје, чланке и студије о књижевности Јаков Игњатовић никада није сакупио и објавио у једној књизи. Налазимо их у разним часописима и листовима, како књижевним тако и осталим, у *Сербском летопису Матице српске*, новосадској *Даници*, *Народном гласнику*, *Недељном листу*, *Нашем добу*, *Бриљану*, *Јавору* итд. Неки од њих остали су без потписа и тек крајем XX века поуздано приписани („Споменик Пушкину“, „Пера Сегединац“). Само три од укупно четрнаест нама познатих Игњатовићевих текстова ове врсте аутор је објавио у првој књизи својих *Дјела* (Нови Сад, 1874), сва три из 1859–1860. године: „Србин и његова поезија“, „Три српска списатеља“ и „Српско списатељство“, док је први чланак „О индиферентизму српске учене класе прама српске књижевности“ унео у *Мемоаре*.

Ова чињеница у великој мери је у узрочној вези са другом чињеницом: да су његови чланци о књижевности занемарени и од књижевне критике. Проучаваоци Игњатовићевог дела, али и развоја српске мисли о књижевности,

ретко их помињу, махом овлаш и по наслову, и то само неколицину најпознатијих.¹ Све до сада познате чланке засебно објављене налазимо први пут тек читав век после пишчеве смрти, у деветој књизи *Одабраних дела* у четрнаест књига из 1988. године. Програмске текстове објављивао је, као и други писци његовог времена, у разним листовима, уз знатно бројније публицистичке списе на социјалне, политичке, историјске, националне теме, као стални и један од најплоднијих учесника у друштвенополитичком и културном животу Срба у Војводини, међу којима су остали недовољно упадљиви за будуће нараштаје. Међутим, неки од њих чинили су важан део пишчевог књижевног ауторитета и популарности међу савременицима и читани као најбоља српска лектира („Србин и његова поезија“, нпр.).² Пишчев став према програмским текстовима и њиховом значају у оквиру књижевног опуса очитован је у чињеници да су у првој, и јединој објављеној књизи сабраних дела Матице српске највећи део чинили управо програмски чланци о књижевности.³ У тешком и незавидном материјалном положају српских писаца тога времена, његов финансијски приоритет морао је бити објављивање и прештампавање романа који су га међу савременицима утемељили као значајног писца и најплоднијег романијера епохе, међутим Игњатовић не одустаје од штампања програмских текстова, потврђујући тиме две чињенице на које упућује сваког тумача његовог стваралаштва: да они нису „слепи путник“ његових фикционалних дела већ самостална и пуноважна сфера делатности, експлицитна парадигма којој треба посветити дужну пажњу; као и да су његови књижевни погледи и ставови у њима изречени трајни, неизмењени скоро деценију и по после првог објављивања, што потврђује нашу тезу да није реч о писцу чије су обележје превирања и фазе.

¹ О томе више у: Живојин Бошков, „Бриге о писцима и српској књижевности“, предговор у књизи: Јаков Игњатовић, *О књижевности*, Матица српска : Јединство, Нови Сад : Приштина, 1988, стр. 7–10.

² „Забележено је да је Омладински покрет тога доба налазио прву своју духовну рану у *Србину и његовој поезији*, *Крви за род*, *Манзору и Цемилу*“ (Јован Скерлић, *Јаков Игњатовић*, Издавачка књижарница *Напредак*, Београд, 1922, стр. 6).

³ Садржај прве књиге сабраних дела Јакова Игњатовића из 1874. године у издању Матице српске чине: *Србин и његова поезија*; *Манзор и Цемил* (краћи историјски роман); *Три српска списатеља*; *Српско списатељство*; *Сима Игњатовић* (портрет).

Почео је да их пише релативно касно, тек када је постао уредник *Летописа Матице српске* и суочио се са потпуним недостатком сарадника.⁴ О том периоду у *Мемоарима* каже: „Идем по вароши као Диоген с фењером – тражим књижевност.“⁵ Иако Игњатовић сараднике тражи на све стране, чак и по кафанама, куд се креће младеж и ученији српски свет, *Летопис* за 1854. годину, први број који је уређивао, ипак није имао ниједног предбројника ни претплатника. Како *Матица* није била у прилици да плаћа хонораре писцима прилога, а државним чиновницима је било забрањено да пишу и публикују, за штампање у њему нико се није јажмио. Српска култура и књижевност после политичког ревидирања српске револуције 1848/49. године, биле су у великој кризи и „запарљености“. Прихвативши се уредничког посла, а не успевајући да пронађе писце прилога, Игњатовић је био приморан да сам испуни странице *Летописа*, што га је коначно определило за позив књижевника.⁶ Управо тада и о томе пише први чланак. Касније спорадично објављује и остале програмске чланке и есеје а све са истом намером очитованом већ у том првом тексту: „Кад сам се обазрео на такову књижевну запарљеност[...] уверио сам се да су снаге моје малене а да бих ја могао ствари бољи правац дати. Не могав то учинити, предузео сам да бар расветљењем тегобног положаја књижевности што допринесем, и то разбистрењем основног програма Матице српске, буђењем и привлачењем књижевних сила Матици српској, као средишту књижевном.“⁷ Ако занемаримо тренутни предмет пишчевог деловања, открићемо у овом одломку

⁴ Јован Скерлић о том периоду пише: „Србима у Аустрији после 1849. била је дата нека врста националне самоуправе, такозвана Српска Војводина, али тако удешена да су Срби у њој били мањина, и тако управљана да су били и политички и национално притиснути, лишени свих грађанских права, гоњени и као народност и као грађани, под пуним притиском сурове полиције и бруталне централне власти са германизаторским тежњама. У Србији је сав омладински, либерални и национални покрет око 1848. насилно угушен и отпочела је владавина цензуре и бирократског угњетавања. У то време, педесетих година, „обе Србије“ падају у тежак положај. Јаван живот потпуно је обустављен, строга цензура гуши сваку слободнију и напреднију мисао, књижевни рад се једва осећа, публика је заплашена или равнодушна, и тих десетак година иду у најнеплодније и најпразније године српске књижевности“ (Јован Скерлић, *Историја нове српске књижевности*, Романтизам, http://www.antologijasrpskeknjizevnosti.rs/ASK_SR_AzbucnikPisaca.aspx).

⁵ Јаков Игњатовић, *Мемоари II*, Матица српска : Јединство, Нови Сад : Приштина, 1989, стр. 222.

⁶ „Са колико је ревности, оданости и љубави обављао тај посао, показују следећи подаци. Од 775 страна, колико има штампаног текста у пет његових свезака, Игњатовић је сам испунио 664, од тога 489 страна својим списима, а 175 преписаних и за штампу припремљених црквенословенских рукописа и архивске грађе; његових осам сарадника испунило је свега 111 страница“ (Живојин Бошков, „Живот и рад Јакова Игњатовића“, предговор у: Јаков Игњатовић, *Ђурађ Бранковић, Матица српска : Јединство, Нови Сад : Приштина, 1987, стр. 87*).

⁷ Јаков Игњатовић, *Мемоари II*, Матица српска: Јединство, Нови Сад: Приштина, 1989, стр. 203.

циљ коме су окренути сви његови чланци, а то је да *расветљавањем тегабног положаја* српске књижевности допринесе *разбистрењу, буђењу и привлачењу* књижевних сила књижевном средишту.

Иако су чланци о књижевности остали у сенци других дела, на маргини и изван фокуса тумача, посматрани засебно, као посебна књижевнонаучна врста, представљају драгоцен и вредан документ једног времена, књижевних прилика и личности које су учествовале у културном животу Срба у Монархији од половине до пред крај XIX века, колико је трајала Игњатовићева књижевна активност. Али они нису само слика једне прохујале књижевне епохе и њених актера, већ имају изузетан поетички значај унутар пишчевог опуса и теоријску вредност у оквирима историје српске мисли о књижевности. Текстови у којима Игњатовић исказује своју експлицитну поетику чине теоријску подлогу његових фикционалних дела, неку врсту подтекста који нам неретко омогућава да боље сагледамо имплицитну поетику, да расветлимо однос писца према одређеним аспектима света књижевних дела, посебно према проблему националног идентитета и националне судбине којима се постојано бави. У програмским текстовима запажамо два тежишта. Око првог се роје чисто књижевна питања: писац разматра значајне појаве књижевне прошлости, токове и тенденције литературе претходне епохе, као и свога времена, расуђује о природи и нивоу књижевне критике, вреднује дела и писце из новије српске књижевности. Други део чине чланци који се баве националном стратегијом и упућују на потребу заснивања српске културне политике: у њима истиче неопходност образовања, очувања културе и традиције, заснивања српске науке, заснивања институција културе као што су књижевни фондови, друштва књижевника и др. Есеји и чланци о књижевности откривају Игњатовићево схватање смисла, улоге и значаја књижевности и књижевника у националном идентитету.

Утврђено је у књижевној критици мишљење да се књижевним проблемима Игњатовић није бавио континуирано и посвећено, да о њима „није писао као критичар и историчар од заната, већ као аматер, српски родољуб, заинтересовани друштвени, национални и културни посленик просветитељског кова“, да се „више бавио односима нашег грађанског друштва према књижевности и писцима него самом књижевношћу и створеним делима“, те да су његове расправе и студије

„више умовања о значају и улози књижевности у животу српског народа, друштвеним условима, политичкој и културној атмосфери за књижевно стварање[...] него о стваралачким проблемима и поступцима, књижевно-уметничким садржајима“⁸. Без обзира на устаљени суд већине проучавалаца Игњатовићеве мисли о књижевности, оличен у речима Живојина Бошкова, писац у програмским текстовима претреса важна питања поетике свога доба и утемељује кохерентан систем идеја значајних за његову поетику.

Иако је за Игњатовића експлицитна књижевна мисао била само један сегмент књижевног, а често и политичког деловања, те свакако није ни имао намеру да постане књижевни историчар или критичар, што му историчари и критичари спочитавају, не мислимо да се овим питањима бавио узгред, нити да су његови ставови и оцене аматерски. Из пера интелектуалца који је више од пола века учествовао у књижевном животу Срба и постао један од главних идеолога националног романтизма⁹, они пружају драгоцене књижевноисторијске увиде у идеје и стил епохе, као и могућност поређења са пишчевом књижевном фикцијом, и представљају пресек свих значајних појава и идеја епохе. Српска књижевност није толико велика да би се смела лишити ових изузетно широких, интелектуално и естетички добро заснованих увида, какви нису пречеста појава нашег XIX века, они представљају део базичних знања о културним струјањима и феноменима једне разноврсне и богате епохе. Најзад, његов књижевни суд о српским књижевницима и њиховом уметничком домету има више него књижевноисторијску вредност. Луцидна запажања о Видаковићу, Стерији, Сарајлији, Бранку, Змају, много пута поновљена у српској књижевној критици, спадају и данас у ваљане моменте у традицији интерпретације ових писаца.

Културолошка и социјална питања којима је Игњатовић у књижевним чланцима заокупљен, неопходно је посматрати у контексту истовремених друштвених и политичких услова и појава пред којима се нашла српска заједница. Статус наше књижевности у Угарској наметнуо је генерацији којој је припадао и њему самом теме од превасходног значаја. Тада, када је по Игњатовићевим

⁸ Живојин Бошков, „Бриге о писцима и српској књижевности“, предговор у: Јаков Игњатовић, *Чланци о књижевности*, Матица српска: Јединство, Нови Сад: Приштина, 1988, стр. 15.

⁹ „Он је један од оних што су увели национални романтизам у Срба“ (Јован Скерлић, *Јаков Игњатовић*, стр. 5).

речима наступило у књижевности „седам гладних година“¹⁰ и књижевни живот скоро сасвим замро, најважније је било испитати узроке кризе и мотивисати интелигенцију да се укључи у књижевни рад. Беспредметно је у том тренутку расправљати о поетичким начелима, о стваралачким поступцима и изражајним средствима књижевности која је „на странпутици“ и прети да нестане, или истицати високе захтеве пред књижевност која је тек „у ембриону“. У том смислу, Игњатовић је својм чланцима остварио највећи допринос популаризацији родољубивих идеја српске романтичарске омладине која ће касније прерасти у Уједињену омладину српску (1866), чији члан Игњатовић никада неће постати.

2.2. Национална улога српске књижевности. Слика Србина

Настале под утицајем европског романтизма, Игњатовићеве мисли о смислу и природи књижевности истичу у први план важност књиге за очување бића народа и слављење народне поезије и историје. Примери таквих мисли расути су по његовим чланцима и студијама:

а) „Сваки народ има нешто себи својствено[...] наша поезија мора бити слична нашем народном индивидуалитету.“¹¹

б) „Какве су пјесме кога народа, такав је и народ.“¹²

в) „Недостатак књижевности у живац народности јако забада[...] Тако је, Србине, кад књижевност своју занемарујеш, занемарујеш и народност своју, а кад прву потпомажеш, потпомажеш сам себе.“¹³

г) „Књижевност је мерило образованости народа. У наше доба – а тако је увек и било – народи се књигом размећу доказујући тим првенство своје над другима. Народ без књижевности своје само је материјалан припадак другог умнијег народа; књижевност је најјачи бедем да се очува своја народност, и моћнији је чинилац од ефемерног тријумфа у политици, јер овај хоће да подлегне

¹⁰ „По књижевност настало је сад седам гладних година – ко зна кад ће настати масне године“ (Јаков Игњатовић, „Писма из Елисијума“, *О књижевности*, Матица српска : Јединство, Нови Сад : Приштина, 1988, стр. 265).

¹¹ Јаков Игњатовић, „Поглед на књижество“, *О књижевности*, стр. 37.

¹² Јаков Игњатовић, „Србин и његова поезија“, *О књижевности*, стр. 97.

¹³ Исто, стр. 185, 186.

каквој новијој струји. Књижевност је у народу снага коју сила оборити не може.“¹⁴

д) „Књижевност је врт народни који треба обделавати да плодом уроди[...] Мерило културе народне је књижевност његова.“¹⁵

Из ових навода кристалишу се две основне идеје, обе познате и развијене у немачком предромантизму и у ширем контексту европске романтике:

1. књижевност једног народа огледало је његове природе и идентитета, оличење његовог духа и суштине; карактер народа поприма и чува његова књижевност;
2. опстанак и будућност народа зависи од опстанка његове књижевности; запарложеност и нестанак књижевности поуздани је пут ка нестанку народа, односно ка његовом преливању у токове другог, „умнијег народа“, чији ће културни обрасци преплавити празан културни простор. Прва се теза тиче природе и суштине књижевности, а друга говори о њеној ангажованој просветитељској и социјалној улози унутар националне заједнице. И једна и друга постављају у средиште друштвеног живота појам нације и идеју народног генија као покретачке снаге културе. Усађене у већ национално будну и освешћену идејну матрицу војвођанских Срба и прилагођене националним потребама, надахњивале су читав српски романтизам. На тај начин се „српско питање“, које се већ дуго налазило у средишту друштвенополитичког живота Срба у Монархији, снажно прелило у књижевност, у којој је и пре романтизма имало значајних одјека. Непосредна веза и истовременост националнополитичких и књижевних појава у српском друштву прве прве половине XIX века у Војводини учинила је да националнополитичка мисао постане једно од главних обележја српске књижевности у доба романтизма.

Иако Игњатовић књижевноисторијски не припада романтизму, у то доба је књижевно стасавао, поставши један од водећих идеолога правца, ова национална романтичарска црта остаће у средишту његове књижевне мисли током читавог живота, у много већој мери него што је то случај са било којим другим српским реалистом, чиме се уклапа у водеће идеје средине и времена којима припада. Јер, иако је реализам седамдесетих година постао стилска доминанта у српској књижевности, романтизам је, са својим најбољим представницима (са изузетком

¹⁴ Јаков Игњатовић, „Књижевност и политика“, *О књижевности*, стр. 232.

¹⁵ Јаков Игњатовић, „Шира култура – полог књижевности“, *О књижевности*, стр. 311, 320.

рано преминулог Бранка Радичевића), у Војводини трајао готово до краја века. Идеја о књижевности као одразу народног духа и идеал нације представљају најснажнију везу Игњатовића са романтизмом која ће трајати током читавог његовог стваралачког века и у књижевној фикцији добити двоструко уобличење: у правцу романтичног величања одабраних сегмената и личности националне историје и образаца националног живота (историјски роман и приповетка) и у правцу критичког сагледавања одступања од ових идеала (социјални роман и приповетка), при чему реалистичка дела у великој мери представљају објективну српску стварност ишчитану на фону идеала романтизма.¹⁶

Одушевљење народним генијем и духом народа који проговара у поезији упио је Игњатовић још 1838. као петнаестогодишњак од свога побратима Симе Милутиновића Сарајлије који је у његов свет увео Хердера, Гетеа, Хајнеа, Браћу Грим. И пар деценија касније, када пише програмске чланке, у српској култури увелико влада национални романтичарски занос, а омладински покрет постаје носилац српског национално-културног препорода. Занесеност Европе српским народним генијем још је свежа у сећању, Вукова реформа књижевног језика и правописа тек је прихваћена, Бранко је „као метеор“ обасјао небо новог српског песништва, док се Змај, Јакшић и Костић појављују тек током педесетих и наредних деценија увелико стварају. У контексту Хердерових појмова духа времена (*Zeitgeist*) и духа народа (*Volksgeist*), али и сасвим на путу Вукове визије књижевности, Игњатовић високо вреднује српску народну књижевност као оличење српског генија и на њеним основама изводи закључке о карактерологији Срба, а потом, на основу то двоје, трасира пут којим би требало да се креће у будућности.

Студија „Србин и његова поезија“ типичан је романтичарски израз величања култа народа и русоовског „природног човека“, њоме Игњатовић такође даје допринос вуковском идеалу простог Србина у којем се стичу све врлине.¹⁷

¹⁶ Димитрије Вученов истиче да је својим историјским романом Игњатовић везан за романтично-патриотску визију и романтични модел стварања, док романом из савременог живота у коме објективно сагледава савремени друштвени живот припада реалистичком методу (Димитрије Вученов, „Јаков Игњатовић и модел српског романа“, *Трагом епохе реализма*, Багдала, Крушевац, 1981, стр. 144).

¹⁷ „Европски романтичари су прихватили идеју Жан-Жака Русоа: да цивилизација квари човека, да је човек најбољи у примитивном стању и да се зато треба 'враћати к природи'. Српски национални романтичари, у томе смислу, стварају култ простог народа, коме придају све могуће духовне,

Игњатовић издваја књижевне обрасце из епике, легендарних и лирских песама, узимајући их као мерило и пример српске природе и морала. О српском поштењу и праведности говори на основу ликова Марка Краљевића и Јевросиме мајке у песми *Урош и Мрњавчевићи*, о јунаштву по узору Малог Радојице, о девојачкој срчаности и смелости по лику Скадарке девојке итд. Родољубиви занос писца повремено прелази у апотеозу српског духа и узношење над другим народима, што је Скерлић у студији о Игњатовићу оквалификовао као „бесмислице и наивне националне надмености“, док Живковић уочава раскорак између визије дате у студији и слике нација који затичемо у фикционалним делима.¹⁸ Када ову својевремено најпопуларнију Игњатовићеву студију сагледамо у контексту историјског тренутка у коме је настала – пред сам крах Баховог апсолутизма, у доба када су Срби у Аустрији грцали под притиском германизације која је наступила као „дар“ народу за велике жртве положене за опстанак царевине – до изражаја долази њена примарно национално-политичка функција.¹⁹ Тих година пропали су готово сви српски трговци и занатлије, народ је клонуо у безнађе и агонију апсолутизма, а Беч се спремао да изађе у сусрет угарским захтевима за укидање српског Војводства. Српски идентитет и стари патријархални свет убрзано посрћу пред новим моделима понашања, старе навике, скромност, поштење, строгост замењују идеали грађанске културе опседнуте луксузом, стога романтизам и његови идеолози узимају на себе велику улогу чувара српске баштине и проповедника националне културе. Посматран у оквиру естетичких категорија, наиван и патетичан, овај програмски текст управо као такав улази у контекст актуелног политичког и књижевног амбијента у којем живе Срби у Војводини друге половине XIX века, не као израз пишчевих поетичких домета већ културних потреба времена. Романтичарска историографија, националне идеје Уједињене омладине, Змаја, Милетића, Владимира Јовановића и других крећу се у

моралне и националне врлине. За њих је српски народ најблагороднији, најјуначнији, најбољи народ на свету. 'Српски је прост народ, вели Вук Караџић, поштенији, паметнији и просвјештенији од свију народа које сам ја до данас виђао, а виша класа нашега народа онаква је као што је њено воспитаније...'“ (Јован Скерлић, *Историја нове српске књижевности*, Романтизам).

¹⁸ Јован Скерлић, *Јаков Игњатовић*, стр. 65; Драгиша Живковић, „Бидермајерски стил романа Јакова Игњатовића“, *Европски оквири српске књижевности II*, Просвета, Београд, 1994, стр. 103.

¹⁹ Игњатовић је ову студију писао у пролеће 1859, боравећи у Сремским Карловцима и у манастиру Хопово, као „народни секретар“ патријарха Јосифа Рајачића, а објавио 1860. године. У то доба приближава се Милетићу и постаје један од његових најпоузданијих сарадника. Наредне 1861. добија место великог бележника Новог Сада, а потом и посланика у Угарском сабору.

смеру ангажованог родољубља и идеализације нације јер је само таква идеологија која се пренела на све планове културног и јавног живота могла очувати српско национално биће, лишено државног и културног средишта, од свих понора германизације и мађаризације који су за њега припремани у бечкој и угарској кухињи.

У изузетно тешком моменту за опстанак Срба у Монархији, када су клонули и јаки духови, Игњатовић пише хвалоспев Српству, глорификујући српски дух и јунаштво и Србинову поезију. У складу са његовим схватањем патриотске и покретачке улоге писца, студија „Србин и његова поезија“ има мотивациони, побуђивачки карактер. Као и други романтичари, Игњатовић ову апологију Српства везује за апологију српске усмене поезије, као подсетник на то шта је Србин: „Српске пјесме садрже у себи јунаштво, тугу за прошлом славом, освету пада, борбу за народну слободу. Кад те ко стран пита: Србине, какав је Србин? упути га на своје пјесме[...] Да немаш ништа, да си го наг, пјесме ће ти пасош по свијету бити, и нећеш поред све невоље зажељети да будеш друго што него што јеси[...] Јуначке пјесме сваком се допадају, оне су опште народно имање, тестаментa и наслједство српства[...] Српске народне пјесме садрже у себи државни живот народа.“²⁰

Питање је у којој мери и на који начин слика Срба коју налазимо у књижевној фикцији конотира са идејом националне књижевности и идеалом рода у есејима. Идеалног Србина описаног у овој студији готово да нема у Игњатовићевим социјалним романима и приповеткама, изузетно је редак и у историјском роману којим писац и јесте много ближи поетици националног романтизма. Игњатовић у студији пише више о Србину онаквом какав је у епској песми и какав би требало да буде да би очувао свој национални идентитет у новој култури, лишен сопственог државног језгра.²¹ Када наводи његове мане, то су пре свега оне које прете да га још више изнутра раслабе и расрбе: завист, братска мржња, прихватање туђинских обичаја и навика (луксуз, читање безвредних

²⁰ Јаков Игњатовић, „Србин и његова поезија“, *О књижевности*, стр. 97–98.

²¹ „Србин није био више поједина честица пређашње државне машине, већ у личности својој усредоточио је сву ту државну силу и постао је сваки за се представником разрушенога својег државног јединства[...] Ако је сам био, ако у друштву, или породичном кругу, једнако му је била општа ствар задатак. Ова мисао претворила му се у крв, у срце, у чувство[...] Србин[...] Како праг прекорачи одмах дише у општем духу, за општу потребу“ (Јаков Игњатовић, „Србин и његова поезија“, стр. 97–98).

сентименталних романа, шминкање девојака, помодарство итд.), тек у њима препознајемо јунаке и свет Игњатовићевих социјалних романа и приповедака. Описујући у њима Србе реалистично, писац их опомиње какви би требало да буду и позива да се врате националном идентитету, да не дозволе да се расточе у туђинској култури у условима које сам назива „културним преласком“. У том смислу Игњатовић није мисаоно или поетички недоследан нити је у раскораку са самим собом, напротив, ове две слике су као лице и наличје, двоструко огледало у коме се његова национална поетика и књижевна фикција сравањују и одмеравају. Две димензије доживљаја националне судбине очитују се у Игњатовићевој књижевној фикцији: занос националном историјом у историјским романима и приповеткама и унутарња угроженост и растакање са слутњом краја у социјалним. Једна носи јака обележја патетике националног романтизма, друга зачиње реализам, а обе су оличене у есејима.

Осим што Игњатовић високо вреднује улогу писца у очувању и мотивисању националних снага, треба поменути и то да ову студију пише у доба када је био лични секретар патријарха Рајачића. О томе говори и чињеница да се у њој налази ретко место где помиње Сеобу 1690. са Арсенијем III Чарнојевићем а да се није негативно изразио о овом догађају као о историјској грешци и пустоловству којим је из Метохије ишчупан најспособнији део народа и раштркан све до Сентандреје, чиме је читав народ знатно ослабљен.²² Због свега реченог већину Игњатовићевих „књижевних чланака“ једнако ваља посматрати као национално-политичке и књижевне студије, као што и читава књижевност за Игњатовића подразумева деловање на корист нације, тој њеној основној функцији прилагођава све поетичке и естетичке законитости. Оне су код овог класично образованог српског писца најчешће подразумеване, прихваћене из класичне старине и из традиције којој припада и нису предмет програмских текстова. Његова књижевна мисао није манифест неке нове школе, напротив, у том смислу надовезује се са великим поштовањем на претходнике и савременике, модификујући и иновирајући њихову поетику у правцу актуелних струјања. Иако је Игњатовићево место у историји српске књижевности вишеструко специфично и

²² Ову тезу Игњатовић заступа у различитим делима писаним у дужем временског периоду (*Мемоари*, *Мисли о српском народу*, публицистички списи). Сеобу је сматрао основним узроком неминовне трагике српског национа у Монархији.

непоновљиво, како са становишта жанра, тако и са становишта смене епоха коју је његово дело означило, он никада не инсистира на оригиналности, тражећи у књижевном континуитету ослонац и залог очувања угрожене националне књижевности. Кључна мисао његових текстова о књижевности јесте одржање српске културе и књиге, јер је то оно што је доведено у питање, а преко тога и опстанак српског народа у Угарској, зато смена праваца и епоха у његовом лику и делу нема обележје преврата и културне револуције, нити га је у култури српског колектива у Аустроугарској могла имати. Превратнички тон наступиће са делочицањем књижевног средишта са периферије према центру (у текстовима Светозара Марковића), што ће истовремено означити и промену културног амбијента унутар националне књижевности.

2.3. Српска књижевност на странпутици туђе књиге.

Идеал српског књижевника

Очито је да Игњатовић књижевности приписује прворазредну улогу у култури и целокупном животу народа, данас незамисливу, али коју је она у XVIII и XIX веку, особито у доба националног романтизма, заиста имала. Верујући у њену снагу, сматра је моћним оружјем за одржање и јачање или дезинтеграцију одређеног културног миљеа, а стање у књижевности јасним показатељем стања духа нације. Разноврсност и богатство књижевног живота једног друштва резултат су његове виталности и потенцијала, док су клонуће и учмалост поуздан и алармантан показатељ – народ који изгуби писце лишен је могућности оличења кроз књижевност као најзначајнији израз националног духа, остао је без сведока и тумача, изгубио мисију међу другим народима. Тако обезличен, спреман је и склон да се приклони понуђеном туђем културном обрасцу и туђој виталнијој књижевности („О индиферентизму српске учене класе...“, „Поглед на књижество“, „Српско списатељство“ итд.). Стога Игњатовић истиче важност оживљавања оригиналне, аутентичне књижевности којој усмена поезија треба да послужи као темељ и полазиште, али која и поред ванредног богатства и лепоте не може бити једини књижевни израз. Народу је потребна савремена књижевност да пропрати нове видове живота, мишљења и осећања и да буде печат новог

времена.²³ У овом у основи романтичарском захтеву препознајемо реалисту осетљивог на токове и мене живота који га окружује, писца који је открио правац којим ће се кретати линија његовог стваралаштва посвећена савременом животу. На том тлу ничу и оживљавају јунаци социјалних романа и приповедака, Срби слични онима какве је познавао и са којима је живео, тако различити од идеала о коме је писао у студији „Србин и његова поезија“.

Сагледавајући књижевност као жив организам који се непрестано мења и одговара на изазове стварности, он у усменим формама види моделе на које савремена књижевност треба да се угледа, али не у смислу простог подражавања постојећих клишеа, већ стваралачки, да се не би претворила у „безумно песмокројење“. У есеју „Поглед на књижество“ Игњатовић истиче две фазе опонашања туђих узора које су обележиле претходну епоху: класицистичку и рану романтичарску. У првој је основу образовања, па и књижевности, представљала античка грчка и римска књижевност, док је језик школовања у Мађарској био латински (у то време је „изучен млад Србин волио латинати, него својим матерњим језиком говорити“).²⁴ Тако се рађа прва школа српског песништва које жанровски, метрички, стилски подражава античку поезију. То доба српске поезије обележено је лукијановском одом као доминантном формом (ода по узору на Лукијана Мушицког, главну личност школе „објективне лирике“) „и ово се тако далеко терало, да се човек већ јежио од силни’ ода“.²⁵

У другом периоду, српска књижевност „од немачке болести је страдала“. Српски млади нараштај четрдесетих година (пре Бранка Радичевића), задојен Гетеом, Шилером, Виландом итд., пише у немачком духу и по немачком романтичарском моделу, подражавајући некритички осећања, идеје и форме немачке књижевности. Но, као што „од Овида и Вергила није могао народ живјети“, тако се ни немачка меланхолија и јадиковање нису могли пресадити у српску књижевност јер сентимент који се допада једном Немцу Србину се чини

²³ „Србин има своју красну народну поезију; тим показује своју душевну силу, нагон к племенитом развиту, и у том је већ основа за књижевно развијање. Али то је само основа на којој треба да се што гради. Народна поезија не може се вијековима уживати и преживати. Дух је човјечји радљив, па не може остати једнако на једној тачци, него тјера даље. Човјек, па и народ, има сваки дан нову и нову потребу“ (Јаков Игњатовић, „Српско писатељство“, стр. 172).

²⁴ Јаков Игњатовић, „Поглед на књижество“, стр. 34.

²⁵ Јаков Игњатовић, „Поглед на књижество“, стр. 35.

као „израз болесног чувства“, „болесне воље која здравим људима не приличи“.²⁶ Иако с једне стране идејно близак немачкој романтици (идеал нације, народне књижевности, народног генија, „природног човека“, интересовање за историју), Игњатовић презриво одбацује разнежени сензибилитет и изразити субјективизам, све оно што означава романтичку превласт маште и осећања над разумом. У том смислу његов „романтизам“ остаје крајње рационалан и објективан, а његов једини велики романтични занос остаје његов народ. Као заштитник српског културног и књижевног обрасца од туђинског утицаја, он се посредно приближава још једној од водећих идеја овог правца.²⁷ Атмосфера немачког предромантизма и романтизма не приличи, сматра Игњатовић, српској природи, коју дефинише као патријархалну, јуначку и објективну; изданци оваквих утицаја, извештачени и беживотни, на туђе дрво накалемљени, нису могли постићи велики успех нити довести до значајнијег напретка у српској књижевности.²⁸ Зато писац саопштава српској јавности да је српска књижевност „на странпутици“ и „на slabим ногама“, да се култура урушава јер се „много страног присваја“, а мало производи.

У том контексту, Игњатовић на многим местима говори о све већем и погубнијем упливу туђе књиге на Србе у условима доминантне аустроугарске културе и недостатка домаће књижевности. Он је свестан тога да се, осим уставне политичке борбе у апсолутистичком оквиру, против српског народа у Монархији води још једна једнако перфидна и опасна борба у виду спонтане денационализације под сталним утицајем туђинске културе на српску патријархалну свест и породицу као последњу ћелију која народ држи у целовитости. Замерајући савременицима да мало раде „у чистом правцу културе народне“, он осуђује поплаву „фриволних копија“ које назива вашарским пословима.²⁹ Осим што тим делима оспорава уметничку вредност, види их и као средство развраћавања морала патријархалне породице, а особито жена и девојака

²⁶ Јаков Игњатовић, „Три српска списатеља“, стр 80, и „Поглед на књижество“, стр. 38.

²⁷ Једна од значајних идеја немачког романтизма била је заштита националне културе од туђинског утицаја: „Као што су немачки романтичари устали на туђинску, нарочито француску културу, на оно што је Фихте презриво називао *die Ausländerei*, тако српски романтичари устају на 'трули Запад', од кога долазе сва зла и несреће“ (Јован Скерлић, *Историја нове српске књижевности*, Романтизам).

²⁸ „Када је Хорац своје оде писао, он је у овима изражавао дух, чувство, живот римски... Но какав су успех могла имати код Србаља таква подражавања? Јошт и онда врло слаб када би иста подражавања срећно за руком испала. Ко хоће да постане Хорац, тај мора имати свој Рим и Тибур“ (Јаков Игњатовић, „Поглед на књижество“, стр. 34).

²⁹ Јаков Игњатовић, „Шира култура – полог књижевности“, стр. 312.

које су главна читалачка публика ових лаких штива. Таква дела у српску средину уводе нове навике и хтења, „неморалне бљувотине[...] каквих у српству још нема“.³⁰ Формулишући проблем, Игњатовић посредно открива порекло књижевног типа који је обележио епоху, тип жене залуђене сентименталним романима, помодарке коју срећемо у његовим, Стеријиним, Трифковићевим делима.

И сам класично образован, Игњатовић од српског књижевника очекује широко класично хуманистичко образовање и захтева да буде ратник на пољу националне културе. Он подразумева да су преводи страних дела која су постала баштина човечанства и говоре о универзалним искуствима неопходни, али исто тако тврди: „Србину треба српски залогај“, зато увек захтева дело оригинално које ће носити „печат његовог осећаја“, а не бити „слепо подражавање туђинства“.³¹ За разлику од српског морала који жели да очува у епској чистоти, књижевну културу писац види прожету класичним европским наслеђем. Као припадник генерације Срба образованих у европским школама, а сматрајући српску културу делом европског наслеђа, Игњатовић се не залаже за културну изолованост, већ за што интензивније присуство у заједници европских народа којој српска култура има шта да понуди. У цивилизацијским и геополитичким оквирима гледано, он сматра да српска нација, и поред специфичности и снажних веза са источном европском културом, има своје место и у оквирима западне цивилизације. Житељ једне од најмоћнијих западноевропских држава, Игњатовић Запад види као позорницу на којој српска нација треба да има своју улогу и као свој задатак сматра у том надметању „осветлати образ србској књижевности“.³² Бити Европљанин, а остати Србин, али и једно и друго само у оном добром што европски и српски идентитет носи, сведочити значај и достојанство Српства у Европи – то је његов идеал.

Уверен у то да углед једног народа у светској заједници народа у великој мери зависи од квалитета и читаности његове књижевности, Игњатовић охрабрује

³⁰ Јаков Игњатовић, „Српско списатељство“, стр. 183.

³¹ Јаков Игњатовић, „Три српска списатеља“, стр. 80, и „Поглед на књижество“, стр. 38.

³² Препоручујући се поново за место секретара и уредника *Летописа Матице српске* 1857. године, Игњатовић пише: „[...] па до сада дѣлао самъ често на журналистичномъ и книжевномъ полю, по странимъ журналима, и на страномъ езику писанимъ броширама свуда бранио самъ честь и користъ нашегъ народа“ (Јаков Игњатовић, „Писма“, *Мемоари* I, стр. 302).

српске преводиоце да се подухвате важног посла обзнањивања српских дела свету путем добрих превода уместо превођења лоших туђих романа. Књижевност је за њега несумњиво прва и главна уметност и једна од делатности које пресудно утичу на васпитање, опстанак и будућност заједнице. Штавише, он српску књижевност често повезује са суштинским својствима народа на нивоу биолошког и генетског. Тако на више места каже да недостатак сопствене оригиналне књижевности „у живац народа забада“, да туђа књига „удара у крв“ мењајући природу и дух народа. Сасвим у духу Хердера, Шлегела и браће Грим, али и Вукових захтева, књижевност је за Игњатовића највиши израз националног идентитета. Између бића једног народа и бића његове књижевности успоставља суштинску узајамност, при чему се животне силе претачу из једног у друго. Из таквог схватања произлази његов крајњи став: „Не буде ли књижевност са помоћу народа зајамчена, неће бити ни народу народност зајамчена“.³³

Снажни доживљаји националне угрожености и културолошке посебности, изражени у књижевним чланцима Јакова Игњатовића, резултат су живота ван матице, у доминантно туђем културном и националном окружењу. У таквим условима, књижевност много више но у матичној средини постаје одбрана и „бедем“. Последица оваквог положаја дела српског националне коме је и Игњатовић припадао јесте мисао о писању као о крајњем и највишем изразу родољубља. Тој идеји посветио је највећу пажњу у књижевним студијама и есејима.

2.4. Слика српског писатеља – „жртва за род“. Неопходност институционализације статуса књиге и књижевника

Као један од ретких професионалних књижевника међу Србима свога времена, Игњатовић се лошим положајем српске књиге и писца бавио током више деценија сумирајући сопствена и искуства својих претходника на пољу српске књижевности. Српским писцима он не сматра оне који при недостатку оригиналних идеја „туђе идеје у српску аљину облаче“, безумне „стихокресатеље“, већ оне који пишу у „духу народном“ и српству „духовну пићу

³³ Јаков Игњатовић, „Књижевност и политика“, стр. 233.

дају“.³⁴ У духу идеје писца жртве претходне епохе, он сматра да бити српски писац значи „одужити роду дуг сродства“.³⁵ На том племенитом задатку српски писац је запостављен и препуштен себи самом. Зато код Срба бити књижевник значи бити спреман на ванредно родољубље и жртву, живети у сиромаштву и окончати живот у крајњој беди („Српско списатељство“, „Шира култура – полож књижевности“). Не пропушта Игњатовић да запази ни то да су списатељи старе генерације „класичних Срба“ били много ревноснији и спремнији да себе жртвују за књижевност, а тиме и за род, него млади, мада им се то одсуство пожртвовања не може замерити. Готово у свим есејима, чланцима и студијама о књижевности писац посвећује пажњу овом проблему, сагледавајући у њему главни разлог за индиферентност и апатију интелектуалаца, из чијих би се редова могли регрутовати књижевници. У беди старијих књижевника, чак и највећих и најчитанијих, види главни разлог за нестанак професионалних писаца међу Србима:

а) „Истина да се садашњем књижевнику који почиње писати, а радо би се иначе једино књижевности предао, мора крв у жилама смрзнути кад помислимо с каквим се невољама морадоше борити српски књижевници који се једино књижевности предадоше.“³⁶

б) „Није сваки учен и вешт човек тако родољубив да само из родољубља све своје силе жртвује, па како му било да било, него штавише, слободно се може казати да се далеко више учених људи може задобити за књижевност каквим изгледом, него самим родољубљем, без икаква изгледа[...] Ни у старој Јелади нису музе сиротињу тражиле[...] Није сваки таленат Сократ или Диоген да са највећом резигнацијом све трпи, или да седећи у бурету исмева невоље па и слабости људске.“³⁷

в) „Није доста послије смрти признавати књижевнику вриједност, а док је жив окретати му леђа[...] Код нас, да се какав Омир роди, не знам како би књиге

³⁴ „У народу рађају се људи који имају нагон да испитују народне потребе сваке врсте, да траже лијека и да саопштавају народу свако добро. Ти су људи списатељи“ (Јаков Игњатовић, „Српско списатељство“, стр. 173).

³⁵ Јаков Игњатовић, „Три српска списатеља“, *О књижевности*, стр. 85. (О Јовану Пачићу).

³⁶ Јаков Игњатовић, „О индиферентизму српске учене класе прама српској књижевности“, стр. 24.

³⁷ Јаков Игњатовић, „О индиферентизму српске учене класе прама српској књижевности“, стр. 27.

на свијет издавао, а камоли да од тога живи! [...] Немојмо ишчекивати да они који су кадри писати из родољубља пишу.“³⁸

г) „Нема у Европи да се књижевници тако зло наплаћују као у Срба. Ако се разболи, а ништа нема, судба му је као код просјака, да у хладној соби очи заклопи[...] Књижевници српски створења су најнесретнија[...] Сиротиња у књижевницима доказ је да је немар овладао и да опада душевна снага у народу.“³⁹

Када се овим речима придодају Игњатовићева сећања на худу судбину највећих српских писаца – слика Доситеја који кубури са дуговима и онда када је већ био познат у целом српству, Рајића кога је „само манастир избавио од невоље“, од детињства дубоко урезана слика Видаковића у маленој ниској соби у којој „лети гладује, а зими и ладује и гладује“ док огрнут у јапунце пише *Селима и Мериму*, слика Симе Милутиновића Сарајлије који 1838. године, у петој деценији, већ чувен српски књижевник, чека месецима у туђој кући у Будиму да се изглади сукоб са кнезом Милошем због његове *Историје Србије* и да добије плату, те да би се могао оженити – импресија постаје потпуна.

Сагледавајућу дубоке проблеме, Игњатовић уочава и формулише и могућа решења. У студијама „Српско списатељство“ и „Књижевност и политика“, као сигуран пут развоја и утемељења српске књижевности истиче неопходност формирања класе професионалних књижевника, као и широке читалачке публике. Професионални књижевници, стални радници на пољу књижевности, разрешили би српску књижевност дилетантизма и ојачали је, улажући у њу све стваралачке снаге. А да би они могли да живе од свога рада, неопходна је бројна публика која би куповала и читала српску књигу. Куповину српске књиге писац такође види као родољубиви чин, који никога не би превише коштао а много би добро донео. Јер ако Србин и није богат, није ни толико сиромашан да своју књижевност не може издржавати, „то напрезање не би никог утукло“. Више пута указује Игњатовић на проблем денационализације више класе Срба и истиче парадокс да, макар и тако бедно, српска књижевност живи од средње класе, док најимућнији (адвокати, веледостојници, чиновници) не маре за њу: „За српску књигу још највише разабарају свештеници, учитељи, учитељице, трговци, занатлије и

³⁸ Јаков Игњатовић, „Српско списатељство“, стр. 175, 180.

³⁹ Јаков Игњатовић, „Књижевност и политика“, стр. 235, 238, 240.

погдешто тежаци... Тај стари сој Срба. Да ових нема могли бисте казати 'вјечнаја памјат' српској књижевности."⁴⁰

Како долази до однарођења више класе, закључујемо на основу Игњатовићевих речи о процесу образовања најученијих Срба. У условима у којима Срби, услед недостатка преведене и оригиналне литературе, све науке изучавају на страном језику, а потом често настављају школовање на европским универзитетима, честа је појава да већ изучени млади људи усвоје стране обичаје и навике и отуђују се од српске средине и порекла: „Такав учен остаће за себе учен, може бити у практичном животу себи и појединима користан, али од те његове науке не допире ништа у народ."⁴¹ Књижевност је овде схваћена у најширем смислу, као све што пише у књигама, па залагање за књижевност и књижевнике који не гладују није брига о „луксузу списатеља“, већ о широко схваћеној народној просвети.⁴² Институцију мецената, која је раније имала важну улогу, Игњатовић не види као главни ослонац српске књижевности јер је њен утицај појединачан и непредвидив. Уместо елитизма који је био последица малог броја учених људи у прошлости, он тежи демократизацији културе, књизи која би била писана за народ и живела од народа. Да наши књижевници више не би били „мученици“ и жртва за род, а наша књижевност „сироче“, позива надлежне да се побрину о издржавању књижевности и о њеном уласку у регуларне финансијске токове. Пут ка томе види Игњатовић, први међу Србима, у оснивању књижевног завода и фонда, по угледу на друге културне народе.

Ове идеје преузете су из савремене европске праксе, али је Игњатовићева заслуга што их је први истакао у српској средини, покушавајући да реши проблем лошег материјалног стања и статуса књижевника. Током неколико деценија, колико се бавио овим питањима, његова мисао је сазрела и изоштрила се. Док у првом чланку из 1854. сматра да у живот националне књижевности треба сви да

⁴⁰ Јаков Игњатовић, „Писма из Елисиума“, стр. 271.

⁴¹ Јаков Игњатовић, „Српско списатељство“, стр. 184.

⁴² Очито је и овде и на другим местима да Игњатовић термине *књижевност* и *народна књижевност* користи у значењу ширем од оног које покривају савремена схватања ових књижевнотеоријских појмова. Тако појмом *књижевност* некада обухвата не само књижевну уметност већ и сва знања из разних области која се стичу у књигама. Исто тако, коришћење термина *народна књижевност* некада се поклапа са савременим схватањем народне односно усмене књижевности, а негде означава националну, тј. књижевност на језику, у духу и традицији једног народа.

се укључе тако што ће образовани Срби писати у слободно време итд., осамдесетих увиђа да носиоци књижевности морају бити професионални писци који ће се само тиме бавити. У међувремену је и сам постао професионални књижевник и искусио „чемерни живот“ српских писаца.

Српски писци Игњатовићевог времена махом су своја дела објављивали у разним часописима и листовима, док за штампу књиге често нису могли сакупити довољно новца, а о хонорару су могли да мисле само најчитанији, па и онда не о таквом од кога би се могло живети. Умножавање читалачке публике које истиче као неопходност имало би за последицу, осим образовних и просветитељских ефеката, појефтињење иначе скупе домаће књиге која се штампа у малом тиражу. У низу професија које живе од књиге, писац, који би требало да највише баштини од свога труда, у најгорем је положају, приморан да своје дело нуди као да тражи милостињу. Издавачи, најчешће истовремено и књижари, највећу корист имају од штампања и продаје безвредних превода и од прештампавања старих дела, махом усмене књижевности, али од тога српска књижевност не може живети и развијати се, зато Игњатовић инсистира на томе да је народу осим старе литературе потребна књижевност која ће имати континуитет и бити одјек савремених питања, одраз његовог живота и проблема. Потребна му је као „хлеб наш насуштни“, како каже Игњатовић у писму Јовану Ђорђевићу из 1885. године.⁴³

Док у чланцима о књижевности Игњатовић не помиње себе, већ говори уопштено о статусу књижевника, у приватним писмима савременицима, махом учесницима књижевног живота, уредницима листова и часописа, *Матици* и пријатељима, често срећемо податке који откривају да је и сам, иако већ познат писац, дела штампао тешком муком, углавном сопственим средствима, и да од тога није имао значајније новчане користи. Чак и када је постао перјаница српске књижевности у Аустроугарској, сведочио је да је све имање и наследство истрошио бавећи се књижевношћу.⁴⁴ У писму којим Ђорђа Поповића Даничара обавештава да му је додељен Орден Светог Саве трећег степена, а који сматра

⁴³ Јаков Игњатовић, „Писма“, *Мемоари I*, стр. 329.

⁴⁴ „У радовима мојим никад ниоудкуд помоћи нисам имао и својим силама морао сам издирати које сам иначе могао и за приватан утилитет уложити“; а исто тако и: „Од двајсет четврте године радим покрај једног десног ока, лево је пропало. Радијо сам, самопрегоревањем по сопственом импулсу, од никога нит морално ни материјално подпомогнут, покваријо сам си тиме све каријере и материјално сам се утукао...“ (Јаков Игњатовић, „Писма“, стр. 351 и 355).

увредом и атаком на своју књижевну репутацију, уз молбу да се постара код надлежних да се намењено му признање не спомиње, пише: „Док су други палате градили, и писали више мање у стању званичног положаја, – ја сам о мом череку радећи сво материјално моје стање у књижевности сатарисао и каријере си кварио. У том сам ја – то сваком у очи смем рећи – у Срба – *unicum* – но што се опет у Срба не уважава.“⁴⁵ Када имамо у виду још неке детаље из Игњатовићевог живота: да је током 1856. године као уредник *Летописа Матице српске* и као аутор готово свих текстова добијао плату од двеста франака у сребру годишње, при чему је писао око двадесет штампаних ауторских табака на годину и обављао све послове око издавања *Летописа*, или да 1875. моли Владана Ђорђевића да му пошаље хонорар за роман *Васа Реишпект* који је у наставцима објављиван у *Отаџбини* да би могао да отпутује у Осиек на операцију и да плати болничке трошкове, постаје очито да без иметка који је добио у наследство не би могао да се посвети књижевности, и да је опстајање на књижевном пољу заиста било велика жртва. Адвокат по образовању, бавио се тим послом, који је презирао, у неколико наврата, само онда када је заиста био приморан, иако се од њега у развијеном бирократском систему Монархије могло удобно, па и богато живети. О адвокатима „кождерима“ и о свом искуству са малограђанским парницама, са колегама и корумпираним судским системом оставио је бројне записе, најдиректније у аутобиографској приповеци *Појета и адвокат*. Као већ стасао и признат писац, Игњатовић покушава да се ослободи мучне бригае о објављивању дела договором са *Матицом српском*. Међутим, упркос уговору из 1870. године, Матица је објавила само прву књигу *Дјела* (1874), стога 1878. повлачи рукописе за другу књигу и раскида уговор. Тако, када наш писац у чланцима о књижевности горко каже: „Књижевници српски створења су најнесретнија“, која деле судбину просјака, „да у хладној соби очи заклопе“, он то и о себи говори мада себе достојанствено никада не помиње.⁴⁶ Из ове перспективе могло би се јасније судити о политичком лику Јакова Игњатовића. Ако је последњих година пропагирањем по Србе погубних идеја и отишао испод границе достојанства, треба имати у виду разлоге који су га на то навели и животне недаће које је деценијама подносио, не одричући се позива књижевника.

⁴⁵ Јаков Игњатовић, „Писма“, стр. 360.

⁴⁶ Јаков Игњатовић, „Књижевност и политика“, *О књижевности*, стр. 235 и 238.

Као што у чланцима о књижевности Игњатовић писање сматра чином највишег родољубља, тако исто у мемоарским записима и писмима истиче жртву за род као главну смерницу сопствене књижевне мотивације. Од самих почетака учешћа у друштвено-политичком и књижевном животу, Игњатовић наглашава да је његово деловање увек имало „народни правац“ и тежило части и бољитку народа. Већ јула 1848. када је као опуномоћеник грофа Петра Чарнојевића, тада комесара мађарске владе који је радио на измирењу Срба и Мађара, ухапшен у Сремским Карловцима, у писму Главном одбору Војводине Игњатовић изјављује да никада роду неверан био није, те да је спреман све оставити због своје народности, за коју је, како већ тада, у двадесет петој години живота каже, своје имање, младост и силе жртвовао.⁴⁷ Допис завршава поруком да остаје у Карловцима „Србском народу до последњ капљ крви вђран“. Одрастао у Сентандреји и Будиму, у доба када је међу Србима царовао јак српски дух, Игњатовић је од детињства задојен идејом Српства која је тридесетих година XIX века, у време пишневог детињства, била у напону. Томе је посебно допринео боравак Симе Милутиновића Сарајлије у кући Симе Игњатовића 1838. године, током кога је живео у соби са младим Јаковом Игњатовићем са којим се и побратимио. „Жарку љубав према српском народу, и то за цео живот“ наследио је, по сопственим речима, од свог побратима, учитеља и доживотног узора Симе Милутиновића Сарајлије.⁴⁸ Он му је, уосталом, усадио и тежњу ка књижевности која се „није могла искоренити“: „Ал’ Чубро показа ми пут, пун трња, но поштен пут. И тако ево већ четрдесет једна година како сам списатељ.“⁴⁹ Дело Сарајлијино, а највише његова харизматична личност, пресудно су утицали да се млади Јаков определи за књижевност, и он ће себе заувек сматрати „ђаком Симе Милутиновића“. Када му већ као формираном писцу Јожеф Ференц, професор словенске књижевности на Пештанском универзитету, сугерише да добро научи руски и да почне писати на језику ове велике и средствима богате књижевности, Игњатовић на то ни не помишља јер би тако био „за своје изгубљен“: „Ја остајем што сам био, следећи геслу мог учитеља Чубре да ’Србин Српству србовати

⁴⁷ Јаков Игњатовић, *Мемоари* I, стр. 295.

⁴⁸ Јаков Игњатовић, „Три српска песника“, *О књижевности*, нав. дело, стр. 75.

⁴⁹ Јаков Игњатовић, *Мемоари* I, стр. 40, 38.

мора“⁵⁰. Осим Сарајлије који га је побудио на књижевно родољубље, на природу и квалитет његовог патриотизма утицала је и личност Симе Игњатовића, „врсног Србина“, кога је „његово родољубље узвишавало надасве“ и који је био готов том циљу „живот свој да жртвује“.⁵¹

Родољубље које Јаков Игњатовић у аутобиографским делима и књижевним есејима исповеда и за које се залаже никада није само интимно осећање, већ животни став који захтева сталну активност и одрицање. Ни најуспешнији појединац ако се само назива Србином (а неретко се дешавало да баш такви Срби у Монархији и име промене), не доприноси снази и очувању народа, тек онај који дела на добробит Српства, који својом макар и маленом моћи чини шта може и шта му је дато да се народност очува, прави је родољуб и може носити српско име, у противном, „нека и име српско не носи“, поручује Игњатовић. Та изразито борбена црта Игњатовићевог родољубља пренела се и на експлицитну поетику и обележила је у мери у којој је можемо наћи још само код Његоша, Дучића, Шантића или Кочића. Дакле, увек у условима великог историјског притиска и на географским ободима српског националног бића. У граничним областима, увек више истуреним и у опасности од туђег растачућег културног утицаја, родољубље је постајало изоштреније и пламеније, читав свет се поларизује на „наше“ или „своје“ и „туђе“. Како се овај темељни животни став пренео са једне стране у пишчеву политичку мисао, а са друге из пишчеве експлицитне поетике у књижевну фикцију, значајно је и занимљиво испитати. За сада смо тај став утврдили и поткрепили мислима и наводима из различитих биографских, мемоарских и књижевних текстова Јакова Игњатовића.

Експлицитна поетика Јакова Игњатовића, осим што је национална, такође тенденциозна и моралистичка, отуда је у великом одступању од суда установљеног углавном на основу књижевне фикције његових социјалних романа и приповедака да је реч о писцу ниске, вулгаризоване стварности и одсуства етичког става у његовом делу.⁵² Екстремни облик ове тезе налазимо у студији

⁵⁰ Јаков Игњатовић, *Мемоари II*, нав. дело, стр. 284.

⁵¹ Јаков Игњатовић, „Сима Игњатовић“, *Мисли о српском народу*, Матица српска : Јединство, Нови Сад : Приштина, 1988, стр. 420–421.

⁵² Пресек ових мишљења износи Јован Деретић у студији о српском роману (Јован Деретић, *Српски роман 1800-1950*, Нолит, Београд, 1981).

Јована Скерлића који Игњатовићево дело сматра „морално неутралним“ и „безморалним“, а саму личност писца „морално закржљалом“, док се блажи облици истих идеја појављују и у неким каснијим студијама, све до савремених тумача.

Преглед значајних питања којима се Игњатовић бавио у књижевним чланцима и студијама указује да је био један од најбољих познавалаца прилика у којима је опстајала књижевност српског нација у Аустроугарској у XIX веку. Својим написима обухватио је све сегменте књижевног живота, претресао важне теме и нудио практична и разумна решења. Упадљив је и његов увек активни став којим се супротставља учмалости књижевног живота. Иако истиче да су настале „гладне године“, или „седам гладних година“, да је књижевно поље запустело као никада раније, он то не чини да би дефинисао стање, већ да би пробудио културну свест својих савременика. Његове речи су звоно за узбуну у средини у којој национална мањина историјску и културну заборавност може платити нестанком у тешким политичким околностима. Оно што овде говори непосредно, као очевидац и тумач смера у коме се креће национална култура, посредно ће исказати романсијерским поступком у својим најбољим остварењима.

Српска књижевност обележена је родољубивим заносима многих писаца и тешко би било одредити меру њиховог родољубља. Ипак, мало који писац је тако експлицитно и упорно истицао потпуно прожимање и узајамност нације и њене књижевности као и међусобни однос зависности и условљености. Нико пре ни после Игњатовића није тако искључиво формулисао мисао да српска књижевност и српски народ деле исту судбину, да опстанка народа без његове књижевности не може бити јер, када замре његова књижевност, нестаће и сам. Утолико више изненађује чињеница да је Игњатовић живот окончао одбачен и презрен од савременика као изрод, оцењен као мађарон и „продано перо“, како су га називали у земунском *Новом времену*.⁵³

⁵³ „Земунско *Ново време* [...] није га штедело ни после смрти, називајући га проданим пером...“ (Јован Скерлић, *Јаков Игњатовић*, стр. 42)

2.5. О српском роману

Теоријским питањима књижевних врста Игњатовић се у чланцима и студијама није много бавио. Разматрао их је онолико колико му је било неопходно да укаже на примере или на потребу развоја неког жанра са становишта националне књижевности. На проблем српског романа, најважнијег жанра његовог фикционалног стваралаштва, осврнуо се у текстовима о књижевности непосредно само једном – у есеју „Поглед на књижество“ објављеном први и једини пут у *Летопису Матице српске* за 1857. годину, предвиђајући значајно присуство овог жанра у будућности српске књижевности („Ова струка, мислим има велику своју будућност“⁵⁴).

У тренутку када Игњатовић пише ове редове, роман је већ увелико овладао европском књижевношћу као доминантан жанр, „грађански еп“ или „еп модерног времена“, како га називају Хегел и његови следбеници. У српску књижевност осам-девет деценија раније доспели су први преводи француских, потом и немачких романа, а Доситеј је, као велики љубитељ жанра, топло препоручио српској публици Сервантесовог *Дон Кихота*, Дефоовог *Робинсона Крусое*, Ричардсонову *Памелу*, Фенелоновог *Телемаха* и Лесајовог *Жила Бласа*, „тих пет дела чинила су први избор романа који је препоручен српским читаоцима и преводиоцима“.⁵⁵ Па и сама аутобиографија Доситејева, иако део просветитељске нефикционализоване прозе, имала је доста романескних црта. На самом почетку века, српска књижевност је добила свој први оригинални роман (Атанасије Стојковић, *Аристид и Наталија*, 1801), а псеудоисторијски романи Милована Видаковића, писани до краја тридесетих година, постали су класична лектира сваке српске куће у Војводини и прошли зенит. Непуну деценију пре појаве првог Игњатовићевог романа, Богобој Атанацковић објављује *Два идола*, први роман са темом из савременог српског живота (1851). У том смислу Игњатовићева мисао о великој будућности романа не представља сензационалну новину, жанр је у западној књижевности изузетно снажан, а код нас већ одомаћен у преводима и утемељен у оригиналним делима. Међутим, за разлику од Доситеја, који у духу просвећености има пред собом читаоца и заснивање позитивних читалачких

⁵⁴ Јаков Игњатовић, „Поглед на књижество“, *О књижевности*, стр. 49.

⁵⁵ Јован Деретић, *Српски роман 1800–1950*, стр. 61.

навика, Игњатовић се обраћа првенствено писцима, осведоченим или потенцијалним, њима упућује конкретне савете о тематици и типу романа који би одговарао сензибилитету српске књижевности и српског читаоца, што указује на нову фазу у пријему жанра. У средини у којој је роман већ постао омиљена лектира и у којој су увелико заживели преводи страних романа писаних у духу и традицији других народа, међу којима многи уметнички безвредни, он српске романијере упозорава на опасност коју увиђа у свим сегментима националне културе: „Треба се чувати од туђег утицаја.“⁵⁶ И по питању романа осећа се иста активна, покретачка снага која је обележје целокупне његове мисли о књижевности.

Упркос чињеници да се у нашој књижевности роман јавља доста касно, и да је „романа литература тек у зачетију свом“, он сматра да би у овој врсти „Србин сасвим као код куће био“.⁵⁷ Српске романијере упућује да грађу за своја дела узимају из српске историје или из живота сопствене средине, света који познају и у чијем животу учествују: „Српска прошлост пуна је већи’ и мањи’ катастрофа, па ето доста материјала за историчне романе. Србин је од природе доста шaljив, доста подсмешљив, у социјалном животу на најмању ствар или ситуацију приметителан, пун је вица, па ето и списатеља и публикума сходног за хумористичне романе. У овој последњој струци држим да би Србљи за кратко време и Немце и друге своје суседе превазишли.“⁵⁸

У првом случају резултат су „исторични романи“ чија тема треба да буде нека национална катастрофа, коју писац приповеда роду на „поетичан начин“ јер „овај то радије чита него критичним пером написану историју, па у својој красној прошлости ужива, и дух му не само не клоне, него му се јошт већма уздиже“.⁵⁹ У другом случају то је „хумористични роман“ који треба да проистекне из особене српске „шалјивости“ и „подсмешљивости“, што преведено на језик књижевних поступака и средстава означава различите видове комичног (хумор, иронију, сарказам, пародију, сатиру). Из даљег текста постаје јасно да други тип романа Игњатовић изједначава са социјалним романом у коме је хумор важна димензија,

⁵⁶ Јаков Игњатовић, „Поглед на књижество“, стр. 49.

⁵⁷ Јаков Игњатовић, „Поглед на књижество“, стр. 48.

⁵⁸ Јаков Игњатовић, „Поглед на књижество“, стр. 48.

⁵⁹ Јаков Игњатовић, „Поглед на књижество“, стр. 49.

односно да појам социјалног романа надређује хумористичном: „У социјалном роману поред здравог хумора, са добрим моралним мотивумом и на изобразење разни’ класа дејствовати се може.“⁶⁰ У том погледу код њега не долази до „идентификације“, већ до субординације категорија социјалног и хумористичког, о чему сведоче његови озбиљни проблемски романи, лишени хумористичке димензије, какав је *Васа Решект*.⁶¹ Дакле, роман са темом из савременог живота бави се социјалном стварношћу, са посебном склоношћу ка запажању хумористичног и сатиричног детаља или ситуације, са намером да делује педагошко-дидактички. Писац наглашава да се у историјском роману предмет обрађује поетски, док у социјалном упућује на комичне и сатиричне ефекте који подразумевају критичку оштрицу. Из тога логично следи, а Игњатовић у пракси то и потврђује, да су јунаци првог значајне историјске личности, а другог обични људи. Грађа у оба случаја мора бити национална – српска. Осим што је овим текстом и романима који су уследили развио типологију српског романа и дефинисао две могућности која ће наша романсијерска продукција дуго следити, Игњатовић је у свом стваралаштву спојио две различите поетике, па чак и епохе, остајући веран свом „двојном опредељењу“: „за романтично-патриотску визију и за далеко објективније виђење савременог друштвеног живота, за романтични и реалистички стваралачки метод и стил“.⁶² У овој раној фази књижевног рада, када није још написао ниједно од значајних дела („Поглед на књижество“ објавио је 1857. године), Игњатовић жанр дели на два пола која графички представљена изгледају овако:

врста	историјски роман	социјални роман
тема	српска прошлост, националне катастрофе	савремени социјални живот
ликови	значајне историјске личности	обични људи
приступ	поетски са намером трагичног	критички
стил	узвишен	хумор, сатира

Табела бр. 1

⁶⁰ Јаков Игњатовић, „Поглед на књижество“, стр. 49.

⁶¹ „Идентификујући те две врсте романа, он као да превиђа да међу социјалним романима има не само хумористичких, него и озбиљних, проблемских романа и да су такве романе писали највећи романсијери XIX века“ (Јован Деретић, исто, стр. 111).

⁶² Димитрије Вученов, „Јаков Игњатовић и модел српског романа“, *Трагом епохе реализма*, стр. 144.

Ова поларизација упућује на класицистичку нормативистичку теорију стилова која врши деобу на узвишени, средњи и ниски стил, при чему је високи резервисан за епопеју и трагедију, за изузетне митолошке или историјске ликове и свечани, озбиљни, узвишени израз, а ниски за комедију, обичне људе, свакодневни живот. У овом случају, првом би припадао историјски, а другом социјални роман. У складу са теоријском класификацијом, сматрамо да сви Игњатовићеви романи са темом из савременог живота типолошки припадају социјалном роману, при чему се неки од њих по спољашњем обележју фабуле могу одредити као породични, сеоски, авантуристички, а по тону као хумористички. Елементи хумора, присутни у мањој или већој мери у свим романима изузев *Патнице*, у романима као што су *Тридесет година из живота Милана Наранџића* (надаље: *Милан Наранџић*) и *Трпен спасен*, прерастају у основни наративни поступак уметничког обликовања фабуле и ликова. Мишљења смо да подела на друштвене (*Вечити младожења*, *Чудан свет*, *Стари и нови мајстори*, *Патница*) и хумористичко-авантуристичке или хумористичке и авантуристичке романе (*Милан Наранџић*, *Трпен спасен*, *Васа Решпект*), установљена у традицији тумачења, превиђа експлицитне ставове и интенцију романсијера и занемарује устројство његовог књижевног света.⁶³

У време када Игњатовић врши наведену класификацију романа, у српској књижевности већ неколико деценија постоји псеудоисторијски роман у којем средњовековна историја представља оквир за љубавну и авантуристичку фабулу. Осим Видаковића, као родоначелника овог жанра, и његових романа формално везаних за реалну историјску подлогу (*Усамљени јуноша*, *Велимир и Босиљка*, *Љубезна сцена на веселом двору Иве Загорице*, *Љубомир у Јелисијуму* и остали), и Стеријиног *Боја на Косову*, развила се током друге, треће и четврте деценије века плодна романсијерска продукција невеликог уметничког домета, али која расветљава слику интензивног књижевног живота и открива водеће идеје једног

⁶³ Овакву поделу извршио је Јован Скерлић у својој студији о Јакову Игњатовићу, а прихватили други тумачи (Јован Скерлић, *Јаков Игњатовић*, Издавачка књижарница *Напредак*, Београд, 1922; Драгиша Живковић, „Два романа Јакова Игњатовића 'Вечити младожења' и 'Васа Решпект'“, *Европски оквири српске књижевности II*, Просвета, Београд, 1994, стр. 134).

времена. Читава генерација писаца видаковићевских романа (Јевстатије Михајловић, Јован Чокрљан, Василије Јовановић, Милош Лазаревић, Димитрије Михаиловић и други) стварала је романсиране повести са љубавном причом у центру. Везаност за српску прошлост и увођење историјских личности били су „један од главних разлога Видаковићеве дуготрајне популарности код читалаца, али такође и његовог неспоразума са књижевном критиком“.⁶⁴ Током чувене полемике између Вука Караџића и Милована Видаковића, која се развијала током друге деценије XIX века, Вук је, између осталог, истицао Видаковићево непознавање историје и обичаја српског народа, као и то да се његови јунаци понашају као пургери пишчевог времена, док роман приказује „модерна грађанска чувства обучена у историјску хаљину“.⁶⁵ Ова полемика представљала је један од најзначајнијих догађаја епохе и, поред грубог и увредљивог тона који је обележио почетке српске књижевне критике, указала на недостатке српског псеудо-историјског романа.

Свестан тога, Игњатовић упућује писце на тематизовање националних катастрофа, дакле на дела која би се прецизно држала историје и за предмет узимала стварне догађаје и личности, те тако настаје романсирана хроника, други тип романа у који спадају сви његови романи са историјском тематиком. Трудећи се да не прерасту у романтичне повести⁶⁶, Игњатовић је узео историју за „главног јунака“, док су ликови постали њени таоци који су се кретали историјском позорницом по строгом фактографском и хронолошком императиву. Однос историје и фикције који је у Видаковићевим романима ишао на штету историје, помера се сада ка супротном полу: Игњатовићев уметнички поступак сведен је махом на излагање историје и показује немоћ пред великим задатком фикционализације историјске грађе. Но, без обзира на све недостатке, он је „учинио велики корак напред у односу на свог претходника: Видаковић препричава историју, а Игњатовић ипак покушава да је романсира“.⁶⁷

За разлику од историјског романа, коме је српска књижевност и пре Игњатовића мање или више успешно тежила, социјални хумористички роман

⁶⁴ Јован Деретић, *Српски роман 1800-1950*, стр. 70.

⁶⁵ Јаков Игњатовић, „Три српска списатеља“, *О књижевности*, стр. 82.

⁶⁶ О типовима „романсиране хронике“ и „романтичне повести“ у раном српском историјском роману: Јован Деретић, *Српски роман 1800-1950*, стр. 97.

⁶⁷ Јован Деретић, *Српски роман 1800-1950*, стр. 99.

представља потпуну новост у српској књижевности. Овај тип романа Игњатовић је најпре промовисао, а после неколико година и увео у књижевни живот, објављивањем првог дела *Милана Наранџића* 1860. године, остајући током више деценија књижевног рада веран обема врстама и постојано следећи свој књижевни програм. Десило се, међутим, да су се на плану једног књижевног жанра, релативно новог у нашој књижевности, и у једној личности, укрестила не само два типа романа већ и две поетике и две епохе. Тако је историјским романом Игњатовић остао везан за претходну и будућу романсијерску традицију која је дуж више раздобља тежила романсирању историје, у којој романтичарски покрет заузима значајно место, док је социјалним романом отворио и тематско-стилски профилисао епоху реализма. Пре њега српска књижевност је у Стеријиној пародији *Роман без романа* добила први роман хумористичког и критичког тона, али тиме није заснована нова врста. Ово дело, као и Сервантесов *Дон Кихот*, представља у првом реду унутаркњижевну полемику која поставља питање истинитости и веродостојности фикционализоване стварности, а потом и критику читалачких навика. Осим што је учинио излишним даље писање типа романа који је био предмет пародије, Стерија је *Романом без романа* изменио књижевни хоризонт уводећи у српску романескну прозу рационалистички и критички тон. У том смислу, он је на посредан начин отворио простор за Игњатовићеве социјалне хумористичке романе.

Док у Игњатовићевој концепцији историјског романа са националном катастрофом као темом до изражаја долази романтичарско национално-патриотско уздизање значајних историјских личности и модела, у социјалном роману писац узима хумористичко-критички тон и обичне, историјски анонимне ликове. У роману који тематизује националну стварност, он проблематизује све оне друштвене појаве које је у есејима оценио као морално и национално погубне, изразивши у слици света својих дела сазнање изразито блиско модерном добу, о променљивости и непостојаности националног идентитета. За разлику од Игњатовићевих романсираних хроника које, као и есеј „Србин и његова поезија“, теже да изграде слику трајног националног идентитета, заснованог на историјским и епским примерима врлине, социјални романи руше романтичарску веру у национални дух као есенцију бића једног народа који постоји *изван* и *изнад*

историје и друштва. Притом, улога писца и књиге није контрадикторна, већ је израз родољубивих тежњи да се укаже и на идеал и на девијације и опасности савременог живота.

Иако Игњатовић теоријски и практично промовише два по стилским поступцима различита, а по промишљању националног идентитета наизглед супротна вида српског романа, при чему се у историјском роману очитује уздицање националне историје, а у социјалном пародично и сатирично снижавање, у његовој поезици нема недоследности нити противречности. Као и у нефикционалним делима на националноисторијске теме (*Мисли о српском народу*, делови из *Мемоара*), и у историјској фикцији упадљиво је Игњатовићево критичко промишљање повести, при чему су најзначајнији примери изразито негативни ставови према политици кнегиње Милице и сеоби коју је покренуо патријарх Арсеније Чарнојевић. До изражаја долази свесна селекција догађаја и потреба за књижевним осмишљавањем националне прошлости из одабране перспективе садашњости, уз истицање страдања као кључног искуственог сазнања српске историје. Избор догађаја и њима рефлектованих значења упућује на формирање свести о историјском идентитету посредством књижевне фикције. Игњатовић, за разлику од Видаковића, у процесу фикционализације не користи историју као кулисе за романсирање љубавно-авантуристичке фабуле, стога ова врста селекције националног сећања посредно говори о функцији коју писац придаје књижевној фикцији: историја као књижевна тема треба да сагледава објективно и да разобличава грешке, да развија историјску свест читалаца и приврженост сопственом народу, величајући национални дух, при чему сравњење прошлости са садашњошћу може „на поуку служити“.⁶⁸ Прошлост не треба глорификовати, већ критички разматрати и учити на њој, али за централну књижевну тему треба узимати узвишене обрасце врлине и части јер прошлост је довршена, национални идентитет је у њој оставио свој одраз у времену, зато треба у књижевности бирати садржаје који ће дух укрепити у континуитету пожељних образаца, а савременост је у току и могуће је формирати је, у том смислу треба се служити истинитом и промишљеном критиком оденутом у хумор.

⁶⁸ Јаков Игњатовић, „Лаза Нешко“, *О књижевности*, стр. 309.

Игњатовићево дело показује свесну намеру заснивања одабраног националног културноисторијског модела у коме прошлост и садашњост као предмет књижевне фикције имају различите улоге и подлежу обради различитим средствима и стиловима. Стога спознаја егзистенцијалне угрожености националног идентитета на пољу савремености, његове порозности и подложности редефинисању и нестајању, добија значај опсесиве идеје која се пројављује у великом броју примера и слика. Ова сазнања, сасвим у духу савремене културноисторијске и социолошке мисли, једно су од тежишта на којима градимо духовни портрет Јакова Игњатовића као писца модерног сензибилитета. У овим спознајама остварен је врхунски рационализам у сагледавању важног питања претходне епохе културног круга коме Игњатовић припада.

Ш НА ДОСИТЕЈЕВСКОЈ ЛИНИЈИ

3.1. Јаков Игњатовић у традицији тумачења и контексту поетичких парадигми

Традиција књижевноисторијског тумачења Јакова Игњатовића показује да су књижевни историчари у његовом делу препознали један од првих великих и најдиректнијих утицаја западноевропског књижевног наслеђа на токове српске књижевности XIX века. Праћење интертекстовних отисака усмерило је истраживаче углавном ка европској литератури, вођени „историјским сећањем књижевне врсте“¹ трагали су за узорима и утицајима на подручју европског романа претходних векова. Док се Игњатовићеви историјски романи уочавају као нова фаза у развоју старијег модела српског романа, социјални се најчешће посматрају у контексту европског романа XVII–XIX века (авантуристичког, пикарског, хумористичког, педагошког, бидермајерског или реалистичког), уз претпоставку да се у изградњи већег дела са темом из савременог живота писац морао угледати на књижевности у којима се велика прозна форма давно одомаћила и утемељила разуђену типологију. На тај начин су Игњатовићеви романи из савременог живота убачени као слика у рам приправљен за форме развијеног европског романа у коме нису могли бити високо цењени. Домаћа традиција се претпостављала и подразумевала, али није постала предмет детаљнијег проучавања. Ми смо, напротив, склони томе да питања Игњатовићево књижевноисторијске контекстуализације и пресудних књижевних утицаја посматрамо на другачији начин, у континуитету књижевне дијахроније, односно у светлу епохе националне књижевности у чијим се оквирима развијао.²

¹ Клаус Улиг, *Теорија књижевне историје*, Службени гласник, Београд, 2010, стр. 90.

² Једини међу књижевним тумачима који се по том питању издваја и Игњатовића одлучујуће смешта у контекст домаће традиције јесте Љубиша Јеремић: „... Има, међутим, основа и за претпоставку да је Игњатовић могао наћи подстицаја за изградњу новог романијерског поступка, за критички и реалистички приступ сопственом добу и својим савременицима, и у домаћој књижевној традицији, и то много дубљих и значајнијих него што би се то рекло на први поглед“ (Љубиша Јеремић, *Трагички видови старијег српског романа*, Књижевна заједница Новог Сада : Институт за теорију књижевности и уметности, Нови Сад : Београд, 1987, стр. 55). У том смислу Јеремић разматра поједине аспекте Игњатовићевог односа према Доситеју (у први план истиче Доситејево начело критичког разума и антитрадиционализам), Видаковићу и Атанацковићу.

Специфичан положај Јакова Игњатовића у историји српске књижевности одређен је сложенешћу релација у које његово дело ступа са књижевном традицијом и следећом генерацијом писаца, односно двострукошћу положаја према двома водећим тенденцијама српске књижевности XIX века, доситејевској и вуковској. Иако представљају две различите тачке на истом прокламованом путу увођења народног језика у књижевност, јасно је да се тај претпостављени језик Доситејев и Вуков, као и подразумевана поетичко-стилска полазишта, битно разликују, при чему је прва утемељена на писаној, а друга на усменој српској књижевној традицији. То што се Јаков Игњатовић нашао у међупозицији између ових двају културних концепата, резултирало је извесном несигурношћу његовог књижевноисторијског одређења.

У време Игњатовићевог књижевног стасавања, вуковска концепција је пролазила вишедеценијски пут борбе и остварила формални пријем у српску културу пре него што се наш писац појавио на књижевној сцени. У пракси, међутим, ове промене, мада често бурне, у Игњатовићево време нису имале природу преврата и револуције, већ су постепено и дуготрајно инкорпориране. Писац није могао остати имун на њих и у извесној мери је одговорио на императив времена, трудећи се да пише што чистијим народним језиком, често се вајкајући што је рођењем у Сентандреји и животом у угарским градовима био лишен могућности да усваја изворни језик, који је слушао и упијао од патријарха Рајачића, у чијој је служби неко време био, и од српских ђака са којима се и због тога радо дружио. Осим тога, и његов однос према књижевној фикцији ишао је у смеру вуковских захтева за реалним, објективним односом према стварности са примесама хумора, за оним због чега Деретић Вуков метод назива анегдотским реализмом, а Андрић о Вуку говори као о моћном писцу реалисти пре реализма.³ То је такође основна одредница по којој је Вук препознатљив у историји књижевности, што их доводи у везу, без обзира на суштинску различитост традиција. Игњатовићу се нису могли замерити псеудоисторичност и непознавање карактера и обичаја свога народа, односно оног дела народа коме је припадао, али то свакако није био разлог да га историја књижевности сврста у ову културно-књижевну парадигму српске књижевности.

³ Иво Андрић, „О Вуку као писцу“, *О Вуку Караџићу: студије и есеји*, Просвета, Београд, 1968, стр. 234.

Са Омладинским покретом и романтизмом дошло је у великој мери до стилског и језичког утемељења српске књижевности; тиме је окончан најразноврснији век наше културе (оквирно 1750–1850), чија је водећа фигура био Доситеј, а главно обележје жанровска и поетичка хетерогеност. Игњатовић је њен природни наставак у много већој мери него што је носилац вуковске, не само језичке, већ и поетичке традиције, иако у науци није препознат као последњи изданак такозване „доситејевске линије“ у српској књижевности (док Љубомир Ненадовић јесте).⁴

Књижевни лик Јакова Игњатовића формирао се у пресеку разноврсних поетичких утицаја који су се осећали у српској култури: уз романтизам, чији је Игњатовић један од идеолога, који у то време улази у најразвијенију фазу, и из Европе надолazeћи реализам, кључну претпоставку његовог књижевног дефинисања представљају писци доситејевске линије, у чијим делима је сажето и до средине века пренесено мноштво тенденција, од наслеђа средњовековног књижевног искуства, преко барокног осећања света, до идеја рационализма, просвећености и сентиментализма. Различит однос према истим питањима код писаца доситејевске линије описује амплитуду на чијој се једној крајњој тачки налази Доситеј, парадигма читаве епохе, носилац идеја просвећености у пуном маху, а на другој Стерија, чије дело у завршној фази књижевног рада представља израз њиховог најрадикалнијег опадања (*Даворје*).

Да би се испитале везе Јакова Игњатовића са претходним веком српске књижевности, нужно је пре свега истражити оне одговоре које његово дело даје на питања која је та епоха поставила. Посебно је значајно осврнути се на однос према Стерији, њему најближем у времену, са којим делимично дели удес

⁴ Више о *доситејевској линији* као покушају да се писци од Захарија Орфелина до Љубомира Ненадовића „обједине с обзиром на њихов однос према низу идеја које су пресудне за Доситејево дело и преко њега постале битне за српску културу“, у студији Ненада Николића: „Доситејевска линија у српској књижевности“, *Меандри просвећености*, Службени гласник, 2010. – Реч је о линији, а не традицији, „јер би традиција подразумевала директан утицај, док је линија израз нашег погледа на прошлост српске књижевности XVIII и XIX века[...] То је концептуализација књижевне прошлости с обзиром на једну врсту идеја, стила и поступака[...] То није школа, нити су припадници имали свест о себи као о доситејевској линији, већ их тако види данашња књижевна историја“ (Ненад Николић, „Доситејевска линија у српској књижевности“, *Меандри просвећености*, Службени гласник, 2010, стр. 227).

одбачености и усамљености у позним годинама.⁵ Млади писац неминовно се угледа на свог непосредног претходника: две година пре Стеријине смрти (1856), Игњатовић се појављује на обзорју српске књижевности као уредник *Летописа Матице српске*, што представља његову прву значајну улогу у књижевном животу. У великој мери он је наставио у истом смеру, бавећи се питањима наслеђеним из претходне епохе, прилазећи им на нови начин, у складу са новонасталим тренутком у друштвеном и књижевном животу Срба у Монархији и са сопственим талентом.

Веза Игњатовића са доситејевском линијом двострука је: огледа се у непосредним утицајима, али и у подударности културно-историјских околности писача овог круга. Тако, на пример, поуке Лукијана Мушицког Србима из *Гласа народољупца*, написане поводом спора насталог између вуковаца и њихових противника, којима песник указује на суштинску опасност по српску културу, оличење су и кључне тезе Игњатовићеве експлицитне поетике. Овде свакако не мора бити реч о конкретном књижевном угледању, већ исто тако и о стању националне угрожености које је дало обележје књижевности целе епохе: „У туђ ми народ да с’ не прелијемо, / Нек нас греју мисли те, / Да! Нек нас греју, па и к делу воде, / труло зрно, гола реч.“⁶ Процеси и појаве национале културе које сусрећемо у Игњатовићевим делима дуго су трајали и развијали се у епохи просвећености која их је изнедрила: пољуљана вера у разум и знање, обесмишљеност човека од књиге и згртање новца као императив грађанског друштва, присутни су већ у *Сјетованију* Захарија Орфелина (1764), али Игњатовић сагледава једну дубљу и доцнију тачку декаденције идеала просвећености.⁷

⁵ Напомињемо да Јеремић у наведеној студији маргинализује Стеријин утицај на Игњатовића, сматрајући да у његовим социјалним романима „тек ако има трага утицају неких Стеријиних комедиографских мотива“ (Љубиша Јеремић, *Трагички видови старијег српског романа*, стр. 55).

⁶ Лукијан Мушички, „Глас народољупца“, *Песме*, Српска књижевна задруга, Београд, 2005, стр. 94.

⁷ (2)

Ни каквѣ слѣжбѣ е то ѿ неймалѣ,
И срдцемѣ падалѣ к жалостним бѣдам,
„Ако ѡчнхѣ
Али лишнхѣ,
Свѣ надѣждѣ,
Свѣ надѣждѣ.

У целини гледано, у ставовима Јакова Игњатовића о књижевности, њеној улози, природи и процесу стварања запажају се утицаји различитих праваца и тенденција који су обележили XVIII и XIX век у српској књижевности преко Саве и Дунава. Наслеђе класицистичког образовања, Хорација и Боалоа, провејава кроз његове мисли о улози књижевности: „Пишите народу књиге, најпре га забављајте, па онда поучавајте; јер како ћете га поучавати кад још за то књигом није спремљен[...] Пишите му и ви оно што њега забавља, па ћете и њему и себи користити. Овако сте слепци и ви и он. А може се забава и поука спојити[...] Примите у ваш програм: *miscere utile dulci*“, поручује Стерија из Елисијума у Игњатовићевом есеју.⁸ Његово поверење у народну просвету и у моћ књижевности, у бољитак и национални просперитет који ће доћи преко културе и образовања, наслеђе су просвећености, европске и доситејевске. На многим местима проговара Игњатовић у том духу: „Ја мислим да је то слатка дужност што добро учинити свом народу“.⁹ Занос народним генијем, усменом културом, тежња ка аутентичној и оригиналној националној књижевности која ће носити печат народног духа, нанос су, као што смо закључили, европског предромантизма и романтизма, српске националне романтике оличене у Сарајлији, Вуку, Бранку и другима, али су исто тако природан наставак доситејевске традиције која проблем српског националног идентитета и заинтересованост за решавање историјских и политичких питања нације поставља у центар својих књижевних напора и поетике. Најзад, у Игњатовићевим ставовима већ од педесетих година XIX века запажамо реалистичку намеру да књижевност буде огледало друштвене и психолошке стварности, да живот прикаже на реалан,

(3)

Брво е сада наџка пала,
А на мѣсто нѣ богатства етала,
Пропало злато,
„Згажено въ блато,
ЛЮДЕЙ ЧИНЫХЪ,
ЛЮДЕЙ ЧИНЫХЪ.

(Захарна Орфелинь, Сѣтгованіе млѣдѣнаго младагѣо челоѣка, въ Новомъ Садѣ, 1764, Дигитална библиотека Матице српске, <http://digital.bms.rs/ebiblioteka/pageFlip/reader/index.php?type=publications&id=159&m=2#page/6/mode/2up>).

⁸ Јаков Игњатовић, „Писма из Елисијума“, *О књижевности*, Матица српска : Јединство, Нови Сад : Приштина, 1988, стр. 276; *miscere utile dulci* (лат.), *спајати корисно с пријатним*.

⁹ Јаков Игњатовић, „О индиферентизму српске учене класе...“, *О књижевности*, стр. 30.

објективан начин, удаљавајући се од претеране осећајности, свега нереалног и фантастичног, те да стварности приступи рационално и критички.

Приликом књижевноисторијске класификације Јакова Игњатовића било је неопходно одредити се према мноштву утицаја који су деловали у српској књижевности у Војводини друге половине XIX века, као и узети у обзир његово целокупно хетерогено стваралаштво и очигледне реалистичке тенденције. Плурализам актуелних стилова епохе условио је велики диверзитет ставова књижевних тумача: док је од савременика виђен често као писац романтичар (будући један од идеолога романтичарске поетике), историчари књижевности га сматрају „реалистом пре реализма“ (Скерлић), реалистом у доба романтизма, тј. „романтичним реалистом“ (Деретић), представником бидермајера (Живковић), да би његова позиција у новијој историји књижевности била одређена увођењем појма протореализма као антиципације и ране фазе епохе реализма (Иванић). Скерлић га чак доводи у везу са натуралистима које је, по његовом мишљењу, открио не по школи већ инстинктивно, можда и не познајући велике европске писце натуралисте, и сматра га претходником реализма и натурализма, праваца чије време тек долази у српској књижевности.¹⁰ Милош Црњански Игњатовићеве романе из савременог живота такође назива натуралистичким.¹¹ Јован Деретић у *Српском роману* наводи да је Игњатовић прошао кроз сва три главна раздобља српске књижевности XIX века, с тим да га ипак одлучујуће сврстава међу реалисте: „Управо по том откривању дубљих духовних процеса свог доба, у описивању стила живота, мишљења и осећања својих савременика, Игњатовић се показао као истински реалиста.“¹² Деретићевој теорији о убрзаном културном

¹⁰ Драгиша Живковић, „Два романа Јакова Игњатовића 'Вечити младожења' и 'Васа Решпект'“, *Европски оквири српске књижевности II*, Просвета, Београд, 1994; Јован Скерлић, *Јаков Игњатовић*, Издавачка књижарница *Напредак*, Београд, 1922, стр. 140.

¹¹ Милош Црњански, *Есеји*, Штампар Макарије : Октоих, Београд : Подгорица, 2008, стр. 39.

¹² „Раздобље до 1848. у којем се снажна грађанска просветитељска струја, чији су корени у 18. веку, прожима националним и романтичним тежњама које извиру из устанака, Вукове реформе и народне поезије (то је епоха његовог књижевног и политичког формирања), затим романтичарско омладинско доба 50-их и 60-их у којем је он књижевно и политички најактивнији, и на крају – период реализма у који залази само последњим годинама свог живота и рада, не припадајући лично реалистичком покрету, али у који га књижевна историја сврстава у целини због истинске реалистичке опредељености његових романа из савременог друштвеног живота. Писци обично припадају епоси која их је формирала, у којој су започели свој књижевни рад, Игњатовић, међутим, припада епоси у којој је свој рад завршио. Као да је он књижевно испредњачио испред епохе у којој је живео и стварао и нашао се у кругу писаца који су се појавили после њега и

развоју наше књижевности, услед кога је морала проћи правце и покрете који су у књижевностима континуираног развоја трајали деценијама или читав век, супротставио се Љубиша Јеремић, сматрајући књижевноисторијско схематизовање аутентичних књижевних појава вештачким и штетним по разумевање сопствене књижевне традиције: ако књижевноуметничку чињеницу подредимо хипотези о „кобном заостајању“ и убрзаном развоју српске књижевности, онда се „мора рачунати са одиста невероватним убрзањем, у чему је чак стваралаштво једног писца, на пример, Јакова Игњатовића, имало да пређе чудесно дуг пут“.¹³ „Рецептивни модел развоја“, по коме српска књижевност у Игњатовићевом делу напредује у претпостављеном и закономерном еволутивном правцу европске књижевности, коси се са чињеницом да овај писац, иако творац српског реалистичког романа, до краја живота не одустаје од романсирања српске историје (*Ђурађ Бранковић* 1859, *Манзор и Џемил* 1860, *Крв за род* 1862, *Краљевска снаха* 1885, *Дели Бакић* 1886, 1889). За разлику од Стерије, који брзо напушта овај жанр и обрачунава се са њим у пародији *Роман без романа*, Игњатовић пише историјске романе, који припадају старијој традицији романа, од књижевних почетака до смрти, упоредо са социјалним романима, без намере да „напредује“ и „сустиже“ нове етапе европске књижевности, очигледно сматрајући да су оба модела потребна националној књижевности и не сагледавајући их као супротне, већ као комплементарне. Зато пре можемо говорити о сегментима и аспектима његовог дела у којима преовлађују одређене стилске карактеристике него о временски раздвојеним фазама. Одлике реалистичке поетике, на пример, код Игњатовића налазимо већ у раним делима и текстовима (у „Погледу на књижество“ и у првом делу *Милана Наранџића*), а такође и осамдесетих година. Исто тако, захтеви да књижевност „испитује народне потребе“, да „тражи лијека“ народним бољама и да сугерише решења, нису далеко од тенденциозних постулата идеолога српског реализма Светозара Марковића да писац изучи народни живот, да увиди друштвене потребе и болести итд. Ове мисли, међутим, које Игњатовић заговара читаву деценију пре Марковићевих програмских текстова („Реалност у поезији“, 1868, „Певање и мишљење“, 1870), одједи су

стварно припадају другом раздобљу“ (Јован Деретић, *Српски роман 1800–1950*, Нолит, Београд, 1981, стр. 110 и 117).

¹³ Љубиша Јеремић, *Трагички видови старијег српског романа*, стр. 46.

доситејевске вере у књигу која има узвишену улогу да поправља свет и да лечи од зла, а не најаву реалистичког програма, и свакако немају ништа заједничко са Марковићевим грубим социјалним утилитаризмом. У време када Игњатовић објављује свој први социјални роман (*Милан Наранџић*, 1860. године), на просторима Војводине увелико цвета романтизам. Будући да реализам постаје књижевна доминанта у српској књижевности тек седамдесетих, он остаје у великој мери на периферији главног књижевног тока, више као представник једног одумирућег културног проседеа, него као зачетник новог правца, мада су утицаји које је на тај ток извршио значајнији од претпостављених.

Протореализам (термин пољског научника Хенрика Маркјевича) обележава период дезинтеграције романтизма и јачања одлика реалистичке поезике и покрива већину писцу приписаних стилова и епоха: „бидермајер, сирови/стихијни реализам, рани реализам, прелазно раздобље од романтизма ка реализму, романтични реализам“.¹⁴ Но, без обзира на оперативност овог решења, мишљења смо да је увођењем још једног новог термина, који без Јакова Игњатовића у српској књижевности не би ни могао бити уведен јер не би имао довољног ослонаца у књижевној продукцији, само наоко разрешена, а заправо потиснута и скривена сложеност поетичких и стилских утицаја присутних у његовом делу. На тај начин је писац припојен књижевно ефемерном литерарном кругу: Шапчанин, Јакшић (у домену социјалне поезије и сеоске приповетке), Трифковић, Приједорски¹⁵, а дистанциран од круга коме органски припада: Доситеј, Видаковић, Стерија итд. Подвођење под појам протореализма (који, очито, може бити схваћен и као бидермајер) осветљава Игњатовићеве везе са реализмом, али га истовремено доводи у однос недостатности и мањка према развијеном реализму, у оквиру чијих се поетичких претпоставки и домета његово дело неминовно поима као уметнички недорасло. Сматрати Јакова Игњатовића авангардом реализма било би, по нашем мишљењу, погрешно, мада је овај писац

¹⁴ „Ријеч је и неизграђеном, непотпуно обликованом реализму, с изразитим остацима ранијег типа литературе. Од својстава реализма очито је оријентација на прозу, док се тематско-мотивски захватају кључна подручја живота (грађански, сеоски, професионални и сл.), с првим жанровима новог смјера, нпр. друштвени роман (*Тридесет година...*), сеоски роман (*Чудан свет*, такође Ј. Игњатовића). Од претходних епоха остале су априорне карактеризације јунака, динамична фабула, родољубиве тенденције“ (Душан Иванић, *Српски реализам*, Матица српска, Нови Сад, 1996, стр. 26–27).

¹⁵ Иванић их наводи као представнике протореализма, уз Игњатовића (Душан Иванић, *Српски реализам*, стр. 30–32).

удахнуо живот новом и значајном жанру српске књижевности. Напротив, често би се могло рећи да је традиционалан и конзервативан у мишљењу. Без намере да оспоримо место које је заузео у историји књижевности као „реалиста пре реализма“ и протореалиста, сматрамо важним уочавање и истраживање оних његових идеја и књижевних поступака који носе печат интензивне и разноврсне, у великој мери аутентичне епохе, иманентне српској култури у Војводини од средине XVIII до средине XIX века, која се развија на сопственим уметничким претпоставкама, у специфичним оквирима националног и политичког живота, у пресеку мноштва стилских тенденција – са доситејевском линијом, као важним именитељем и књижевним концептом војвођанских писаца XIX века.¹⁶

Игњатовић и сам осећа да културној средини којој припада и која је оваплоћена у његовим делима, недостаје виталности и животне снаге за нове полете, те да се центар књижевних збивања померио са периферије једне цивилизације ка средишту. Он и Стерија били су последњи велики представници ове хетерогене и бујне епохе на заласку. Стеван Сремац, који долази после њих и ослања се на исту традицију, приклониће се у великој мери школи која је стасала на другачијим, усменим књижевним основама, чије се тежиште значајно изместило из поетског круга Венцловића, Орфелина, Рајића, Доситеја, Видаковића. Иако га традиционализам, идеализација прошлости, љубав према обичном човеку и хумор повезују са Игњатовићем¹⁷, сва ова својства сврставају га такође у круг српских класичних реалиста. И поред у критичкој мисли уочене „линије Игњатовић – Сремац“ као једног од „живих и особитих токова наше прозе, у коме се понајбоље изразио менталитет наше градске и паланачке средине,

¹⁶ Занимљив је податак да Игњатовић, човек велике књижевне културе, у *Мемоарима*, чланцима и студијама помиње велики број писаца, али ниједног значајног европског реалисту. Нема ни трага од Балзака, Флобера, Стендала, Гогоља, Толстоја, Достојевског, иако су седамдесетих, осамдесетих већ сви били увелико афирмисани и превођени, а како наводи Скерлић, неке од њих није хтео ни да чита да не би превише утицали на његову књижевну визију. О томе колико су ови писци могли утицати на Игњатовића створена су различита мишљења која се крећу од става Милоша Савковића да је Балзакова *Људска комедија* пресудно одредила Игњатовићево дело, до Живковићевог мишљења да српски роман у тој раној фази развоја није ни могао примити значајније утицаје из развијених европских књижевности на много вишем ступњу развоја, без обзира на то у којој су мери велики реалисти били Игњатовићева лектира. (Више о томе: Милош Савковић, *Огледи*, Просвета, Београд, 1952. и Драгиша Живковић, *Европски оквири српске књижевности II*).

¹⁷ Јован Деретић, *Историја српске књижевности*, Требник, Београд, 1996, стр. 328.

виђене и изражене у поетичној баналности њеног живота“¹⁸, остаје и чињеница да Сремац, и поред читих веза са Игњатовићем, утемељује, заједно са Матавуљем, други модел српског романа, развијен из приповетке или анегдоте као језгра око кога се граде заплет и ликови.

Правих наследника и следбеника Игњатовића нема јер он није био зачетник, већ последњи велики изданак једне традиције, мада је дефинисао многа важна обележја српског реализма. То свакако не значи да његово дело многим одликама не припада српском реализму, већ само да је услед специфичних културноисторијских услова на развој овог правца у српској књижевности његов утицај био мањи од стварног значаја. Слутња краја проговорила је снажно у његовим романима сликом биолошког, економског и моралног осипања српске заједнице која у другој половини XIX века још само вегетира у Сентандреји, Будиму, Пешти, разапета између старих заноса и нове културе чији је део већ постала. Проговорила је и у књижевним чланцима Игњатовићевим, у којима упорно покушава да оживи и разгори ватру којом је српска књижевност у Војводини горела нешто мање од два века. Свест, боље рећи самосвест, о томе да се једно књижевно средиште, коме и сам припада, полако гаси, Игњатовић изражава у одговору на писмо Владана Ђорђевића из 1875. године, који га позива да сарађује у новопокренутом часопису *Отаџбина*: „Види се да ви, преко Саве тамо бољма напредујете од нас, и то је у свом реду. Пре неколико деценија ’аустријски’ Срби књижевници правили су ’airhautain’ (нем. *поносит изглед*, коментар наш) према преко – сад другачије стоји. Ма и лагано, али тек прави се прâви квасац за народну културу и растиће јер је на свом природном земљишту, а не као овде код нас, који вегетирамо као у неком ’гласхаузу’ (енг. *стаклена кућа*, коментар наш). Нит можемо живити ни мрети.“¹⁹

У то време Србија доживљава политичку афирмацију, Турци су 1867. године напустили српске градове, држава се налази пред стицањем независности на Берлинском конгресу 1878.²⁰ Као што се деценију-две раније центар књижевног живота преноси из Пеште, Будима, Сентандреје у Нови Сад, који

¹⁸ Драгиша Живковић, „Бидермајерски стил Јакова Игњатовића“, *Европски оквири српске књижевности II*, стр. 129.

¹⁹ Јаков Игњатовић, „Писма“, *Мемоари I*, стр. 328.

²⁰ Више о томе: Владимир Ћоровић, *Историја Срба*, Публик практикум, Београд, 2005, стр. 265-270.

постаје центар српског романтизма, тако у доба реализма седамдесетих година долази до померања средишта збивања у Србију и Београд. Иако свестан тешког економског и политичког положаја Срба у Монархији, који се одражава и у културном животу, Игњатовић се радује успону и процвату књижевности у матици и доживљава га као свој („Упишите и мене међу вас као редовног радника, јер оно што је у духу и души наше, то је и ваше, и што ми овде у Угарској радимо, то нека је све ваше с тим да вам вратимо онај дух српски, ког смо амо са Чарнојевићем донели, а вас ослабили. То се мора опет надокнадити у душевном концентровању праве, веће, рехабилитоване Србије“) ²¹, али само свешћу о духовном јединству Срба, вером у недељивост српског бића и његове културе, без обзира на државне границе које их у том тренутку раздвајају, а не држећи да ће се тиме наставити она епоха чијим се делом осећа и на чијем крају се налази. ²²

Тематска, а у великој мери и стилска дихотомија Игњатовићевог књижевног рада на дела историјске и дела савремене тематике такође је обележје читаве епохе. ²³ Корпус водећих идеја и одлика које су обележиле доситејевску линију: једновременост различитих поетика и књижевних модела, национална оријентација и појачано родољубље, рационализам, образовна и васпитна улога књиге и вера у просвећеност, дидактизам и морализам – значајно је утицао на формирање поетике Јакова Игњатовића и трајно остао њено обележје. Као што су се у делу Захарије Орфелина укрстиле одлике просвећености и барока, а код Доситеја рационализам и сентиментализам, код Стерије класицизам и просвећеност, тако је и Јаков Игњатовић у експлицитној поетици и двама

²¹ Јаков Игњатовић, „Писма“, стр. 328–329.

²² Занимљиво је да у истом писму Владану Ђорђевићу Игњатовић обећава за наредну годину хајдучки роман *Бегунац* чија ће позорница бити Војна крајина. Тематика упућује на романтичну повест узбудљиве фабуле какву је касније објавио Јанко Веселиновић (*Хајдук Станко*, 1896). Најављени роман Игњатовић никада није написао, али је наговестио могући тематски смер српског романа класичног реализма.

²³ „Игњатовић у томе није тако усамљен као што би то на први поглед могло изгледати, па зато није у томе ни тако необичан, чак и несхватљив као што се може чинити ако би се то јављало само у њега. Сличан двојни поглед на грађу за књижевна дела, на начин обраде и књижевни стил, на визију света и живота сусрећемо пре и после Игњатовића, у распону од неких осамдесетак година. Пре њега, сусрећемо то, на пример, код Јована Стерије Поповића, а после њега код Стевана Сремца; но не и само код њих[...] Сваки од њих је писао и дела са темама из прошлости и из савременог живота“ (Димитрије Вученов, „Јаков Игњатовић и модел српског романа“, *Трагом епохе реализма*, Багдала, Крушевац, 1981, стр. 145).

наративним моделима везан за романтизам и реализам, уз још снажне одјеке класицизма и просвећености. Наведене водеће идеје епохе, различито третиране и код самих писаца доситејевске линије, налазимо и у Игњатовићевом делу – неке су наставиле трајање у истом семантичком пољу, друге су сагледане са наличја, из хоризонта новог културно-историјског тренутка, добиле другачија, измењена значења. За нас је важно уочити да је Игњатовић у сталном односу са књижевном прошлошћу на коју се ослања, а онда одредити са каквим се импликацијама ове идеје огледају у његовом делу, са којим писцима остварује најинтензивнију комуникацију, као и испитати да ли и на који начин то мења лик српске књижевности овог културног круга.

3.2. Светиња нације

3.2.1 *Светиња нације код писаца доситејевске линије*

Конституисање српског грађанства у Угарској представљало је неминовно одвајање од једног дела наслеђа, традиционалних облика живота, обичаја и навика, али је истовремено означило ступање у сферу новог, модерног националног осећања и грађанског активизма на националном плану. Виђенији интелектуалци из грађанских редова постали су главни чиниоци у културном и политичком животу нације, прузевши улоге националних вођа и представника које је од времена губитка државе заузимао црквени клир. Велики значај националним темама придаје се и на књижевном пољу, а писци заузимају важно место у формулисању националног осећања припадности и континуитета. Национална освешћеност и родољубље представљају неизоставну тачку заједничку за све писце доситејевске линије, чиме се открива значајна улога књижевности у процесу конституисања српске нације. Мада се сви појединачни писци одређују према овом питању, у њиховим делима не запажа се монолитност чврсте и утемељене идеологије, већ превирање. Највише ведрине и поверења у могућност остваривања пуноће националне егзистенције налазимо код Доситеја, апостола нове вере у неограничене могућности људског ума, из кога следе сви остали неисцрпни потенцијали људске природе. Алојз Шмаус је показао да се на самом почетку XIX века код Доситеја десио значајан прелаз из космополитске у

националну просвећеност, као одговор на нове идеје европске културе на почетку романтизма²⁴, међутим, он и пре тога показује дефинисану националну свест и јасно осећање националне и духовне припадности. Иако из Баната, поданик Хабзбуршке монархије, школован на Западу, Доситеј се већ 1783. године, попуњавајући каталог Универзитета у Лајпцигу, уписује као „Demetrius Obradovics aus Serbien“, мада у Србију још никада није крочио.²⁵ Исту духовну парадигму, по којој је Доситеј „aus Serbien или није Доситеј“ налазимо и код Стерије и других писаца доситејевске линије.²⁶ Орфелин, Рајић, Мушички, Стерија, сви класично образовани грађани Монархије, остају носиоци духа националне оданости и припадности Србији и Српству, као и Доситеј, мада је код њега као „човека западне духовне формације“ ово сазнање упадљиво и изузетно значајно.

Без обзира на то што је у највећој мери репрезентативна личност филозофије рационализма, која је у духу космополитизма прокламовала генералну могућност остварења „људске среће и савршеног друштва на целој земаљској кугли“, што не оставља много простора за појединачне национализме, Доситеј не губи свест о припадности српском народу и о нужности националног препорода. Та свест, условљена пореклом и националним сећањем, са којом је Доситеј ступио у простор западне цивилизације, ипак није била страна веку просвећености: „у духу тог времена које хита ка великој револуцији, две идеје боре се за првенство: нејасни идеал општег братства, толеранције, хуманости, ишчекивања мирољубивог друштва које ће своју срећу наћи у општој слободи и

²⁴ Јован Деретић, *Доситеј и његово доба*, Филолошки факултет, Београд, 1969, стр. 35.

²⁵ „Био је то скривени и неприметни знак да су они потпуно непознати људи, загубљени у тами времена, у кривинама непроходних путева, скривених и пљачканих манастира, у дубоким и тамним шумама, успели да сачувају нешто битно: ти незнани дијаци[...] успели су да очувају и пренесу кроз XV, XVI, XVII век духовно-историјску свест о Србији[...] Та Србија из које је дошао Доситеј, иако никад пре у њој није ни био, била је земља очувана и створена унутар једног дугог и симболичног памћења, оличена у културноисторијској свести коју је баш човек новог доба, у много чему склон да прихвати његове вредности, утиснуо у свој запис. Доситејев потоњи долазак у Србију, као сусрет тог у јозефинистичком смислу образованог човека, великог књижевног путника, са средином која је била епска, убилачка и хаотична, представља, отуд, неминовни обол тако невидљивој доследности, па је знак да се испод човека путовања и културе, човека који оличава значај западног духа за нашу духовну формацију, негде на дну, пронашао човек повратка, човек сусрета са својим памћењем: он је ступио на неизбежну стазу која човека наводи да се сретне са самим собом. Јер, Доситеј је aus Serbien или није Доситеј“ (Мило Ломпар, *Књижевни историчар Јован Деретић*, Задужбина Илије М. Коларца, Београд, 2003, стр. 17–18).

²⁶ Зорица Несторовић, *Класик Стерија: есеји*, Друштво за српски језик и књижевност Србије, Београд, 2011, стр. 15: „Чини се да нећемо погрешити ако у светлу ових сазнања будемо сагледали и Стеријину чежњу ка Србији.“

животу у хармонији с природом, и не мање изражен смисао за сопствени народ и сопствену земљу“.²⁷ Како се век ближи крају, филозофски концепт који гаји „космополитизам као политички став“, у пракси показује недостатке апстрактних визија, а носеће две идеје све више долазе у колизију и кристалишу се у правцу патриотизма и национализма јер „човечанство није могло бити носилац жарко жељене слободе. Домен слободе била је домовина, а субјекат слободе народ.“²⁸

Просветитељски концепт универзалног ума, као могућности поимања и разума који омогућава човеку да спозна и прожме читав свет, утицао је на Доситејеву визију нације. У просвећеном апсолутизму као моделу владавине он види могућност остваривања заједнице обједињене заједничким обичајима и језиком као дефинишућим својством, одбацујући вероисповест као дистинктивну категорију, у духу реформи и либералних верских назора свога времена, оличених у патентима о верској толеранцији и слободи вероисповести. Истовремено, он заговара нацију као братску заједницу највишег реда и просвећени космополитизам, имајући за циљ увек и пре свега просвећеног човека као члана националне и наднационалне заједнице, истовремено Србина и грађанина света. Његов „космополитизам и национализам нису супротстављени, већ њихов спој представља начин на који се у конкретној нацији остварује универзални идеал просвећености“, при чему идеја нације код њега и проиходи из просвећености.²⁹ Из Доситејеве безрезервне вере у просвету и васпитање, уз схватање да је свако зло резултат незнања и рђавих навика, намеће се закључак о могућности усавршавања читаве нације, као скупине освешћених појединаца који се служе разумом на општу добробит, путем просветитељског васпитно-образовног модела; у том смислу Доситејева национална свест је у првом реду филозофска, па тек онда историјска и политичка, а мисао се креће од општег ка појединачном. Историјско-политички аспекти његове националне идеје добиће снажан израз у једној од најпознатијих песама епохе, у родољубивој химни будници *Востани, Србије*, која постаје израз друштвенополитичког тренутка и потребе препорода,

²⁷ Јохан Хајзинга, *Национализам и патриотизам у европској историји до краја деветнаестог века*, Прометеј : Терсит, Нови Сад : Београд, 1996, стр. 56–57.

²⁸ Јохан Хајзинга, *Национализам и патриотизам у европској историји до краја деветнаестог века*, стр. 40, 57 (Космополитизам као политички став Хајзинга приписује хуманистима, сматрали смо продуктивним применити ову мисао и на просветитељске духове).

²⁹ Ненад Николић, *Меандри просвећености*, стр. 97 и 253.

не само народа, већ и државе, као и у *Баснама* у којима Шмаус запажа највише политичких тема и података у односу на остала Доситејева дела.³⁰ Ова два наслова обележавају еволуцију Доситејевог мишљења о проблему српске нације. Док *Басне* (Лајпциг, 1788) припадају делу његовог књижевног рада обележеног „одушевљеним јозефинизмом“, када „узноси свог миљеника међу владарима Јосифа II“³¹, и вером да ће српски народ стећи слободу посредством деловања великих сила, Аустрије и Русије пре свега, и прикључити се моделу просвећеног апсолутизма, што је било убеђење многих Срба Доситејевог времена, устаничка будница изражава веру, побуђену одјецима Француске револуције и подизањем Првог српског устанка, у освајање слободе мобилисањем сопствених снага, буђењем Српства из вековног сна.³² *Востани, Србије* (Београд, 1804) сведочи промену Доситејевог политичког става и дистанцирање од политике великих сила на Балкану, чији је циљ била подела територија и интересних сфера Отоманског царства, и еволуцију његове националне идеје у правцу српског национализма.³³

У суштини приватни и филозофски доживљај нације, сусреће се у животу најобразованијег Србина тога времена са практичним родољубљем, које је посебно дошло до изражаја од почетка Првог српског устанка када Доситеј устаницима дарује половину своје уштеђевине, сакупља новац, посредује у дипломатским мисијама на корист устанка, да би се најзад коначним преласком у Србију укључио у рад на заснивању програма и институција заостале српске културе и просвете. У самом његовом делу на изванредан начин у други план је

³⁰ Алојз Шмаус, „Политички моменат у Доситејевим ’Баснама’“, у: *Доситеј Обрадовић*, приредио Младен Лесковац, СКЗ, Београд, 1962.

³¹ Јован Деретић, „Доситеј као ’човек осећања’“, *Српска књижевност у књижевној критици: Од барока до класицизма*, Нолит, Београд, 1973, стр. 396.

³² „Ти воздигни твоју царску главу горе, / Да те опет позна и земља и море. / Покажи Европи твоје красно лице, / Светло и весело, како вид Данице...“ (Доситеј Обрадовић, „Пјесна на инсурекцију Србијанов“, *Избрани списи*, Матица српска : Српска књижевна задруга, Нови Сад : Београд, 1962, стр. 356).

³³ Кретање Доситејеве националне мисли од одушевљеног јозефинизма у правцу српског национализма огледа се у податку из устаничких година: „У време устанка аустријски конзул у Букурешту записао је за њега: ’Мржња коју он гаји према Аустрији безгранична је; он се труди да своју мржњу усади не само код свију српских старешина, већ и код њихове деце као директор школа и целог народа.’ Да је реч о политичкој процени, видимо по томе што је варадински војни заповедник барон Симбшен, јула 1808. издао наређење пограничним властима да Доситеја могу убити када се прилика укаже. Септембра 1810, на скупу у Враћевшници, на којем је одлучено да се иде са Русијом, а не са Аустријом, Доситеј је био међу онима који су ту вест пренели команданту руске војске који је био у Влашкој“ (Мило Ломпар, *Повратак српском становишту?*, *Catena mundi*, 2013. (из интервјуа *Политици* од 14. јуна 2008. године *Светлост јавности све затамњује*, разговор водила Марина Вулићевић, стр. 24).

потиснута свест о српској историји пуној „већи’ и мањи’ катастрофа“, како каже Игњатовић, сећање на време прошле славе и државности којима су заокупљени остали писци доситејевског усмерења. Његово поуздање у остварење националне егзистенције и државе у складу је са специфичношћу културног и политичког тренутка, у Аустрији оличеног у идеалу просвећеног монарха који влада по начелима правде и истине на добробит свих својих поданика, али и у револуционарним струјањима крајем века и у надлазећем романтизму у коме је дошло до утемељења појма национализма, а у Србији у избијању Првог српског устанка као почетка националне револуције која ће довести до поновног успостављања државности. У животу и делу најзначајнијег српског просветитеља, рационалисте у мишљењу и делању, национална егзистенција није утопија и не носи терет трајне трагичне неостварености. Код њега долази до преакцентовања значења српске историје у смеру неминовног и коначног уздицања, не само подизањем на оружје и буђењем заспале српске свести већ и утемељењем нације на добру, знању и позитивним навикама. Доситеј верује да се време националног страдања и трпљења испунило и да је дошло доба препорода, зато његово дело носи ведрину почетка једне епохе која је веровала да ће трајно поправити човека и човечанство и омогућити појединцу и народима апсолутну равноправност. Оно што је уследило средином века, романтичарски занос националним генијем и истицање духа народа, помогло је да се српска култура одреди према неким значајним питањима језика и књижевности, дало револуционарни полет националној идеји и отворило простор за продор српске усмене књижевности у шири контекст европске књижевности, али није иницирало питање националног идентитета у Срба. Читав век пре романтичарског покрета, српска књижевност је заокупљена овим питањем. Књижевна и културна свест српских писаца преко Саве и Дунава национално је одређена и родољубиво усмерена, мада се пре омладинског доба не може говорити о друштвено уједињеним и формираним српским националним ставовима и програму.

Код већине осталих писаца доситејевске линије појам нације није доминантно дефинисан у пресеку исходишта идеја филозофије просвећености, већ има значење почетне, нулте тачке – нација је есенција која претходи и превасходи свакој појединачној егзистенцији. Национална свест, историјски а не

филозофски условљена, под вишевековним притиском иновераца, развила је став о истоветности нације и вере и увела појам нације у сферу трансценденције. У том мисаоном контексту нација је уздигнута до онтолошке категорије у односу на коју се одређује смисао историје и слика света, „место трансценденције заузела је нација“³⁴.

Поезија великог поштоваоца Доситеја, Лукијана Мушицког, писана у класицистичко-просветитељском духу, изражава веру у будућност народа и у обнову државности, тежећи ка поправљању и обнављању српске нарави, особито омладине. Одан поштовању нације и целим својим делом загладан у Србију и светосавље, Мушицки остаје везан за род као за императив пуноће људске егзистенције. Код Захарије Орфелина ово питање сагледано је пре свега у светлу историје и актуелног политичког тренутка, зато он не дели Доситејев оптимизам, напротив, од књижевног жанра колективног плача, па надаље, има у његовој поезији много од наслеђа покосовске и поезије из првог времена сеобе. Национални трагизам као главно својство његове мисли постаје, због смештања нације у центар поетике, дефинишући, као и у претходна три века српске писане традиције. Његова песма *Горестни плач* „обележава парадоксалност тренутка почетка конституисања српске нације: експлицитно песимистички, он је захтевом за оним што је у конкретним светским околностима немогуће, али што је признато као најважнији начин постојања заједнице у модерном свету – имплицитно утопијски“.³⁵ То нас доводи до парадокса српског национализма XVIII и XIX века: када је унутрашња национална свест дозрела до формулисања и усаглашавања питања националног идентитета, спољашњи историјско-политички фактори оспорили су могућност остварења националне заједнице.³⁶

Сагледавање смисла историје и места нације у њој изграђено је у српској култури и књижевности на негативном историјском искуству векова који су наступили после Косовског боја као преломне тачке која дели српску историју на *пре*, доба државности, моћи и славе, и *после*, доба страдања, лутања и расејања. Косовски мит, као одсудни историјски тренутак, један од најважнијих топоса српске писане и усмене традиције, жив је у делу свих писаца доситејевске линије,

³⁴ Ненад Николић, *Меандри просвећеност*, стр. 25 (о Орфелиновом *Горестном плачу*)

³⁵ Ненад Николић, *Меандри просвећености*, стр. 27.

³⁶ Ненад Николић, *Меандри просвећеност*, 27–28.

изузев Доситеја и Видаковића. У доба просвећености, виђење историје губи изразито есхатолошки карактер претходних векова и постаје у већој мери секуларизовано, али и даље праћено песимизмом. Из косовског мита о изгубљеном царству проистиче незадовољство историјом кроз коју Срби пролазе „као кроз мрачан и празан ходник ка Царству Небеском“³⁷, све до Доситејевог времена, а истовремено он постаје и предуслов за постепено прерастање родољубља у национализам. Историјски срећни народи могу се задовољити родољубљем, код несрећних и разбаштињених љубав према роду, његовој култури, језику, вери, обичајима, испољава се по правилу у садејству са одређеним политичким идејама, које су јасно формулисане у време револуције 1848. године и у другој половини века, али су присутне у тежњама српског национа у Угарској од времена Сеобе. Од средине XIX века, када Срби престају да буду *corpus separatum* у Аустрији, односно у Аустроугарској, губећи пре тога део по део тешко стицаних привилегија, са тенденцијом да се преточе у угарску политичку нацију, осећа се нагло јачање националних и националистичких тежњи које ће снажно одјекнути у књижевности. На самом рубу двеју епоха, у јеку националних заноса, Стерија ће проговорити гласом разумним и критичким који открива природу његовог националног осећања и представља дисканто у односу на основни национални тон у књижевности и политици.

Док Доситеј пред собом има пројектованог изузетног човека, какав би могао постати у пресеку погодних друштвених и индивидуалних околности (систем просвећене владавине, васпитање, образовање, живот посвећен стицању знања), при чему из вере у профилисање просвећеног члана заједнице проистиче вера у живот у заједници и национални оптимизам, Стерија сагледава човека у оном што јесте као људско биће, чиме је дефинисан без обзира на време и околности, без идеализације, умом сурово рационалним („Телом од земље создан, по глибу се поворка ваља... Умом врлини, грабежу страст'ма готов“³⁸). Човек је окарактерисан у класицистичко-барокним тоновима: рођен је зао, његове страсти

³⁷ Сергеј Булгаков, *Православље*, Књижевна заједница Новог Сада, Нови Сад, 1991. (Овакво виђење историје обележје је, сматра Булгаков, православних народа; цитирано према: Владета Јеротић, *Вера и нација*, Пројекат Растко, http://www.rastko.rs/filosofija/jerotic/vjerotic-nacija_c.htm)

³⁸ Јован Стерија Поповић, „Човек“, *Целокупна дела Ј. С. Поповића*, књига IV, Народна просвета, Београд, стр. 94–97.

владају разумом („Злости увиђа рђу, ал’ гоне га страсти у напаст“³⁹, „Ал’ је човек једнак са страстима, вољом и тежњом, / И глупост стара јавља с’ у виду новом“⁴⁰), васпитање и знање не могу га трајно изменити („И, што наука даде, својељупству прикупља вештине, / Користи, не срећи, науке су средство и цел: / Другом заслепит очи, наресити превару цвећем, / Справе к убиству прече, шкоде пронаћи многе, / Жељама крила кроит, угађати раскошу лишем, / Злоби љупкост дати, просвете то су плоди!“)⁴¹, „умник“ је тим несрећнији јер га савест мори и види неминовну пропаст, док је човек лишен изузетног ума слеп и несвестан свега што се са њима збива, не мучи га разум.

У центру Стеријиног књижевног света налазе се питања која је Доситеј експлицитно увео у српску књижевност и у целокупну културу, али је његов осврт на њих сасвим другачији, тако се дешава да императиви просвећености и разума добијају неочекивана значења.⁴² У *Даворју*, а повремено и у „веселим позорјима“, сусрећемо се с једним од видова кризе и парадокса просвећености: сви светли идеали епохе претворили су се у наказе, тим ружније што још подсећају на оно од чега су настале. Отровни плодови просвећености показатељ су наивности једне концепције која је мислила да може изменити људску природу. Наука и књижевност не успевају, како Доситеј верује, да код људи развију човекољубље и добру нарав, човек је рођен да се мучи страстима и да друге мучи, да буде несрећан, разум га не руководи, само увећава његово страдање сазнањем о тежини пада, онда када је већ касно („Разум и наука блеск служе тек беде сазнат“ – *Човек*). Слично Платону, Стеријина поезија поручује да је за човека најбоље да се није ни родио, а ако већ јесте, најбоље му је да из тог живота што пре изађе. Само једна генерација дели Доситеја и Стерију, али су они означили почетак и крај, лице и наличје једног комплекса идеја које су чиниле просвећеност: „Најдубља тачка Доситејевог и Стеријиног сусрета није ни просветитељски императив којем су обојица предано служили, ни искреност родољубља које су неговали у духу највеће светиње, већ рационализам. Истовремено, то је место њиховог

³⁹ Јован Стерија Поповић, „Човек“, 94-97.

⁴⁰ Јован Стерија Поповић, „Година 1848“, стр. 57.

⁴¹ Јован Стерија Поповић, „Човек“, стр. 94-97.

⁴² На иста питања Доситеј даје оптимистичан, а Стерија песимистичан одговор, у том смислу Стерија показује неповерење у људски разум и „наличје просвећености“. (Ненад Николић, *Меандри просвећености*, стр. 17, 262)

разилажења у духу.⁴³ Стеријин песимизам и нихилизам резултат су његовог рационализма – он је поражен рациом, исто као што је Доситејев оптимизам резултат његовог рационализма, али друге врсте. У двојници књижевника сагледавамо до супротности развијене потенцијале једног од великих идеала епохе: вера у моћ разума изопачена је у сазнање о његовој слабости, у негацију његове снаге и значаја, услед кога Стеријина књижевна мисао завршава у дубоком нихилизму (*Човек, На смрт с ума сишавшег, Надгробје саме себи*).

Две су „доминантне тематске области и инспиративна исходишта Стеријиног дела: историја и човек“, и у обама се бави националним идентитетом, могућностима и путевима заснивања националне егзистенције.⁴⁴ Чињеница да је међу драмским делима ова тема у први план истакнута у последњој, за живота необјављеној Стеријиној комедији *Родољупци*, а у поезији у јединој збирци песама и последњем објављеном делу *Даворје*, открива да су га та питања заокупљала на крају живота, као и да је то последња реч у односу на различите фазе кроз које је пролазила његова национална мисао. Сасвим изненађујуће, у *Даворју*, врхунском домету школе објективне класицистичке лирике, која представља крајњи израз песимизма епохе, јавља се вера у уздизање нације. Његов однос према роду није резултат поверења у просвећеног човека, већ опстаје упркос сазнању да људска дела разноси време и да је сума његовог живота увек: „ништа, ништа, ништа“, гроб и смрт (*Надгробје самом себи*).⁴⁵ Народ је трајан, живот који се у њега улије и њему посвети сврховит је. Једино што претеже над општом празнином живота ма ког, сваког човека, јесте идеал рода.⁴⁶ Национални оптимизам код Стерије је противтежа свеобухватном песимизму који поприма размере нихилизма, коме ништа људско не може умаћи, зато је његов највећи

⁴³ Зорица Несторовић, *Класик Стерија*, стр. 15.

⁴⁴ Зорица Несторовић, *Класик Стерија*, стр. 9.

⁴⁵ Инспиративно-мотивско полазиште Стеријине песме *Надгробје саме себи* сродно је позној поеми Милоша Црњанског *Ламент над Београдом*, али док је код Стерије „ништа“ почетна и завршна тачка, емоција и мисао се не удаљавају од основног сазнања, Црњански тој нихилистичкој спознаји супротставља други напоредни лирски ток у коме Београд израста у апсолут и осмишљава свест о човековој смртности и пролазности свих његових дела, мисли и осећања. Лирски субјекат код Црњанског говори још увек са *ове* стране живота, док код Стерије живот сагледава са становишта сопствене смрти, то је рефлексивна онога који себе види *с оне стране гроба*. Зато песма и носи наслов *Надгробје*, њен садржај је натпис на споменику *над гробом* самог песника, али и сваког другог човека.

⁴⁶ „Општој рода користи / потчинити своју...“ („Српски народ и његова судбина“); „На народне славе попршту / Дижиме и чест, делима, рода милог“ („Спомен путовања по дољним пределима Дунава“) (Јован Стерија Поповић, *Целокупна дела Ј. С. Поповића*, књига IV).

песнички циљ „подизати рода цену“, како каже у уводној песми збирке (*Мојим песмама*). Са свешћу да ће га песме надживети, прилажући роду оно највредније што има, он ипак пристаје да на себе и своју поезију преузме сваку беду, покуду и заборав, само да се очува Српство, претпостављајући свакој личној и индивидуалној слави и користи добро и корист рода. У најтамнијим песмама на националне теме, међутим, песник проговара резигнираним гласом.

Човека у својој поезији Стерија је лишио појединачних и тренутних елемената, откривајући универзалну људску природу, непроменљиву кроз време. Тако ни Србин у *Даворју* није идеализован, напротив, већ подлеже општим законитостима, једнако у прошлости и савремености:

„Бесна пуста неслого,
Кћери адске змије,
Гди би знала живити
Да Србина није?
Чедо страсти, несрећо,
Брза у слепоћи,
Кад Србина нестане,
Ком ћеш онда поћи?“ (*Даворје на пољу Косову*)

Као и Србин, тако је и српска историја, резултат људских намера и дела, сагледана критички, лишена сваке глорификације:

„Гди је Србије гроб, је л’ Косово, Марица, Прилип?
Ах, сва бедна земља општи плачевни је гроб!...
Српски роде, не прекидај
Грозне сузе проливати,
Мртва лежи твоја мати,
Твоја слава, твоја дика.
Црни слови неизгладни
На гробу јој натпис режи:
’Овде Српства мајка лежи,
Од синова убијена.’“ (*Даворје на пољу Косову*)

Као и код Орфелина, и код Стерије је Србија персонификована у мајку, она је покојница коју сахрањују сопствена деца „сетни потомци“, синови матероубице

који су је слепоћом духа усмртили. На *надгобију* мајке Српства исписане су речи осуде синовима који су у дугом ходу времена својим делањем и одлукама од целе земље начинили „општи плачевни гроб“. Србија и Српство код Стерије нису прости збир нараштаја и догађаја, већ метафизичка, надисторијска категорија уздигнута до идеала, много више од историјско-антрополошке суме. У свести лирског субјекта који на свет гледа са тачке мудрости и надисторијског сазнања, они остају светиње (иако Срби свих времена могу бити лоши, слепи и зли), али је унутар времена и историје деловањем и кривицом деце идеал Србије у његовој песми убијен. Орфелин такође увиђа учешће Срба у трагичном положају мајке Србије, али Стеријин осврт на улогу сународника на позорју националне пропасти бескомпромисно је рационалан и критички. У *Даворју*, Стеријиним песничком завештању и последњој песничкој речи, песник и себе и Србију види с оне стране гроба, а читава песма *Даворје на пољу Косову* представља песму тужбалицу над мајчиним гробом, у њој национална свест постоји, али нема наде у националну обнову и у могућност заснивања националне егзистенције јер је есенција већ прешла у небиће. Остају потомци, који нису трагични јер носе терет кривице и греха, али јесу „сетни“, да оплакују вечито мајку, некада њихову „славу“ и „дику“, а сада мртво трупло, и то узалуд јер је неповратно изгубљена. Ни на националном плану разум и дух нису успели да надвладају стихију људских страсти и хук времена које „све раздире кивном руком“, проблем националне егзистенције и перспективе Стерија разрешава негативно, у укрштању историозофског и антрополошког песимизма, с тим да је његов историозофски песимизам опет резултат антрополошког: несавршеност људске природе и немоћ да се савладају слабости узрок су пропасти појединаца и читавих народа кроз историју.⁴⁷

Оно што је у лирској поезији саопштио о човеку и Србину, потврдио је Стерија посредством хумора као изражајног средства у последњој комедији са темом из савременог живота, највећом драмском критиком лицемерја и лажног родољубља. *Родољутце* пише као учесник у догађајима које тематизује и очевидац дубине и природе родољубља својих сународника, са јасно изреченом намером: „Позорије, дакле, ово нека буде као приватна повесница српскога покрета. Све

⁴⁷ Уп: Мирон Флашар, *Студије о Стерији*, СКЗ, Београд, стр. 528; Зорица Несторовић, *Класик Стерија*, стр. 19

што је било добро, описаће историја; овде се само представљају страсти и себичности. А да моја намера није с отим љагу бацити на народ, него поучити га и оствестити како се у највећој ствари умеју пороци довијати, сваки ће благоразуман родољубац са мном бити согласан.“⁴⁸ Указујући на пороке каквих има у сваком народу, а који „под видом родољубија сваку прилику за своју себичност употребљавају, и најбезумније савете дају, не марећи хоће ли се тиме својој општини или своме народу каква штета нанети“⁴⁹, писац разобличава мане и открива наличје српске националне патетике и лажног родољубља. У светлу ових речи сагледани, искази из песама показују сврху критике српске историје – Стерија и даље тежи „лечити род“, верујући у дидактичко-моралистички образац и у место позоришта у животу заједнице. Међутим, то што је ова комедија остала у рукопису, као и дубина резигнације у појединим песмама *Даворја*, остављају отвореним питање да ли је писац изгубио веру у исцелитељску моћ књижевности и у њену улогу у друштву и пустио да његово позорје заћути пред људима и временом. Одступивши из јавног живота, последње године Стерија је проживео усамљен и разочаран у људе, одбачен и заборављен, иако је својим књижевним и јавним радом учинио много за добробит сопственог народа.

3.2.2 Светиња нације код Јакова Игњатовића

Игњатовићев поглед на националну егзистенцију развијао се у донекле измењеном друштвенополитичком и књижевном контексту у односу на већину писаца доситејевске линије изузев Стерије, под утицајем догађаја чији је савременик био, као што су „пролеће народа“ 1848–1849. године, романтичарски покрет, заснивање српског политичког живота, Аустро-угарска нагодба 1867. године, али исто тако у сталном озрачју писаца и традиције који му преходе. Он припада генерацији која је доживела највеће надахнуће романтичарског национализма, али и доба наступајућег клонућа и резигнације, генерацији сведока окончања културноисторијског процеса у који је део српског народа ушао прешавши преко Саве и Дунава, носећи снажно национално осећање и свест о

⁴⁸ Јован Стерија Поповић, *Родољупци*, Предговор писца. Пројекат Растко, http://www.rastko.rs/drama/sterija-rodoljupci_c.html

⁴⁹ Јован Стерија Поповић, *Родољупци*, Предговор писца. http://www.rastko.rs/drama/sterija-rodoljupci_c.html

припадности традицији и држави која има своје место међу европским народима. Ступивши на територију Аустрије, овај народ, духовно јединствен и национално свестан, одмах је затражио од цара Леополда привилегије и одређени ниво самосталности, обећане прогласом од 6. априла 1690. године, и почео да успоставља мостове којима ће се повезати са Србијом и одбрани свој културни идентитет.⁵⁰ Међутим, до Игњатовићевог времена одиграле су се многе промене: најпре спољашње – политика Монархије водила је ка постепеном лишавању Срба статуса привилегованог народа и насилној асимилацији; потом унутрашње – на унутрашњем плану промене су текле у правцу конституисања грађанске културе и усаглашавања политичких несугласица и неспоразума о питању српске нације и њених права, али истовремено са тим дешавао се и супротан процес растакања националног идентитета у условима које је Игњатовић назвао културним

⁵⁰ Ушавши у рат против Турске, аустријска војска са српским устаницима напредовала је изузетно брзо преко територија на којима су живели Срби, све до Призрена и Скопља, до пред крај 1689. године. Априла 1690. цар Леополд I упутио је најпре патријарху Арсенију III, а потом и српском народу, проглас којим позива Србе да се дигну на оружје и прикључе његовој војсци у рату против Турске, обећавајући, пошто успостави власт над српском територијом, поштовање старих повластица, слободу вере, избор војводе, слободу од дажбина и пореза, осим оних који ће се у случају рата давати за одбрану и издржавање војске. Након неколико месеци изузетног успеха аустријске офанзиве, ратна срећа се окренула, царска војска се повлачила према северу, а за њом и српски народ са патријархом и главарима, тражећи прелазак у Аустрију и примајући заштиту ћесара. Тако је бечки двор, уместо проширења територија царства на Балкан, примио у угарске пределе народ који је у страху бежао од турске одмазде због учешћа у походу царске војске. Са намером да дошљаке искористи за попуњавање током последњих ратова готово сасвим испражњених и опустошених територија јужне Угарске, наменивши им одбрану јужне границе, коју су и током XV и XVI века бранили искључиво њихови преци, јер су се Мађари повукли на север у страху од Турака, цар је 21. августа потврдио сва обећања из прогласа публиковањем чувене прве у низу привилегија издатих српском народу од бечког двора. Тиме је започео живот Срба као мање-више аутономне целине, који се одвијао у сталној борби за одржање повластица и посебног статуса међу бројним народима царевине.

Не сматрајући себе избеглицама које траже заштиту, већ наступајући као народ који је дошао на царски позив и са царским обећањима, Срби су се борили да очувају изузетан положај међу поданицима Монархије признајући над собом једино сопствену и царску власт. Док је бечки двор имао потребу за српским војницима, које је најпре користио за борбу против Турака, а потом и на свим другим фронтима, чинио је неке уступке који су у пракси стално нарушавани и поништавани, али чим је потреба за њима престала, прелазео је преко датих обећања и препуштао их притисцима католичке цркве и угарске аристократије.

Неки од значајних момената у друштвенополитичком животу Срба током XVIII и XIX века били су када су 1790. г., у време владавине Фрање I и канцелара Метерниха, добили право грађанства, чиме је борба за привилегије постала готово беспредметна, затим у XIX веку револуција 1848–1849. г., из које су Срби изашли са великим жртвама и „климавим Војводством“, укидање Војводства, развојачење Војне границе и дуалистичко уређење државе. Закон о народностима из 1868. признао је национално политичко право само Мађарима, док је Србе оставио без икакве политичко-територијалне заштите националних интереса и специфичности, као и друге народе у Угарској. Тако су Срби од 1690. до седамдесетих-осамдесетих година XIX века прошли пут од статуса *corpus separatum* до „угарског политичког народа“ (према: *Војводина II*, група аутора, Историско друштво у Новом Саду, уредник Д. Ј. Поповић, 1939. и Василије Крестић, *Срби у Угарској 1790–1918*, Матица српска, Нови Сад, 2013).

преласком под утицајем другачије грађанске, сентименталне културе. Као сведок ових збивања и процеса који су се одразили на живот Срба у Угарској, Игњатовић је у свом књижевном опусу највећу пажњу посветио овом последњем аспекту (однарођењу као последици „културног преласка“), док се у политичком и публицистичком раду бавио првим двама аспектима.

Иако уведена у нови контекст грађанског живота, идеја рода у српској књижевности преживела је као централни књижевни топос онолико дуго колико је главно жариште српске књижевности обитавало ван матице у условима „хипертрофираног родољубља“, како је ову појаву назвао Милош Црњански. Чим се тежиште културног и књижевног живота вратило у средиште, што би требало бити природно стање, књижевност се у извесном смислу растеретила ове велике улоге, а књижевна слика нације и уметнички изражено осећање националне припадности расцепкали су се на регионалне слике и индивидуалне тонове уместо универзалне парадигме трансцендентног потенцијала. Светиња рода, као спецификум српске просвећености која је цветала када су са Запада већ долазила револуционарна национална струјања која су обележила прву половину века (од Француске буржоаске до револуције 1848. године), несумњива је тачка сусретања свих писаца доситејевске линије, а исто тако и тачка сусретања Јакова Игњатовића са њима.

Мада рођен на крајњем северу до кога је стигао српски народ одбачен далеко од матице у свом расејању, идеали Србије и Српства код њега се не развијају посредно ни постепено, већ залазе у сферу оних сазнања која су иманентна личности и неодвојива од ње као онтолошка подлога постојања. Као што Доситеј има „духовно-историјску свест о Србији“ (Ломпар), има је и Игњатовић – са њом је рођен и њоме задојен у невеликим али у његовом детињству још релативно компактним и старим сјајем обасјаним српским заједницама у Сентандреји и Будиму у којима је одрастао, а у којима су једине теме биле „бранити Српство по привилегијама, јадиковати за српским ’конгресом’...“, где су сви „за свој род живили, боривши се за исту цел, само је о начину и средствима била разлика...“⁵¹ Бити Србин у Угарској за Јакова Игњатовића подразумева изразиту самосвест: носити српски дух и културу,

⁵¹Јаков Игњатовић, *Мемоари I*, нав. дело, стр. 28, 29.

говорити, читати и писати српским језиком српску књигу, очувати школу, цркву, унутрашње биће народа и његову различитост у великој заједници народа. Из књижевних есеја се очитује да не заговара мешовите бракове, свестан да Срби чине мањину и да ће на тај начин само пре нестати као народ.⁵² Од српског интелектуалца Игњатовић захтева још више: закорачити у свет западне културе и корпуса знања, освојити их и постати њихов део, а притом не изгубити и не нарушити српску вертикалу у себи.

Свест о Српству и његовим потребама основна је чињеница којом је одређен Игњатовићев јавни и књижевни живот. Постојати, за њега се може само у заједници, свако цепање и издвајање из ње равно је преласку с оне стране постојања јер је једини пуновредни и истинити вид егзистенције национална егзистенција. На живот, па ни свој, он не гледа са индивидуалног, нити биолошког, већ увек са српског становишта. Док Доситеј за основну јединицу просветитељског деловања и мишљења узима човека, креће од појединца, а Стерија, у духу класицизма, приказује суштину универзалне људске природе у конкретној појавности, Игњатовић увек полази од категорије народа као основног предмета и циља свог књижевног деловања.⁵³ Раздобље националног романтизма у којем се формирао профилисало је његове животне идеале и определило становиште и перспективу из које ступа у однос према стварности, зато је за њега народ као заједница људи заједничких обичаја и памћења, вере и језика, сродних особина, оно што треба очувати у специфичности и различитости у туђинском окружењу. Узевши Српство као нужност која превазилази све појединачно, есенцију и основну визуру из које гледа на свет, Игњатовић на том унутрашњем начелу изводи закључак да Србин не може да постоји ако изгуби српску парадигму у себи. Та есенција сажима прошлост и садашњост, памћење, осећање и деловање, одређујући крајње тачке бића и усмеравајући акцију. У светлу тих сазнања можемо закључити да код Јакова Игњатовића налазимо један од најјачих израза раније наведеног апела који је обележио књижевност претходне епохе: „У

⁵² У чланку „Србин и његова поезија“ наводи да се Срби нерадо жене из друге вере и народа: „Србин [...] редовно воли Српкињу и с мањим имањем него туђинку са већим [...] И Српкиња ће срећу дуго чекати прије но што ће прегнути на савез са туђином, јер тад јој је у потомству изгубљено Српство“. (Јаков Игњатовић, Србин и његова поезија, стр. 136).

⁵³ У доба романтизма „живот је у много већој мери постао националан него раније. И сами животни идеали све више су били национално оријентисани“ (Јохан Хајзинха, *Национализам и патриотизам у европској историји до краја деветнаестог века*, стр. 67).

туђ ми народ да с' не прелијемо“ (Лукијан Мушицки) и „Нека само Српство траје“ (Стерија).

Као што смо у експлицитној поетици видели, њега не фасцинирају никакви појединачни успеси ако не доприносе слави, успеху и достојанству рода; индивидуални успех појединца значајан је само за њега самог, али је тиме и лимитиран, без могућности да оствари трајност. Није довољно преживети и биолошки опстати, већ опстати као Србин; пут ка узвишеном остваривању пуноће људских потенцијала могућ је само на олтару нације. Таквим схватањем Игњатовић се приближава и другом важном топосу српске књижевности и српског књижевника претходне традиције, а то је „захтев за жртвом, такође карактеристичан за концепт национализма“⁵⁴ који је обележио улогу српских писаца доситејевске линије.

Настављајући путем који су они трасирали, Игњатовић разматра положај нације и могућности остваривања националног концепта и просперитета у секуларизованом друштву романсирањем савременог социјалног живота са повременим освртима на историју, једнако на плану експлицитне и имплицитне поетике. Притом се, природно, у романима служи другачијим књижевним средствима у односу на националну поезију претходног века: уместо персонификације, алегорије и отвореног јадиковања лирског субјекта из Орфелинове, па и Доситејеве и Стеријине поезије, који из унутрашње перспективе осликавају српску драму, Игњатовићев социјални роман приказује широку слику српске савремености, јавног и приватног живота друштва раздељеног на класе и еснафе. Иако ствара мозаик састављен од више стотина ликова и судбина, градећи сложену типологију јунака и панораму свакодневног, махом грађанског живота, на унутрашњем мисаоном плану Игњатовић у свим делима наставља исту причу која и јесте права његова књижевна мисија очитована у есејима: испричати, забележити један српски свет у нестајању, зауставити у одумирању, спречити и предупредити оно што се предупредити може или достојанствено сведочити о покушају. Тако и он у *Вечитом младожењи*, *Васи Решекту* и другим делима пева своју „песму“ о националној судбини, свој библијски плач над развалинама српског живота у Сентандреји и другим местима где су Срби били и постепено

⁵⁴ Ненад Николић, *Меандри просвећености*, стр. 26.

изумирали. Истина, тај плач је често заоденут смехом, али посматран са националног, а и уметничког становишта, због тога није мање невесео.

То што је био изданак оног дела српског народа који је живео у туђинском окружењу на крајњем истуреном и изолованом положају и сведок неминовног одумирања и гашења српске заједнице у Сентандреји, Будиму, Пешти, условило је његову потенцирано елегичну и дубоком трагиком осенчену визију. Он бележи тренутак у коме стремљења и дух овог дела народа полако посустају, губећи снагу после скоро два века снажне и бујне егзистенције у којој су, са свешћу о националном континуитету и о обавези да буду и остану оно што су и њихови преци били, радили, подизали цркве, заснивали друштва, часописе, плаћајући скупо извесну самосталност, србујући претерано, готово театрално, као што то могу само заједнице одвојене од стожера, потврђујући везу са сопственом прошлошћу и идентитетом. После четврте-пете генерације рођене ван Србије, које су говориле и живеле српски иако у Србију нису ногом ступиле, дешава се посустајање. Биолошки истрошени, територијално ограничени, Срби се полако али неминовно стапају са окружењем, прихватајући облике туђинске културе и навике којима су колико-толико одолевали и од којих писац покушава да их културом ограда.

Велика и обавезујућа идеја рода, наслеђена и поетиком објављена, у свету књижевне фикције спуштена је у благо најгрубљег материјализма, сведочећи о судару пишневог и вековног књижевног идеала са животом који га побија. Игњатовићева књижевност носи идеју нације као трансцендентне категорије, али и дубоко сведочанство и сазнање о недостатку виталности и снаге, чак и заинтересованости савременика за очување националног концепта. Та мисао зачала се у његовим фикционалним делима много раније него што се читовала у публицистичким текстовима. Иако је пишнева намера била да опомене и упозори пре него што се деси, слика света казује да се оно чега се боји већ десило. Зато у делима са темом из савременог живота нема националног оптимизма нити вере у могућност заснивања националне егзистенције, коју, као и писци доситејевске линије, сматра јединим могућим видом потпуног и достојанственог живота у заједници. Експлицитно, у текстовима на политичке и књижевне теме, он не обзнањује ово признање све до последње деценије живота. Иако све књижевне

снаге улаже да моралистички и национално освешћујући делује на свој род, апелујући експлицитно и посредством књижевне слике на неопходност буђења свести о очувању српског духа и живота, указујући на опасност потпуног расрбљивања, у њему расте спознаја о незаустављивости тог процеса и о неповратности изгубљеног. Отуда се иза хумористичне спољашњости открива у суштини трагична визија националне судбине.

Радњу својих социјалних дела Игњатовић увек смешта у савремени тренутак, не правећи никада очигледне фабулативне дигресије у времена прошла, ни на плану јунака, нити нације. Нема код њега ретроспектива ни Сеобе, ни револуције, уместо значајних историјских догађаја, фабула његових романа и приповедака преплављена је свакодневицом (са изузетком романа *Васа Решпект*). Па ипак, историјске и трансцендентне претпоставке егзистенције присутне су и делују унутар књижевног света, у самим јунацима или у ситуацијама у које ступају, очитујући се у њиховој мотивацији и визури стварности. Игњатовић је забележио нову фазу промене у рецепцији националног идентитета, смисла историје, места нације и појединца у њој, и додир тековина модерног грађанског времена са још зрачећим и живим топосима вишевековне српске историјске и културне традиције, који још нису разбаштињени симболике, емотивног набоја и светости сећања. Промишљајући у понорним слојевима романа проблем нације и деловања историје и друштва на њу, на основном плану радње Игњатовић збивања и јунаке смешта унутар света и савременог тренутка. Ова два плана значења, која заузимају различита места у наративној структури романа, непрестано се прожимају остварујући значајне уметничке ефекте. Ретки носиоци националних или ма каквих узвишених идеала међу Игњатовићевим ликовима у сталном су конфликту са светом, маргинализовани и онемогућени у деловању у средини у којој су сви идеали утонули у банални прагматизам (Бранко Орлић, Васа Решпект и др.). Сусрет старог и новог, трансцендентне националне идеје и тривијалног животног искуства, несклад националне егзистенције и духа новог времена на плану личности и заједнице, откривају сложеност и слојевитост конституисања модерног националног осећања, али исто тако и велики ризик од губитка континуитета услед заборава и напуштања српског обрасца. Јаков Игњатовић је својим делом најјасније у српској књижевности свога доба освестио

чињеницу да је биће народа подложно промени и у стању егзистенцијалне угрожености. Својим најбољим романима успео је да изрази сасвим савремено сазнање о порозности националног бића и о могућности губитка националне есенције, као извора битних својстава, који воде нестанку националне егзистенције, и сложеност модерног грађанског сензибилитета, носиоца свих ових превирања.

Родољубље и однос према нацији у Игњатовићевом делу исказани су у широком распону осећања и мисли: од примарног доживљаја рода и историјске свести као чињеница којима је дефинисан идентитет заједнице и појединца, који долазе до изражаја у *Мемоарима* и есејистици, преко романтичарског схватања бића народа које проговара кроз песму и потенцирања идеалног српског карактера пренаглашавањем конструктивних особина и пожељног понашања присутних у програмском тексту о нацији и њеној књижевности „Србин и његова поезија“, од свести о идентитету који се чува и гради или нарушава, из социјалних и историјских романа и књижевних есеја, до слике неповратног растакања Српства и свега српског по угарским градовима и селима које затичемо у делима са темом из савременог живота. Величање српског идентитета у директној је вези са супресијом и дезинтеграцијом националног приказаном у делима социјалне тематике и са заменом идеала нације идеалима стицања и луксуза која се одиграла у стварности.

У реалистичкој фикцији писац бележи тренутак промене у рецепцији националне идеје, пратећи тај процес са великом пажњом: док у самом књижевном систему идеја нације представља темељну чињеницу која кулминира у његовом делу, у свету његових јунака она се привидно сужава и узмиче ка периферији. Игњатовићева фикционална дела социјалне тематике носе све аспекте и симболе националне идеје значајне за претходну епоху, али су они у савременом животу разбаштињени тежине, испражњени или неприлагођени новом културном контексту сентименталне грађанске културе. У односу на то, његов роман никада није приватна повест о страстима појединца, већ дело које и онда када прати судбину појединца говори нешто значајно читавом народу и о читавом народу. Ова чињеница потврђује хотимичну везу коју Игњатовићево дело остварује са судбином колектива, каква је у ранијем периоду постигана епском

песмом и у историзам заоденутом литературом као главним обележјем више претходних векова српске књижевности.

Код Игњатовића, као и код Стерије, љубав према идеји рода (више него према самом роду, Србима свога времена) остаје нетакнута упркос бројним сукобима са сународницима, разочарању у људе и судбини духовних изопштеника коју су обојица доживела. Светиња рода не може да разочара, она сажима све оно што је током векова представљала и симболисала у највећем потенцијалу: моћ, храброст, пожртвованост, страдање, сећање. Јер родољубље није скуп чињеница, нити скуп савременика и збивања, о којима су обојица умела да говоре критички, већ језгро смисла и симбола грађених у једној култури дугог трајања и трагичне историје у чијем је преношењу и дефинисању књижевност одиграла велику улогу. Политички став је нешто сасвим друго, што се остварује и пројављује у другој сфери практичног живота, што не мора бити условљено пишчевом уметничком визијом. Тако се дешава да Игњатовић наставља књижевни и културни континуитет, узимајући на себе наслеђену улогу писца учитеља народа, малтене пророка и заштитника националне идеје, а да истовремено својом књижевном фикцијом критички сведочи о губитку простора и снаге за њено остварење, као и да притом у политичком животу заузима ставове супротне интересу сопственог народа. Изневеравајући националистичку политичку опцију, он није осећао да нарушава парадигму око које се вековима ројила српска култура и књижевност, којој је и сам припадао.

Два тематска тежишта која поларизују Игњатовићево дело: савременост и историја, обједињена су надређеним именитељем: српска. У Стеријином погледу на Србе и српску историју уочавамо висок ниво општости, што је у складу са његовим класицистичким усмерењем: Србин је само једна специфична пројава универзалне људске природе, а српска историја део опште историје која се понавља и људске природе универзалне и непроменљиве у времену и међу народима.⁵⁵ За разлику од тога, код Игњатовића је уметнички стожер другачије постављен: оног трену када свог јунака схематизује тако да нема значајне разлике у понашању и склоностима између њега и припадника другог народа, то је

⁵⁵ Закључак изведен према: Мирон Флашар, *Студије о Стерији*, СКЗ, Београд, 1988, стр. 528, цитирано према: Зорица Несторовић, *Класик Стерија*, стр. 19.

поуздани знак да је престао бити Србин и постао неки „Шицанић“, „Шварцлајз“, „Херцкоп“ (*Чудан свет*) или нека од бројних „Емилија“ које затичемо у његовим романима – биће без својстава, осим жеље за стицањем и луксузом. Србин је до тада Србин док се препознаје као различит од других по комплексном збиру током времена и искуства одабраних карактеристика, то је дистинктивно својство које разлучује свет на *ја* (односно *ми*) и *не-ја*. Без обзира на врло широко и класично образовање и одлично познавање више језика (латинског, мађарског, немачког, француског) које му је пружало могућност да се књижевно изрази и на неком другом плану, Срби, Српство у прошлости и садашњости – то је све што Игњатовића као књижевника занима, на шта троши све књижевне снаге. Могао је као Витковић, коме је Мушицки пребацивао да се „код Арпадова огњишта греје“, и пре него он, да постане значајан писац мађарске књижевности, што му је, из писама и публицистике сазнајемо, и нуђено и пребацивано са мађарске стране.⁵⁶ Када је Михајло Витковић умро, једнако га је оплакала мађарска и српска култура – Игњатовића је мало ко оплакивао.⁵⁷

3.3 Однос према видаковићевском роману. Питање морала и природе књижевне фикције

Након промене наратива која се десила у Стеријиним *Роману без романа*, и комедије, која је реалистички и критички указала на пороке и девијације у навикама и карактерима, значајно је измењен хоризонт очекивања на која је књижевна фикција требало да одговори. После Вуковог критичког захтева да се „човек представља као што јест и као што би требало да буде“⁵⁸ и Стеријине пародијске интерпретације романескних поступака и природе једног типа

⁵⁶ Види у: Јаков Игњатовић, *Мемоари I*, стр. 343–344. (из писма Јовану Јовановићу Змају) и Јован Скерлић, *Јаков Игњатовић*, стр. 36. (из расправе Јакова Игњатовића са *Заставом*).

⁵⁷ Михајло Витковић (1754–1808) био је мађарски и српски књижевник, веома цењен у мађарским књижевним круговима. Син српског свештеника из Јегре (пореклом из Херцеговине), завршио је права и постао адвокат, а потом и посланик у Угарском сабору. Његов дом у Пешти био је прави литерарни салон у коме су се окупљали најважнији мађарски књижевници тог времена. На вест о његовој смрти, мађарска јавност је одреаговала са великим поштовањем и пијететом. О Михајлу Витковићу, „честитом православном Србину – мађарском песнику“, види у: Јаков Игњатовић, *Мемоари I*, нав. дело, стр. 53.

⁵⁸ Вук Стефановић Караџић, *Љубомир у Елициуму*, друга рецензија српска, Пројекат Растко, <http://www.rastko.rs/knjizevnost/vuk/vkaradzic-ljubomir.html>

књижевне фикције, Игњатовић више не може обликовати свет нереалних збивања и идеализованих карактера као у роману видаковићевског типа, већ мора на другачији начин одговорити на постављене захтеве који се сви тичу двају тежишта: моралности и истинитости.

Без обзира на поларизацију света коју Игњатовић врши а која је узрокована мањинским и одбрамбеним положајем Срба у заједници више народа, у делима из савременог живота није склон идеализацији српског карактера коју смо запазили у есеју „Србин и његова поезија“ где се читаоцу обраћа експлицитно. Напротив, он у великој мери слика пороке и девијације у српском понашању, због чега је од савременика оптуживан да његова дела садрже само ординарне карактере „просечно, вулгарно човечанство“.⁵⁹ На такве прекоре поводом *Патнице*, развила се полемика у листу *Наше доба* у којој се писац бранио „као никада дотле“: „У делу сам цртао слике и карактере онаки какви се ти у животу показују, реалистично, како јесу, а не онако како би се хтело. Ланцетом сондирао сам отровне ране на телу друштвеном, искорењивао сам их, а то без бола не бива, болесник мора то осећати. Узалуд ће ми се ту, било од ма које стране пребацивати недостатак идеализирања у делу; где идеала у материјалистичком свету нема, нећеш га ни наћи.“ Он се брани и вели да је то своје верно сликање живота, опорог и црног као што је сама стварност, радио за људе који изнад свега воле истину, здрава суђења и јаких живаца. „Нисам писао за нервозне, хемеријодалне и хистеричне особе, већ за оне који имају јак, здрав састав и стомак.“⁶⁰ Дакле, на пребацивање да обликујући књижевну фикцију врши негативан одабир из стварности и да је интерпретира на тенденциозно негативан начин, писац самосвесно истиче да је његов књижевни свет веран одраз живота, те да су његова фикција и истина једно. У наведеним речима најјасније је изражено романсијерово схватање природе сопствене књижевне фикције којом претендује на веродостојност.

Било да је обликовао фикцију историјске или савремене тематике, Игњатовић никада није пристао на то да његов роман буде „поетическоје измишљеније“ као што су то били романи видаковићевског типа. Он се увек

⁵⁹ Јован Скерлић, *Јаков Игњатовић*, стр. 84.

⁶⁰ *Наше доба*, 1886, бр. 2, Отворено писмо уреднику *Нашег доба*, цитат преузет према: Јован Скерлић, *Јаков Игњатовић*, стр. 86.

чврсто држи чињеница и истине, сматрајући задатком писца да сведочи оно што је заиста било и што јесте, или што би по законитостима социјалне и психолошке вероватноће могло бити, а не да измишља и романтизује невероватна и изванредна љубавна и друга „собитија“ једнако невероватних јунака. Ова црта, заједничка свим његовим фикционалним делима, истовремено највећа њихова мана и врлина, чини да се у историјском роману јунак креће „као лутка по гвозденој жици историјске комедијашнице“⁶¹, док у социјалном оставља утисак грубог, непрерађеног материјала који је доспео у дело „огољен“, без уметничке глауре и дораде, како му је спочитавано. Игњатовићева борба за чињеницу, која је заправо инсистирање на истинитости књижевне фикције, заменила је у српском историјском роману формални псеудоисторијски оквир, али није одолела нагону да историји догађаја подреди историју јунака, зато његови историјски ликови нису добили снагу књижевних карактера и упечатљивост личности.⁶² Иако из другачијих разлога, он подлеже императиву фабуле, као и Видаковић, само што његову фабулу чини излагање повести а не љубавних и других приватних догађаја. У најбољим делима из савременог живота средине којој и сам припада, и коју је добро познавао, успео је Игњатовић да превазиђе ограничења старијих типова европског романа које је Кајзер назвао романом збивања и романом простора и да оствари комплексну слику друштва са судбином личности као окосницом фабуле.⁶³ Оданост истини и животу у овом делу опуса огледа се у романсирању „средине која је постојала и људи који су живели“.⁶⁴

Игњатовићево ослањање на претходну традицију „моралистичко-дидактичког модела литературе“, која је обележила почетак српског романа и

⁶¹ Светислав Вуловић, „Уметничка приповетка у најновијој српској књижевности“, *О књижевности и језику I*, Матица српска : Српска књижевна задруга, Нови Сад : Београд, 1972, стр. 391).

⁶² „Основни проблем са којим се суочава писац историјског романа јесте: како уклопити индивидуалну историју јунака која је у средишту романа у приказивање историјских околности и догађаја који роман чине историјским[...] Српски историјски роман XIX века није успео да реши тај кључни проблем“ (Јован Деретић, *Српски роман 1800-1950*, стр. 96–97).

⁶³ Волфганг Кајзер, *Језичко уметничко дело*, Српска књижевна задруга : Књижевна мисао, Београд, 1973.

⁶⁴ „Људе које је цртао он је добро познавао пре но што их је у своје романе и метнуо; он је живео у срединама које је описивао у свом великом делу[...] Игњатовић је имао ока да види и доста вешто да оцрта извесан број занимљивих типова које је сачувао од заборавља, и то у толикој мери да су већ прешли у обичан говор[...] Они су снимљени са живота, то су била лица која су одиста живела, и отуда им толико пластичности и изразитости, отуда дају тако јаку илузију живота“ (Јован Скерлић, *Јаков Игњатовић*, стр. 141, 142).

комедије, огледа се у намери да његово дело сведочи моралну истину.⁶⁵ Присуство овог модела у раном српском роману, насталом под утицајем европске просветитељско-сентименталистичке прозе XVIII века, утицало је на формирање доживљаја романа „као 'измишљеног сочиненија' који се назива моралном истином“.⁶⁶ Захтев да роман буде „морална повест“ и да забављајући пружи поуку, наметнуо је схематизовану поделу на позитивне и негативне јунаке, уплетене у фабулу која води победи врлине над пороком, при чему се у центру схематизоване фабуле овог типа романа, чији је најзначајнији и најплоднији представник код нас Милован Видаковић, налази једнако схематизовани позитивни јунак, доведен пред разна искушења изазвана од лоших људи и зле судбине. Сиже, заснован на причи о невољама и лутању растављених љубавника до срећног сусрета на крају, који води порекло из позноантичког грчког романа из II и III века нове ере, незнатно измењен, оживео је у барокном витешком роману XVII и сентименталном роману XVIII века и извршио утицај на рани српски роман.⁶⁷

Стварајући нови модел српског романа, Игњатовић остаје веран императиву „моралне повести“, али се старијем типу одлучно супротставља одбацујући нереалистичност фикције и захтевајући истинитост као полазиште књижевног света. Док се Видаковић труди „красњејша морална правила у одежду неку љубави завијати“⁶⁸, Игњатовић делује посредством негативног примера; Видаковић фикцију и карактере улепшава у односу на стварност, Игњатовић их у социјалном роману карикира или приказује онако „опорим и црним као што је сама стварност“.⁶⁹ Ако код Видаковића „прича служи да се изнесе морал“⁷⁰, можемо рећи да код Игњатовића служи махом да се изнесе неморал. Та чињеница, међутим, не нарушава традиционални дидактичко-моралистички модел књижевности јер писац заступа исти етички став по коме роман треба да води наравоученију, само што се то постиже указивањем на пороке и девијације, у чему

⁶⁵ О моралистичко-дидактичком моделу литературе у српској књижевности видети у: Зорица Несторовић, *Класик Стерија*, стр. 140.

⁶⁶ Зорица Несторовић, *Класик Стерија*, стр. 140.

⁶⁷ Јован Деретић, *Српски роман 1800-1950*, стр. 66.

⁶⁸ Милован Видаковић, *Велимир и Босиљка*, Нолит, Београд, 1982, стр. 17.

⁶⁹ Јаков Игњатовић, Отворено писмо уреднику *Нашег доба*, цитирано према: Јован Скерлић, *Јаков Игњатовић*, стр. 86.

⁷⁰ Ненад Николић, *Меандри просвећености*, стр. 112.

смо препознали контаминацију Игњатовићевог социјалног романа елементима Стеријине комедије. Уместо афирмативног примера добродетељи и срећног краја који потврђује њену сврсисходност, он разобличавањем и критиком тежи исправљању нарави, у чему важну улогу има хумор. Иако се Видаковић труди да обликује своје јунаке по идеалном обрасцу, Вук им замера недоследност у понашању и пад у моралну неподобност. Несклад настаје због различитих етичких модела које двојица књижевника заступају, грађанског и народног, али и због подређености јунака захтевима фабуле у Видаковићевом роману збивања.⁷¹ У том смислу Игњатовић се оглушује и о традиционалну књижевну праксу да јунак буде носилац врлине, а такође и о Вукову примедбу изнесу у полемици са Видаковићем да роман треба да прикаже људе какви јесу или „какви би требало да буду“⁷², и уместо улепшавања карактера на које би се читаоци могли угледати, најчешће слика ликове лишене позитивних људских квалитета, не са намером опонашања, већ увиђања и дистанцирања. Видаковић, Игњатовић и Стерија гледају ка истом дидактичком циљу „облагорођавања срца“ читалаца, али то чине са сасвим различитих позиција.⁷³

У бајковитом свету видаковићевских романа постоје добро и зло, са чврстом границом међу њима, свет је приказан као место спољашњих а никада унутрашњих неспоразума и борби, са увек јасним и очекиваним исходом. Из навика створених током рецепције старијег типа романа, Игњатовићева књижевна фикција, коју писац изједначава са истином, изгледа као свет у искривљеном огледалу, што је у великој мери последица рецептивне неспремности публике ненавикнуте на другачија књижевна искуства. Ако је Видаковићева фикција у одређеној фази рецепције била оцењена као идеализована, патетична, етички упрошћена, а стварносно схематизована и нереална, Игњатовићева, потенцирано реалистична, лишена сваке патетике и фантастике, са читавом галеријом етички неподобних јунака и тривијалних збивања, често без афирмативне моралистичке

⁷¹ „Вук и Видаковић су слични по томе што и један и други од романа очекују да представља морал, али су непомирљиво супротстављени својим различитим схватањима морала“ (Ненад Николић, нав. дело, стр. 135).

⁷² Вук Караџић, *Друга рецензија српска*, на: <http://www.istorijskabiblioteka.com/art:polemika-vuka-i-vidakovica>

⁷³ „Жељети би било да се Србима појави још који популаран романтик, те Видаковића замијени, па би се Српкиње ослободиле од модерних француских, особито Димаових романа, који *нити у себи имају моралнога мотива, нити срца облагорођавају*“ (Јаков Игњатовић, „Три српска списатеља“, *О књижевности*, стр. 83).

поенте, пружала је сасвим другачији утисак и означила велики преокрет. У вези с тим треба поменути да га већ на почетку романсијерске каријере савременици доводе у везу са великим европским романима који на друштвени живот гледају са етичком намером али из сатиричне, беспошtedно критичке перспективе, као што су Гогољеве *Мртве душе* (1842) и Текеријев *Вашир таштине* (1847–1848).⁷⁴

Приговоре сличне онима које је трпео Игњатовић а којима му је пребацивана сурово реална визура стварности, особито у последњем периоду када је своју друштвену критику оголио и лишио примеса хумора, доживео је и Гогољ. Без намере компарације двају писаца, примећујемо као индикативно у односу на питање истинитости књижевне фикције да ни Гогољ ни Игњатовић не одустају од става да је стварност баш таква каквом је приказују и да не треба кривити писца и спорити истинитост књижевне фикције што то чини, већ мењати реалност.⁷⁵ Не пристајући да даље раби потенцијал позитивног јунака, Гогољ промовише смех као једину позитивну личност свог књижевног света: „Зато што је већ време, најзад, да се дозволи позитивној личности да предахне; зато што смо претворили у теглеће кљусе позитивног човека и што нема писца који није јахао на њему[...] Не, време је, најзад, да се упрегне и подлац. Дакле, прежемо подлаца!“⁷⁶ Игњатовић, ако и не преже баш подлаца, а он преже поносног малограђанина-скоројевића и узима смех за позитивног јунака, тежећи измени рецепцијског хоризонта читалаца који би водио промени односа према реалности.⁷⁷ Такво опредељење представља основну претпоставку структуре значајног броја његових реалистичких дела (*Милан Наранџић, Трпен спасен, Једна женидба, Вечера на пароброду, Адвокат као холанер, Пита 1000 форинти*) и представља једну од тачака у којима се у његовом делу додирује наслеђе морализма претходне епохе српске књижевности са модерним реализмом европских писаца. Веза која је остварена између дидактичног класицистичко-просветитељског концепта и

⁷⁴ Светислав [Панта Срећковић?], „Тридесет година из живота Милана Наранџића“, *Српске новине*, 1860, бр. 41, цитат преузет према: Драгиша Живковић, *Европски оквири српске књижевности II*, стр. 102.

⁷⁵ „Не треба кривити огледало ако је лице ружно“, гласи мото Гогољеве најпознатије комедије *Ревизор*.

⁷⁶ Николај Васиљевич Гогољ, *Мртве душе*, Београд, 1987, стр. 182.

⁷⁷ „Нови, Игњатовићев модел (романа) доводи на 'рампу' негативног јунака“ (Димитрије Вученов, „Јаков Игњатовић и модел српског романа“, *Трагом епохе реализма*, Багдала, Крушевац, 1981, стр. 153.

Игњатовић, као и Гогољ и Стерија комедиограф, у првом реду захтева промену односа према стварности и успостављање критичке свести читалаца о њој.

реалистичке поетике која никада није била лишена друштвене, политичке, идеолошке или тенденциозности неке друге врсте, код Јакова Игњатовића посебно је потенцирана књижевноисторијским дисконтинуитетом српске књижевности који је учинио да се у неколико деценија сабију разнородни поетички утицаји тако да се постулати доситејевске линије просторно и временски додирују и преклапају са тенденцијама реализма из европске књижевности. Током времена, његов критички поступак све више губи одлике хумористичког, крећући се у правцу изразитог критичког реализма. Димензије смешног и забавног, сатиричног и пародичног, повлаче се пред резигнираним сагледавањем огољеног друштвеног и антрополошког зла, које резултира схематизованим и дехуманизованим креатурама којима је испуњен свет *Патнице*.

Срећан крај, незаобилазан епилог старијег српског романа, код Игњатовића најчешће изостаје, а и када се јави, није знак успостављања хармоније и вере у непогрешивост космичке правде, нити коначне победе добра, нити га постижу изузетни јунаци. Малу људску срећу, сведену на остварење баналних материјалистичких амбиција, остварују само етички проблематични ликови, док су ретки узвишенији карактери осуђени на неоствареност. О остваривању срећног и напредног друштва у које верује Доситеј нема ни говора, стварност Игњатовићевих романа и судбине јунака не покреће друштвена или космичка правда – ако правде уопште има, појављује се само као резултат непредвидивог деловања случаја (нпр. када Кресовић игром случаја пада у руке закона – *Чудан свет*). Животом заједнице управљају људи уплетени у сложене друштвено-бироградске и историјске односе, без икаквог уплива и мешања трансценденције, чиме она није порекнута, али исто тако није ни део приказаног света.

3.5 Угледање на Стерију

Једно уметничко дело није морало проузроковати друго. Једино може да се тврди како би свако уметничко дело било другачије да му није претходило неко друго уметничко дело.

Рене Велек, *Критички појмови*

Питање новине у уметности деликатно је. Када се неком уметнику приписује значај новог, у смислу дотада невиђеног, модерног, то обично значи да је у радикалној супротности са старим и да се јавља изненада, као плод уметничке генијалности. Кад год се дубље и изблиза загледамо у неку књижевну појаву, увиђамо да јој је претходило мноштво мањих таласа и удара и да је она резултат континуитета појава нижег интензитета. Уопште, мало је правих новина у свету уметности, само што често недостају увиди у појаве које су претходиле великом уметнику кога проглашавамо за новост.⁷⁸ У претходном поглављу већ смо истакли да се Игњатовићу пренаглашено приписује вишеструка улога зачетника, првог реалисте, творца социјалног роман у Срба, при чему се превиђа веза са књижевном прошлошћу.⁷⁹ Изучавање нашег писца са становишта књижевне традиције открива поуздано да није реч о великом револуционару и иноватору у српској књижевности, што смо прегледом важних идеја епохе која му је претходила и поређењем поетика у овом поглављу покушали да докажемо. Године 1851. објављена су *Два идола* Богобоја Атанацковића, први српски роман са темом из савременог живота, чији су јунаци обични људи, припадници грађанског друштва, у средишту фабуле налази се значајан историјски догађај (револуција 1848–1849. године), а мотивација је уведена у реалистичке оквире. Међутим, и поред увођења реалне културно-историјске позадине, Атанацковић задржава патетично-романтични оквир и љубавну причу у средишту романа, које

⁷⁸ Закључци изведени према: Клаус Улиг, „Историја у тексту“, *Теорија књижевне историје*, Службени гласник, Београд, 2010.

⁷⁹ У досадашњој науци то је став и Љубише Јеремића: „У овој, пак, старијој епоси тешко да се може признати значај радикалне новости Игњатовићевом социјалном роману првенствено због тога што је увео нехеројске, грађанске ликове и што се латио приказивања савремене друштвене проблематике...“ (Љубиша Јеремић, *Трагички видови старијег српског романа*, стр. 60).

Игњатовић одбацује.⁸⁰ Много значајније подстицаје добио је од Стерије из чијег дела се, сматрамо, пројектује Игњатовићев књижевни хоризонт: он је начинио отклон од књижевних конвенција којима је и сам у младости припадао и од једног типа имагинације и фикционализовао савремени живот српских пургера у Монархији, он је фикционализовао свакодневицу оличену у баналном и њене јунаке, подвргавајући их комичко-критичкој комедиографској визури. Тематско-мотивски регистар нашег првог комедиографа у значајној мери налазимо и у реалистичким делима Јакова Игњатовића. Осим тога, ни ученик није одолео покушају да се изрази у драмском облику комедије; роман *Трпен спасен* прерадио је у шалјиву игру *Адам и берберин* и тако је настало једно од најслабијих његових остварења. Иако се на Стерију умногоме угледао, форма књижевног говора у којој је остварио пуни уметнички домет очигледно није могла бити комедија, већ већи наративни жанр, а једна од новина Јакова Игњатовића огледа се управо у прилагођавању у књижевности већ заступљених тема и поступака фикционалном жанру романа који има сопствена полазишта, битно различита од драмских. Иако често пред књижевност истиче захтеве објективности и реалистичности, он себе не именује као реалисту у смислу правца и школе. Мада уверен у значај сопственог дела, не обрачунава се никада са књижевном прошлошћу, већ је опажа као континуитет коме и сам припада. Историчност је једна од одлика мисли Јакова Игњатовића – без обзира на то да ли је предмет мишљења нација, друштво, прошлост или поетика, код њега се никада не осећа страх од величине књижевног претка⁸¹ нити покушај да раскидом са прошлошћу себи обезбеди аутентичност. Нашавши се на путу српске књижевности, он мапира тачке ослонца: Доситеј – Видаковић – Стерија – Сарајлија, не превиђајући ни књижевни значај оних који се због различитости поетичке концепције и жанровске удаљености не могу

⁸⁰ „Два идола су језичко-стилски типично романтичарско дело, које показује да је наш роман открио своју тематику и учинио знатан корак у савлађивању романескне технике, али још није пронашао свој прозни израз“ (Јован Деретић, *Српски роман 1800–1950*, стр. 88).

Оцену Атанацковићевог значаја у српској књижевности Игњатовић изриче у фиктивном писму Милована Видаковића из раја. Суд је изречен поводом намере да се штампа монографија српских књижевника у коју су аутори А. Хаџић и А. Сандић намерили уврстити Атанацковића, а Видаковића не: „Видим онде младог Богобоја Атанацковића који је као почетник неколико приповедача написао и да је дуже поживио може бити да би даље дотерао; али мислим да није право што сте оданде мене истисли, а њега посадили на моје место“ (Јаков Игњатовић, „Писма из Елисиума“, *О књижевности*, стр. 259).

⁸¹ „страх од претка“ – Nitché, *Werke I*, Munchen, 1960, цитирано према: Клаус Улиг, *Теорија књижевне историје*, стр. 36.

сматрати делом његовог књижевног видокруга, као што су Његош, Радичевић, Вук и други.

Да бисмо боље разумели Игњатовићев однос према традицији којој припада, искористићемо пишчеву алегорију из сатиричног есеја „Писма из Елисиума“ (1886) замишљеног као низ писама које из неке врсте српског одељења књижевног раја шаљу покојни српски писци: Видаковић (три писма), Стерија (шест) и Јован Хацић (једно).⁸² У овој алегорији, у српском Књижевном одељењу, где је „много званих, мало изабраних“, у слози живе Вук, Видаковић, Даничић, Сарајлија, Јован Хацић, Стерија и други, председава „Доситије а перовођа је Даничић“, Видаковић је на наговор Доситеја примио „јоту“ и избацио „дебело“ и „танко јер“, а сви заједно коментаришу збивања у српској књижевности.⁸³ Видаковић јавља да је и Бранко ту био, али је одбегао у ценет, за Бајроном и Пушкином („све сами дезертери“), „вели, неће му се у нашем старачком друштву“ и поручује: „Кажите Јаши, кад му стигне земан, нипошто онамо нек не ускаче, поквариће се, а за ценет је већ и стар. Чубро му је побратим, ја поочим, па ћемо га овде боље пазити.“⁸⁴ Осим што себи резервише место у овом одабраном рајском друштву и бави се у писмима махом дневним појавама и догађајима књижевног живота, Игњатовић се речима приписаним Видаковићу залаже за јединство и континуитет српске књижевности: „Књижевност једног народа требало би да је у свим удовима у потпуном склопу, јер је у њој све органски везано; и као што се не да душа и тело на поле сећи, тако се исто не да ни књижевност једног народа кидати“⁸⁵, и поуздано саопштава: „Књига је каменито пристаниште; књига је основ опстанка вашег.“⁸⁶

⁸² Писма су престала излазити због обуставе листа *Бриљан*.

⁸³ „Ми овде добро мотримо шта ви тамо радите. Гледамо одавде вашу земљу на телескоп, врло нам је малена, јер је тек од седамдесет седме величине; па ако хоћемо још и вас да видимо, морамо уз телескоп машинити се за микроскоп, јер сте већином мајушни и патушни. Тако гледимо колико има међу вама списатеља, и какви су. Гдекојег баш не можеш да видиш, изгледа само нека пепељава тачка, миче се – то ће бити књижевнички ембрио, тако је сићушан“ (Јаков Игњатовић, „Писма из Елисиума“, стр. 259, 261–262).

⁸⁴ Јаков Игњатовић, „Писма из Елисиума“, стр. 262–263.

⁸⁵ Ово писмо инспирисано је намером неколико српских интелектуалаца обзнањеном у *Бранику* да се у монографији представе српски књижевници, међу којима нема Његоша, Сарајлије ни Видаковића. Писац инсистира на томе да се у такву монографију морају уврстити и „Србијанци“ а не само Војвођани, јер сви имају „један језик, једну народност, једну књижевност“ (Јаков Игњатовић, „Писма из Елисиума“, стр. 258–259).

⁸⁶ Јаков Игњатовић, „Писма из Елисиума“, стр. 264.

Формирање књижевних ставова и личности Јакова Игњатовића одиграло се под значајаним, ако не и пресудним, утицајем његовог савременика и књижевног претходника Јована Стерије Поповића, кога Скерлић назива његовим „духовним родитељем“.⁸⁷ Стерија, као последњи велики писац који је стајао непосредно пред Јаковом Игњатовићем и на кога се овај непрестано обзирао и угледао, окончао је успон српског квазиисторијског романа и усмерио правац његове рецепције, до негације довео разум као идеал рационализма, светињу нације увео у простор критичког сагледавања српског удела у сопственој пропасти. Једини идеал епохе за који можемо тврдити да је „преживео“ у његовом демаскирању митова просвећености и рационализма јесте поверење у васпитно-моралистичку моћ књижевности, наслеђено из класицистичке доктрине, што у основи представља уверење да уметност може мењати и спасавати свет. У критичкој мисли о Стерији уочена је дезинтеграција просветитељских идеала, доведена у последњој фази његовог стваралаштва до нихилизма: рационалистички ум, сагледавши суму свога искуства са светом и човеком, разобличио је оптимизам сопственог мисаоног упоришта, одустајући од уверења у могућности остваривања успешне и срећне егзистенције појединца и народа путем уплива разума и науке, али не одустајући притом од потребе да моралистички и дидактички делује или да барем указује и сведочи.⁸⁸ Порицањем учинковитости знања и домашаја врлине, није порекнута сврха уметности као израз критичке дистанце према стварности и истинитог, мудросног односа према свету. На трагу тих закључака, увиђамо да Стерија књижевни пут завршава у неком виду контрадикције: не верујући у усавршавање и рационалност људске природе, он књижевности као телос ипак и даље

⁸⁷ Јован Скерлић, *Јаков Игњатовић*, стр. 59: „Али од свих српских сувремених писаца нарочите његове симпатије и поштовање уживао је Јован Стерија Поповић, чији значај изгледа све већи и већи у српској књижевности. Стерија је његов духовни родитељ, он то сам признаје и истиче у некрологу своје учитељу.“ Осим Скерлића, на значај Стерије за књижевно формирање Јакова Игњатовића упућују Вученов и Леовац (Димитрије Вученов, „Јаков Игњатовић и модел српског романа“, *Трагом епохе реализма*, Багдала, Крушевац, 1981, стр. 143; Славко Ловац, „Јаков Игњатовић“, *Портрети српских писаца XIX века*, СКЗ, 1978, стр. 167). Живковић у студији о роману *Трпен спасен* запажа да је Стерија претходио Игњатовићу „по опсервацији живота, по карактеристичним ликовима, по хуморном тону“ (Драгиша Живковић, *Поговор у Трпен спасен*, Полит, Београд, 1981, стр. 215). Ниједан од тумача не развија детаљније ову тезу.

⁸⁸ О томе више у: Јован Деретић, *Историја српске књижевности*, Требник, Београд, 1996, стр. 239, и Зорица Несторовић, *Класик Стерија: есеји*, посебно стр. 33–35, 39, 75.

испоставља захтев да учи и исправља и верује у уметност као посредника у лечењу човечанства (рода) од сопствених слабости.⁸⁹

Својим књижевним и јавним животом све до последњих година, када се болестан и резигниран повукао у самоћу, Стерија је био активистички посвећен мисији унапређења културе и нарави народа коме је припадао. У тако схваћеној улози театра, што се свакако односи на целокупну књижевност, смех, саставни чинилац комедије, само је начин да се дође до жељеног циља и путем забаве укаже на озбиљне мане појединца или заједнице, те да поука, сједињена са забавом, уроди плодом. Стерија је сматрао да простом, баналном смеху није место у српском театру, да је сврсисходан само онда када служи моралном поправљању човека оболелог од порока: „Све што нема већу цел него смех подизати, треба да се из театра нашег протера. Нека други, изображенији од нас, нађу у том увеселенија, ми који *највише очекујемо од театра* (курзив наш), управљамо се по нужди и потреби нашој“.⁹⁰ Његова „велика очекивања“ сведоче о изразито морализаторском и утилитаристичком схватању књижевности, наметнутом потребом да се род лечи и наводи на пут добра и врлине, и о узвишеној улози писца који треба да буде учитељ и лекар: „Театар је лек за болести моралне: сваки народ има своје сопствене болести, и тешко и лекару и болеснику кад се на ово не пази него се преписује лек јединствено зато што је у књигама познат као целителан.“⁹¹ Иако Стерија на човека и књижевност гледа са становишта општости, из угла онога што је надисторијско и општеважеће, суштинску сврху књижевности види у поправљању и унапређењу сопственог народа и културе. Такав писац је неопходан учесник у послу просвећивања и моралног поправљања сопственог народа, у чему се и огледа његова национална улога.

У некрологу Стерији из 1856. године, као уредник *Летописа*, Игњатовић пише: „Показывао є полезанъ праваць Србскимъ Списательма[...] У прошлости и садашњости свогъ народа тражио мѣсто своме духу, показао є чисто сваѣанѣ Србскогъ духа и карактера. Историја Србска, и соціяланъ животь давали су му

⁸⁹ „Конац мога писања био је исправљеније“ (Јован Стерија Поповић, *Лажа и паралажа*, КОВ, Вршац, 1997, стр. 23).

⁹⁰ Јован Стерија Поповић, „О театру и театралним делима“, *Критике, полемике, писма*, КОВ, Вршац, 2001, стр. 102.

⁹¹ Јован Стерија Поповић, „О театру и театралним делима“, стр. 101; о Стерији као „учитељу и лекару“ у: Зорица Несторовић, *Класик Стерија: есеји*, стр. 74–75.

довољань материаль, без да є морао по Лаціюму предмете одушевлєня тражити. Нѣгови стихови су пуни жарке любви прамь свогь народа, и тужне меланхоліє за прошлосћу, а такова поезіа срца усхићава[...] Онъ є као поета чувствовао и писао, но ніє предь собомь изгубіо праваць полезань[...] Но кадъ нас є већь судба одь нѣга разставила, а оно барь из благодарности прам нѣга, – признаймо нѣгов краснѣй у кнѣжеству праваць, и гледаймо, да корачаюћи нѣговомь стазомь, съ нашимь духом духь нѣговогог дѣйствованя на ползу народа продужимо.“⁹²

Речима из некролога Игњатовић сам себе промовише у настављача Стеријиног књижевног правца, а тиме се на посредан начин везује за доситејевску линију са којом Стерија дели идеје пресудне за српску културу претходне епохе. Игњатовић те идеје јасно истиче: љубав према српском народу, „полезан правац“ и „полза народа“ као сврха књижевности, чисто схватање српског духа и карактера, тематизација српске прошлости и садашњости. Упркос чињеници да Игњатовић на овом и на другим местима јасно формулише дидактичко-моралистичко усмерење као пут кога се треба држати у српској књижевности, књижевни тумачи најчешће маргинализују или поричу ову димензију, сматрајући да писац експлицитно има ту намеру, али да је његово дело не реализује, или да је уопште и нема.⁹³ Од свих у некрологу истакнутих поетичких постулата, фикционализовање тема и садржаја из савременог живота и комика јесу оно што се пресудно везује за Стерију; тиме је овај писац искорачио даље у односу на књижевне претходнике и значајно одредио и усмерио Игњатовићев књижевни

⁹² Јаков Игњатовић, „Некролог Јовану Стерији Поповићу“, *Летопис Матице српске*, књига I, 1856, стр. 63–65.

⁹³ Као репрезентативан пример овог става књижевне критике наводимо Скерлића, Кашанина и Живковића. Док Скерлић не одриче пишчеву намеру али сматра да је „озбиљно питање да ли су ти романи збиља вршили тај морализаторски утицај који им је сам Игњатовић безазлено придавао“ (Јован Скерлић, *Јаков Игњатовић*, стр. 62), Кашанин пориче постојање такве намере, заступајући став да је Игњатовићево дело „без морализаторских тенденција, без националних и социјалних теза“: „Игњатовић кроз свој хумор никога и ништа не напада, нити критикује или поучава, он никога не карикира, не исмева, не одговара на *питања*, ни национална, ни друштвена, ни верска, он и не поставља никаква *питања*“ (Милан Кашанин, „Трагичност периферије“, *Изабрани есеји*, Рад, Београд, 1977, стр. 98–99). Даље од њих одлази Живковић који говори о површној дидактици као ставу преузетом из бидермајерске литературе, иза које стоји промовисање идеала малограђанина у Игњатовићевом делу и забавни, „доброћудни хумор“ са којим писац гледа на начело свога времена „поткожити се па онда живети као бубрег у лоју“ (Драгиша Живковић, „Бидермајерски стил Јакова Игњатовића“, стр. 112–132). Заступајући овакав став Скерлић писцу спори способност да експлицитно поетичко начело преточи у дело, односно сматра да његова уметничка слика није на висини пишчеве намере јер он заступа узвишено, али остварује ниско. Кашанин потпуно пориче постојање такве намере, док Живковић морализаторски и дидактични моменат своди на тривијално и банално, са циљем величања забавног момента.

пут. Упадљиво је да Игњатовић, иако Стерију препознаје као оснивача српске драме који је потомцима „показывао [...] правац“, читаву књижевност види као целину: без обзира на жанр и врсту књижевног говора, она има исту дидактичку националну функцију. Жарка љубав према роду и меланхолија за прошлошћу „срца усхићава“ пружајући могућност за сазнајно деловање књижевности као учитељице живота. Доситејевски принцип „ползе“, који води поуци и моралистичком поправљању рода, у суштини највише одговара жанру комедије и то пре свега комедији нарави и карактера, где спадају најбоља Стеријина остварења. Овај задатак Игњатовић је, угледајући се на њега, применио и на роман, стављајући га у функцију „исправљниа“ нарави, прилагодивши томе и уметничка средства и поступке. „Здрав хумор“, као резултат пословичне српске шаљивости и подсмешљивости, мора бити са „добрим моралним мотивом“ да се њиме „на изобраење разни’ класа дејствовати може“⁹⁴. Тако, под директним утицајем Стеријиних „веселих позорја“ чији су предмет обични људи и свакодневни живот, Игњатовић дефинише српски социјални роман као хумористички. И као што Стерија насупрот „веселим“ има „жалосна позорја“, тако Игњатовић инсистира на историјском роману који за предмет узима искључиво догађаје трагичног потенцијала („Српска прошлост пуна је већи’ и мањи’ катастрофа, па ето доста материјала за историчне романе“)⁹⁵, с тим што те потенцијале не развија у смеру трагедије личности већ трагичног доживљаја историје. На тај начин и под тим утицајем настала су Игњатовићева два модела романа (која смо раније графички представили, види стр. 33), у складу са нормативистичком поделом стилова, као одговор на Стеријину поделу драме на „жалосна“ и „весела позорја“.

Одавде, сматрамо, треба кретати у разумевању и тумачењу Игњатовићевог књижевног света да би се избегли неспоразуми и „аномалије“ књижевне рецепције. Стерија је спона између Игњатовића и писаца доситејевске линије, испитивање његовог утицаја олакшава разумевање Игњатовићевог односа према књижевној традицији, као и стилских, имагинативних, тематско-мотивских, морфолошких и семантичких полазишта његове поетике. Тек у односу на њега и на тачку до које су обједињујуће идеје концепта доситејевске линије у његовом

⁹⁴ Јаков Игњатовић, „Поглед на књижество“, *О књижевности*, стр. 49.

⁹⁵ Јаков Игњатовић, „Поглед на књижество“, стр. 48.

делу доспеле, можемо одредити квалитет и значај Игњатовићевог односа према наслеђу претходног века и доживети га као део те традиције. Без Стерије, Игњатовић би био у много већој мери засебна и нова књижевна појава; после Стерије, морамо га у многим аспектима сврстати у ред писаца са којима дели значајне поетичке постулате.

Ипак, треба имати на уму да се структура комедије и прозног дела у многоме разликују. Комедија која писца приморава да врши строги одабир приказаних догађаја и на неколико кључних сцена заснује дело, није одговарала Игњатовићевој склоности ка изобиљу ликова, прича, епизода, оној његовој особини због које је пријатељима говорио (упирући у разне делове тела) да где год би у њега ударили чесму, потекао би роман. Па ипак, његови романи остају трајно обележени овим утицајем, не само по мотивско-тематском репертоару, у коме велики део мотива припада онима из Стеријине комедиографске ризнице (луксуз, мода, помодарство, женидбе и удадбе, провадацисање, удварање, гозбе, тежња ка титулама и статусу...), а који могу бити и последица заједничког друштвеног миљеа у коме су ове појаве биле заступљене, већ пре свега у њиховом комичко-критичком сагледавању. Пре него по преклапању области друштвено комичног, сродност се опажа у трајном присуству комедиографских поступака примењених у хумористичком роману, о којима ће касније бити речи. Велике разлике у компоновању грађе, заснивање нараторске перспективе уместо драмског приказивања догађаја, развијеност уместо концентрисаности збивања, могућност за увођење великог броја ликова, дигресија и епизода – то су били задаци пред којима је Игњатовић стајао усамљен у српској књижевности. Поетички оквири су очигледно наслеђени, као и слика света, али су романсијерски изазови уобличења одабране грађе остали отворени, њих је морао решавати самостално. Управо развијајући морфолошко-семантичке могућности приповедне форме, Игњатовић је остварио уметничке резултате по којима га историја књижевности истиче, а то су: несравњиво богатство ликова и фабула, до трагичких виђења развијена патина пролазности, меланхолија нестајања националног живота, читаве једне цивилизације уроњене у туђину.

Доспевши „са оне стране“ идеја епохе на чијем су крају, Стерија и Игњатовић закључили су једно поглавље српске књижевности, и неминовно отворили ново које као доминанту има реализам књижевне фикције, њену истинитост и верност животу. Због тога је Стерија пре Игњатовића у историји књижевности понео назив првог реалисте међу српским писцима.⁹⁶ Иако су обојица баштинила све важне идеје претходне епохе, има основа за претпоставку да је најпре Стерија, а потом и Игњатовић, извршио неку врсту ироничне интерпретације доситејевске парадигме. Увид у мисаона тежишта сведочи да су се бавили свим кључним питањима епохе, али њихова уметничка исходишта завршавају у иронији, сатири, пародији, песимизму, а код Стерије чак и нихилизму. Слика баналних и изопачених карактера, знања, васпитања, ума сведеног на меру личне бескрупулозне користи, као и постојана свест коју еманирају дела обојице писаца – да ни људи ни свет бољи бити неће – доводе у питање доситејевске идеале просвећености и веру у поправљање човека знањем. Иако никада не проблематизују Доситејеву личност и племенитост његових назора, њихова дела ипак показују урушавање свих идеја у које је велики претходник веровао, говорећи тиме више о природи света него о ваљаности једне филозофије и поетике. Крај једног духовног периода обојица закључују епилогом који говори да је свет такав да се у додиру са њим свака племенитост и доброта претварају у ругобу, да га знање не чини бољим већ окрутнијим, да је способан да унизи и на своју меру сведе сваку узвишеност (доказивањем ових ставова у Игњатовићевом делу бавићемо се засебно у одељку о делима са тематиком из савременог живота). Ако претпоставимо хипотетичку ситуацију у којој Доситеј гледа Стеријину комедију, рецимо чувену сцену „Воспитаније“ из *Тврдице*, или чита о „студијама“ Ђоке Глађеновића – да ли би се смејао? Чини нам се да би их пре доживео као увреду. Тек поглед на наше писце са становишта књижевне

⁹⁶ „Нови историчари књижевности указали су не само на историјски значај његових драма и комедија и утврдили му стари глас 'оца српске драме' но истакли у њему најбољег комедиографа српског кога ни данас још нико није претекао, 'првог нашег модерног литерата у правом смислу те речи'. То је у исти мах један од књижевно најобразованијих и најумнијих људи који су на српском језику писали, [најранији] реалист у српској књижевности (курзив наш), најбољи песник такозване објективне поезије, и најбољи представник интелектуалне поезије уопште“ (Јован Скерлић, „Јован Стерија Поповић“, *Историја новије српске књижевности*, Дигитална библиотека учитељског факултета, Антологија српске књижевности, http://www.antologijasrpskeknjizevnosti.rs/ASK_SR_AzbucnikPisaca.aspx).

прошлости којој их књижевноисторијски придружујемо показује њихово одступање и јасно освешћује чињеницу да се један књижевни период завршава и да започиње други. Најзад, и сам Стерија у *Реторици* каже: „И Доситеј наш да у садашње време живи, јамачно би другојаче писао него пређе седамдесет година.“⁹⁷ Доситеј верује да човек и друштво могу бити оно што просветитељско-рационалистички концепт заговара, док Стерија и Игњатовић виде да они то нису постали, па ипак, њихов став очитован у духовном и уметничком портрету казује да би такви требало да буду. То их сврстава у исти поетички и културни видокруг за који хуманистичким и националним тежњама и системом вредности остају трајно везани.

Игњатовић задржава темељну рационалистичку перспективу писаца претходне епохе, спајајући тачку до које је српска књижевност стигла у критичком рационализму са реалистичком визијом књижевности као објективне слике стварности, засноване на научном и искуственом сазнању. Он није потпао под власт сетименталистичко-романтичарских клишеа у социјалном роману, иако је, по Скерлићевим речима, био један од оних који су увели српску романтику. На идејном плану, највећи његов „романтични“ занос је љубав према роду, у осталом је хуморист, подругљивац, ироничар, скептик, меланхолик – у сваком случају, крајње рационалан. У структури његових социјалних романа и приповедака, међутим, опажају се и друге сродности са романтизмом, пре свега у лику усамљеног идеалисте неуклопљеног у баналну стварност. Мада критички сагледава извитоперење идеја просвећености у савременом грађанском друштву, он не подрива саме идеје, већ њихову деградацију у практичном животу. За разлику од Стерије који у последњој стваралачкој фази пада у нихилизам и похвалу лудила као начина да се безболно прође кроз живот, Игњатовић не иде тако далеко. Он не пориче нужност свестраног образовања и просвете, али критикујући валоризацију знања и науке у модерном европском грађанском друштву показује да образованом и племенитом човеку нема места у владајућој друштвеној стихији. Иако свестан да су идеали просвећености у практичном

⁹⁷ Јован Стерија Поповић, *Целокупна дела*, књига V, Народна просвета, Београд, http://booksnow1.scholarsportal.info/ebooks/oca1/18/celokupnadela05popouoft/celokupnadela05popouoft_djvu.txt

животу сведени на баналне нуспојаве, Игњатовић остаје заговорник просветитељског концепта књиге и школе.

Питање знања у његовом свету двоструко је третирано: с једне стране, писац заговара идеал образованог човека кога способност мишљења и образовање уздижу и чине корисним и достојним чланом заједнице, а са друге, у свету већине његових јунака знање је деградирано и сведено на најнижи практични ум који подлеже једино императиву стицања, без компромиса. Човек у његовим делима социјалне тематике не болује од антрополошке патологије, тј. од страсти које побеђују разум, као у Стеријином *Даворју*, већ од исквареног разума. Социјална патологија Глађеновића, Наранџића, читаве галерије адвоката, судија и других, јесте патологија ума бића чије су емоције подређене ниском и баналном рацију у функцији стицања. Знање представља моћ да се људима овлада са становишта друштвеног положаја или умне доминације. Увођење потенцијално емотивних клишеа (удварање, удаја/женидба, брак) најчешће води испуњавању друштвене улоге реторички праћене лажним и литераризованим емоцијама, подређеним амбицијама.

3.6 Сума књижевних утицаја

Три писца треба посматрати у видокругу дела Јакова Игњатовића: Сарајлију, Стерију и Видаковића. Двојицу од њих налазимо у есеју „Три српска списатеља“ који садржи портрете српских писаца, Игњатовићевих савременика, Сарајлије, Видаковића и Јована Пачића. Истакавши њихов значај за српску књижевност, млађи књижевник је истовремено осветлио у њима аспекте сопственог књижевног лика. Сарајлија га је „родио за књижевност“ и извршио неку врсту иницијације младог Игњатовића у свет уметности, покренувши својом непоновљивом личношћу његове таленте, зато мислимо да њега, а не Стерију, како Скерлић каже, треба сматрати Игњатовићевим духовним родитељем. Родитељ је онај према коме је однос најнепосреднији, са највише емоција, онај ко је породило човеково емотивно биће и према коме се гаји осећање припадања и љубави, а то је за Игњатовића писца био Сарајлија. Он је одредио његов духовни хабитус и надахнуо га пламеном и бурном љубављу према роду, израженом у

мисли коју Игњатовић истиче као сопствени књижевни мото: „Србин Српству србовати мора.“⁹⁸ Због овог аспекта је Игњатовићева објективна поезика горела романтичарским жаром. Квалитет и природа Игњатовићевог односа према двојници писаца очитују се јасно у есеју, а још више у *Мемоарима* и у некрологу поводом Стеријине смрти.

Стерија је Игњатовићев књижевни учитељ, на њега се интелектуално угледа када за предмет књижевне фикције узима садржаје из савременог српског живота и хумор као средство за изражавање критичког односа према том садржају; од њега је наследио два облика књижевног говора: хумористичко-критички у тематизацији свакодневице и узвишено-патетични у обради историјске грађе; на њега се надовезује критичким погледом на националну историју и политичку и књижевну стварност свога времена. Ипак увек треба имати у виду да је Стерија само последња карика књижевне парадигме преко које до Игњатовића доспева континуитет идеја неколико генерација писаца носилаца истог књижевног концепта обележеног принципом „ползе“ (дидактичко-моралистички књижевни модел), историзмом, родољубљем. Све их међусобно, а и Игњатовића са њима, повезују заједничке водеће идеје иако је њихово стваралаштво обележено различитим стилским тенденцијама, жанровима и уметничким поступцима.

Видаковић је његов велики претходник на пољу романа и са њим има много више додирних тачака но што се на први поглед чини. Ова двојица српских романсијера деле сличне циљеве, али су начини на које теже да их остваре различити. Без обзира на очигледне разлике између два типа романа чији су творци, Игњатовић се са великим поштовањем односи према Видаковићевом делу. У поменутој студији „Три српска списатеља“ (1860) сећа се како је као дечак гледао Видаковића, „једног од најплоднијих и најважнијих српских списатеља“, како умире у туђем кревету, на рачун неког племенитог Будимлије. Увиђајући као „слабију страну“ његових романа „погдјекоје психолошке погрјешке, неки научном рефлексијом задобивени сентиментализам и модерна грађанска чувства обучена у историјску хаљину“, изриче и речи хвале: „Морални живот његових романа, тежња за оним што је честито и племенито, жива фантазија, притом

⁹⁸ Јаков Игњатовић, *Мемоари I*, стр. 284.

умиљат израз, као ток жубора поточног“, придаје му улогу значајног српског писца „прелазног периода“. ⁹⁹ Иако је Игњатовићево дело нова степеница у развоју српског романа, он одаје Видаковићу признање као оном ко је српској публици дао „српски залогај“ и српске садржаје увео када других писаца није било: „Али Видаковићева заслуга[...] највећа је та што је српском читалачком свијету давао милу забаву срца и душе. Шта би читала српска младеж да није било Видаковића, и чим би започела читање?“ ¹⁰⁰ Осим тога, он увиђа Видаковићево доситејевско равнање према начелу здравог разума, којим надмашује немачки сентиментално-романтични роман. ¹⁰¹ Свестан критика и поруге коју је Видаковић доживљавао од времена полемике са Вуком Караџићем, Игњатовић не истиче недостатке, већ значај Видаковићевог романа. Поштује га због жртве за род и због чињенице да је својим делом успео да одврати српску публику од туђе књиге и туђих рђавих навика које су с њом долазиле и сачува је од убрзане денационализације, или да бар успори тај процес, што је за њега важно, чак и важније од уметничких квалитета. За Игњатовића књига није сама себи циљ, већ има јасну националну функцију, а Видаковић је тој сврси часно и истрајно служио до краја живота, са пуно самопрегоревања. Као и све остало, вредност књижевности Игњатовић мери увек и само у односу на питања: какву је корист донела, чиме је допринела српском народу, је ли у Србину пробудила љубав према роду и спречила га да постане Мађар или Аустријанац. Како су одговори на ова питања постављени пред Видаковићево дело увек афирмативни и позитивни, он га сматра значајним српским писцем и придаје му истакнуто место у историји српске књижевности сврставајући га међу „хероје муком стваране српске књиге“. ¹⁰² Истим аршином у првом реду мери и вредност сопствене књижевности, а када приписује себи заслуге, чини то превасходно из овог разлога. Национална ангажованост, добробит и очување идентитета рода, призма је кроз коју гледа на свет и на све појаве у њему, томе је подређена естетска функција уметности.

⁹⁹ Јаков Игњатовић, „Три српска списатеља“, *О књижевности*, стр. 82–83.

¹⁰⁰ Јаков Игњатовић, „Три српска списатеља“, стр. 83.

¹⁰¹ Видаковићеви романи „далеко надмашују њемачку романтичну књижевност која са својим ритерским чудотворним романима бјеше тако забасала да је већ била *унаточ здравоме разуму* (наш курзив)“ (Јаков Игњатовић, „Три српска списатеља“, стр. 82).

¹⁰² Осим Видаковића, у овом друштву су се нашли „Доситије, Рајић, Терлајић, Соларић, Чубро, и остали“ (Јаков Игњатовић, „Књижевност и политика“, *О књижевности*, стр. 245).

Иза свих ових писаца стоји, наравно, „дивни Доситеј“¹⁰³ као оса око које и у односу на коју се равнају војвођански књижевници XIX века. Његов идеал здравог разума и критичког мишљења одредио је у великој мери формирање њиховог односа према стварности, нацији, историји и књижевној фикцији. Игњатовић српску књижевност и своје место у њој посматра у континуитету у коме Доситеју припада улога претка¹⁰⁴, Видаковић је његов књижевни потомак¹⁰⁵, као и Стерија. У исти низ Игњатовић поставља и Сарајлију (на пољу очувања народне културе).¹⁰⁶ Место Јакова Игњатовића несумњиво је у кругу доситејевске „књижевне породице“ коју је у својим есејима давно препознао.¹⁰⁷

¹⁰³ Јаков Игњатовић, „О индиферентизму српске учене класе“, *О књижевности*, стр. 24.

¹⁰⁴ „Доситеј, изображен, родољубив и проницателан, увидевши каква је 'рана народу нужна, са своје идеалне висине спусти се у народ, и пун знања, народу почне дидактичним, поучителним методом приповедати. Он је посијао идеју еманципације српског језика и духа, но ова идеја је тек доцније до победе коначне доспела[...] Доситеово дело било је квасац за будућност“ (Јаков Игњатовић, „Поглед на књижество“, *О књижевности*, стр. 39–40); Доситеј је „стварао основну идеју будућности српске“ (Јаков Игњатовић, „Србин и његова поезија“, *О књижевности*, стр. 148).

¹⁰⁵ „Видаковић је од Доситеја запаљену буктињу узео у руке па према њезиној свјетлости тражио је у српској повјесници примјере славе, честитости српске и човјечанске, па је народ за руку узео и показивао му шта је у прошлости његовој славно“ (Јаков Игњатовић, „Три српска списатеља“, *О књижевности*, стр. 81).

¹⁰⁶ „Сима Милутиновић сасвим је народном стазом пошао, и поред народни' песама превагу је држао противу туђи' елемената[...] У својој струци (*је*) нов правац заузео, и може се узети као продужење Доситеовог дела“ (Јаков Игњатовић, „Поглед на књижество“, *О књижевности*, стр. 40).

¹⁰⁷ „... Јер ми (*писци*) имамо своје непосредне потомке и племена, као и друге породице“ (Из есеја Цона Драјдена, цитирано према: Клаус Улиг, *Теорија књижевне историје*, стр. 87).

IV ДЕЛА ИСТОРИЈСКЕ ТЕМАТИКЕ

4.1 Нефикционализована историја

4.1.1. *Игњатовићево поимање историје*

То што човек јесте, то му говори повест.

Вилхелм Дилтај

Сва људска бића и друштва укоренењени су у прошлости.

Ерик Хобсбаум

За разлику од XX века у европској култури, у коме се „на дуже стазе може запазити стварни егзодус историје, повезан са нескривеним непријатељством према њој“ и криза историјских наука, у XIX веку процват историографије, присуство историзма и „смисла за историју“ обележили су различите сфере људског духа и друштвеног живота.¹ Буђење националне свести и пораст интересовања за традицију у Европи од краја XVIII века, представљали су логичан увод у нарастајући историзам XIX века.² У српској култури он се надовезао на вишевековну традицију формирану у сталном освртању ка прошлости, у трагању за одговорима на питања о смислу националне егзистенције, њене судбине и будућности. Историчност, као једна од константи српске културе од средњег века до савременог доба, у великој мери је тематски и жанровски одредила и путеве развоја српске књижевности: „Српска књижевност у шест првих векова свог постојања, од Светог Саве до Рајића, била је судбински обележена историјом. У односу на књижевност историја није била нешто спољашње чијим се елементима књижевност слободно служи подвргавајући их властитој природи. Она је била фактор у самом систему, који је у књижевна дела

¹ Клаус Улиг, *Теорија књижевне историје*, Службени гласник, Београд, 2010, стр. 11.

² „Загледајмо се што више у прошлост[...] Једино њеном светлошћу, било да је примењена свесно или несвесно, могу се тумачити или наслутити садашњост и будућност“ (Томас Карлајл [1830], цитирано према: Клаус Улиг, *Теорија књижевне историје*, 2010, стр. 55).

уносио нека своја битна обележја, пре свега нефикционалност, претензију на уметничку истинитост. Другим речима, књижевност није само служила историји, она је писана као историја [...] Сви ти жанрови (биографија, повесно слово, хроника, летопис, хронограф, ...) само су различити видови писања историје Србије, а та историја је била главни предмет књижевности и уједно представљала велику, централну, синтетичку форму у књижевном систему, књига је имала претензију да обухвати целину, да интегрише сва дела у једно.“³ Оживљени историзам српске мисли XVIII и XIX века продубио је књижевно обраћање прошлости са намером да се разуме садашњост и будућност и определио тематски и жанровски лице српске књижевности која ће добити израз у историјској драми, историјском роману, историјском спеву и мањим врстама, као што су плач, будница, елегија, рефлексивна песма историјске тематике. Осим што је тематизовала историју, српска књижевност од почетка показује тенденцију „ишчитавања“ њеног смисла, тумачења и вредновања прошлих догађаја, што је уводи у поље филозофије историје. Српска хришћанска култура ова питања вековима је разрешавала у оквирима теолошке концепције која је историји придавала трансцендентни значај у божанској икономији спасења људског рода. Заснована на вери у Бога, праведног судију који равна људима и народима по правди и божанском промислу, награђујући их и кажњавајући по заслуги, ова концепција за полазиште има поверење у спаситељску, искупитељску, али и поучну улогу божије промисли која се остварује у времену, односно историји, имајући вечност за циљ. У светлу те вере у прожимање историје и вечности, у сврховитост и осмишљеност повести, живела је српска књижевност од средњег до краја XVIII века, у чему је специфичност српског историзма осенченог теологијом. На сазнању о условљености живота нације историјом која се реализује остварењем божанског плана у садејству Бога и човека, односно Бога и људске заједнице (народа), заснивано је поуздање у смисаоно сврховито кретање времена. Мисао о трансценденцији која арбитражу повесним збивањима потирала је разумевање историје као бесмисленог и бескрајног цикличног понављања (антика) или гомилања случајних инцидената и појава. Међутим, иако уведена у оквире хришћанског есхатолошког оптимизма, српска књижевност овог периода

³ Јован Деретић, *Српски роман 1800–1950*, Нолит, Београд, 1981, стр. 24.

израз је историјског трагизма. У историјском дискурсу садашњости и прошлости у коме се трагало за одговором на питања савремене националне егзистенције, њеног положаја и улоге, одлучујућа чињеница била је свест о националној катастрофи.

Библијски старозаветни образац о Израиљу као одабраном народу божијем, кога Господ више пута кажњава за одступништво и поново уздиже у слави када се покаје и испуни се мера страдања, нашао је плодно тло у заједници која је своју верску различитост вековима морала да осведочава жртвом, при чему је одступање од рода истовремено значило одступање од вере. Био је то увод у обожење нације. Турска освајања заоштрила су питање вере као дистинктивно својство и поларизовала националну свест, разделивши свет на божији народ и божије противнике, „адско наслеђе“ које на њега устаје, иза чега стоји вечни сукоб Бога и Сатане пренесен на историјску раван. Сеобом дела народа у Аустријску монархију, православни Срби нашли су се у многонационалној заједници, окружени иноплеменицима и иноверцима, под непрестаним притиском денационализације у виду покатоличења и поунијаћења, због чега је вера постала разликовно својство, темељ националног идентитета: опстати као Србин значило је сачувати православље, тиме је учвршћена веза нације и трансценденције, што је довело до тога да „верозаконска идеја [...] народносно опкриљује“⁴. С друге стране, у јуначкој епизици и уметничкој књижевности током више покосовских векова сазревало је пресудно сазнање о кривици и сопственом греху неслоге, братске мржње и властољубља као разлозима због којих је Бог допустио пропаст српског царства и пад у ропство свог одабраног народа, које је, као средишња теза историјске мисли, најзрелији песнички израз добило у *Горском вијенцу* (1847), али је обележило читав културни амбијент коме је и Јаков Игњатовић припадао, дело Рајића, Орфелина, Мушицког, Стерије, Оточанина и других. Тако је заживела у суштини новозаветна представа христоликог страдања праведника од безбожника, али са имплементираним старозаветним каузалним принципом о греху и казни и одабраном народу. Достојанство пада државе укрстило се са доживљајем кривице и испаштања, сазревајући у мисао о искупљењу и неопходности поновног успостављања божанске хармоније у историјском поретку, која ће бити

⁴ Јаков Игњатовић, *Мемоари I*, Матица српска: Јединство, Нови Сад: Приштина, 1989, стр. 42

репрезентована уздизањем народа до старе части. Тај смер поприма већи део српске историјске и књижевне мисли XVIII и XIX века.

И поред свести о кривици и вере у шири план божје промисли у којој историјско страдање има сотиролошку мисију, чиме су осујећени основни потенцијали трагичне визије (страдање без кривице, на правди, и коначност, неопозивост пропасти трагичног јунака), књижевни израз историјског положаја српског народа несумњиво задобија квалитет трагичног. Обраћање српских писаца „заспалом Господу“ носи трагизам конкретног историјског тренутка са освртом на историјску дијахронију која се опажа као страдање, утолико веће што су већи били сјај и слава. Трагизам може бити превазиђен на плану вечности, али то појединце и народе не чини мање трагичним у времену. У бројним плачевима, хроникама, елегијама, биографијама, доминира трагично виђење, превазиђено тек у песничким текстовима богослужбене намене (тропари, кондаци, канони, акатисти, похвале) и у житијима која на живот гледају са постисторијског становишта, при чему страдање постаје предуслов за светост и вечни живот. Током XVIII века литерарни есхатолошки оптимизам повлачи се пред историјским трагизмом под уливом другачијих представа које носи улазак у западну цивилизацију и смена књижевних жанрова и тенденција чији главни представници више нису монаси, већ грађанска интелигенција. Изузетак у рецепцији националне историје представља Доситејев просветитељски оптимизам о коме је било речи.

Игњатовићево разумевање националне прошлости нужно је опажати у контексту ранијих идеја и промена у њеној перцепцији до које долази у XIX веку. Код његових књижевних претходника расте свест о потреби за критичким и научним сагледавањем националне повести. На томе експлицитно инсистира најпре Доситеј, а потом Стерија, који и сâм има извесне научне историјске претензије од којих одустаје због „огромности предмета“. Разматрајући потребу писања критичке српске историје, Стерија наводи анегдоту из устанка приписану Доситеју, по којој се противио намери да се напише историја тога времена: „... Јер ако истину опишемо [...] биће за нас више срамоте него славе, а да лажемо, за поштеног човека није. Зато оставимо, нека туђини пишу, па што год буду о нама зло писали, други ће рећи да је то из пристрастија, па ће сумњати, и ми ћемо

сачувати име наше“.⁵ Стерија се надовезује на његово мишљење: „Но на сваки начин није имао Доситеј право, то је опште мњеније у народу. Једни кажу погрешке треба укрити, слабости кроз прсте гледати, лепим странама приљежније кичицу посветити, јер је историја огледало народне тежње. То и други раде, па зато су и славни [...] Ја опет сасвим сам другог мњенија, и мислим да се историја онајближе пише за народ, и да је она књига народа, и огледало, у коме се зато огледамо да нисмо мрчави у лицу, да нам нису криво намештене аљине, и кад смо све добро прогледали, онда излазимо у свет.“⁶ Доситејев чланак „О учењу историје“, потврђује да двојица српских просветитеља деле исте ставове – у њему писац инсистира на томе да историчар мора „до внутрености“, у „језгро“ проникнути и знати просудити „зашто је што тако а не другојаче било“, што значи да за познање историјске истине треба познавати карактере и морал учесника историјских догађаја, политику којом су се руководили и тајне узроке који су покретали историјске догађаје.⁷ Овим речима он поставља основе модерне српске историографије у којој је неопходно догађаје не само наводити већ их и поуздано тумачити, поткрепљујући мотиве и покретаче историјских збивања у пресеку спољашњих околности и историјске личности, уздајући се у допринос млађе генерације српских интелектуалаца⁸, баш као и Стерија неколико деценија касније.

Једна од заједничких црта Доситејеве, Стеријине и Игњатовићеве мисли јесте изражена свест о историјској позицији српског народа у европској заједници, као и тежња да његова улога на тој позорници буде часна и достојна поштовања. Залажући се за увођење позитивних тековина западне цивилизације (наука, образовни систем, институције државе и културе које омогућавају њихов развој, рационализам), они теже унапређењу народа знањима која ће му омогућити да се одржи на историјској позорници и да сачува етницитет, а добро познавање историје сматрају једним од таквих знања. У значајној историјској присутности српске државе у средњем веку виде основу за зидање њеног положаја у

⁵ (Јован Стерија Поповић, „Доситеј о писању историје“, *Критике, полемике, писма*, КОВ, Вршац, 2001, стр. 175–176).

⁶ Јован Стерија Поповић, „Доситеј о писању историје“, стр. 176.

⁷ Доситеј Обрадовић, „О учењу историје“, цитирано према: Јован Деретић, *Доситеј и његово доба*, Филолошки факултет, Београд, 1969, стр. 44.

⁸ Доситеј Обрадовић, „О учењу историје“, цитирано према: Јован Деретић, *Доситеј и његово доба*, стр. 44, 45.

савременој Европи, али и обавезу да Срби, и као заједница и појединачним трудом, одрже национално достојанство на сваком плану деловања. Притом Стерија, а још више Игњатовић, изразито критички сагледавају плодове западне цивилизације и теже дистанцирању од таквих утицаја (материјализам, мода, луксуз, морална исквареност). У том погледу Игњатовићево истицање врлина српског карактера и увиђање мана треба да послужи потомцима као образац и поука („Србин и његова поезија“).

За разлику од Доситеја и Стерије који су спорадично износили идеје о потреби да се заснује критичка историографија, а нису написали ниједно историјско дело (Стерија је одустао од намере да напише критичку историју Срба, схватајући величину задатка и неистраженост подручја и задржао се на фикционализацији одабраних историјских догађаја и личности)⁹, Игњатовић је, осим фикционалних приповедака и романа са историјским темама, за собом оставио већи број чланака, есеја, студија са темама из историје или с другим темама које се посредно дотичу историје. Обимне и незавршене *Мисли о српском народу и његовој прошлости с призренијем на остале Југославене* (у даљем тексту: *Мисли о српском народу* или *Мисли*) објављиване су у *Летопису Матице српске* током 1854. и 1855. године, у време када је Игњатовић био на месту уредника, а материјал за њих је сакупљао и писао их вероватно током четири спорне године (1849–1853) о којима је тек савремена наука утврдила да их је писац провео у Панчеву и Будиму, чекајући Бахов „патент“ који би му омогућио грађанска права и обављање јавних послова у струци.¹⁰ *Мисли* су најмање

⁹ „У мени се пре неколико година пробудила жеља [...] и у овој струци (*историји*) послужити народу нашем. У овој жељи много сам и ревносно читао, купио и биљежио, што сам на цјел ову нужно бити судио. Но кад ме је после огромност предмета уверила да нећу моћи задатак достојно решити, престао сам од тога, у надежди да ће се наћи ко други, који ће оно што сам ја желио, испунити, а и надвисити.“ (Ј. С. Поповић, „Повѣсница српског народа“, стр. 148).

¹⁰ О томе: Живојин Бошков, „Живот и рад Јакова Игњатовића“, предговор *Одабраним делима Јакова Игњатовића, Ђурађ Бранковић*, Матица српска : Јединство, Нови Сад : Приштина, 1987, стр. 74–85.

Због антиаустријске политике коју је водио као уредник *Вјестника* у Карловцима, а потом и *Српских новина* у Београду (због које је са оба ова места морао да се повуче), за аустријске власти наш писац је био „озлоглашени Игњатовић“ који „према Аустрији гаји одвећ велику мржњу да би се од њега с поузданошћу могло очекивати неко добро деловање“. Три године чекао је на Бахов „патент“, трудећи се да својим активностима не привлачи пажњу полиције и да се докаже као „лојалан“ аустријски грађанин. „Зна се да за то време није ништа објавио у штампи. Али судећи по броју, природи и обиму објављених радова у *Летопису* већ почетком 1854. г., он је за то време морао много читати [...] Осим дела Д. Обрадовића и Ј. Рајића, посебно његове велике *Историје*, он

проучавано и запажено његово дело.¹¹ Они који су се на њих овлаш осврнули, закључили су да су у питању само „исписи из Јована Рајића“ (Јован Скерлић), односно „резоновање на основу Рајићеве *Историје*“ (Никола Радојчић), да би се тек у фази приређивања одабраних дела Живојин Бошков детаљније њима бавио.¹² Игњатовић је и након ове обимне критичко-аналитичке студије писао на теме из историје (о Светом Сави, о Павлу Бакићу и др.). Између осталог, у време највеће популарности и политичког ангажовања настаје више родољубивих чланака који нису писани у научно-критичком већ у национално-романтичном тону на национално-историјске теме. Последње његово веће дело историјске тематике јесте студија *Мемоари, монографије, биографије* из 1885. године, објављивана најпре у *Бриљану*, а потом настављена у *Гласу истине*, први пут се у целости на једном месту нашла у *Одабраним делима* у издању Матице српске и Јединства (приредио Живојин Бошков).

Очигледно је да је историја, најпре национална, али и античка и европска, о којима је целог живота читао и које су представљале базу његовог образовања, била једна од главних Игњатовићевих преокупација и важна тачка поетике. Као и код претходника, и код њега је заступљен просветитељско-патриотски концепт историје, али се током времена продубљује свест о хуманистичкој и гносеолошкој димензији изучавања прошлости. У зрелом добу сумирао је писац мисли о потреби својој и општељудској за бављењем историјом, објаснивши је, очигледно под утицајем биологизма и еволуционизма XIX века, биолошким аргументима: „Човек носи собом урођен си нагон конзервирања своје пасме, што је општи животињски карактеран тип, без разлике мање или веће интелектуалне снаге. У клици нагона тог почива заматак историје“; историја настаје из потребе човекове да потомству пренесе искуство прошлости, она је резултат „човекове чежње за

је тада проналазио рукописне списе и писане споменике из српске прошлости [...]“ (Живојин Бошков, „Живот и рад Јакова Игњатовића“, стр. 83).

¹¹ „У обимној литератури о Игњатовићу ниједној његовој већој студији ни расправи није поклоњена мања пажња нити је иједна од њих ређе поменута него ова која се у *Летопису* за 1854. и 1855. годину простира на 338 страница. Поменули су је и са по неколико речи сахранили пре више од 80 година један књижевни критичар, Јован Скерлић, и пре више од 60 година и један историчар, Никола Радојчић. Уврстивши је у историјску науку, обојица су је оценили као слабо, неоригинално дело, без историјских знања и без икакве научне вредности“ (Живојин Бошков, „Игњатовићеве *Мисли о српском народу*“, предговор у: Јаков Игњатовић, *Мисли о српском народу*, Матица српска: Јединство, Нови Сад: Приштина, 1988, стр. 8–9).

¹² Јован Скерлић, *Јаков Игњатовић*, стр. 32; Живојин Бошков, „Игњатовићеве *Мисли о српском народу*“, стр. 9.

неумрлошћу“.¹³ Потреба за колективним памћењем није само нагон већ и племенита дужност потомака према прецима и доказ просвећености нације: „Не марити за прошлост, знак је неизображености и неблагодарности [...] И ако се тај племенити нагон обустави [...] ко ће о нама спомен потомству предати – ил’ да ишчезнемо тек онако без успомена? То би било марвински.“¹⁴ У том смислу закључујемо да је бављење повешћу пасија племенитих духова и нужност сваког просвећеног колектива; интересовање за прошлост темељ је континуитета и знак да човек надилази трошност сопствене егзистенције у времену, остварујући трајање у животу предака и потомака.

У приступу историјским темама у његовим делима разликујемо два стила, прилагођена двема сврхама: (1) национално-романтични, мотивациони, у похвалном тону романтичарске историографије, са некритичким научним апаратом заснованим најчешће на народној традицији и епизи као изворима и са скретањем у област мита и легенде (представници: Панта Срећковић, Милош С. Миливојевић и други), сасвим у духу немачке „хајделбершке школе“ којој је основни задатак да подиже национални понос¹⁵; и (2) историјско-критички, са теоријским захтевом за утемељење српске историографије на објективно заснованој научној методологији. У историјским чланцима и студијама најчешће налазимо примесе обају стилова, изузев чланака писаних у маниру романтичарске историографије („Душан, српска слава“, „Црногорство“ итд.). Исто тако запажамо два смера кретања Игњатовићеве историјске мисли: (1) у правцу практичне, примењене историје, са средњим веком као кључном епохом и са освртом на време досељења на Балкан и Велике сеобе, и на савремену историју (најзначајнија студија *Мисли о српском народу*) и (2) теорије историје, где залази у област епистемологије историје: разматра питања објективности сазнања, релативизма, детерминизма, каузалности, грађе, са проблемом историјске истине у центру (већи део студије *Мемоари, монографије, биографије*, одломак из „Погледа на књижевство“ посвећен историји).

¹³ Јаков Игњатовић, „Мемоари, монографије, биографије“, *Мисли о српском народу*, Матица српска : Јединство, Нови Сад : Приштина, 1988, стр. 393.

¹⁴ Јаков Игњатовић, „Мемоари, монографије, биографије“, стр. 404–405.

¹⁵ Српска романтичарска омладина схвата „историју као и немачка историјска хајделбершка школа: да је њен задатак да диже национални понос“ (Јован Скерлић, *Историја нове српске књижевности*, Романтизам, http://www.antologijasrpskeknjizevnosti.rs/ASK_SR_AzbucnikPisaca.aspx).

Мисли о српском народу, у којима износи своје виђење српске историје на основу тада доступних извора, разликују се од прве скупине текстова изразито критичким тоном, али методологија коју примењује још је далеко од поузданог научног апарата. У другој скупини текстова можемо пратити развој и утврђивање методолошких захтева, као и промене у сазнањима која су донеле године интензивне полемике на тему историографије у српској култури друге половине века, у којој Игњатовић није непосредно учествовао, али је свакако познавао њен ток и резултате. Време његове публицистичке и књижевне активности поклапа се са периодом јачања историзма, са процватом романтичарске и оснивањем критичке историографије. Историја је била једна од доминантних преокупација епохе са којом се могло мерити само интересовање за политички живот, а често су се ове две делатности и поклапале и једна другој служиле; имајући у основи идеју нације, развијале су се у правцу националне историје и националне политике. Политиком и историјом обележени су сви аспекти друштвеног и културног живота, поготово књижевност, која је тематски и жанровски одговорила на дух времена. С обзиром на Игњатовићево образовање, интересовања и таленте, сасвим је очекивано да се укључио и у једну и у другу сферу српског јавног живота. Снажење српске идеје и започело је на прелазу из XVIII у XIX век делом једног историографа – била је то *Историја разних народова, наипаче Болгар, Хорватов и Сербов* Јована Рајића, архимандрита манастира Ковиљ, а прихватили су је и развили српски интелектуалци, дајући јој облик политичке борбе за национална права српског народа у Монархији. Ова борба тежила је јачању, омасовљењу националне идеје, али и утврђивању чињеница о српској прошлости с циљем да се дефинишу политички захтеви и акције. У том смислу, мисао о прошлости развијала се у смеровима који су се одразили у два наведена стила присутна у Игњатовићевом делу.

Историја разних народова, наипаче Болгар, Хорватов и Сербов Јована Рајића (завршена 1768, штампана тек 1794–1795. у Бечу), историјска књига епохе, била је и током већег дела XIX века остала најважнији и готово једини извор за стицање знања из српске историје.¹⁶ Она је „одиграла велику улогу у јачању

¹⁶ Иако је мишљење историчара да код Рајића још увек нема објективног методолошког и научног приступа грађи, остаје чињеница да су из његове *Историје* „деценијама црпли надахнуће и грађу за своја књижевна дела и уметничка остварења. Дуго и свуда од филозофије, историје и права, па

српске политичке самосвести и у том погледу њен уплив је повећао утицај народног предања о српској средњовековној држави, који је трајао кроз векове ропства као латентна свест о сопственој националној самосвојности“.¹⁷ За Доситеја је појава *Историје* представљала велики догађај у српској култури, а њеног писца је изузетно ценио због учености и посвећености послу на општу корист иако су били представници различитих тенденција у српској култури – Рајић црквене, а Доситеј грађанске просвећености. Чланак „О учењу историје“ настао је после објављивања *Историје* што упућује на могућност скривеног коментара методологије Рајићевог дела. Међутим, и поред тога што пред историчара, као што смо навели, поставља научне захтеве испитивања узрока и мотивације историјских збивања, које је Рајић као човек цркве често решавао увођењем божије промисли или једноставним линеарним ређањем догађаја и извора без тумачења, Доситеј схвата значај његовог дела и пута којим је пошао трагајући за изворима, поредећи податке из литературе, зато о Рајићу говори увек са великим поштовањем („Наш Рајић – предраго и часно име“).

Стерија је Рајићу такођа „признао велику улогу у развоју српске историографије“, али ју је истовремено „изложио утемељеној научној критици израслој на преданом проучавању бројних тада доступних извора“.¹⁸ Свестан да критичка свест код Срба као ни код других народа у Рајићево доба није била висока, ипак не штеди речи хвале („морамо признати да је Рајић са својом повјесницом учинио чудо“¹⁹). Иако се у *Историји* запажа критички тон приликом разматрања појава из српске прошлости, као што је осуда српских владара због небриге за народну просвету и културу, критика поступка Милоша Обилића итд., у њој још увек нема критичке методологије. И поред тога што су као учени представници грађанске интелигенције морали увидети недостатак Рајићевог научног и методолошког апарата, Стерија и Игњатовић његову *Историју* узимају за основну грађу дела историјске тематике. О Рајићу, као и о Доситеју, Игњатовић увек говори похвално, као захвални потомак, за њега је он „неутрудими“,

до историјских новела, свуда и увек Рајић“, по речима Николе Радојчића (Никола Радојчић, *Српски историчар Јован Рајић*, Научна књига, Београд, 1952, стр. 17).

¹⁷ Јован Деретић, *Доситеј и његово доба*, стр. 35; Деретић Доситеја и Рајића сматра највећим представницима наше културе XVIII века.

¹⁸ Зорица Несторовић, *Класик Стерија*, Друштво за српски језик и књижевност Србије, Београд, 2011, стр. 150.

¹⁹ Јован Стерија Поповић, „Повјесница српског народа“, *Критике, полемике, писма*, стр. 147.

„трудољубиви“, „многозаслужни“ и „славни Рајић“, прво светило и носилац српске идеје, после кога долази „друго светило“, Доситеј. Рајић „стоји пред Србима као светилник. Као калуђер, одговара српској идеји као знаменит богослов, примеран свећеник и историчан научењак. Са великим трудом, за оно доба са великим тегобама, тражио је изворе за повесницу српског народа. Написао је стару историју српску, написао новију овамо од Чарнојевића сеобе. Који је Србин читати знао, читао је, и та Рајића историја била му је огледало за прошлост, будилник за будућност“²⁰, он је био једна од „жртви за род“, „први који је народ упознао са српском повјесницом“.²¹ Рајићево дело Игњатовић сматра основом на коју нове генерације историчара треба да се надовежу, уместо тога „ми потомци или га копирамо, ил’ само гдегде за њим пабирчимо“.²² На плану историографије Игњатовић, још више него у књижевности, истиче потребу институционализовања српске културе као једини пут ка устројству науке и уметности које су се дотада заснивале на личном ентузијазму и жртви. Без јасног плана и материјалног улагања не може бити уздизања науке јер „добитимо можда једног Омира ил’ Шекспира без новца, ал’ не српску потпуну историју, за коју нам много материјала треба“.²³ Као посебан недостатак српске историографије Игњатовић увиђа празнину од три века српског живота под Турцима после Сеобе, о којој Рајић готово ништа није написао јер му материјал није био доступан, већ је пратио историју Срба у Аустрији.²⁴

Примедбе тумача да *Мисли о српском народу* нису друго до изводи из Рајићевих дела и резонување поводом тих дела, да нису никава особеност Игњатовићеве историјске мисли, већ да само потврђују владајуће „свеопште поверење“ у Рајића којим је обележена цела епоха.²⁵ Да Игњатовић није

²⁰ Јаков Игњатовић, *Мемоари I*, Матица српска : Јединство, Нови Сад : Приштина, 1989, стр. 48.

²¹ Јаков Игњатовић, „Три српска списатеља“, *О књижевности*, Матица српска : Јединство, Нови Сад : Приштина, 1988, стр. 80.

²² Јаков Игњатовић, „Поглед на књижество“, *О књижевности*, стр. 45.

²³ Јаков Игњатовић, „Поглед на књижество“, *О књижевности*, стр. 47.

²⁴ Сеоба са патријархом Арсенијем III Чарнојевићем из 1690. године постала је наредних деценија један од главних предмета интересовања Илариона Руварца, док је српски живот под Турцима још дуго остао недовољно истражен.

²⁵ „Према речима Радована Самарцића, у недостатку општих духовних могућности да се унапреде историјска истраживања, *свеопште поверење у дело Јована Рајића* спутавало је нове покушаје и одвраћало погледе од њих (уколико их је и било) [...] Тако је, на пример, и Вук Караџић, ослањајући се на Рајићево дело, одустао од намере да напише преглед старије српске историје“ (цитирано према: <http://www.istorijskabiblioteka.com/art:istorija-naroda-srbskog> Димитрије Давидовић, *Историја народа српског*).

намеравао да пише научну студију из српске историје, доказ је и наслов његовог дела – његова студија је „збир критичких анализа, умовања, расуђивања, закључака, судова и пресуда о судбини српског народа и његове државе у средњем веку“, а не национална историја.²⁶ Игњатовићеве рефлексије представљају аутентичне мисли којима је Рајићево дело послужило као подразумевана основа, грађа за развијање ауторових идеја. Уколико су погрешне (као нпр. у погледу Вукашинове одговорности за смрт цара Уроша или издаје Вука Бранковића), то је најпре стога што се Игњатовић креће у суженом кругу историјских података из *Историје* од којих су неки у доцнијој науци побијени. Ређе се дешава да Игњатовић, на основу извора које Рајић наводи, изводи погрешне закључке, као што је теорија о Лазаревом пореклу из *Цароставника* коју Игњатовић узима за истиниту и развија закључке и процене у том смеру у својим *Мислима*.²⁷ Све ово упућује на чињеницу да Игњатовић није имао намеру да се историјом бави као истраживач, да трага за изворима и открива споменике, већ да тумачи историју на основу доступних и у датом тренутку релевантних историјских извора. Служећи се Рајићем, он промишља прошле догађаје, трудећи се да продре у срж проблема и појава, да објасни мотивацију и покретаче збивања и сагледа личности које су иза њих стајале. Чини заправо оно што је Доситеј од историје очекивао, залази „донутрености“, у „језгро“ историјских чињеница. У касном раду историјске тематике *Мемоари, монографије, биографије* Игњатовић мења поједине ставове, у складу са развојем и думетима тек засноване српске критичке историографије.

За Стерију је прошлост показатељ вечите и непроменљиве људске природе склоне паду која доводи до пропасти народа и царства, за Игњатовића је она сведочанство изгубљене српске славе на коме се треба учити и националним духом задојити на путу поновног уздизања. Стерија на сврху историје гледа као просветитељ, а Игњатовић пре свега као национални борац; први у њеном кретању види бесконачну „реализацију цикличности повесног тока“, у античком духу, уз придодату старозаветну поенту из *Књиге проповедникове*²⁸, док други у

²⁶ Живојин Бошков, „Игњатовићеве *Мисли о српском народу*“, стр. 10.

²⁷ По казивању *Цароставника*, Лазар је био Душанов ванбрачни син. Игњатовић усваја и развија ову мисао иако је Рајић одбацује као нетачну и неправедну.

²⁸ Мирон Флашар, „Епилог. Даворје на пољу Косову“, *Студије о Стерији*, цитирано према: Зорица Несторовић, *Класик Стерија*, стр. 19.

стихији историје види одређену тајанствену сврховитост њеног кретања као процеса испуњеног одређеном законитошћу, па и вишим смислом, на који се у извесној мери може утицати. Иста свест провејава и у његовој публицистици. Оваквим тумачењем Игњатовић се значајно разликује и од Стерије и од Рајића, што у скромној литератури о овом делу није запажено. *Мисли о српском народу* представљају нову, другачију тачку сагледавања узрока и смисла историјских збивања. Игњатовић користи *Историју* као извор, али се удаљава од Рајићевог теолошког принципа који подразумева спаситељску и исправљачку мисију историје, иза које стоји недокучивост божије икономије спасења и искупљења, заснивајући специфичну филозофију повести. Као што се разликује од Стеријиних идеја о цикличности и неминовном ништавилу ка коме све хита, тако се с друге стране разликује од Рајићевог експлицитног тумачења историје као последице божијег провиђења.

Игњатовић потискује теолошко-метафизичко поимање повести и покушава да испита унутрашњу логику њеног деловања. У његовом делу она је иманентна времену у коме се одвија и резултат је сложених каузалних веза, а ствара је човек који је истовремено, као припадник одређене заједнице, њоме детерминисан. Обликована у оквиру политичких, економских, културних и других детерминанти као иманентна нужност људског колектива, историја некада може представљати ланац случајности (у смислу збивања на која се не може утицати и чији се покретачи и логика не увиђају), а некада процес који води напретку. Овом идејом Игњатовић се приближава европској историјској мисли, у појединим ставовима наслућује се могући утицај учења Ђанбатисте Вика (удаљавање историје од метафизике, рационално испитивање њене унутрашње логике, разумевање историјских процеса у оквирима природног развоја и узрочних веза).

4.1.2. *Скривена историја и „ишчезли Срби“*

Игњатовић је од детињства гајио љубав према историји; Плутарх, Ксенофонт, Тацит, Цезар били су његова омиљена лектира, а из мемоара сазнајемо да је знао напамет одломке из дела античких историчара. Добро се упознао са релевантним писцима повести европских народа, посебно са историјом

ратовања и националних покрета.²⁹ Ова знања препоручила су га с једне стране за бављење историјом, а са друге за политичко ангажовање, с тим да треба имати у виду да код њега из доживљаја и идеје нације и једно и друго происходи и једно се у друго улива. Као и његови претходници, Игњатовић такође увиђа значај изучавања историје и наглашава да је она „огледало за прошлост, будилник за будућност“, али се не зауставља на томе. Наводећи разлоге који су га водили у писању *Мисли о српском народу*, каже: „Овде ме је руководила идеја размишљањем о прошлости старе српске државе пут крчити ренесанси њеној, са хегемонијом српском на Балкану.“³⁰ Игњатовић не сагледава прошлост само са интелектуалном намером, већ и у својству националног идеолога који у њој тражи државотворну идеју и веру у могућност обнове моћног српског царства. Стерија, као и Доситеј, захтева критичко заснивање методологије српске историје и учача да историја мора бити расветљавање мрака прошлости у трагању за истином, одбацивање свега лажног и неоснованог с циљем оздрављења народа коме наука треба да допринесе, не залазећи притом у државне и политичке стратегије.³¹ Инсистирањем на значају научне истине утемљене на провереним чињеницама он је, како је у досадашњој историјској науци примећено, обележио рани период критичког правца српске историографије (заједно са Александром Стојачковићем и Јованом Ристићем), који ће нешто касније афирмисати Иларион Руварац. Овим теоријским питањима и Игњатовић почиње доста рано да се бави, већ у есеју „Поглед на књижевство“ (1857), указујући на сличне методе: „Материјал треба купити, материјал! ал’ како и откуда? По свим познатим светским библиотекама, по манастирима; треба чистити прашину са стари’ гробни’ камена, треба отварати земљу, треба руине разорене питати где је шта од српства учињено.“³² Захтевајући

²⁹ Јован Пачић, због болести рано пензионисани аустријски официр који се борио у ратовима против Наполеона, осим тога још и песник и сликар, постао је у Будиму Игњатовићев пријатељ. Стари војник упутио је Игњатовића на Клаузевица (његово познато дело *О рату*, са критичким освртом на историју ратовања, посебно ратова у којима је и сам учествовао, изазвало је промене у теорији ратовања и војних наука) и вероватно значајно утицао да се код њега пробуди интересовање за војне вештине.

³⁰ Јаков Игњатовић, *Мемоари II*, Матица српска : Јединство, Нови Сад: Приштина, 1989, стр. 171.

³¹ „Повјесница је српска тамо покривена, подаци растуруени и замршени; част по част, догађај по догађај треба историк наш трудно да истражује, па кад све изнађе, треба да се зрном соли прегледи, да се добро проточи, и оно само задржи што је истинито, а да се одбаци што је или неосновано или лажљиво, или од противника и непријатеља измишљено“ (Јован Стерија Поповић, „Матица и повјесница српска“, *Критике, полемике писма*, стр. 158).

³² Јаков Игњатовић, „Поглед на књижевство“, *О књижевности*, стр. 45.

научну истинитост, Стерија од српске историје очекује и самокритичност: „Докле се год будемо само хвалили, слабости и погрешке прикривали, у повесници учили колико је ко од предака наших јуначких глава одрубио, а не и где је с пута сишао, донде ћемо храматити и ни за длаку нећемо бити бољи, јер простаци и млади људи, који се тако запајају, и не мисле да може бити и погрешака у нас, пак све што им се предлаже, за чисту истину и добродетелј сматрају. Бацимо поглед на најпознатију повесницу нашу. Што је било луђе, претераније, несмисленије, то је имало више уважатеља, а глас умерености сматрао се као ненародност, као противност и издајство.“³³ Суочавање са истином и реално сагледавање прошлости, сопствених врлина и мана, уместо митологизације, народ чине *бољим, исправљају нарави*, као што то и књижевност треба да чини својим средствима. Тек такви, пречишћени знањем и оплемењени, Срби треба да „изађу у свет“ и огледају се међу народима, а не „мрчави“, запуштени, задовољни сопственом лажном сликом коју су сами себи приправили. Сврха, дакле, сагледавања прошлости са становишта савремености, уз познање последица историјских одлука, јесте здрав и реалан однос према сопственом роду и његовој будућности, као и побољшавање људске, тј. српске природе, јер ту Стерија види основно поље деловања српског уметника и научника.

Игњатовић на историју гледа попут Стерије, са становишта искусног ерудите, оком објективног посматрача, али томе придодаје визуру војног стратега и националног борца. Стерија би да књигом и знањем оплемењује и лечи род, његова тежња има првенствено хуманистичке пориве, а Игњатовић би да очува српски корпус и ослободи га наслага вековне „раштрканости“ и туђинског уплива, па да га потом поведе у остварење националних интереса које сматра његовим историјским правом. Очување и културно, економско и морално снажење нације за њега су предуслови за поновно уздизање српског народа на место које сматра да му историјски припада – у самом врху европских народа: „Ја држим да је ствар од највеће важности истраживање ти’ старина. О Србљима у прошлим фанатичним столетијама писали су странци самовољно, пристрасно и недостаточно. Све би то требало поправити и испунити. Но то је колосалан труд који веће жртве новчане изискује. Чрез дубља истраживања можда ћемо наићи на

³³ Јован Стерија Поповић, „Предговор писца“, *Родолупци*, http://www.rastko.org.rs/drama/sterija-rodoljupci_c.html

истину историчну, и видећемо да српски народ у прошлости много је важнији био нег што су га туђи списатељи описивали. Већа част ови' списатеља и најславнију српску епоху у малом, багателном виду представљају. Онај народ који се за судбу своју борио, с једне стране противу једноверни' Грка, с друге стране против западни' верозаконски' идеја, с треће стране противу азијатске силе – тај народ важно је имао географично положење и важну историју. Где странци Србима у каквој епохи приписују потчињено дејствовање у каквом већем историчном акту, ту су Србљи целом акту решеније давали. У интересу чести и славе српске стоји да нашу прошлост у чисто доведемо, и да се Србљи другим народима достојно представе са својом прошлостју онако какви су били, а не каквим и' туђинци молују. Овако осветљена прошлост и будућности је на ползу.“³⁴

Пореклом, наслеђем и васпитањем усвојено сазнање о српској битности разгорело се у доба националног романтизма обележеног у читавој Европи интересовањем за прошлост и за феномен народа као основну ћелију друштвеног живота. Истичући велику потребу за истраживањем српске историје, за коју не треба штедети пара, више него исправљање и поуку Игњатовић има у виду две ствари: (1) мотивисање расцепканог и обезглављеног народа старом славом за очување националног језгра и обнављање снажне централизоване државе и (2) презентовање српског историјског значаја на европској сцени, где Срби поново треба да заузму значајну улогу. Игњатовић истиче важност научника истраживача, али себе свакако не види у том својству, већ у својству националног стратега који ради на остварењу националне идеје. У том погледу, његов однос према потреби да се заснује критичка научна методологија не разликује се од Стеријиног, он не тежи лажирању ни улепшавању, већ објективном сагледавању прошлости, али у први план истиче мисао, код Стерије само наговештену³⁵, о исконској важности српског народа коју наша наука треба да докаже, чиме би се прекинула туђинска историјска саботажа српског значаја. Игњатовић сматра да осим обелодањене и тенденциозне српске историје коју су често писали странци, постоји и скривена или заборављена историја у којој су Срби имали много већу

³⁴ Јаков Игњатовић, „Поглед на књижевство“, *О књижевности*, стр. 46.

³⁵ Стерија, инсистирајући на заснивању критичке историографије, захтева „да се само задржи што је истинито, а да се одбаци што је неосновано или лажљиво, или од противника и непријатеља измишљено“ (курзив наш). (Ј. С. Поповић, „Матица и повјесница српска“, стр. 158).

улогу на европској позорници од оне коју им историјска наука приписује. Тако се између обзнањене, а потенцијално тенденциозне, и заборављене или скривене истине о Србима ствара однос напетости. Ови ставови садрже увек актуелне у историографији идеје о релативности мотива којима је условљено научно сазнање и о манипулацији истином на плану историје, о двома „истинама“; у том контексту српска историја треба да да важан одговор на питање „где је шта од Српства учињено“.

После више од тридесет година од настанка *Мисли о српском народу* (1854) и нешто мање од „Погледа на књижество“ (1856) у коме је први пут писао о значају научно и критички засноване српске историографије, у студији *Мемоари, монографије, биографије* (1885) Игњатовић се враћа питањима научне методологије и значају расветљавања „српске истине“. Овај рад открива интелектуалца разноврсних знања, познаваоца значајних дела класичних и савремених историчара. Уводно излагање садржи у претходним студијама формулисане почетне закључке као премису: истраживање историје једног народа и њено довођење у сагласност са истином јесте „велики задатак и тешка ствар“ која захтева неуморно трагање и истраживање споменика културе. За разлику од прве студије која се бавила бројним темама и личностима од пресељења народа до пада српске државе и чланка о српској књижевности у коме се осврнуо на потребу развоја историографије, последња студија представља прави есеј о методама и изазовима пред којима стоји српска историјска наука. У њој препознајемо две тезе којима се писац бавио у претходним текстовима, али сада у потпуности расветљене и профилисане: проблем историјске истине схваћен као питање моћи сазнања и проблем истраживања онога што смо назвали српском истином, тј. скривене истине о српском народу.

У средишту студије налази се идеал истине, једне, апсолутне, недељиве и непротивречне – историографији недостижне, осим као крајњи циљ ка коме наука тежи.³⁶ Развијајући мисао о дистинкцији између истине и историје, Игњатовић увиђа огромност и несагледивост предмета којим се ова наука бави и задатак

³⁶ „Писање повеснице није математика, а неће никад ни бити, и ту се са изворима и доказима истини само приближујемо; а тврдити све као непорушиву истину и тврди тој категорично непогрешивост придавати, јест смелост“ (Јаков Игњатовић, „Мемоари, монографије, биографије“, *Мисли о српском народу*, нав. дело, стр. 372).

научника одређује као процес сазнања у коме се треба ограничити на појединачне предмете, као што су историја једног догађаја, епохе, народа. Тек у призми свих тако стечених појединачних сазнања о прошлости може се истина наслутити, „но до потпуне историчне истине светских догађаја никад се доћи неће, већ само приближно; тако историјом стојимо и са појединим догађајима, специјалном историјом“.³⁷ Апсолутну историјску истину човек не може досегнути ни освојити, пред намером да потпуно сагледа прошлост „мора с мислима, с памећу да стане, и тек да рекне на граници свог знања или боље незнања: ’Велиј јеси, Господи, и чудна дјела твоја.’“³⁸ Иако Игњатовић, као што смо раније закључили, примењује објективне и рационалне научне методе које разумевање историје удаљавају од теолошког тумачења божије боље и провиђења као основе повесних збивања, умујући о границама човекових сазнајних моћи он залази у религиозни видокруг и ту налази једини одговор на питање коначне истине. Историја је у његовом систему идеја иманентна човеку, али истина, у овом контексту схваћена као апсолутно сазнање о прошлости и њеном значењу, залази у област трансценденције којој се човечанство трудом и знањем током времена може само приближити, но у чији простор не може ступити. Чини се да Игњатовићева мисао има два у суштини супротна или бар одвојена смера кретања: један се огледа у веровању у историјску еволуцију човечанства у правцу усавршавања и познања истине, а други у ослањању на божанску промисао и сврховитост историјских збивања.

На трагу идеја које збивањима у времену претпостављају категорију вечности, Игњатовић историју посматра као спој прошлости, садашњости и будућности, онога што је било, што јесте и што ће тек бити са постисторијског становишта. Из сопственог времена човекова мисао покушава да се пробије у прошлост и будућност, али тамо уместо сазнања налази сенке истине. Чак је и садашњост скривена у магли („Тешко је наћи истину и у животу сувременом камо ли у повесници“).³⁹ Велики и у суштини недостижни задатак историографа јесте да утврди шта се и зашто догодило, шта се сада догађа и да на основу тога открије будућност („Шта је било у свету, шта јесте и шта ће бити? Велика питања! Тешко

³⁷ Јаков Игњатовић, „Мемоари, монографије, биографије“, стр. 389.

³⁸ Јаков Игњатовић, „Мемоари, монографије, биографије“, стр. 391.

³⁹ Јаков Игњатовић, „Мемоари, монографије, биографије“, стр. 371.

је, готово немогуће, и на једно од тих одговора дати; ипак све то скупа спада у круг историје. Отуд се види велики обим и задатак историописања. И у великом том кругу влада неизвесност, сумња, скепсис.“⁴⁰ У том смислу Игњатовић говори о „историји будућности“, не мислећи тиме на историографију у будућности, већ управо на историју будућег времена: знање о прошлости не остварује свој суштински ефекат у садашњости, већ у будућности. Сазнање о ономе што су људи и народи били и што јесу требало би да открије али и да услови оно што ће бити, зато је историја наука од превасходне важности. Научна истина која остаје без утицаја на стварност и живот нема никаквог значаја, само је други вид немог споменика. О будућности, међутим, још мање него о прошлости и садашњости, не може се „ништа дознати нити што поуздано рећи, јер је немогуће [...] Не живимо у добу пророка.“⁴¹ Овим тезама из касне фазе своје историјске мисли, писац као одговор на питања човека у времену нуди притајену теолошки засновану постисторијску визију: са становишта вечности, све се већ догодило, будућност је историја једнако као и прошлост, а истина је само Бог који зна сврху свега што се у времену збива. Враћена натраг у време, ова идеја носи веру у сврховитост и смисленост историје и место народа божјег у њој.

Други проблем који Игњатовић разматра у студији односи се на методе и критеријуме којима се историчар води у процесу стицања и презентовања знања, претендујући притом на истинитост. Релативност историјске истине у односу на идеал апсолутне истине, осим у људској моћи сазнања, последица је многих политичких, друштвених, идеолошких и индивидуалних недостатака којима подлеже писање историје. Плурализам историјских истина у супротности је са природом истине саме која је, схваћена у религиозно-филозофском контексту, једна и недељива – чим се историографија одвоји од идеала истине, долази до фалсификовања, чиме се историја претвара у лаж и супроти свом основном научном императиву, за шта писац наводи примере. Узроци који томе воде могу бити различити: објективни чиниоци, као што су недостатак и недоступност историјске грађе, као и недостатак објективности истраживача, погрешно закључивање и тумачење података, превиђање чињеница случајно или намерно, умањивање и преувеличавање значаја догађаја и други субјективни чиниоци.

⁴⁰ Јаков Игњатовић, „Мемоари, монографије, биографије“, стр. 390.

⁴¹ Јаков Игњатовић, „Мемоари, монографије, биографије“, стр. 392.

Историјска истина често се показује као тренутна и привремена и бива потиснута новим открићима и сазнањима, тако се често догађа да у једном времену прослављени историчари касније буду сасвим одбачени као непоуздани, док „декоји буду после столећа и тисуће столећа покајани и признати“.⁴²

У светлости ових сазнања, Игњатовић изводи закључке о тенденциозном „багателисању“ и „онакажењу“ српске историје у делима страних, па и најугледнијих историчара, и о заборава који је прекрио времена давне српске прошлости. О сопственој средњовековној прошлости сазнајемо махом оно што су једнострано и непотпуно писали „душмански Грци“, увек на штету Срба, а у корист Византије; наша историја лежи сакривена, „мржњом заливена“, у млетачким и ватиканским архивима, „у споменицима, у земљи и води, што ће тек временом изаћи на видело“.⁴³ Овим закључцима писац претходни трактат са темом из филозофије историје о истини и релативности научних сазнања преводи у простор историјске праксе и сумира у тези изреченој у блажем виду још педесетих година – да је у европској науци на снази саботажа српске историје: као што је Тацит у *Аналима* Христу посветио једну једину реченицу, не могавши као Римљанин да проникне у његов значај, тако и чувени немачки историчар Ротек Косовској бици, коју Игњатовић сматра догађајем највишег ранга у европској историји који је определио положај и других балканских европских народа, посвећује два-три реда. Он дубоко верује да ће током времена приближавање историје апсолутној истини, непрекидним истраживањем и „допуњавањем историографије“ коме наука тежи, доћи до расветљавања српске ближе и далеке прошлости и да ће се показати да је српски народ „негда у целини морао бити огроман“, да је „име Срб главно и коренито име у Славенству, а да су остала задобивена, стечена имена славенског народа имену Срб тек побочна. Народ, који је носио то главно стародревно име, по главности својој могло би се закључити да је и замашну културу имао.“⁴⁴

⁴² Јаков Игњатовић, „Мемоари, монографије, биографије“, стр. 372.

⁴³ Јаков Игњатовић, „Мемоари, монографије, биографије“, стр. 361.

⁴⁴ Јаков Игњатовић, „Мемоари, монографије, биографије“, стр. 360. У истом правцу резонује и Стерија, наводећи да је име Срб, Србин, Србљин у Европи било познато пре имена словенског (Јован Стерија Поповић, „Критички осврт у повјесницу српску“, *Критике, полемике, писма*, стр. 162). Обојица писаца подстицај за ове закључке налазе у Шафариковој и Рајићевој историји.

Док је у *Мислима о српском народу* говори о једном „српскохрватском“ или „далматиносрпскохрватском народу“ који се цепао и делио током векова⁴⁵, у *Мемоарима, монографијама, биографијама* заступа мишљење да су Срби ван матичне средњовековне државе називани провинцијалним именима, као што су Шокци, Славонци, Далматинци, те да сви они „спадају у обим српског народа, ал’ не у обим српске државе“ („држава српска’ и ’српски народ’ никад нису били један истоветан појам“).⁴⁶ Народ српски постигла је жалосна судба подјармљених народа: „снагу своју, крв и имање ронио је за туђи интерес, а против свог сопственог“; током векова подељен на три вере служио је туђину, а себи гроб копао“, „свакоме је користио, само себи не“.⁴⁷ Многи су се тако одродили и прозвали неким другим националним именима, као Бошњак који за себе каже да је Турчин, али у смислу верозаконском а не националном, или Шокац. Основни критеријум који Игњатовић узима за одређивање националне припадности јесте језик: ко год српским језиком говори, припада српском корпусу, без обзира на то коју веру исповеда и како себе назива.⁴⁸ На путу науке, када се расветле ходници прошлости, разоткрију све заблуде и светлост истине обасја људе и народе, када се разоткрије истина о Србима, како о њиховој древној важности, тако и о несрећи која их је задесила од пропасти државе, сви ће се они поново слити у „старо дично име“ српско, чудећи се како су га икада могли одбацити: „Тврдим да је основано становиште оних који у Србе рачуне и оне који су случајно католичке ил’ мухамедовске вере. Нек се ови под верозаконским плаштом ма како отимају да нису Срби, свет им неће веровати. И кад већа култура и њима засветли, и верозаконска разлика претопиће се у име српско. И Несрби тако свађају, и то сасвим основно, и они држе да су долепоменути – Срби. Доћи ће време да ће се Срби свију вероисповести дивити како су могли своје старо дично име одбацити, а попримити провинцијална и верозаконска имена. Нужда и неприлике су их до

⁴⁵ Јаков Игњатовић, „Мисли о српском народу“, стр. 89.

⁴⁶ Јаков Игњатовић, „Мемоари, монографије, биографије“, стр. 375, 378.

⁴⁷ Јаков Игњатовић, „Мемоари, монографије, биографије“, 376.

⁴⁸ „Бошњак Турчин каже да је Турчин, он то узима у смислу верозаконском, иначе по народности именује се Бошњаком, а језик му је српски, по томе и покрај мухамеданске вере припада српској народности, исто као и Шокци, и доцнијег историописца Србије, Босне и Херцеговине дужност ће бити да од славне државе турске, по размеру уложене снаге и проливане крви, један део откине и народу своје врати.“ (Јаков Игњатовић, „Мемоари, монографије, биографије“, стр. 378)

тога довеле.⁴⁹ Зато би будући српски историчар морао пред собом да има овако схваћен обим српског народа, а не историју српске државе. У прилог овој тези Игњатовић набраја знамените личности Угарске које су пореклом Срби: ту је најпре Сибињанин Јанко, а преко њега и његов син Матија Корвин, један од најпознатијих угарских краљева (савремена историја није порекла теорију о српском пореклу Сибињанина Јанка, у Игњатовићево време значајну расправу на ту тему написао је Јован Суботић); племићка и краљевска породица Запоља; гроф Владислав Телеки, мађарски политичар Игњатовићевог времена; грофови Пејачевићи и многи други „ишчезли Срби“.

Неколико година пред смрт, у време када је већ престао издавати режимски *Недељни лист*, дотиран из диспозиционих фондова, оруђе политике угарског премијера Тисе, у време сарадње са *Нашим добом*, које је Змај не без разлога назвао „Вражје доба“, а Милисавац оценио као најнижу тачку његове политичке и публицистичке делатности, осуђен као изрод и издајник, Игњатовић још једном врши рекапитулацију својих ставова о историји. Јасније и радикалније него икада раније, он упућује на потребу да се прошлост сагледа са српског становишта и да се открије скривена и заборављена српска историја. Иако свестан тога да његове тезе нису научно поткрепљене на темељима критичког методолошког истраживања, јер за њих у том тренутку нема довољно доказа, он је уверен да ће наука на свом путу ка истини доказати ко су Срби, односно да ће оно што износи као смелу тезу постати научним радом доказана и непобитна чињеница. Теза коју жели да утемељи као научну претпоставку одјек је мисли присутне међу Србима претходних генерација, још једна у низу коју је писац наследио од свог татора, Симе Игњатовића („Он је држао Србе и Французе за најплеменитије народе у Европи. Тврдо је веровао да Срби морају једном постати знаменити у Еропи“).⁵⁰ Уверен је, попут јунака *Сеоба*, да српски народ чека нешто „силовито и светло“ и да ће једном, после свих патњи, изаћи на видик целоме свету који ће рећи: „Гле, Срби!“⁵¹ У нашој савременој историографији још увек траје овакав поглед на историју коју су писали Европљани, при чему се готово истоветним речником говори о „унакаженој и украденој“ српској историји

⁴⁹ Јаков Игњатовић, „Мемоари, монографије, биографије“, стр. 379.

⁵⁰ Јаков Игњатовић, „Сима Игњатовић“, „Мисли о српском народу“, стр. 420.

⁵¹ Милош Црњански, *Сеобе*, Штампар Макарије, Београд, 2008, стр. 157.

и антисрпској пропаганди спроведеној путем званичне науке под патронатом политике великих сила.

Веровао је Игњатовић, као и Доситеј један век пре њега (1783), да „закон и вера може се променити, а род и језик никада“: „Ко не зна да житељи црногорски, босански, сервијански, хорватски (кромје мужâ), славонијски, сремски, бачки и банатски (осим Влаха) једним истим језиком говоре? [...] Бошњак и Херцеговац Турчин он се Турчин по закону зове, а по роду и језику, како су год били његови чукундедови, тако ће бити и његови последњи унуци: Бошњаци и Херцеговци, догод Бог свет држи.“⁵² Нема сумње да је код Доситеја у питању искрено уверење, код Игњатовића, међутим, ваља размислити о могућности да је овај идејни флешбек на познату тезу великог српског просветитеља и реформатора и довођење своје идеје у контекст неприкосновеног ауторитета политички обојено.

За разлику од Доситејевог националног оптимизма на крилима идеала просвећености који је утемељен у духу времена, Игњатовићев интелектуални оптимизам, са проповедањем идеје да ће напредак науке и знања Србима повратити изгубљено и учинити да остваре своју исконску улогу међу народима, те да ће оно што треба да се деси на плану сазнања спонтано променити политичке и стратешке претензије у Европи с краја XIX века – можемо оценити само као приватну утопију, ван контекста времена. У деценији после Велике источне кризе и Берлинског конгреса, у време највећих сукоба унутар Српске народне слободоумне странке, када су се нотабилитети издвојили и оспорили Бечкеречки програм, одступивши од српских националних интереса и прешавши у дефанзиву и у сарадњу са угарском политиком, што је Игњатовић дочекао са радошћу, његова визија разрешава балкански „Гордијев чвор“, српско питање, филозофским миром, лишена везе са стварношћу, као и сваког потенцијалног револуционарног импулса. С једне стране, његова интелектуална утопија претпоставља еволуцију, друштво какво оно у коме његова нација живи очигледно није, као кретање ка идеалној држави или човечанству у којима владају принципи и норме знања и науке, па из хипотетички прокламованог будућег знања баштини решење српског питања, док се с друге стране може посматрати као потајни политички акт који угађа српској идеји подгревањем свести о

⁵² Доситеј Обрадовић, „Писмо Харалампију“, *Изабрани списи*, Матица српска : Српска књижевна задруга, Нови Сад : Београд, 1961, стр. 45.

величини, истовремено је лишавајући потребе за ма каквом политичком акцијом. У периоду објављивања ове студије, Игњатовић сарађује у *Нашем добу*, где ће, на пример, наредне 1886. године водити полемику са Александром Стојачковићем, тврдећи да српска црквено-школска аутономија у Монархији није никада од Аустрије призната и осигурана. Тих година траје његова најжешћа публицистичка агитација угарских политичких ставова, са порицањем српских права и заслуга за целокупну Монархију, против српског националног програма и његових циљева, против Милетића и Српске народне слободоумне странке. За разлику од Доситејеве мисли која се, не губећи из фокуса добробит српског народа, кретала од просветитељског космополитизма и поверења у просвећени апсолутизам, до национализма и укључивања у националну борбу, потпуно у складу са струјањем духа времена, Игњатовићева мисао се у одређеном тренутку од тог духа одвојила, постајући изразито конзервативна и национално реакционарна.

Игњатовићева филозофска утопија, посматрана из перспективе истовремених политичких текстова, подлеже посредној перцепцији. Ако и није у питању скривена политичка намера већ истинска вера да Срби ипак могу остварити свој национални програм, али не политичким већ интелектуално-филозофским кретањем у времену, она поприма облик филозофске компензације политичког ренегатства. Како је своје бивше политичке другове сматрао пустоловима који ризикују да угрозе положај Срба у Угарској, Игњатовић је нашао филозофско решење по коме историја треба да посредује у остварењу велике мисије Српства. Лепа, као што сан може бити, ова идеја је у актуелном друштвено-историјском контексту практично неупотребљива и неделотворна.

4.1.3. *О херојима*

У Игњатовићевом разматрању историје опажа се идеја, кључна у *Мислима о српском народу*, да су историјски токови, осим што су опредељени друштвеним, политичким, економским и другим утицајима који профилишу једно време, дефинисани деловањем значајних појединаца у њима. Позиција појединца и народа одређена је у великој мери фигуром вође, владара. Уколико на челу народа нема моћних, великих духова са визијом снажне државе, који ће личној користи и нагону претпоставити опште добро, историја се претвара у стихију, а народ је

препуштен „слијепој случајности“.⁵³ Зато у *Мислима о српском народу*, које представљају синтетички и генерални осврт на српску историју од времена досељења народа до пропасти средњовековне државе, Игњатовић највећу пажњу придаје портретима историјских личности. Читаво Игњатовићево поимање историје утврђује мисао да само појединци са освешћеном националном и државотворном идејом, спремни на жртву, у повољном историјском тренутку могу народ и државу повести ка успону и заштитити од деловања случаја. „Слепа случајност“ коју више пута помиње није фатум, усуд у смислу метафизичке предодређености народа за страдање или нестајање, већ резултат пресека околности у којима се нашао, а које га судбински детерминишу. Без снажног и пожртвованог владара народ тумара немоћан како га бацају спољашње силе, тек велики дух сабира и устројава снаге једне заједнице, озакоњује их и уређује државним апаратом. У *Мислима о српском народу* очитује се изразита сродност са идејама Игњатовићевог савременика, шкотског мислиоца и историчара Томаса Карлајла (иако немамо потврду да га је читао) који у познатом делу *О херојима* пише: „Како ја поимам, општа историја, историја онога што су људи урадили на овом свету, јесте историја великих људи који су радили на земљи. Ти велики били су вође, они су изграђивали људе, били су њихови заштитници и, у широком смислу те речи, творци свега онога што је општа маса људи тежила да учини или да постигне. Све ствари које видимо довршене на свету јесу заправо крајњи материјални резултат, практично остварење и оваплоћење мисли које су сијале у великим људима, послатим на свет; душа целе светске историје, може се оправдано тврдити, јесте историја тих људи.“⁵⁴

Некада су глобалне околности толико неповољне да ни такав владар какав је био деспот Стефан Лазаревић, према коме аутор показује изразите симпатије, не може да их надвлада упркос изузетним државничким и моралним

⁵³ Појам „слијепе случајности“ Игњатовић помиње у више наврата. Она наступа онда када се народом и државом управља по нагону и случају, а не у складу са околностима и по „комбинаторној максими“ (Јаков Игњатовић, „Мисли о српском народу“, стр. 112, 170 итд.).

⁵⁴ Томас Карлајл, *О херојима*, СКЗ, књига 85, Београд, 1903. <http://www.czipm.org/karlajl.html>
Карлајлово разумевање историје као деловања великих људи, хероја, посебно је поштовао међу српским мислиоцима Свети Николај Велимировић: „Историја света јесте само биографија великих људи. Нико се пре Карлајла није усудио, да тако одлучно идентификује живот целог човечанства са животом неколицине великих људи... Без великих људи живот би био безимен и бесмислен“ (цитирано према: vidovdan.org/viewtopic.php?f=43&t=10704)

квалитетима.⁵⁵ Некада, пак, повољне историјске околности за неки народ поклапају се са појавом великог човека, способног да обузда слепе историјске силе и усмери их у жељеном правцу, повољном по државу и народ. Такви тренуци у српској историји су ретки, Игњатовић у том погледу истиче Стефана Немању, као родоначелника државе и лозе са којом је Србија доживела највећи успон, и Стефана Душана, највећу „српску славу“.⁵⁶ Душан је Игњатовићев идеални владар, прави „заповедник над људима, онај чијој се вољи наше воље морају покорити и часно се предати, и наћи своје добро у томе што тако раде“⁵⁷, јер његов је сан Србија моћна и велика каква је била у Душаново време. То славно доба које је остало „дубоко у српском срцу записано“, у време националне консолидације представљало је за Србе фактор уједињења: „Но кад споменемо Душана, тада нам кроз тмину пробијају зраци славе, и ти нам уносе у срце слогу и јединство, а са њим нам је и поникла та слава.“⁵⁸ Игњатовић је овог владара свесно одабрао и у есејима моделовао као симбол моћи и слоге народа који треба сачувати од расрбљења и вратити му старо достојанство и славу. Колику су улогу у савременом националном животу играли национални симболи и представе, открива Игњатовић у *Мемоарима*: „Ј. Миловук био је трговац у Пешти, на Ружичној пијаци, знам да је продавао српске књиге и слике српских јунака. Ту сам први пут видио Душана, Рељу Крилатога, Обилића, кнез-Лазара. Чини се мала ствар, ал’ те слике сваког су Српчића у туђој оазису успављивале. Те слике су у странама прошле кроз дух и срце српско.“⁵⁹ У Игњатовићевом виђењу личности цара Душана у највећој мери се дотичу и преклапају два стила, две тенденције Игњатовићеве историјске мисли: научнокритичка и националноромантична. Глорификација коју је започео већ у *Мислима* доживеће врхунац у кратком родољубивом чланку „Душан, српска слава“ из 1862. године, у жеку Игњатовићеве популарности на свим пољима рада, када је све што је писао било пуно

⁵⁵ „Но поред сви’ ови’ незгода Стефан чинио је као владатељ све што се само чинити могло. Он је имао план и правац добар и благородан, но сва његова намера морала се срушити у следству и под теретом *непобедиме околности*“, као и: „Стефан деспот, који је по својим врлостима бољу срећу заслужио, у *рђавим околностима* целе његове владе учинио је као паметан владатељ све што се год учинити могло“ (курзив наш) (Јаков Игњатовић, „Мисли о српском народу“, стр. 170, 192).

⁵⁶ „Душан је уличновљење (персонификација) српске славе, српске негдашње славе“ (Јаков Игњатовић, „Мисли о српском народу“, стр. 126).

⁵⁷ Томас Карлајл, *О херојима*.

⁵⁸ Јаков Игњатовић, „Душан, српска слава“, *Мисли о српском народу*, стр. 234.

⁵⁹ Јаков Игњатовић, *Мемоари I*, стр. 26.

националног заноса.⁶⁰ Док се у *Мислима* труди да одржи позицију научне неутралности, у чланку пише похвалу чији је циљ национално буђење.

Увиђајући значај одржања култа владара-хероја (овај тип хероја Томас Карлајл именује „јунак као краљ“), Игњатовић им и поклања највише пажње. Као и за Карлајла, и за њега је „обожаване хероја“ од непроцењивог значаја за заједницу, посебно онда када је институција државе и власти урушена.⁶¹ У временима лутања и замирања, херојски образац је спасоносна котва која учвршћује национални идентитет. Свестан да заједницу ништа не уједињује тако као заједничка слава и заједничко страдање, Игњатовић истиче два маркантна тренутка српске историје: процват и страдање, Душана и Лазара, као темељне личности свог историјског осврта, у чију сенку падају остали владари. Памћење великих предака и њихове жртве учињене за род буди код потомака понос и осећање обавезе да по сваку цену очувају српски идентитет као нуклеус смисла, а у сећању на њих очувана је свест о самодержавију и визија царства.⁶² Није, дакле, Игњатовић склон мистификацији и бесповратно урођен у прошлост у покушају бега од ружне садашњости, напротив: из прошлости он црпи сокове за опстанак народа, чини то крајње рационално и прагматично. Отуда тако велика апотеоза у есејима-похвалама о Душану и Црногорцима („Душан, српска слава“ и „Црногорство“), а са истим циљем написан је и есеј „Србин и његова поезија“.

⁶⁰ „У то славно доба свог живота, када је блистао својом национално-политичком, књижевном и публицистичком делатношћу, Игњатовић је својим чувеним приповеткама *Крв за род* и *Мандзор и Цемил*, прослављеном студијом *Србин и његова поезија*, есејима *Душан, српска слава*, *Слава Црногорства* и др. био први и најмоћнији разгарач родољубивих осећања и најистакнутији национални идеолог романтичарске српске књижевности“ (Живојин Бошков, „Игњатовићеве *Мисли о српском народу*“, стр. 32).

⁶¹ „За мене, у овим околностима, та ствар 'обожаване хероја' постаје факат неизразиво скупocen, најутешнији факат који се види у данашњем свету. Има у њему нека вечита нада за владу над светом. Кад би пропали све традиције, уређења, вере, друштва, које су људи икад установили, то би остало. Извесност хероја који су нам послати; наша способност, наша потреба, да дубоко поштујемо хероје, кад су нам послати, – то сија као поларна звезда кроз облаке од дима, кроз облаке од прашине и сваку врсту рушења и пожара“ (Томас Карлајл, *О херојима*).

⁶² „Но када је судба тако определила, да се народ овај на више тела раскида, преко све ове туге и невоље одлакша срцу Србина кад такове примере своји преткова чита, када види да народ у своме дугом народноме животу није био често зато несрећан што би био кукавица и неодрешан народ, него да му је несрећа од друге какове околности долазила. Србин се задовољава само кад му јунаштво неповређено остаје“ (Јаков Игњатовић, „Мисли о српском народу“, стр. 99).

4.1.4. Критичко сагледавање традиције

С друге стране, мало ко је од Срба изрекао тако тешку осуду на рачун српске властеле и владара као Јаков Игњатовић. У свом критичком промишљању српске историје он ће врло рано одбацити традицију као извор историјских података и раздвојити епску и историјску биографију личности, што га раздваја од припадника романтичарске струје у српској историографији. Основна мера којом просуђује о српској господи јесте мера националног интереса: колико су допринели или наудили Српству, јесу ли га снажили и уједињавали или поткопавали. На тако заснованом историјском суду већи део властеле окарактерисан је изразито негативно: „Они су за њега ’неблагодарни великаши’, ’неродољубиви олигарси’, ’неверни великаши’, ’себични великаши’“, самовољни, властољубиви, одметници, „узурпатори власти’, ’сејачи раздора’, ’турски најамници’ и шта све још нису!“⁶³, а за највећи грех им приписује властољубље, узрок неслоге и сталног раздора. У томе Игњатовић види прави узрок српске пропасти, а не у надмоћи непријатеља, сматрајући да су се Срби, да су били јединствени и уложили дипломатске напоре да склопе савез са суседима против заједничког непријатеља, могли одупрети Турцима. Но, уместо тога, писац предочава међусобне сукобе и сплетке великаша и бројна трвења унутар породица, где је брат брату, отац сину радио о глави.

Основни проблем Игњатовић види у „духу растројенија“ и „дезорганизације“, „болести децентрализације“ која је од сеобе из азијске постојбине „глођала српски народ“.⁶⁴ Узрок проналази у наслеђу старог покрета којим је велика словенска заједница кренула у сеобу: свако се у сеоби навикао на свог предводника и поглавара, те су их у новој домовини задржали, не марећи за друге делове народа, из чега се изродило отуђење, а затим непријатељство. Отада „сваки књажић, сваки војвода хтео је имати за себе независан предел, а неимавши силе за одржати га на дуже време за себе и своју фамилију, пропаст проузроковаше чрез то себи и целокупности државној.“⁶⁵ Тако је најпре дошло до деобе истог народа на Србе, Хрвате и Далматинце, а потом и унутар ових већих целина. „Болест децентрализације“ постала је „грозна судба“ која је припремила

⁶³ Живојин Бошков, „Игњатовићеве Мисли о српском народу“, стр. 18.

⁶⁴ Јаков Игњатовић, „Мисли о српском народу“, стр. 78.

⁶⁵ Јаков Игњатовић, „Мисли о српском народу“, стр. 76.

катастрофу српског народа.⁶⁶ Други важан узрок растројењу народа Игњатовић види у одсуству закона о династичком наслеђу, што замера чак и Немањи, Душану и Лазару.⁶⁷ „Непоњатно“ одсуство законског реда у наслеђивању било је узрок сталних интрига и борби за власт, док је рђав обичај да сваки владар синовима да одређене територије на управу довео до цепања државе на мање области и мноштва претендента на власт. Само најјачи духови, као што су били Немања, Душан, Лазар, успевали су да збришу бројне потентате који су „после сваке државне катастрофе расли као печурке после кише“.⁶⁸ Игњатовић више пута огорчено наглашава да су српски великаши радије служили туђину него се повиновали власти свога брата или сународника. Као два најтежа тренутка српске историје средњег века види преурађене смрти цара Душана и кнеза Лазара: прва је „зауоставила славно напредовање Србаља“, а друга „отворила врата доцнијој пропасти српске државе“.⁶⁹ Косовска битка за њега је само једна изгубљена борба, а не пресудан догађај за судбину народа.⁷⁰ Да Срби у њој нису изгубили јединог који се могао наметнути несложним великашима, мноштву малих самодржаца, српска војска би се консолидовала, сматра Игњатовић, и у савезу са Власима и Мађарима успела да одржи Турке ван својих граница. У Лазаревој погибији види нестанак свести о целовитости, услед чега су владарске породице пожуриле да постану турски вазали да би обезбедиле моћну заштиту која ће им на унутрашњем плану омогућити примат; старо „семе раздора“ тровало је Србе и лишавало их могућности да очувају царство.⁷¹ Династички сукоб Бранковића и Лазаревића, којим су Турцима ишли на руку, Игњатовић сматра искључивим разлогом коначне српске пропасти. Тако је довршен процес започет комадањем царства после

⁶⁶ „Но грозна судба која свој извор има у оном великом покрету који је још у Азији велики славенски народ раскидао, пратила је овај народ на његовом пресељавању, пратила га је у његова нова обиталишта, и није му допустила какову хармоничну целост произвести“ (Јаков Игњатовић, *Мисли о српском народу*, стр. 85).

⁶⁷ Видети: Јаков Игњатовић, „Мисли о српском народу“, стр. 115 и 160.

⁶⁸ Јаков Игњатовић, „Мисли о српском народу“, стр. 132.

⁶⁹ Јаков Игњатовић, „Мисли о српском народу“, стр. 163.

⁷⁰ „Слава Душанове епохе онде (*на Косову*) је закопана са проливеном крвљу, ал’ не држава српска [...] Држава која се још могла одржати пропала је доцније, у следству себични’ интрига, без јуначке битке, беславно давајући мишицу и крв своји’ синова Турцима“ (Јаков Игњатовић, „Мисли о српском народу“, стр. 162).

⁷¹ „Вука Бранковића синови, па доцније и сам Вук Лазаревић, Стефанов брат, волели су се по туђем свету потуцати и под турском командом крв своју проливати, него повинovati се Стефану (који, као најстарији син цара Лазара, најпунијим правом имао је управљати са целом српском државом) и потпомагати га, па у његовој, и у слави српског отечества своју славу тражити“ (Јаков Игњатовић, „Мисли о српском народу“, стр. 169).

Душанове смрти, у којем, по традицији, Вукашину приписује највећи удео; за исти грех међусобног непријатељства и суревњивости осуђује и Лазарево неучествовање у Маричкој бици коју није сматрао својом.⁷²

И поред бројних критика које је Игњатовић изрекао о већини српских великаша, међу којима, осим осуде Вукашина Мрњавчевића није заобишао ни оне у народу и епици најомиљеније (Марка Краљевића и Милоша Обилића), никога није осудио теже него Лазареву жену и кћерку, Милицу и Мару. Писац истиче да су, уместо уједињења у једном од најтежих тренутака за Србију, Лазаревићи и Бранковићи повели дуготрајну политичку борбу, у којој су једни другима били непријатељи, а Турцима пријатељи и слуге, очекујући њихово покровитељство у очувању односно преузимању власти. Највећом националном срамотом сматра тренутак у савременој историји оцењен као мудар дипломатски чин када је Милица, која је „радо господарила“, прихватила Бајазитову понуду да најмлађу кћер Оливеру да у његов харем, неколико месеци пошто је њен муж јуначки погинуо у борби против турске војске, омогућавајући му тиме, како сматра Игњатовић, и право наследства српске земље: „Милица волела је ма под каквим условијима од Турчина мир примити и земљу разделити, него са родољубивим пожертвовањем са оружјем у руци земљу заштитити.“⁷³ На исти начин процењује и чин Маре Бранковић која је, по мајчином примеру и утркујући се са њом у подаништву Турцима, после смрти мужа ступила заједно са синовима у савез са Турцима и подржавала их у сукобима са ујаком. Њих две слале су своје синове да ратују за Турке, „а оне саме остале су у земљи да за то време владају“.⁷⁴ Писац сматра да би било часно да је Милица са синовима (који су тада били још деца) и

⁷² Игњатовић увиђа у *Историји* да Лазара нема у Маричкој бици и изводи своје закључке иако Рајић о томе не расуђује. Овај пример је карактеристичан за дефинисање Игњатовићевог односа према Рајићу: „Врло је карактеристично што у историји нигде ни спомена нема да је кнез Лазар учествовао у битки Вукашиновој противу Турака. Из овог неучествовања Лазаревог види се да кнез Лазар и остали мањи северозападни владатељи нису ни најмање били зависими од Вукашина краља, и тако изгледа као да Лазара ни најмање није се тицала судба Вукашинова, његово краљевство, и рат са Турцима. Вукашин је са својом породицом и себи одатим пријатељима сам на свој рачун противу Турака рат водио да заштити своје македонске пределе којима је од стране Турака опасност грозила“ („Мисли о српском народу“, стр. 147). Из оваквог разумевања догађаја уследила је мотивација лика Марка Краљевића у роману *Ђурађ Бранковић*: и поред љубави према народу („да га могу једанпут целога загрлити“), Марко неће да се подреди ни Лазару, ни Вуку јер се осећа наследником права на власт и памти очево страдање на Марици.

⁷³ Јаков Игњатовић, „Мисли о српском народу“, стр. 160, као и стр. 168: „Царица Милица није била у стању достојно у руке своје кормило узети и отечества одбрану управљати, а осим тога јако је фалила што није привремено управитељство кадрим и родољубивим великашима вовјерила.“

⁷⁴ Јаков Игњатовић, „Мисли о српском народу“, стр. 169.

преосталом властелом пружила даљи отпор Турцима и да су скупо наплатили сваки педаљ српске земље, уместо што су повели грађански рат једни против других и дозволили да Лазареви и Вукови наследници са својом војском служе султану у борби против ма ког његовог непријатеља. Мариног сина Ђурђа писац такође осуђује зато што је кћер дао за жену Мурату II, сматрајући да тим понижавајућим браковима Срби нису ништа добили осим срамоте.⁷⁵

4.1.5. Однос према Рајићу

Бројни су примери који показују да *Мисли о српском народу* нису „исписи из Рајића“, већ промишљање српске историје у коме писац креће од Рајићеве *Историје* као грађе. Игњатовић на појединим местима развија семантичке назнаке Рајићевог текста или сасвим задржава његов став, док у другом случају тумачи податке на сопствени начин, преакцентујући значење појединих догађаја и карактер личности. Разматрајући српску средњовековну историју, Игњатовић слика портрете српских владара од Немање до Ђурђа Бранковића, некима приписује само неколико основних црта док друге подробно карактерише. Повремено за угао посматрања бира став историчара кога Рајић цитира иако се он у тумачењу историјског догађаја битно разликује од Рајића. Да је *Историја* и за Игњатовића пресудна књига епохе, нема никакве сумње. Осим што су сазнања из ње Игњатовићево полазиште и окосница, има мисли и закључака где се осећа очигледан уплив у сликању атмосфере, значаја и мотивације догађаја. Појава коју је Игњатовић назвао „духом растројенија“ и којом објашњава судбину српског народа већ је Рајићу „у очи пала“.⁷⁶ Његова *Историја* често истиче у први план неслогу и сталне сукобе српске властеле око власти, особито уочи Косовске битке⁷⁷, као и погубну омразу Лазаревића и Бранковића. Они су „малую

⁷⁵ „Њиве кћери биле су у хареми султанским каогод и стотина други’, па су једну судбу делиле са осталим харемским сестрама, без да су у стању биле Турке од своји’ завојевања задржати“ (Јаков Игњатовић, „Мисли о српском народу“, стр. 199).

⁷⁶ Ова је мисао дугог континуитета у српској књижевности и целокупној култури. Осим народне епике, Орфелина, Рајића, Његоша и других, поменућемо Стеријину песму *Српски народ*. Тематизујући у њој српску средњовековну историју, Стерија се служи алегорijом: Србији је Судбина дала да цвета и напредује благословом Светог Саве, али је пропала због страсти, братоубиства, злобе. Мајка Србија плаче, а Судбина узалудно моли Србе да се покају и упућује их на разум и кроћење страсти, са идеалом: „Општој рода користи потчинити своју“.

⁷⁷ „Воистину, аще бы тогда въ Сербскихъ Велможяхъ согласіе было, не точію въ безопасіе привели бы Отечество свое и прославили Царство Сербское“ (Јован Рајић, *История разныхъ славенскихъ*

оставшую еще в Серблехъ власть Деспотскую растерзали“, на радость Турчина који је њихове распре потпиривао, и унутрашњим мржњама разарали, „несмысляще, яко идѣже несогласіе царствуетъ, ту и нестроеніе гнѣздится, а идѣже нестроеніе, ту и послѣднее послѣдуетъ запустѣніе“. ⁷⁸ Очигледно је да се Игњатовић својим промишљањем ових догађаја значајно ослања на Рајићев суд.

За разлику од тога, у другим приликама он се сасвим дистанцира од Рајићеве оцене. Узећемо за пример процену Миличине владарске улоге (којом се бавио и у *Мислима* и у историјском роману), за коју Рајић каже да је „удивленія достойна“. Рајић саопштава да је удовица Лазарева, да би синовима својим цело царство сачувала у наследство, принуђена била на уговор са Бајазитом и удају љубљене кћери, чиме га је пријатељством обавезала да не пружа руке на Србију: „Безприкладна сја Милицы любовь ко Отечеству была, женское мягкосердіе и матернюю къ чадомъ любовь превосходящая: но немогла постыгнути добрая сја Государиня хитрости Баязитови, онъ намерая Серби въ подданство привести въ уговоры Мира запросиль и сје, да Милица нѣкое число Сербскаго воинства съ синами ея Стефаномъ и Вукомъ въ помощь ему когда потреба будетъ отправляла, да би тѣмъ случаемъ или на войнѣ убіени были, или въ какую немилость попалися, окуду бы онъ поводъ возимѣль яко зять наслѣдное сотворити Сербское Царство.“ ⁷⁹ Као прилог овом питању Рајић наводи цитат из *Цароставника* у коме стоји да Милица „со совѣтомъ Патріарха, и всего священнаго собора, и всего Сигллита“ даје кћер за жену Бајазиту „яко да спасено будетъ стадо хрїстоименитое от Волковъ губящихъ“. ⁸⁰ Игњатовић, међутим, развија назнаку из другог извора који Рајић наводи, из *Славеносербских хроника* грофа Ђорђа Бранковића: „Деспина Мара съ Турскимъ Царемъ Мирь учинивши якоже Мати ея, посылаетъ и она Турскому Царю воинственну помощь съ двѣма сынами своими Григоріемъ и Георгіемъ, юнѣйшагоже Лазара при себѣ задержа наслѣдія ради отечествія своего. Таковимъ способомъ Сербский Народъ оставлень бысть безъ Царя, безъ Краля, безъ Князя, безъ Деспота, безъ всякаго вожда и начальника, точію

народовъ, наипаче Болгарь, Хорватовъ и Сербовъ, въ Виеннѣ, 1794, часть третья, стр. 43; <http://digital.bms.rs/ebiblioteka/pageFlip/reader/index.php?type=publications&id=811&m=2#page/52/mode/2up>

⁷⁸ Јован Рајић, *История разныхъ славенскихъ народовъ*, часть третья, стр. 93.

⁷⁹ Јован Рајић, *История разныхъ славенскихъ народовъ*, часть третья, стр. 75–76.

⁸⁰ Јован Рајић, *История разныхъ славенскихъ народовъ*, часть третья, стр. 75.

вышепомянутыя двѣ Госпожи Милица Царица и дщи ея Мара Деспина сыны своя Турскому Царю въ служеніе отславше по его изволенію подъ иго Турское поддадоша. Тако о сихъ примѣчаетъ Бранковичъ[...]“⁸¹ Покосовску атмосферу пуну омразе и суревњивости са сликом двеју властољубивих и себичних владарки које и синове увлаче у сукоб и приводе их као слуге султану остављајући Србију без наследника, коју налазимо у *Мислима*, преузима Игњатовић из *Славеносербских хроника* и развија у смеру супротном од Рајићевог. Миличино понашање код њега није материнска жртва за отаџбину којој приноси сопствено чедо, нити је њена одлука о удаји Оливере за Бајазита наступила по савету црквених и државних поглавара, нити је „удивленія достойна“, већ је резултат себичне и безосећајне природе жене проблематичних моралних назора која је своју децу и читав народ довела у велику опасност и нанела им штету и срамоту у жељи да буде неприкосновена владарка. О женама владаркама у српској историји Игњатовић нема ниједне лепе речи. По његовом мишљењу, резултат интригантске политике мајке и кћери, као и претходне издаје Вука Бранковића, јесте сукоб њихових синова који су више пута ратовали једни против других са злочиначким намерама (Ђурађ и Лазар против ујака Стефана Лазаревића, Вук Лазаревић против рођеног брата). Занимљиво је да исту историјску ситуацију у првој књизи романа *Ђурађ Бранковић* писац другачије развија, приближније Рајићу: Милица је приказана као једнако властољубива и сурова, али одлуку да се Милева жртвује доноси државни савет, уз Стефанову сагласност.

4.1.6. *Историја која се није догодила*

У критичком расуђивању о српској историји Игњатовић није поштедео ни своје најдраге владаре: Душану, као и Немањи и Лазару, пребацује недоношење закона о наслеђу власти, Лазара види као једног од претендента који су расцепкали Душаново царство. Ове „погрешке“, међутим, прашта им због пожртвовања и велике користи по народ и државу од њихове власти, због снажне личности која је водила уједињењу и наметнула се као одлучујући фактор у унутрашњој и спољној политици. Тако за Лазара каже: „Он је красно почео управљати, и са својом родољубивом управљања намером [...] прераном смрћу

⁸¹ Јован Рајић, *История разныхъ славенскихъ народовъ*, часть третья, стр. 78.

славно је са себе збрисао ону љагу што је равнодушно гледао како пропада због туђег насилствија цар Урош, син великог Душана, и што је и сам према истог узурпаторски поступао.⁸² Занимљиво је да убиство Стефана Дечанског не приписује Душану, већ великашима који су га довели на власт: „Душан је био, кад је на престол ступио, у опасном положењу, јер су га подигли на трон они који су му оца, а његовог господара, удавили, који би лако и новог господара, ако би се слабомоћним показао, с врата скинули.“⁸³ Говорећи о смрти Стефана Дечанског, Рајић помиње више извора и интриге недобронамерних великаша и злих саветника који су сина окренули против оца, али кривцем сматра Душана. Штавише, он у проклетству оцеубиства види корене скоре пропасти српског царства.⁸⁴ Игњатовић, међутим, неће да засени лик најмоћнијег српског владара јер би, бацајући сенку оцеубиства на њега, умањио битно могућност апотеозе и очекивани ефекат који на очување и јачање српског духа има царев лик.

Бројним потентатима Игњатовић као главну кривицу не убраја то што су се међусобно борили за власт, него што чинећи то нису имали у виду целину, царство, већ сопствену корист ради које су били спремни и да држава пропадне ако они њоме не могу владати. Игњатовић им прашта људске грехе, али не и државничке. Сматрајући, на основу податка из *Цароставника* које Рајић одбацује, да је Лазар Душанов ванбрачни син, спреман је да тврди да га је Душан хтео произвести у свог наследника уместо Уроша Нејаког: „Народ и потомство опростили би Душану етичну ту кривњу, што је спасу државе Уроша жртвовао као Аврам што је сина свог на жртву принео. Дужност владарска узвишује га над отачаским срцем – дужност га владарска извињава.“⁸⁵ Иако је тридесет година раније заступао мисао да је велика несрећа по државу била одсуство реда у династичном наслеђу, осамдесетих оправдава овакву хипотезу и жали што се није остварила. Иако по изузетку недоследан у мишљењу, доследан је Игњатовић увек у намери да буде онако како је за српски народ и државу најбоље могуће.

Једини о коме се увек похвално изражава јесте „добри деспот“ Стефан о чијим моралним и владарским особинама има само речи поштовања и

⁸² Јаков Игњатовић, „Мисли о српском народу“, стр. 149.

⁸³ Јаков Игњатовић, „Мисли о српском народу“, стр. 137.

⁸⁴ Јован Рајић, *История разныхъ славенскихъ народовъ, наипаче Болгарь, Хорватовъ и Сербовъ*, часть вторая, въ Виеннѣ, 1794, стр. 587–599.

⁸⁵ Јаков Игњатовић, „Мемоари, монографије, биографије“, стр. 366.

захвалности: „Ретко је који од српски’ владатеља тако врло о свом народу чувствовао као Стефан [...] Њега у владатељским овим врлостима од онда владајући европејски монарха ретко је који достигао, а превазишао ни један [...] У оваквим бедним околностима, дакле, Стефан деспот показивао је величанственост свог духа! Он са својим врлостима уподобљавао се Марку Аурелију [...]“⁸⁶ Иако је улазио у сукобе и ратове са братом и сестрићима, његову борбу за одржање власти Игњатовић сматра законитом јер је најстарији син владара који је пре Косовског боја играо одлуђујућу улогу међу великашима и успео да им се наметне као вођа народа.⁸⁷ Да је било закона о династичком наслеђу, на коме Игњатовић инсистира, Стефан би свакако био владар. Портрет овог владара који налазимо у *Мислима* изражава несразмеру врлине и среће у његовом животу. Сличан израз немоћи упркос свим личним квалитетима носи и поента из познатог народног предања о њему: „И ти можеш, и добар ти коњ може, али ти Бог не да“.⁸⁸ Уместо божије воље Игњатовић истиче неповољан историјски контекст и недостатак среће, али је деспотов лик једнако осенчен племенитом трагиком. Деспот Стефан је у историјском контексту носилац једне од значајних Игњатовићевих мисли коју варира и у књижевној фикцији о готово „онтолошкој предодређености добра на несрећу“.⁸⁹ Није без метафизичких наноса лирски интонирана слика деспотове смрти: „Тако Стефан деспот чинивши свом народу оно што се по оним окрутним опстојателствима чинити могло, после толики политични и фамилијарни мученија, телом ослабљен преправљао се своме концу. Но с њим преправља се јошт опстојећа српска држава к концу [...] И престабио се

⁸⁶ Јаков Игњатовић, „Мемоари, монографије, биографије, стр. 170, 174, 177. Занимљиво је да градећи његов лик у *Мислима* Игњатовић не узима у обзир податак из Рајића да је Стефан „Соизволилѣ (онѣ) въ купѣ съ Матерію своєю утвердити мирѣ съ Султаномъ Баязитомъ обрученіемъ сестры своєю Милевы, якоже речеся“ (Јован Рајић, *Исторія разныхъ славенскихъ народовъ*, часть третья, стр. 88).

⁸⁷ „Коме је могао народ после толики замешателства поверење дати него кнезу Лазару који се и по својој старој слави, која је јошт под Душаном блистала, и по својој тадашњој власти, па можда и по немањићкој крви најзгоднијим свидео? [...] Када се оцарио и владу над целим српским народом примио, није му нико на пут стао, но цео народ радовао му се“ (Јаков Игњатовић, *Мисли о српском народу*, стр. 148–149 [„по немањићкој крви“ – Игњатовић алудира на теорију коју је Рајић пронашао у *Цароставнику* да би Лазар могао бити Душанов ванбрачни син]).

⁸⁸ Радмила Пешић, Нада Милошевић Ђорђевић, *Речник народне књижевности*, Вук Караџић, 1984, стр. 130.

⁸⁹ Никола Милошевић, „Основне филозофске линије другог дела *Сеоба*“, *Књига о Црњанском*, приредио Мило Ломпар, СКЗ, Београд, 2005, стр. 299.

наскоро (около год. 1427), однесавши са собом у гроб надежду спасенија српске државе.⁹⁰

Осим у обречености племенитости и врлине на страдање⁹¹, несклад између бића и света, односно човека и судбине, очигледан је у Игњатовићевом тумачењу Душанове и Лазареве преране и нагле смрти. Писац наглашава дубоку трагику сусрета изузетне личности са неминовношћу која је поражава, предухитри и осујети без обзира на потенцијале и заслуге. Ова двојица владара збрисана су са историјске сцене наглом смрћу, пре времена, не довршивши своје дело, чиме је српски народ ускраћен за врхунске домете и оваплоћење њихове идеје. Владавина „слепог случаја“ коначно побеђује и оне који му се наупорније супротстављају, покушавајући да у историјску стихију унесу ред и план добрих дела и визија. Насупрот очигледном и рационално утемељеном схватању историје, егзистира код Игњатовића мисао о нелогичности, чак парадоксалности у односу личности и судбине, са слутњом одређене песимистичне правилности или онтолошке непрозирности. Душан, Лазар и Стефан деспот нису Игњатовићу само пример несклада изузетног појединца и судбине, већ и сведочанство о народу који је имао несрећу да његови најбољи и најпожртвованији синови буду осујећени у великим делима. Испод експлицитног става да су Срби пропали због неслоге и властољубља, налазимо и имплицитну свест о пропасти услед недостатка оних повољних околности које можемо назвати историјском срећом или правдом, што произлази из очекивања смисленог кретања историје. Велики духови срећнијих народа имали су прилику да своје визије доврше и доведу до „крајњег материјалног резултата“, како каже Карлајл. Историјска судбина српског народа одређена је недовршеношћу дела највећих српских синова чиме је спречено напредовање и одржање државе. Игњатовић, као и Томас Карлајл, гаји дивљење и поштовање према моћним духовима способним за велики подвиг и сматра их неопходним за нацију и државу, а исто тако великом несрећом за народ сматра недостојне личности које у владавини виде само господарење, а не жртву. У прошлости он не гледа, попут Рајића и већине историчара, историју догађаја, већ историју личности, њихових мотива и карактера, што његове *Мисли* чини галеријом портрета.

⁹⁰ Јаков Игњатовић, *Мисли о српском народу*, стр. 193.

⁹¹ Према: Никола Милошевић, „Основне филозофске линије другог дела *Сеоба*“.

Иако себе, као што смо закључили, не види у улози историчара истраживача који копа по архивима, открива и истражује споменике, већ у улози националног стратега, Игњатовић ипак постојано инсистира на томе да историчар мора бити добар психолог да би могао разумети и објаснити поступке личности које су довеле до одлучујућих догађаја: „тешко је пронаћи све догађаје и њихове изворе, и наићи на историјског психолога који зна последице и побуде тих догађаја необориво истини сходно расветљавати“.⁹² На основу његових студија чини се да је управо у томе видео сопствену улогу; управо из такве психологизације он и изводи хипотезу о томе да је Душан Лазарев отац јер, „да није био кнез Лазар Душанов син, не би га Душан са собом као тако младог војводу и кнеза у Босну као себи побочног водио, покрај својих тако славних војвода“.⁹³ Рекло би се да је у односу према историји Игњатовић донекле под утицајем Балзаковог књижевног програма и његове намере да уместо „сувопарног и досадног набрајања чињеница које су назване историјом“ напише историју нарави коју су историчари заборавили, историју страсти, порока и врлина, карактера и типова.⁹⁴ Док у делима из савременог живота и у мемоарима пише историју нарави свога времена, бавећи се фикционализованом и нефикционализованом историјом Игњатовић даје повесни каталог српских нарави, склоности и мотива у коме су главни покретачи јунаштво, храброст, жртва, али и завист, властољубље, неслога, љубомора итд. Игњатовић књижевник утицао је на Игњатовића „историчара“ и ограничио поље рада на резоновање о догађајима и карактерима, на откривање људске природе, као и на бављење питањима филозофије и теорије историографије. У истој мери као подацима, он барата историјским и психолошким претпоставкама, тако поједине историјске биографије претвара у неку врсту књижевних, романсираних биографија, смањујући на тај начин размак између текстова на историјске теме и историјске фикције која показује тенденцију прерастања у „романсирану хронику“.⁹⁵

У том погледу особеност Игњатовићевог разматрања историје представља склоност ка промишљању поступака и одлука које су актери доносили, са освртом

⁹² Јаков Игњатовић, „Мемоари, монографије, биографије“, стр. 355, видети и 365, 416.

⁹³ Јаков Игњатовић, „Мемоари, монографије, биографије“, стр. 363.

⁹⁴ Оноре де Балзак, „Предговор *Људској комедији*“, у зборнику: *Реализам*, приредио Александар Илић, Просвета : Нолит : Завод за уџбенике, Београд, 1984, стр. 41, 43.

⁹⁵ Јован Деретић, *Српски роман 1800–1950*, стр. 97.

на историјски нереализоване, али у датом контексту могуће изборе и њихове последице. Несрећну судбину српског народа писац види као резултат лоших избора и погрешних одлука, потенцирајући нереализоване историјске могућности којима се могла избећи катастрофа, постављајући их наспрам неминовности стварне историје. Тако насупротив историји као збиру догађаја који су се одиграли, Игњатовић развија потенцијалну историју која се није догодила, а која би у великој мери изменила положај и пут српског народа у прошлости и садашњости. У том смислу, српска историја показује се као резултат несрећних околности, али исто тако и пропуштених прилика и погрешних одлука личности од којих су многе ступиле на историјску сцену без свести о значају улоге у којој су се нашле, без способности да се издигну изнад себе и времена и сагледају визију целовитости државе и народа која се зачала и оваплотила из ума њених највећих владара.

Навешћемо само неке правце нереализоване српске историје које Игњатовић истиче: да су Срби крајем XI и почетком XII века имали правог владара, могла се успоставити власт над ослабљеном Бугарском која је тежила савезу са Србима, док су Грци били окренути према Азији одакле се појављивао нови непријатељ – Турска. Да је било владарске династије и централизоване власти, већ тада би настало стање какво је било под Душаном и народ би се под једном династијом тако консолидовао да не би дошло до Косовске битке, а ако би се и десила, не би народ био лишен независне државе⁹⁶; да је Стефан Првовенчани превео народ у католичанство, изменила би се позиција Србије у Европи и нестало би непријатељства са другим припадницима великог словенског народа, што би изменило токове историје⁹⁷; да су Турци стигли у Европу само неколико десетина година касније, српска држава би их дочекала добро утемељена и утврђених граница и спречила би даљи продор; да су Срби, Бугари и Власи на време ступили у савез против заједничког непријатеља, Турцима би био онемогућен даљи продор⁹⁸; да је Душан поживео само 10-15 година дуже, српска сила би одржала превагу над турском⁹⁹; да су српске војводе после његове смрти

⁹⁶ Јаков Игњатовић, „Мисли о српском народу“, стр. 97.

⁹⁷ Јаков Игњатовић, „Мисли о српском народу“, стр. 109.

⁹⁸ Јаков Игњатовић, „Мисли о српском народу“, стр. 124.

⁹⁹ Јаков Игњатовић, „Мисли о српском народу“, стр. 131, као и 230: „Да је Душан дуже поживио, и [...] стратигичне тачке не само заузео но и добро укрепио био, српска држава поред доброг домаћег

биле једномислене и родољубиве и приклониле се централној управи „поред њиовог искуства, ратоборног духа српске војске и простране српске државе, докучило би се оно што је Душан докучити намерио“¹⁰⁰; да Вук Бранковић није иступио из боја, можда би српска војска остварила победу; да су Турци изгубили Косовску битку, што је било могуће, Срби би их могли потерати све до Филипоља, задобивши Македонију, чиме би и из Бугарске били истиснути, а потом би Срби и Бугари опсели Адријанопољ, а Лазар „који је већ видео како је Душан по овим странама војевао, био је муж за такав посао“¹⁰¹; да су Срби после Косова ступили у савез са Власима и Мађарима уместо са Турцима, могли су сачувати независну државу¹⁰²; да се Ђурађ Бранковић раније са Стефаном помирио, окончала би се, по Игњатовићевом мишљењу, погубна „женска влада“ кнегиње Милице и Маре Бранковић¹⁰³; да је Ђурађ Бранковић, уместо што је посредовао у склапању мира између Турака и хришћанске алијансе, приступио савезу и да је учествовао у другом Косовском боју, пре би дошло до одлучујућих борби за ослобођење од Турака¹⁰⁴.

На теразијама оног што се догодило и што се могло догодити у српској историји, Игњатовић одређује меру српске несреће. Његов закључак је да су постојали многи начини да се избегне пропаст средњовековне државе и све оно што је као последица уследило. Игњатовићев идеал јесте да Срби утемеље „једну красну, велику, силну и изображену државу“¹⁰⁵, што је остварење визије највећих и родољубивијих српских владара. Дометима средњовековне државе Игњатовић у просветитељском духу додаје идеал знања и образовања, свест о потреби културе и институција, жалећи што под сваким краљем по једног Светог Саве није било, онда би се народ брзо „у изображености утемељио био“ јер је он схватао „нужност науке и изображенија“. Тим ставом он следи Рајића који, такође

устројства тако би се утемељила и оснажила била, да би српски елемент, српски дух јошт у оно старије доба постао био дејствеником цивилизације и славе онде где је доцније Орхана народ завладао.“

¹⁰⁰ Јаков Игњатовић, „Мисли о српском народу“, стр. 230.

¹⁰¹ Јаков Игњатовић, „Мисли о српском народу“, стр. 154.

¹⁰² Јаков Игњатовић, „Мисли о српском народу“, стр. 159.

¹⁰³ Јаков Игњатовић, „Мисли о српском народу“, стр. 194.

¹⁰⁴ Јаков Игњатовић, „Мисли о српском народу“, стр. 209.

¹⁰⁵ Јаков Игњатовић, „Мисли о српском народу“, стр. 230.

у духу просвећености али црквене, „горким речима сажаљева апатију српски’ краљева прама наука и художества“.¹⁰⁶

4.1.7. Идеја обнове царства

Мада су *Мисли о српском народу* остале недовршене, из њих се наслућује, а у *Мемоарима*, есејима, чак и романима експлицитно исказује још једна велика критика историјске одлуке народних вођа. У питању је осуда сеобе као велике народне несреће. Из историјских података Игњатовић закључује да се Срби, и уопште Словени, нису радо покретали из домовине и да по природи нису номади нити пљачкаши, као неки други народи који су се селили ради плена. Из тога се види „да су важни морални узроци морали бити, који су Србље и њиове сродне побудили да из Азије у Европу путују новог отечества ради“.¹⁰⁷ Већ тада је раздробљена целина која се више никада није саставила јер је семе неслоге и раздора као наслеђе сеобе водило даљем цепању. „Дух растројенија“ надвладала су у пар наврата велики духови накратко, да би потом држава и народ поново били препуштени „нагону и случајности“. Ново одвајање од матице, нова сеоба дела српског народа пред турском одмаздом због учешћа у рату који је Аустрија повела против Турске на српској територији, у којој су крајем XVII века учествовали пишчеви преци, представљала је максимално излагање „слијепог случајности“ и резултирала је све већом дезорганизацијом и децентрализацијом одвојеног дела народа који је остао „без средишта“, а чије завршне фазе денационализације Игњатовић прати у Сентандреји, Будиму, Пешти. За ову одлуку он, у складу са својом историјом личности, криви патријарха Арсенија III Чарнојевића, црквеног поглавара који је после пропасти државе имао улогу народног вође, сматрајући да је боље било остати на старим огњиштима по сваку цену него ослабити главницу и повести народ у неизвесност која се, по његовом мишљењу и искуству, завршава тихим нестајањем у туђини, што је горе од ма

¹⁰⁶ Јаков Игњатовић, „Мисли о српском народу“, стр. 113, као и 112: „Код Србаља у оно доба, тако исто и код други’ народа, по духу онога времена благородни и великаши највеће су задовољство налазили у рату и оружију; ови се, дакле, о наукама нимало нису пекли.“

¹⁰⁷ Јаков Игњатовић, „Мисли о српском народу“, стр. 221.

какве судбине која би их могла постићи на сопственом огњишту.¹⁰⁸ Овај проблем постао је централна тема његових социјалних романа и приповедака.

Сам писац је један од последњих изданака изузетно угледне породице некада богатих и моћних Игњатовића из Призрена, „од хајдучке крви“, који су били у непосредној патријарховој близини и „носили пред њим буздоване“ током Сеобе.¹⁰⁹ Осим што Србима трајно приписује јуначки поглед на свет и институционализује херојство и жртву, он повратак у стару Србију сматра обавезом потомака да би се превазишао одласком прекинути континуитет. Васпитаник Симе Игњатовића, који је оставио аманет да му кости пренесу у Призрен уколико се жив тамо не врати, Јаков Игњатовић одступа од водеће политичке идеје војвођанске самосталности и уједињења и интимно и полугласно заговара опцију са којом су Срби „привремено“ дошли у Аустрију: да се протерају Османлије, а потомци врате на предачка огњишта и остваре хегемонију над делом Балкана који је Србима припадао у средњем веку (интимно и полугласно зато што у његово време ова идеја нема много присталица и у нескладу је са циљевима српске револуције 1848. године). Зато његов сан није Српска Војводина, ширење државе на север и запад, већ Душанова Србија, утврђивање традиционално српских позиција на југу и истоку. Иако крајем педесетих и почетком шездесетих један од највећих бораца за српска права и националност у Угарској, он Србе не види као противнике Угарске, на чију су се територију током средњег века и сеобе досељавали и коју сматра својом домовином, већ на свом вековном земљишту са претензијама ка Бугарској, Албанији и Грчкој. Како овај циљ постићи – Игњатовић овде не каже. Ова идеја, међутим, добија свој природни наставак у његовој политичкој делатности и публицистици, у расправама и студијама о Источном питању као једној од најважнијих тема којом ће се током четрдесет година рада постојано бавити.

¹⁰⁸ „Патријарх Чарнојевић учинио је грдно политичку погрешку. Заведен, опсењен бечком политиком, извукао је из старе Србије језгро од народне снаге. Само један доказ: Сентандреја, где за кратко време Срби седам цркви, школе саградише, па фундацијама снабдеше, које и данас још, код већ изумирућег онде народа, у вредности на стотине хиљада форинти броје. А Србија са тим два удара претрпи: један – са таким ослабљењем, други – што су бесомучни Турци још већма ослабљен остатак гњавили, умаљавали. Како су се Срби с Чарнојевићем доселили, бацили су их горе чак до Коморана, Ђура, а остале такође раштркаше“ (Јаков Игњатовић, *Мемоари I*, стр. 41–42).

¹⁰⁹ Јаков Игњатовић, *Мемоари II*, стр. 156.

Већ у првим политичким текстовима уочи револуције Игњатовић у центар пажње поставља овај проблем.¹¹⁰ Ослобођење од Турске запоседнутих земаља сматра обавезом цивилизоване хришћанске Европе, али увиђа да велесиле радије одржавају дотрајало царство у животу него што би допринеле ослобођењу потлачених народа јер и саме имају претензије око којих се не могу договорити. Зато позива поробљене народе, а Србе пре свега, на рушење назадне и дотрајале Отоманске империје, верујући да је наступио прави час са освајање слободе. Игњатовић се залаже за национални принцип – рушење Турске требало би да доведе до успостављања аутохтоних националних држава на Балкану. Ту се његова визија обнове Душановог царства додирује са политичком савременошћу и актуализује. Заступајући у време револуције повратак на стара огњишта уместо рата са Мађарима, Игњатовић говори о обнови царства. У време сарадње са *Србским дневником* почетком шездесетих, враћа се овом питању, заговарајући солидарност поробљених народа против заједничког непријатеља и оптужујући западне силе да намерно продужавају страдање хришћанских народа. Он тражи од Европе да им „руке не веже“ и да се уздржи од територијалних претензија: „Ако народ има довољно части и снаге да се од угњетења тог ослободи, онда има и право на то.“¹¹¹ У „начелу неинтервенције“ Европе на коме инсистира види „спасење христијанског народа“. Исто тако каже да ће се „онај елемент, који животне силе у себи има, установити и утемељити“ као владајући. Како Игњатовић Србе сматра младим народом који садржи „здрав материјал“, није тешко наслутити да се иза ових речи налази нада да ће Србин, „рјеђе створење“, снагом својих мишица, одважношћу и војном вештином задобити своје вековне просторе и остварити „хегемонију на Балкану“. Ипак, заговорник опште слободе и националних држава, он је кориговао визију великог царства визијом савеза слободних националних држава. „Игњатовићево ’умствовање’ о Источном питању било је засновано на реалној процени и тачном сагледавању свих фактора који су били са њим у вези. То су потврдили и догађаји на почетку XX века, када су у Првом балканском рату удружене балканске државе коначно решиле питање

¹¹⁰ Видети Игњатовићеве текстове: „Политизирање о духу и задатку садашњег времена“, „Изгледи Тракије народа“ у: Јаков Игњатовић, *Публицистички списи I–II*, Матица српска : Јединство, Нови Сад : Приштина, 1989.

¹¹¹ Јаков Игњатовић, „Једна брошура о Источном питању“, *Публицистички списи II*, стр. 156–157.

националног ослобођења и уједињења и тиме окончале вековима присутно Источно питање.“¹¹²

У погледу на Источно питање, Игњатовић показује велику сличност са Светозаром Милетићем, који је решење видео у девизи „Балкан балканским народима“, сматрајући, као и Игњатовић, да Србија треба да предводи револуцију балканских народа против Отоманског царства која ће довести до успостављања националних држава. По Милетићу, „Срби и Бугари створили би неку врсту федерације, која би ступила у конфедеративну везу с Румунима и Грцима [...] Србија, која би била једна од конфедеративних јединица, састојала би се од Србије, Босне и Херцеговине, Зете и неког дела Македоније, ’до и нешто преко Вардара’, са Солуном, који је ’за интересе српске трговине јако важан’“¹¹³, што је опет сужена верзија српског царства. Игњатовић је такође, и после разлаза са Милетићевом политиком, сматрао да је уједињење Србије са Босном и Херцеговином, Старом Србијом и Црном Гором на националном принципу једино праведно и природно решење српског питања, зато је оштро критиковао одлуке Берлинског конгреса, сматрајући да су западне велесиле смишљено спречиле уједињење Срба и разбиле српску државотворну идеју.¹¹⁴ У том периоду, крајем седамдесетих, иако се противи Аустроугарској окупацији Босне и Херцеговине, верује у утопију: да Аустроугарска треба да изврши културну мисију и помогне српском народу да се ослободи, уједини и успостави хришћанску државу, док потенцијалну анексију сматра изузетно штетном и по анектирано становништво, и по саму царевину. Као и решење српског питања у Угарској, и питање окупације поверава савести и хуманости царских власти, што је опште место његове политичке мисли последње деценије живота.

Идеја о обнови Душановог царства једна је од темељних српских идеја која је у Војводини мањим или већим интензитетом вековима горела, док је није у

¹¹² Душко М. Ковачевић, *Јаков Игњатовић – политичка биографија*, Завод за уџбенике, Београд, 2006, стр. 86.

¹¹³ Василије Крестић, *Срби у Угарској 1790–1918*, Матица српска, Нови Сад, 2013, стр. 284–285.

¹¹⁴ „Србија је конгресом берлинским у тако крив положај постављена, који јој свако слободно мицање пречи’ чиме је она онемогућена у свом даљем развоју. ’Шта значи Србија у данашњим уским границама? Шта је Србија без Старе Србије?’ питао се Игњатовић, док је у исто време оштро нападао одредбе Берлинског конгреса за које каже да су ’права Пандорина кутија – мати свију невоља, што постоје, и клица свима будућим европским потресима’“ (Душко М. Ковачевић, *Јаков Игњатовић – политичка биографија*, стр. 123).

време револуције и после ње потиснула идеја о Српској Војводини.¹¹⁵ Но, тиме она није замрла, већ је, као што се читује у Милетићевим ставовима, уступила пред горућим проблемом Срба у Војводини, остајући латентно присутна у погледима српских првака на Источно питање. Њени заговорници, у духу идеја XIX века о националној држави, позивају се на „историјско право“ српског народа да успостави државу у историјским границама које је српско царство имало у средњем веку, пре доласка Турака, са Душаном као симболом максималне територијалне, војне и управне моћи. У том смислу Игњатовић није никакав пионир нити изузетак, али јесте заговорник једне национално-политичке опције на коју се у време револуције и у другој половини XIX века међу Србима гледало са подозрењем уколико се противстављала актуелном политичком питању Срба у Угарској, као што је код Игњатовића био случај. Још као дечак у кући Симе Игњатовића, „ужасног српског шовениста“, слушао је Јаков свог брата од стрица и татора, ватреног родољуба, како расправља о обнови Душановог царства са Милутиновићем, Пачићем, Видаковићем, Курелцем и другим знаменитим личностима епохе. У време после пада Метерниха, када су се узбунили национални духови, и српска идеја се распламсала у више различитих политичких концепата (војводство, деспотовина, повратак у Србију, илирство,

¹¹⁵ Идеја о обнови Душановог царства заправо је варијанта намере са којом су Срби и прешли у Аустрију и коју је предавао отац сину у наслеђе, да се врате на стара огњишта. Како аустријска војска није успела да потисне Турке са српске територије, Срби су остали на новом простору, не губећи наду у повратак. Први српски устанак је посебно усталасао српски дух у Угарској и ојачао старе наде, али су планови о повратку ковани и пре устанка. Сава Текелија је још 1801. и 1802. године планирао устанак у Србији ради обнове „српског царства“ и разговарао о томе са Доситејем Обрадовићем, Петром Новаковићем Чардаклијом, Божидаром Грујовићем и протом Вујановићем. „Када је избио устанак, веома му се обрадовао. Једним писмом обратио се Наполеону 1804. а другим цару Фрањи I 1805. године, у којем се залагао за стварање илирске краљевине која би обухватала већи део балканских земаља. Како је замишљао обновљену српску државу, Текелија је обзнанио 1806. једном картом коју је сачинио и публиковао у 2000 примерака, од којих је више стотина успео да протури и у устаничку Србију.“

Двојица црквених поглавара, епископ Јовановић и митрополит Стратимировић, у тајности и независно један од другог, обратили су се руском цару Александру I са предлогом да помогне у успостављању и обнови српске државе која би била под управом руског кнеза (према: Василије Крстић, *Срби у Угарској 1790–1918*, стр. 27–28). Велики заговорник обнове био је Сима Игњатовић, пишчев татор: „Дању ноћу мориле су га мисли о будућности српској. Он је увек желео да дочека, да може једном као слободан Србин у Призрену живети. За то би он готов био са осталим Србима живот свој да жртвује“ (Јаков Игњатовић, „Сима Игњатовић“, *Мисли о српском народу*, стр. 421). Велики противник идеје о обнови Душановог царства био је Светозар Марковић који је у њој видео могући узрок сукоба и непријатељстава на Балкану.

Идеја Душановог царства има своје место и у књижевној фикцији српских писаца XIX века: јунак Атанацковићевог романа *Два идола* сања о обнови царства; Стеријина сатирична оштрица у *Родољупцима* усмерена је и према лажним заговорницима ове идеје; Игњатовићев роман *Васа Рештект* такође тематизује овај аспект српске националне идеје.

југословенство), Игњатовић је заступао идеју о повратку и обнови као најбољу за решење српског питања: „Било је српских шовениста који су желели успоставу велике старе српске државе и Душановог царства, ал’ многих таквих није било. Међу овима био сам ја ваљда највећи српски шовениста, опијен српским народним песмама и Милутиновићевим женијом, који је само то што је Српству врлина певао.“¹¹⁶ Због једног говора у том тону на улици у Сремским Карловцима уочи Мајске скупштине, умало није страдао од узбуњене масе (*Мемоари I*).

Увидом у Игњатовићева разматрања историје и у политичке ставове, увиђа се да је реч о последици пишчевог историјског осврта и потребе да се поново оствари целовитост српског народа у националној држави, што није изузетак у мишљењу српских политичара друге половине XIX века. За разлику од њих, он у уједињење Војводине са Србијом није веровао, али то не значи да је имао намеру да политички подрива национални покрет. „Принцип националности“, у складу са кретањем актуелне европске мисли, Игњатовић везује за идеју државе¹¹⁷, попут Илије Гарашанина, Владимира Јовановића, Светозара Милетића и других који су средином века и током деценија које су следиле проповедали право народа на сопствену државу, културу и политички живот (истовремено, идеја „српске хегемоније на Балкану“ раздваја га од националних идеолога друге половине века, као што су Владимир Јовановић и Светозар Марковић). Неуспех пројекта за избављење и прослављање српске нације обновом Душановог царства представља још један прилог за Игњатовићеву потенцијалну историју српског народа која се није догодила...

Сматрајући нацију, у светлу идеја XIX века и традиције српског историзма, исконском и дефинишућом категоријом појединца и заједнице, Игњатовић бира српски историјски зенит са визијом Душанове Србије у средишту као образац према коме треба позиционирати тежње и будућност нације. У времену националног растројства када се, по Стеријиним речима, „дух народности падању клонио“, биле су потребне велике личности и велике приче да би се одржала и

¹¹⁶ Јаков Игњатовић, *Мемоари I*, стр. 135; ова идеја обележила је Игњатовићево детињство и младост.

¹¹⁷ „Швајцарски теоретичар државе Јохан Каспар Блунчил свео је то на прегнантну формулу: Свака нација једна држава; свака држава једно национално биће“ (Холм Зундхаусен, *Историја Србије од XIX до XXI века*, Клио, 2009).

ојачала национална идеја и утврдио идентитет. Душан је део позитивног колективног памћења на коме се гради нација („Ово славно доба и после доцнији stradанија остало је дубоко у српском срцу записано“).¹¹⁸ Притом Игњатовић, као што смо видели, не одступа од критичког става већ указује на погубна огрешења о добро нације, као на поуку и пример који не треба поновити. Тиме он лечи народ од његових болести (пре свега од „семена неслоге“, „растројења“ и „децентрализације“), леком који је баш за њега приправио, поучен прошлошћу и савременим српским животом, као што је и Стерија захтевао говорећи о улози театра.¹¹⁹ Његова фасцинација Србијом моћном и утврђеном, оличеном у личности Душана, обележила је Игњатовићеву младост, о чему сведочи и изгубљени еп из четрдесетих година *Слом Бугарах* или *Душанијада*. У политичким чланцима из последњих година Игњатовић врши деконструкцију сопственог националнополитичког мита подводећи га под шовинистичку демагогију и подвргавајући га ироничној визури.¹²⁰

4.1.8. Игњатовићева историјска мисао у контексту српске историографије

На почетку разматрања Игњатовићевих ставова и схватања историје довели смо га у везу са Доситејем и Стеријом, као писцима који су му претходили, а који су као и он истакли потребу за критичким сагледавањем националне прошлости. Међутим, како се Игњатовић за разлику од њих бавио писањем нефикционалних дела историјске тематике и њима се укључио у разматрање појединих научних питања, нужно је његове идеје довести у контекст српске историографије друге половине XIX века.

Осим знаменитог Рајићевог дела које је током овог раздобља још увек вршило велики утицај, другу половину века обележили су романтичарска

¹¹⁸ Јаков Игњатовић, „Мисли о српском народу“, стр. 136.

¹¹⁹ „Сваки народ има сопствене болести, и тешко и лекару и болеснику кад се на ово не пази, него се преписује лек јединствено зато што је у књигама познат као целителан“ (Ј. С. Поповић, *Критике, полемике, писма*, стр. 101).

¹²⁰ „Шовинисте пак, кад не могу у овој држави да истерају мак на конач, а они тај шовинизам покрај своје еластичности продуже и преко границе, и онде прелазе у нову метаморфозу, у форми ’Душановог царства’. Па онда у суседној држави својим шовинизмом начине се газде, контролишу владе, прстом показују правац који се следити има, [...] и, једном речи, и онде сметају. Пустите ви Србију нек она за се ради; има она људи који боље познају своју земљу и околности и који неће патриотизам узјамљивати од шовиниста“ (Јаков Игњатовић, „Опозиција, ил’ не?“, *Публицистички списи I*, стр. 357).

историографија и почетак заснивања критичке историографије. Први Игњатовићев рад на теме из српске историје пада у време када су, по његовим речима а и по мишљењу историчара, потомци само за Рајићем „пабирчили“, приводећи често узгредно историјске чињенице разним ненаучним сврхама: „Српска историографија у потпуности се претворила у новинарство и белетристику док се у српској култури недостатак научно написане српске историје живо осећао.“¹²¹ Свој допринос у томе имао је и Јаков Игњатовић чија се дела строго не би могла убројити у класичну научну историју. Ту најпре никако не спадају његови есеји писани шездесетих у национално-романтичарском тону, које Игњатовић свакако и није писао са научном већ са националном намером, чему је прилагодио стил и тон. Њима писац, као и заговорници романтичарске историографије, тежи очувању одабраних идеала и митова из епике и традиције у циљу националних интереса. *Мисли о српском народу* дело су критичког тона, али оне би пре спадале у оно што су историчари назвали историјском белетристиком јер не подлежу научној методологији и нису истраживачке у погледу извора и споменика, већ у намери тумачења и новог сагледавања постојећих извора. Ово дело, не без значаја ни у српској историји ни у српској нефункционалној књижевности, остало је у међупростору литературе и историје, од једних означено као ненаучно и белетристичко, а од других као историјско, услед чега је дошло до превида његових особености које смо у претходном разматрању покушали да истакнемо. Није препознат специфични карактер дела које је тек у савременој критичкој мисли означено као државно-правна студија.¹²²

Једнако важна и занемарена јесте и студија *Мемоари, монографије, биографије* из осамдесетих година која показује да је Игњатовић, као и други интелектуалци његовог доба, пратио нова сазнања до којих је критичка историографија дошла. У њој је оставила трага полемика од великог значаја у целој српској култури XIX века која се разгорела између представника

¹²¹ Историјска библиотека, <http://www.istorijskabiblioteka.com/art:ilarion-ruvarac#toc12> (одредница: Иларион Руварац).

¹²² У том смислу о њој говори Живојин Бошков. Он је први и једини који истиче особеност и квалитете ове Игњатовићеве студије: „Најзад, не би био ред ни занемарити ни историјски значај *Мисли о српском народу*. Јер колико нам је познато, то је у српској историјској науци *прва студија те врсте*, какве ће о владама и држави обновљене Србије XIX века обухватније, са већом стручношћу, опширније и с тачнијим знањима, умешношћу, књижевном и стилском вештином са много више успеха неговати модернији историчари нашег столећа“ (Живојин Бошков, „Игњатовићеве *Мисли о српском народу*“, стр. 30).

романтичарске историографије и оснивача критичког метода у српској историографији, Илариона Руварца пре свега. Руварац је инсистирао на одбацивању епике и традиције као историјског извора и убедљиво доказивао неодрживост таквог историографског приступа, не желећи да родољубље меша у историјско истраживање, док се струја романтичарских историографа служила епиком и усменом традицијом као релевантним изворима, сматрајући њихово рушење чином неродољубивим и опасним по опстанак и интегритет нације.¹²³ Ово доба обележено је великом променом у рецепцији српске историје и претресањем „великих питања“: да ли је Вукашин могао бити убица Уроша Нејаког, да ли је Вук Бранковић заиста издао на Косову, да ли је Лазар био цар или кнез итд.¹²⁴ У духу тих преиспитивања, Игњатовић, стављајући себе у функцију „историчног психолога“, износи погрешну, психолошки мотивисану тезу да Лазар јесте Душанов син (закључак изводи на основу података да Душан младог Лазара води у Босну, дајући му место војног заповедника, чиме га, сматра писац, кали и припрема за владање), али је исто тако, барем по речима Јована Скерлића, био први који је тврдио и доказивао да Вук Бранковић није издао, чиме је кориговао своје ставове из *Мисли о српском народу* у којима га ставља у контекст издаје. Исто тако оспорава патриотизам Марка Краљевића истичући да је, ако се уопште борио у Косовској бици, могао бити само у турској војсци, „но не као војвода, већ као пустиловски претендент“.¹²⁵ Ставовима које заузима према Милици, Обилићу, Марку Краљевићу (*Мисли о српском народу*, 1854–1855) Игњатовић се, неколико година пре но што је Руварац оспорио вредност традиције као историјског извора (*Прилог ка испитивању србских јуначких песама*, 1857. и 1858), критички дистанцира од епске биографије историјских личности, као што то чини и Рајић пре њега, али ће овај научни захтев тек Руварац методолошки и научно засновати.¹²⁶

Игњатовић тежи критичком сагледавању историје са идеалом истине у средишту целокупне поетике, задржавајући традиционалну свест о катастрофи

¹²³ Историјска библиотека, Илариона Руварац, <http://www.istorijskabiblioteka.com/art:ilarion-guvarac#toc12>.

¹²⁴ Радован Самарџић, „Иларион Руварац“, *Писци српске историје IV*, Београд, 1994, стр. 244.

¹²⁵ Јаков Игњатовић, *Мемоари, монографије, биографије*, стр. 367.

¹²⁶ „Коришћењу традиције као историјског извора супроставио се још Јован Рајић али он је то чинио више из етичких и верских него из научних побуда“ (Никола Радојчић, *О историскоме методу Илариона Руварца*, Нови Сад, 1955, стр. 54).

која је велики српски народ скренула са главног историјског тока у расцепканост и анонимност. У трагању за историјским податком, историчари у његовом делу нису препознали вредност пре свега због намере да „домишља“ историју и због мешања родољубља и фактографије у појединим делима, чиме одудара од критичке историографије свога времена.¹²⁷ Тежећи осмишљавању историјских процеса, у младости заговорник обнове Душановог царства и идеје великих људи као носилаца повести, Игњатовић у старости, у духу научног и метафизичког оптимизма и тада већ анахроне вере у моћ знања, проповеда спонтано враћање денационализованих Срба матици под дејством науке и просвећености које воде истини. Он у то верује, упркос искуству које му каже да, гледајући шта се збива са делом народа којем и сам припада, „човек и нехотице мора бити злослутник, песмиста“.¹²⁸ Иако је његова књижевна фикција из савременог живота управо хроника српског нестајања, темељна одлика на плану велике историјске нарације остаје историјски оптимизам који се, заснован на феноменима прошлости, протеже у сферу „историје будућности“.

4.1.9. *Скривени јунак Игњатовићевог дела*

Упркос фактографским грешкама и погрешним проценама које бисмо у мањој или већој мери могли пронаћи код већине историчара епохе, Игњатовићев опус премрежен је занимљивим мислима о српском народу, његовом духу и менама кроз које је пролазио. *Мисли о српском народу*, као и већина осталих текстова историјске тематике, прате такозване „велике нарације“, али је прави и суштински предмет пишчевог интересовања народ. У позадини „великих“ све време се наслућује неименована маса, народ као колективно лице, човек који се повија под налетима неминовности и трпи историју као судбину: „И овде, наравна ствар, није био народ крив, јер једна част народа неће желети да је отцепљена од друге, и да со тим све већма и већма слаби; криви су били свагда поглавари и коловође који свог властољубља ради нису се досетили да се мања част народа са

¹²⁷ Руварац и остали представници критичке историографије подржавали су став Леополда фон Ранкеа који је од историчара захтевао потпуну објективност и говорио да прошлост треба приказивати онакву каква је била, без улепшавања и домишљања (према: Историјска библиотека, Иларион Руварац, <http://www.istorijskabiblioteka.com>).

¹²⁸ „Знамо како су Србљи почели опадати од Коморана, Сентандреје, Будима, и како се то опадање већ и у доње крајеве шири. Овде човек и нехотице мора бити злослутник, песмиста“ (Јакв Игњатовић, *Мемоари, монографије, биографије*, стр. 408).

већом споји, који су с том мањом часћу себично управљали.“¹²⁹ Отуда је управо народ скривени и трагични јунак српске катастрофе (као и код Орфелина и Његоша) и целокупне повесне слике дате у Игњатовићевом делу. На њему не може бити кривице: немајући у средњовековној држави учешћа у власти, он само сноси последице. На тај начин долазимо до још једног исходишта историјског трагизма српских писаца XIX века о коме је било речи на почетку разматрања историјске мисли Јакова Игњатовића. Величина српског народа огледа се у томе што, упркос разорењу државе, њених институција и материјалних споменика под Турцима, народни гениј није посустао, већ је сачувао непрекинути континуитет са прошлошћу, у томе Игњатовић препознаје траг древне, велике, а заборављене културе којој су Срби морали припадати и чији су одјек српска народна песма и јунаштво.¹³⁰ Оно што је у процесу цепања и дезинтеграције очувало колектив, „тачка консолидације моралне“ била је у „верозакону“: „У тој тачки био му је народни дух. А у тој тачки биле су му усредоточене његове досадашње установе и обичаји.“¹³¹ У разним текстовима (*Мисли о српском народу*, „Србин и његова поезија“, *Мемоари* итд.), Игњатовић као највећу врлину српског духа истиче историјом осведочено јунаштво и храброст. Србин је храбар и вешт ратник, и мада може имати пуно мана и борити се на погрешној страни, као што су то повремено чинили српски великаши у вазалној улози, ове врлине остају његова карактеристика. Осим мудрог и снажног владара, на успех српске државе пресудно је утицао у народу жив образац јунаштва по коме Игњатовић закључује о древној заборављеној државности браћеној храброшћу и жртвом. Тај образац писац покушава да пренесе и очува код савремених Срба као услов и гаранцију будуће славе српског оружја, прикључујући му идеал знања (есеји о књижевности, *Мемоари*, *монографије*, *биографије* итд.) и сматрајући те две сфере одлучујућим за будућност српског народа. У том смислу, период после пропасти средњовековне државе и будућег успона путем снаге српског оружја или

¹²⁹ Јаков Игњатовић, *Мисли о српском народу*, стр. 187, као и 167 („Овим династичним раздорима преправљала се замка у коју је народ имао наскоро пасти“) и на другим местима.

¹³⁰ „Но нису све могли пламеном уништити. Остале су приче, пословице, народне песме, које и данас стоје у душевној вези народа с прошлом културом. Мусулманство је могло збрисати материјалне споменике, али дух, жениј народа остао је нетакнут [...] Ту је тај траг прошле културе, који Србину не да да се пресамити и сломије. Отуд произвире што је Србин и после столетних невоља поносит, осећа у себи неку клицу од давно минулих времена, испуњених славом, патњом, дурашности“ (Јаков Игњатовић, *Мемоари*, *монографије*, *биографије*, стр. 399–400).

¹³¹ Јаков Игњатовић, *Мемоари I*, стр. 42.

когнитивне улоге историјске науке требало би схватити као међупростор, неслогом изазван пад између два златна доба и припрему за успон који следи. Мисао о српској супериорности, о Србину као „племенитом и ређем створењу“, виталног и снажног тела, бодрога духа, озбиљног и храброг, спремног на подвиг и жртву, моралног у породичном животу, на изванредан начин може бити схваћена као супституција за религиозни концепт одабраног народа, преведена на рационални план – само као такви Срби ће остварити своју мисију у човечанству и историји.¹³²

Као и у експлицитној поезици, и у историјским делима Игњатовићев узор и циљ, његова мисао водила је народ; његову добробит и опстанак увек има у виду и томе подређује сва колективна и појединачна стремљења: цар, војник, научник, песник, занатлија – сви морају своја усмерења и акције подредити интересу колектива и бити спремни на подвиг, тежећи општем добру као идеалу. Народ је за њега „на земљи родитељ“, а „земља мати“, њима сваки члан заједнице дугује поштовање и жртву. Таквим схватањима писац је веома близак романтичарским, средњовековним и епским обрасцима мишљења, у супротности са духом савременог грађанског друштва у коме се колектив обрео и који налазимо у делима са тематиком из савременог живота. Традиционални идеал заједнице и откриће концепта грађанина ступили су у непомирљиву колизију, стварајући у делу Јакова Игњатовића две слике Срба: једну пожељну, утемељену на прошлости и пројектовану будућности, са указивањем на погубне грешке и мане да се не би поновиле и са апологијом српског јунаштва и духа, са националним симболима као саставним делом; и другу, реалну, критичку и сатиричну слику савремених Срба забављених стицањем и удобношћу. Повезане на вертикали српског трајања, ове две слике указују на велику промену светоназора Срба у Угарској, услед чега је под дејством грађанске културе дошло до корозије традиционалних вредности и до урушавања образаца који су вековима одржавали континуитет српског живота и бића. Њиховим укрштањем на плану реалистичке књижевне фикције Игњатовић се често служи остварујући пародичне

¹³² „Србин је племенито и рјеђе створење [...] Јунаштво му је печат духа, сапутник живота, услов бића његова; „Србин је отворена душа и велке разборитости“; „Озбиљност живота прелила му се у крв и нарав... Србинов дух прелазео је и на дјецу.“ 131 (Јаков Игњатовић, „Србин и његова поезија“, стр. 163,151, 131 итд.).

и гротескне ефекте: испод слика српских галантома, дендија, модерних гавалера и њихових донжуанских авантура, задржава подтекст српске херојске и страшне прошлости које су се законити наследници нове генерације одрекли. Да бисмо разумели Игњатовићев однос према феноменима савременог српског живота које затичемо у његовим реалистичким делима, означеним од књижевне критике истовремено као деградација и тривијализација стварности и поетизација ниског и вулгарног, морамо их посматрати из перспективе пожељне српске егзистенције и идентитета изложених у историјским делима, студијама и програмским текстовима. Тако сагледана ова дела добијају димензију критике и апела.

Не само повесна већ и Игњатовићева дела савремене тематике (фикционализована и нефикционализована) носе између осталог квалитет историјског континуитета и залазе у простор савремене српске историје. У њима писац заснива хронику живота једног народа, која је само продужетак његове историјске судбине, трудећи се да открије и протумачи смисао актуелних и правац будућих догађаја, увек са свешћу о континуитету и каузалности прошлости, садашњости и будућности. За разлику од синтетичког историјског осврта на више од хиљду година националне прошлости датог у *Мислима о српском народу*, својој најобимнијој историјској студији, у делима која се баве догађајима и људима његовог времена и ближе прошлости Игњатовић показује изузетну прецизност и акрибичност, што је последица доброг увида и обиља података којима располаже. У позној студији на историјске теме *Мемоари, монографије, биографије*, мотивишући Србе на писање ових списа, до којих сви културни народи држе, Игњатовић наглашава да су они неопходни националној култури као „грађа за повесницу“. Сâм писац оставио је за собом бројна дела ове врсте, од обимних *Мемоара*, у којима налазимо биографије и портрете савременика, описе значајних друштвених и културних феномена и историјских догађаја, преко засебних текстова монографског или биографског карактера, као што су есеји о Сентандреји, Сими Игњатовићу, Илији Гарашанину итд. Свестан је био Игњатовић да ће потомци у овим списима наћи грађу за раскошну културну, друштвену и политичку историју једне епохе и хронику српског живота из пера књижевника каквог је српска књижевност само могла пожелети: широких знања и великог распона интересовања, потеклог и стасалог у центрима српске културе

тога доба, познаника и пријатеља најзначајнијих личности, учесника у важним догађајима епохе и, надасве, доброг писца који је све што је видео и спознао умео да уобличи у литерарно и фактографски вредно дело. Док је у историјским студијама увидом, односом према изворима и критичком апарату, као и повременим недостатком објективности и научних интенција одступао од захтева историјске науке, у овим превасходно књижевним и биографским текстовима одликује га широк видокруг и субјективни тон као подразумевани и саставни део поетике жанра.

Тај део Игњатовићевог опуса надовезује се на историјске списе и наставља континуитет идеја у њима заступљених. *Мемоари* обухватају период од двадесетих до педесетих година XIX века, али се писац, расветљавајући водеће идеје и покрете тога времена, осврће на згуснуто историјско искуство, реконструишући базичне обрасце мишљења и рецепцију историјског положаја који су довели до националне оријентације српске заједнице и одређивања правца мишљења и деловања. Могло би се рећи да у њима коначно остварује свој идеал „историјског психолога“, разрађује различите врсте друштвених „штудија“: типова, карактера, занимања, идеја, али овог пута то чини у улози писца, а не научника, повезујући историјска, националнополитичка и културна струјања епохе. Попут Доситеја, он своје мемоаре упућује „млађаном Србину“ као „огледало прошлог доба“ и приповетку о томе „како је било негда“, наглашавајући на тај начин да оставља будућим нараштајима сведочанство о прошлом животу Срба, траг о томе да су живели, борили се, стварали, да не нестану „без трага“.

Игњатовић прати процес конституисања нације и јачања „српског духа“ у свим друштвеним сталежима, сматрајући га с једне стране последицом државне идеје коју су Срби понели са собом „о Чарнојевића преселенију“, а са друге одјеком револуционарних збивања која потресају Европу од краја XVIII века. Доневши на нови простор „своје установе, своје патријархалне обичаје“, Срби се током XVIII века консолидују и интегришу, економски јачају и прилагођавају новоосвојеном грађанском стандарду, тежећи истовремено очувању старих институција и традиције. Позивајући се на обећане привилегије и а жртве за одбрану и очување Монархије, траже за себе „још нешто особито“ у односу на

друге народе: војводу, територијалну управу, аутономност у оквиру Монархије, што изазива анимозитет Угара и других народа. Раштркани чак до Коморана и Ђура, изложени политичком језуитизму Беча и католичком прозелитизму, Срби „шизматици“ држе се „верозаконске идеје“ која „још народносну опкриљује“: „Дакле, та српска државна идеја, којој је верозакон за хипомохлију (*надметање*) служио, била је узрок што се Срби нису могли амалгамисати са осталим становништвом Угарске [...] Тај српски дух, та идеја, провлачила се кроз два столећа као жица кроз све слојеве Српства“.¹³³ Поједине насеобине успевају да остваре статус *regium privilegium*, попут Сентандреје, „ту се Србин поносио што је Србин“ и живео по својим обичајима и „у свом српском духу“. Веће српске заједнице у градовима са статусом слободних краљевских градова јавно и активно испољавају свој национални и верски идентитет, дичећи се различитошћу од других народа Хабзбуршке монархије: „У Будиму кад је каква литија, кад се иде на гробље, ту се иде из цркве у гробље главним сокаком и доста се обилази. Колико ту застава! Па сви чиновници, трговци, занатлије ту су. Женског упарађеног света сијасет. Но то није све. Да ко пази на све, како сваки поносито корача, како из срца поји, па гледа лево-десно, не би л’ који иноверац подругљиво што изрекао ил’ подсмешљиво лице показао. Тешко би њему! И то шака Срба у оази иноверних и иноплемених. Он ту сад на челу носи своје привилегије, своју српску идеју, и сад му се чини канда је у Старој Србији. А кад је Богојављење? Онда у Пешти и Будиму изађе са литијом на Дунав компанија-две биргера или солдата, па се ту онда пуца у славу Српства [...] Све се то чини и по други мести, ал’ овде је то занимљиво што се све збива у средини Мађарске, где Срби у сразмеру броја према осталим готово ишчежавају. Ко му је дирнуо у цркву, у обичаје, тај му је дирнуо у живот.“¹³⁴

¹³³ Јаков Игњатовић, *Мемоари I*, стр. 41–45.

¹³⁴ Јаков Игњатовић, *Мемоари I*, стр. 47–48. На слику света и на атмосферу у Сентандреји, Будиму, Пешти, оживљену у *Мемоарима* неодољиво подсећа запис о Србима у Темишвару из *Коментара* Милоша Црњанског: „Али, поред тог Темишвара, мађарских племића, пролетера и металаца, постојао је и један други Темишвар, коме је моја породица и душом и телом припадала, тада. То је био Темишвар Срба, остатака, варош стара, умирућа, фанатична, верска. Дијаспора, као и Темишвар Јевреја. Тај Темишвар био је срастао са Темишварем туђинаца, као два сијамска близанца, али окренута леђима [...] У том Темишвару бранила се свака српска кућа, као барикада [...] Сва је српска сиротиња била за одбрану наших права, наших статута, наших привилегија. А ренегата је било само међу имућнима [...] О празнику Ускрса, Темишваром је обилазила, о поноћи, литија. Као нека ноћна стража Рембранта, Темишварци су носили црквено небо, са свећама, на рукама сенатора, фишкала, зеленаша, занатлија, калфи, трговаца и шегрта [...] О поноћи, кад би

Србима вера служи као дистинкција којом потврђују своју особеност, њоме се одликују у средини која им није склона, црпећи упориште идентитета из енергије разликовања. У многонационалној заједници вера постаје извор супериорности и поноса, имајући за последицу немешање са осталима. Као знак распознавања и фактор обједињења у условима расејаности, православље изједначено са Српством добија изразито парадни, вербални и симболички карактер и постаје залог неприлагодљивости, а тиме и очувања традиционалних образаца. Игњатовић наводи више праваца у којима се кретала државотворна идеја народа коме се „много обећало, мало испунило“, од наде у повратак у српске земље, до крајности изражене сеобом у Русију¹³⁵, налазећи у њеној осујећености стални извор српског незадовољства. „Неиспуњена жеља“ Срба „од Косова незадовољних“ и изложених туђинском притиску, прераста у озлојеђеност: „Та је озлојеђеност у вези са стародавном прошлости, обележена вечитим незадовољством и жудњом за изгубљеним благом. Коренити би лек био остварење те жудње, што опет од судбине зависи. Ту су и клице шовинизма, но то не спада амо.“¹³⁶ Сигурношћу поузданог тумача, Игњатовић разјашњава позицију у којој су Срби дочекали буђење националног романтизма и револуцију, обузети трагањем за „изгубљеним благом“ и надом у обнову, спремни да колективном сећању и остварењу легенде о слави и јединству принесу сваку жртву. У условима живота ван матице, процес профилисања нације поклапа се са профилисањем национализма, који је у судару са светом и глобалним наднационалним појавама дуго и перфидно спутаван, са тенденцијом гашења. Као прекретницу после које долази до слабљења колективног националног духа и етничког потенцијала Игњатовић види доба после револуције.

литија обилазила, пред црквом је био постројен батаљон да парада буде што већа. Тај батаљон је завршавао литију плотуном.“ (Милош Црњански, *Лирика Итаке и Коментари*, Штампар Макарије, Београд, 2008, стр. 107–108).

¹³⁵ „Но онај пут, што српски дух поднети није могао, показан је негативним начином под Маријом Терезијом, са – пресељењем у Русију“ (Јаков Игњатовић, *Мемоари I*, стр. 44).

¹³⁶ Јаков Игњатовић, *Мемоари, монографије, биографије*, стр. 400.

4.2. Историјска фикција

Осим што је своје погледе на историју обзнанио у студијама и чланцима, Игњатовић се током читавог живота бавио историјском фикцијом, прикључивши се на тај начин великом броју српских књижевника који су се огледали у једном од најпопуларнијих прозних жанрова XIX века – историјском роману.¹³⁷ Својим првим романом, *Ђурађ Бранковић*, чије објављивање започиње у *Летопису* 1855. године, он и улази у књижевност као писац имагинативне литературе, остајући веран претакању историје у уметничку форму током читавог живота. Након Видаковићевог и видаковићевског романа, већ од савременика сматраног изданком „дуговековне традиције псеудоисторијског романа“, појављује се Игњатовић као родоначелник и уједно најплоднији наш писац историјског романа XIX века.¹³⁸ За пишчева живота његови историјски романи и приповетке, који потврђују да је, као што је са поносом говорио, ђак Сарајлијин и народних песама¹³⁹, али и раније романсијерске традиције, донели су му славу међу савременицима и били једнако популарни и читани као и реалистичка дела. Век који је уследио утемељио је у српској књижевној историографији место Јакова Игњатовића као првог српског реалисте и творца социјалног романа са темом из савременог живота, док је историјска фикција у процесу критичког ишчитавања претрпела негативне критике и пала у заборав, махом оцењена као слаба и „потпуно неуспела“.¹⁴⁰

¹³⁷ У литератури о Јакову Игњатовићу налазимо различито жанровско одређење већине његових фикционалних дела историјске тематике: дела мањег опсега (*Манзор и Цемила*, *Крв за род*, *Краљевска снаха*, *Дели-Бакић*) неки тумачи сврставају у историјске романе (Јован Деретић), док их други сматрају романтичарско-историјским приповеткама (Бошко Новаковић, Живојин Бошков и други). Судајући по опсегу догађаја и броју ликова, сматрамо да је реч о краћим романима, а не о приповеткама. У романтичарско-историјске приповетке могу се убројити само *Аран* и *Персијан* и *Један слепац*.

¹³⁸ Јован Деретић, *Српски роман 1800–1950*, *Нолит*, Београд, 1981, стр. 94–95.

¹³⁹ Живојин Бошков, „Живот и рад Јакова Игњатовића“, стр. 29.

¹⁴⁰ Негативно су је оценили најпре Светислав Вуловић и Јован Скерлић, а после њих и остали тумачи Игњатовићевог дела. Међу савременим критичким освртима на овај део Игњатовићевог стваралаштва издавамо као репрезентативан став Љубише Јеремића: „Међутим, као што је одавно утврђено, Игњатовићеви историјски романи [...] као и његове приповетке, [...] не само што су потпуно неуспели него су и писани у духу старијег псеудоисторијског романа: или као примитивно препричавање историјских чињеница на ниском нивоу постојећих историјских сазнања, или као низање пустоловина растављених љубавника или сродника. У оба случаја одвећ видљива сврха је била у одржавању патриотско-хероизоване, националног традицијом освештане представе о некадашњој историјској величини. Или, једноставније речено, Игњатовић је у овом жанру просто понављао клишетиране црте онаквог романа какав је у српску књижевност увео

Својим књижевним радом писац је током целог живота остао доследан двама моделима романа које је именовао у чланку „Поглед на књижество“ још 1857. године: социјалном и историјском. Како су увођење националних јунака и националне историје били један од главних разлога Видаковићеве популарности, а њихова историјска неуверљивост главни предмет спора са савременицима¹⁴¹, Игњатовић, у односу на остварена уметничка и критичка сазнања већ одомаћена у српском књижевном животу, профилише даље српски роман. Он задржава историју као предмет који се налази у средишту националног живота епохе и који српска публика преферира, доводи је у центар пажње, а за главне ликове узима историјске јунаке, дајући тако Србину „српски залогај“, што је оваплоћење његове концепције националне књижевности. Предмету приступа, како сам каже, на поетски, а не на критички начин¹⁴², што резултира тоном узвишене националне романтичарске патетике и присуством сентименталистичких образаца. Тако заснован историјски роман ипак је у извесној мери наследник старијег типа романа чији су рецидиви остали његово трајно обележје: повремено активирање љубавне фабуле са растављеним љубавницима у центру заплета, везаност за феудално доба и елементи витешке етике, дидактичност и морализам, подела света дела и јунака на позитивне и негативне. Наведени елементи указују на закључак изведен у књижевној историји да жанр који се појавио средином века није припадао типу савременог европског историјског романа „скотовског типа“, већ је био модификација врсте омиљене у српској књижевности прве половине столећа са Видаковићем као главним представником.¹⁴³

И поред тога што резултате раног српског историјског романа, на чијем почетку се налази Игњатовић, оцењује као уметнички неуспех, Јован Деретић истиче да се у његовом делу одиграо за српску књижевност значајан моменат интеграције историје у роман и прелазак са препричавања на романсирање историје.¹⁴⁴ Модел и домети развоја српског историјског романа XIX века, осим што су били условљени естетским чињеницама: одсуством романескне традиције

његов претходник Милован Видаковић“ (Љубиша Јеремић, *Трагички видови старијег српског романа*, Књижевна заједница Новог Сада : Институт за теорију књижевности и уметности, Нови Сад : Београд, 1987, стр. 53.

¹⁴¹ Јован Деретић, *Српски роман 1800–1950*, стр. 70.

¹⁴² Јаков Игњатовић, „Поглед на књижество“, *О књижевности*, стр. 49.

¹⁴³ О томе: Јован Деретић, *Српски роман 1800–1950*, стр. 94.

¹⁴⁴ Јован Деретић, *Српски роман 1800–1950*, стр. 94.

и видаковићевским обрасцем, одређени су у великој мери и друштвенополитичким националним тренутком који је подразумевао потребу за обликом романа чија би структура у пуној мери одговарала „самоодбрамбеној свести“ и давала израз водећим националним, а и књижевним идејама омладинског доба.¹⁴⁵ У пресеку ових естетских и емпиријских чињеница формиран је средином века тип романа, тематски одређен као историјски, али који је истовремено по тону и тенденцији био и „романтично-патриотски“.¹⁴⁶ Родољубиви тон који је био редовна али ипак пратећа појава старијег модела, код Игњатовића је појачан до максимума, са намером да „народ у својој красној прошлости ужива, и дух му не само не клоне, него му се јошт већма уздиже“.¹⁴⁷ У том погледу писац је био надахнут атмосфером националног романтизма, народном епиком, и сећањем на славно доба српске историје, као и великим утицајем песничке хероике Симе Милутиновића. Игњатовићева историјска фикција, као и његова историозофска мисао, под утицајем су духа омладинске епохе и владајућих идеја које су запремиле различите књижевне облике. Зато овај део његовог стваралаштва, осим у контексту развоја српског романа, ваља посматрати у кругу других врста националне књижевности које су за предмет узимале уметничку обраду српске историје. Колико год да се у свом романсијерском поступку писац ослањао на претходнике, исто тако је морао бити под идејним и поетичким утицајем историјске драме и пева који су бујали у националној књижевности. Сарајлијини епови и драме са темама из националне историје, рачунајући и једну од најранијих уметничких обрада косовске катастрофе (*Трагедија Обилић*), Његошев драмски спев, косовски еп *Лазарица*

¹⁴⁵ „У духу романтизма, исто онако као што су немачки романтичари идеализовали стару Германију и Теутонију, као што су чешки и словачки романтичари идеализовали старо, претхришћанско словенство — и српски романтичарски омладинци почињу идеализовати српску прошлост, српску историју, коју, по речима Ламартина, 'треба певати а не писати' и која је 'песма што још није готова'. Они схватају историју као и немачка историјска хајделбершка школа: да је њен задатак да диже национални понос. Историјско осећање било је увек врло живо код Срба, народна поезија сачувала је све успомене на прошлост, и нови нараштај сав се окренуо слављењу историјске прошлости, налазећи у њој не само утехе за садашњост но и снаге за борбе у садашњости и вере у бољу народну будућност“ (Јован Скерлић, *Историја нове српске књижевности*, Романтизам, http://www.antologijasrpskeknjizevnosti.rs/ASK_SR_AzbucnikPisaca.aspx

¹⁴⁶ Димитрије Вученов, „Јаков Игњатовић и модел српског романа“, *Трагом епохе реализма*, Багдала, Крушевац, 1981, стр. 136, 137.

¹⁴⁷ Јаков Игњатовић, „Поглед на књижество“, *О књижевности*, стр. 49. Опширније смо разматрали Игњатовићеве теоријске исказе о роману говорећи о његовој поетици, овде само резимирамо поједине пишчеве ставове ради поређења са његовом романсијерском праксом.

Јоксима Новића Оточанина објављен 1847. године, који је „својом популарношћу надмашио сва дела из те године“ (!) и читав низ спева са темом из националне историје који су уследили, писани „стихом и техником наше народне песме“¹⁴⁸, представљају живо окружење Игњатовићевих романа. Главне претпоставке свих ових дела биле су национална историја и култ народне традиције, док је тон свима њима давао родољубиви занос. Игњатовић је одабрао прозни израз, сматрајући, како каже у *Мемоарима*, да еп народ сам себи пише, дакле, да је у основи усмена творевина, свестан да природа његовог талента тежи већој прозној форми, а не поезији.

Романтичне херојско-патриотске представе обликовале су и ограничиле домете Игњатовићевог историјског романа. Херојски етос одређен визијом света јуначких песама и писане традиције, са поделом на јунаке и издајнике, хајдуке и потурице, племените и подле калуђере, у романескној обради није могао дати врхунске уметничке резултате. Због наведених особина не сматрамо да се *Ђурађ Бранковић* може, „по садржини, уметничком поступку, по начину посматрања, приказивању и расуђивању, по цртању карактера, морала и менталитета историјских личности“, сматрати реалистичким романом.¹⁴⁹ Пишчев критички однос према историјским личностима не значи да су у роману спроведени реалистички поступци. Одступање од епских биографија јунака и дистанцирање од усмене традиције као грађе за историјски роман није аутоматски довело до уметничких ефеката, мада указује на намеру објективности и на уметничку слободу писца да јунака обликује према потребама фикције и према сопственом тумачењу историје, што је за Игњатовића био двосекли мач. Међутим, и поред свих у критичкој мисли уочених мањкавости, мишљења смо да је овај део Игњатовићевог опуса занимљива књижевноисторијска појава која није довољно истражена. Тако Бошков, чији се став изразито разликује од наведених, доказује да су Скерлић и Вуловић, пишући о *Ђурађу Бранковићу*, првом, највећем и најзначајнијем делу Игњатовићеве историјске прозе, имали у виду и познавали само прву од пет књига овог романа.¹⁵⁰ Јеремић такође говори о њему као о делу

¹⁴⁸ Јован Деретић, *Историја српске књижевности*, Требник, Београд, 1996, стр. 222; по речима Јована Скерлића, *Лазарица* је била популарнија од *Горског вијенца* и учена напамет.

¹⁴⁹ Живојин Бошков, „Први роман Јакова Игњатовића“, предговор у: Јаков Игњатовић, *Ђурађ Бранковић*, Матица српска : Јединство, Нови Сад : Приштина, 1987, стр. 173.

¹⁵⁰ Живојин Бошков, „Први роман Јакова Игњатовића“, стр. 182–185.

из раног периода, заједно са Деретићем сматра га незавршеним, иако је познато да је овај роман Игњатовић писао и допуњавао током три деценије, до пред крај живота, када га је завршио у пет књига, као и то да су крај треће и последње две књиге остале у рукопису и изгубљене, док су прве две и почетак треће први пут обједињене у јубиларном издању сабраних дела 1987. године. Није без значаја да ли је писац одустао од довршавања романа или је он делимично изгубљен јер прва претпоставка указује на уметничку немоћ или на дистанцирање писца од тог дела, што са Игњатовићем није био случај, напротив. То што писац није никада одустао од овог романа, већ је на њему радио дуже него на ма којем свом делу, указује да је ово и друга слична дела сматрао једнако важним сегментом свога стваралаштва и књижевним моделом неопходним у српској књижевности, те да до краја остаје веран концепцији о два модела српског романа: из историје и из савременог живота.¹⁵¹

Мада се Игњатовићу као и Видаковићу, премда у много мањој мери, може замерити нетачно приказивање историје и анахроност ликова који некада више личе на пишчеве савременике него на људе средњег века, и немоћ да се уметничком концепцијом одупре историјском диктату, морамо имати у виду да Игњатовићево време није имало поуздане и јасне представе о средњем веку, те да га није могло уметнички аутентично обликовати (што нашем писцу очигледно није био проблем са савременим друштвом). Његов историјски роман, неминовна али ипак значајна фаза у развоју овог жанра у српској књижевности, обликован је под дејством специфичног културнополитичког миљеа чији је израз постао. Због свега реченог сматрамо да Игњатовићевој историјској прози треба изнова приступити и испитати њено место у књижевној продукцији епохе, утврдити мисаоне и стилске квалитете којих, упркос евидентним манама романсијерских почетака, има, као и то да писац не „понавља клишетиране црте“ Видаковићеве прозе, иако су у овом делу опуса сличности са првим српским романсијером највеће и најочитије, већ на нови начин приступа грађи и наглашава другачије идејне тенденције, уводећи ипак нови тип романа у српску књижевност. Најпре, дела двојице писаца у типолошком погледу показују велике разлике: Видаковићев роман је псеудоисторијски авантуристичко-моралистички, а Игњатовићев

¹⁵¹ Димитрије Вученов, „Јаков Игњатовић и модел српског романа“, стр. 144–145.

историјски национално-моралистички, у њему се писац држи историјских сазнања и представа свога времена и ставља их у први план. Игњатовић несумњиво ствара у духу „моралне повести“, како је своје романи називао Видаковић, као што и читаво његово дело задржава тај доситејевски етичко-дидактички правац, али његова књижевност није усмерена ка општељудском поправљању карактера и заговарању врлине, већ има за циљ националнополитичке ефекте. Национална ангажованост и тенденциозност удаљавају га од Видаковића и Стерије, а приближавају романтичарској прози и поезији историјске тематике, због чега је у време бујања националног романтизма и сматран водећим писцем. Поред тога, у свету Игњатовићевог историјског романа постоји као и у ранијем роману схематизована подела на добро и зло, на позитивне и негативне јунаке, али је она извршена на национално-херојској, а не на приватно-етичкој парадигми, зато нема ни трага „прозаичној грађанској просечности“¹⁵² Видаковићевих романа, нити добро неминовно побеђује. Напротив, књижевна стварност је постављена у активистички патетично-херојски оквир, принципи освете и борбе („као и наши стари, за крст часни и слободу златну“¹⁵³) не воде наивном и упрошћеном тријумфу врлине унутар света дела, већ тријумфу трансценденције, у коју је уведен појам нације, над земаљским злом оличеним у непријатељу, узурпатору слободе и издајнику. У Игњатовићевом делу је први пут у српском роману уобличена у духу традиције и књижевности религиозно-етички заснована доктрина праведног одбрамбеног рата (*justum bellum*) за слободу, веру и народ. Омиљена фигура Игњатовићеве историјске фикције јесте ратник, најчешће антитурски борац који ће „кад устреба, весело крв за род пролити“, а не приватно биће које остварује своју малу, личну љубавну или породичну срећу.¹⁵⁴ Он је најчешће великаш или хајдук који свој живот сатира по српским горама и угарским ратиштима, светећи Косово и српске жртве, борећи се против надмоћног непријатеља за неизвесну слободу и остављајући Српству „диван пород, сјеме јунаштва“. Друга важна фигура јесте идеални владар заштитник народа, фактор кохезије и континуитета. Игњатовићев идеал је близак епском, Сарајлијиним и

¹⁵² Јован Деретић, *Српски роман 1800–1950*, стр. 70.

¹⁵³ Јаков Игњатовић, „Дели Бакић“, *Романтичарско-историјске приповетке*, Матица српска : Јединство, Нови Сад : Приштина, 1988, стр. 365.

¹⁵⁴ Јаков Игњатовић, „Крв за род“, *Романтичарско-историјске приповетке*, стр. 149.

Његошевом идеалу „дивне жртве“ (мото „крв за род“ његова је варијанта исте херојске етике), фаворизације смрти над животом и љубавном срећом, а свакако нема ништа заједничко са светом грађанске просечности из старијег типа српског романа. У светлости тих сазнања уочено одсуство трагичког виђења у Игњатовићевом историјском роману¹⁵⁵ последица је управо епског етоса који суверено влада наративном структуром: његов јунак се бори и страда, али сврховито и вољно, као антитурски борац, испуњавајући на тај начин пуноћу херојске егзистенције увек осврнуте ка трансценденцији.

Иако писац у *Манзору и Цемили* и *Крви за род* још увек задржава окосницу љубавне фабуле обавезну у старијем типу романа, са причом о растављеним љубавницима који се после разних перипетија и искушења проналазе, историјска збивања и у њима избијају у први план и потискују их. Радња није првенствено дефинисана љубавном или каквом другом, већ историјском мотивацијом, јунаци нису заточеници никаквих чудовишних, судбинских или природних, већ историјских околности: Цемила је заробљена Српкиња из породице Бакић која после пада Београда доспева у харем султана Сулејмана, Манзор је Арапин из подручја које су Турци покорили; Анђелија, кћи сарајевског свештеника, доспева у харем потурчењака Осман-аге Фазликовића који учествује у походу на Угарску, Војно Радић одведен је силом као турски војник на ратиште у Арабистану и потурчен, а враћа се у Босну са Сулејмановом војском која се припрема за поход на Угарску, учествује у Мохачкој бици и гине у одбрани града Јегре. Напоредно са љубавним заплетом развија се историјска прича која прати судбину српског народа у XVI веку: о преласку породице Бакић у Угарску и њиховој борби против Турака; о учешћу српских војника на угарским ратиштима, о паду Београда и о турском харању Срема итд. Колико год да су ове паралеле са српском повешћу уметнички наивно и на спољашњи начин уведене у историјска збивања, указују на еволуцију коју је прошао један књижевни жанр у више од тридесет година Игњатовићевог рада на њему.¹⁵⁶ За разлику од романа *Манзор и Цемила* у коме

¹⁵⁵ Љубиша Јеремић, *Трагички видови старијег српског романа*, стр. 54.

¹⁵⁶ „Историјско и романескно јављају се у њему (српском историјском роману XIX века – *коментар наш*) не у јединству и стопљености, него као полови који се међусобно супротстављају [...] Осећа се да један од два елемента преовлађује над другим, тежи да истисне други из романа, тако да у неким имамо роман, док у другима имамо историје, али немамо фабуле, немамо романа“ (Јован Деретић, *Српски роман*, стр. 97).

љубавна прича има почетак, ток и срећан крај и тече паралелно са радњом која прати ослободилачку борбу у Србији, у *Крви за род* очигледна је доминација херојског и историјског над сентименталним и приватним, услед чега долази до гашења сентименталне фабуле херојском: двоје младих Срба насилно је растављено тако што младић доспева у турску војску, а девојка у харем; када се поново састану, заклињу се да ће се до смрти светити душманима за уништену младост, да ће живети „за род, веру и освету“ и турском крвљу спрати са себе учињену им срамоту; тако и буде – он гине борећи се у угарској војсци против Турака, а она се освети паши који је отео и увео у харем, после чега и сама страда.

Док у наведеним делима Игњатовић још увек тежи да измири две тенденције старијег српског романа које су у књижевној историографији назване романтичном повешћу и романсираном хроником, у осталим историјским романима (*Ђурађ Бранковић*, *Краљевска снаха*, *Дели-Бакић*) нема паралелне фабуле, повест суверено мотивише јунаке и предводи збивања. У досадашњој критичкој мисли уочено је да писац не успева да обузда историјски императив чија жртва постају и његови јунаци и уметничко ткиво романа¹⁵⁷, али није запажено да Игњатовићев циљ у роману није историјска хронологија већ карактер, идеја и слика. Посебно место заузима роман *Краљевска снаха* смештен у срећно доба краља Уроша и његових синова Драгутина и Милутина, са епизодом о Драгутиновој борби против оца за власт. Роман осим тога осликава суморну атмосферу византијског царства друге половине XIII века, турског надирања, папског притиска и унутрашњег растакања. Читав роман саздан је на контрасту залазеће, престареле Византије „у трулежу“, коју „дрвоточина једе“, и младог, бодрог српског краљевства. Уз идеализовану слику српске средњовековне државе и владара, у структури се запајају елементи легенде и житијне књижевности. Живот, а посебно смрт чланова владарске породице (Урош, Јелена, синови Драгутин, Милутин, снаха Катарина Куманка) уведене су канонизоване хришћанске представе култа Немањића, којем се писац стилски и приближава на крају романа.¹⁵⁸ У овом роману осећа се најјачи уплив средњовековне поезике и

¹⁵⁷ Више о томе: Светислав Вуловић, „Уметничка приповетка у најновијој српској књижевности“, *О књижевности и језику I*, Матица српска : СКЗ, Нови Сад : Београд, 1972; Јован Деретић, *Српски роман*, стр. 96–99.

¹⁵⁸ Једно од таквих места јесте слика Уроша на мртвачком одру („Кад тамо стигоше, краљ већ дао Богу душу, прекрштених руку лежи на самртном одру. Беле власи раздељене спустиле су се по

топике, чак и стилских средстава остварен у Игњатовићевом историјском роману.¹⁵⁹

4.2.1. *Civitas Dei*

У *Краљевској снахи* налазимо визију земаљског раја која се већ одомаћила у српском роману преко дела Атанасија Стојковића, а потом и Милована Видаковића. Али Игњатовићев рај је државно-правно устројен, то је добром владавином и законом дефинисана српска држава, а не идилични оквир за малу људску срећу. Роман подсећа на продужени историјски есеј у романсијерској обради пренесен у форму дијалога-полемике, беседе и нараторског коментара у славу врлине српског духа, богатства, уређености државе и краљева који владају у срећна немањићка времена.¹⁶⁰ Иницијалну фабулу о доласку византијске принцезе у Србију увео је писац као заматак могућег сентименталног заплета, али га свесно није искористио. Милутин и византијска принцеза не реализују емотивну ни брачну везу и поред њених отворених симпатија – приватна сфера је у потпуности подређена јавној, националној, што и јесте пишчев идеал и опште место. Аспекти ликова преузети из витешког романа (Милутин–вitez и принцеза–госпа) бивају потиснути у позадину, док у први план избија династички и национални интерес (Милутин–краљевић): „Син сам краља јуначког народа, и њему се повиновати морам. Мој те род не љуби [...] Служим земљу, она је мени господар. Наћи ћеш близу Босфора њежне јунаке, као што си ти, царевећко, који не траже борбе, а ја сваки педаљ земље морам бранити, и још што је наше, морам проширивати.“ Витешки роман као наследник епа означио је, када се појавио у европским

раменима, сребрна брада покрива му прси, а часни крст на њима почива. Прави светитељ.“), или опис Драгутиновог замонашења и смрти („Драгутину није то доста за испаштање греха, већ скида краљевско одело и облачи се у најтврђе пустињачко руво [...] Бодљикави кострет навлачи на се, да оштрина длака удобност замени [...] ископао си ров, и у њ бацио трње и шиљасто камење да му је легало мучно; и тако ту лежећи молио се Богу, био се у прси, испаштајући тешки грех којим се о свог родитеља огрешо [...] Наскоро Драгутин осети да му се смрт приближује, сазва калуђере да му још живом одрже опело; он још при свести чује појање, те помолив се Богу, умре! [...] Земни остаци покојника пренесени су доцније у манастир Ђурђеви ступови и народ га призна за свеца“). (Јаков Игњатовић, „Краљевска снаха“, *Романтичарско-историјске приповетке*, стр. 344, 346).

¹⁵⁹ Исти утицај уочен је и у роману *Ђурађ Бранковић* на разним плановима. Више о томе: Милунка Митић, „Извесни елементи средњовековне поетике у историјском роману *Ђурађ Бранковић* Јакова Игњатовића“, Зборник Матице српске за књижевност и језик: Јаков Игњатовић, књига тридесет осма, свеска прва, Матица српска, Нови Сад, 1990, стр. 43-50.

¹⁶⁰ Полемика о православљу и римокатолицизму коју води српско свештенство и властела са католичким изасланицима рађена је по принципу теолошких полемика, са осетним утицајем расправе са тројезичницима о богослужбеном језику из *Житија Св. Ђирила*.

књижевностима, прелазак са колективног и националног плана на приватни и интимни, али није могао, осим у бледим траговима, заживети у српској култури јер се у њој све до пред крај XVIII века овај прелазак није одиграо. Тако је принцезино свадбено путовање, са обиласком Хиландара¹⁶¹, послужило писцу као повод за путописно извештавање о српским пределима и култури.

Трајно обележје овог дела Игњатовићевог опуса остаје национална идеја која у романима из шездесетих година (*Манзор и Цемила*, *Крв за род*), у време процвата романтизма и профилисања српске нације, доживљава катарзу и поприма обележја изразите националне патетике. То је доба Игњатовићево највеће политичке и књижевне популарности када су настајали и чланци о Душану и Црногорству, писани у истом тону апологије слободе и Српства. На временској скали пре и после тога национална патетика слаби, али је његов роман и даље ангажован и задржава романтично-патриотска обележја, остајући у највећој мери идејно кохерентан са нефикционалним делима историјске тематке. У Игњатовићевој историјској фикцији, као и у нефикционалним делима, јављају се и мотивски стално варирају две димензије прошлости: „слава и пад српске државе“, као два пола која се међусобно огледају и емотивно појачавају. Дубина пада буди сећање на славу и изазива кајање, сећање на величину славе буди наду као котву спасења. На антитезама и њиховом укрштању, Игњатовићевом омиљеном уметничком средству (слава – пад, некада – сада), израста читава сложена творевина његове уметности. Две слике прошлости пројектују се у тренутку савремености кроз читав спектар емоција и спознаја (понос, самосвест, достојанство, туга, кајање, нада, снага) у којима писац види национални значај историјског романа „за општи спас“.

Историјском фикцијом Игњатовић је захватио „златно доба“ успона српске државе са краљем Урошем, Драгутином и Милутином (*Краљевска снаха*), време пропасти на Косову и покосовске агоније у доба владавине Ђурђа Бранковића (*Ђурађ Бранковић*), XVI век, пад Београда и Шапца, опсаду Срема и турско надирање у Мађарску (*Манзор и Цемила*, *Крв за род*, *Дели Бакић*) и предустаничко време у Србији, уочи Сече кнезова (*Један слепец*). Сва ова дела премрежена су

¹⁶¹ Забрану уласка жена на Свету Гору изрекао је 1046. године византијски цар Константин. Из фикције се не може закључити да ли Игњатовић не зна за овај податак или царску кћер сматра изузетком од правила.

истим идејама које чине мисаону подлогу фабуле, а које смо као доминантне запазили у *Мислима о српском народу*, краћим историјским чланцима и у студији *Мемоари, монографије, биографије*. Повремено су тако препознатљиве да изгледају као парафраза Игњатовићевог тумачења историје, посредована фигуром приповедача или ликова. Мотив неслоге великаша као узрока српског „пада“ који је одиграо кључну улогу у формирању косовског мита и био једна од најзначајнијих тачака српске националне и историјске мисли XIX века код Игњатовића је лајтмотив свих текстова историјске и националне тематике. Овај мотив праћен је и у његовој историјској фикцији темама о слепој судбини и случајности којој су властодршци предали српски народ, са којима смо се сусрели већ у *Мислима*.¹⁶² Игњатовићеви јунаци стално расуђују о прошлости, тако да је ова мисао варирана много пута, изричу је Срби и њихови непријатељи као опште и очигледно начело. У *Манзору и Цемили* и *Крви за род* добија библијску димензију сажету у речима пророка Осије које изговарају два свештена лица, монах Теофан и поп Лука: „Погибељ твоја од тебе, Израилу“, са поентом попа Луке: „Погибао наша од наши’ великаша.“¹⁶³ Том закључку као поенти увек претходи резоновање о српском отпадништву од вере и врлине као о узроку страдања: „Негдашња наша властела и војводе постадоше спахије, аге и бегови, па сад они над својом једнокрвном браћом турски јед изливају. Од наши’ црква праве цамије, плод нашег труда не даду нам уживати – неси ни дању ни ноћу са животом сигуран, па што је најгоре, жену од мужа, децу од недара материни’ отимају.“¹⁶⁴

Историјска фикција у односу на фикцију социјалних романа открива историјски континуитет Игњатовићеве мисли о неслози као трајном стању у коме живи српски народ.¹⁶⁵ Док је у нефикционалним делима њено порекло лоцирано у

¹⁶² Нпр. „Турци навалише, Маџари ослабише, а наши великаши изгубише у забуни и неслози памет и срце, те оставише народ слијепом судбини“ (Јаков Игњатовић, „Манзор и Цемила“, *Романтичарско-историјске приповетке*, стр. 83).

¹⁶³ Јаков Игњатовић, „Крв за род“, *Романтичарско-историјске приповетке*, стр. 142.

¹⁶⁴ Јаков Игњатовић, „Крв за род“, стр. 142.

¹⁶⁵ „Ове наше красне манастире зидали су наши побожни краљеви и цареви, а издржавао их је народ [...] Али они што живе од милостиње наших владалаца и народа, мисле да немају друге дужности до јести и пити, и каткад по коју молитву прочитати. Некада си видио сваке науке у манастиру, браћа се учила на смјерност. Сад нема ништа од тога; сад само влада себезналош, дволичност и улагивање. Сад један другога учи како ће пред свијетом казивати да су калуђери сиромашни, да слабо дохода имају, а овамо на земљи, на којој сто калуђера живе, могло би

сеоби из Азије, приликом које се изгубила свест о целовитости народа, у роману *Краљевска снаха* ова склоност названа је праотачким српским грехом, предачким злом од кога су Срби страдали већ у постојбини и које су донели из „Инђије, земље проклете“ као наслеђе кога се никад нису ослободили. Разумни цар, савладавши и победивши демона неслоге и зависти својом мудром владавином и сопственим примером, збачен са власти од сопственог сина, упозорава на ту опасност: „Чувајте се праотачких греха. Срби су амо дошли из Инђије, земље проклете [...] Тамо Југари – Срби – беху несретан народ, ма многобројан. Заразом се народ умали, он поче себи тражити боље пределе [...] Заразе нестале, али заоста друго зло – завист. Завист загриза жиле народа, тај праотачки грех свалио му се на душу. Први Немања не једаред је завист утукао, но клице јој није могао искинути. Где завист главе крунише, ту по народ нема спаса.“¹⁶⁶ Када занемаримо историјске произвољности, увиђамо да писац антиципира оно што се историјски већ догодило и о чему говори у другим историјским романима. Најзад, већ Урошевог сина Драгутина писац приказује у власти „праотачког греха“ зависти, када подлеже сплеткама и насилно свргава оца, али се он на крају романа искупљује покајањем и жртвом. Старозаветна пророчка идеја о „пропасти Израиља од себе самог“, од сопственог греха, проширена је у књижевној фикцији која обрађује време пада државе и ропства на Србе потурице, поткупљене калуђере итд. Иста мисао варирана је и у реалистичкој фикцији, активирана обично да значи неки облик напуштања националног обрасца, чиме Игњатовић успоставља мисаони континуитет, наглашавајући српске слабости као главни разлог националне катастрофе и највећу опасност по опстанак.

На овим и на бројним другим местима у историјским романима на снази је теолошка концепција историје, много израженија него у студијама. Историјски исходи у фиктивним делима у знатно већој мери и одлучујуће су схваћени као божија казна, чиме се Игњатовић приближава поимању историје какво налазимо код Рајића и у епским песмама. Осим што су на политичко-историјском плану неслога, властољубље и грабљивост учинили Србију лаким пленом освајача, на

поштено живјети десет хиљада других људи. Све то добро знају наши архипастири, али им није ни брига“ (Јаков Игњатовић, „Манзор и Џемила“, стр. 84, речи монаха Теофана).

¹⁶⁶ Јаков Игњатовић, „Краљевска снаха“, стр. 336.

теолошком плану Бог је допустио да Срби пропадну („Бог нас каштигује“¹⁶⁷). У најтежим тренуцима Игњатовићеви јунаци имају свест о томе „да је Божија воља била да народ толика бједа постигне.“¹⁶⁸ У историјским романима писац се појављује као заступник државно-теолошке идеје која се налази у основама српске државе и друштва. Потпуно у духу августиновског поимања државе као природне, али и божанске институције, Игњатовић сагледава српско царство као „*civitas Dei*“ које настаје и уздиже се по вољи божијој, захваљујући одабраним појединцима и врлој природи народа који је Бог заволео. Владавина таквом државом, насталом на јединству божанског и људског, није господарење и подређивање других себи, већ послушност и служење Богу и народу. Она је реализација божанске доброте и правде на историјском нивоу, зато настаје и траје са божијим благословом. Међутим, када се тај однос наруши злбом, славољубљем, властољубљем владајуће класе, када се престане владати у славу божију и власт се подреди сопственим страстима, нарушава се однос између Бога и државе, тј. државе као небеске (*civitas Dei*) и земаљске, емпиријске творевине (*civitas terrena*), односно Бога и човека, трансценденције и историје.¹⁶⁹ Тада наступа ропство које ће, по Аугустину, трајати до краја века, тј. до Страшног суда: „Земаљска држава неће вечно трајати, јер једном осуђена коначном казном, више неће бити држава.“¹⁷⁰ Као што блажени Аугустин ропство сматра последицом првобитног греха, за Игњатовића је српско ропство последица праотачког греха зависти и неслоге. Наш писац у историозофском расуђивању креће од народа као основне смислом и идентитетом оптерећене ћелије; свеједно чиме се бави, историјом, политиком, савременошћу, он је увек заглаван у феномен рода. Човек је код њега биће националне заједнице, његов појединачни пут посматран је увек у односу на колективни идентитет, његов положај у историји дефинисан је историјском путањом народа коме припада. У том погледу, национална припадност појављује се као предестинација највишег ранга, како у смислу наслеђа и традиције, тако и у погледу перспектива.

¹⁶⁷ Јаков Игњатовић, *Ђурађ Бранковић*, Матица српска : Јединство, Нови Сад : Приштина, 1987, стр. 314.

¹⁶⁸ Јаков Игњатовић, *Ђурађ Бранковић*, стр. 265.

¹⁶⁹ Дејан Д. Антић, *Теолошка концепција историје блаженог Августина*, у: 19. Годишњак Учитељског факултета у Врању, књига VI, 2015, <http://scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/1820-3396/2015/1820-33961506019A.pdf>

¹⁷⁰ Аурелије Аугустин, *Држава Божја*, ЦИД, Подгорица, 2004, стр. 587.

Много више него у студијама и есејима, у историјском роману Игњатовић се бави положајем и улогом цркве и уводи велики број ликова из црквеног живота (монаха, игумана, свештеника, владика, патријараха). Они се, као и остали ликови историјске фикције, могу сврстати у добре и зле, верне чуваре стада Христовог и задригле калуђере потказиваче посвећене „житејским попеченијима“. Први постају образац мудрости и добротe и носиоци пишчевих схватања и порука, а њихово резонување исказ највеће универзалности у делу. Њиховом улогом у највећој мери романијер остварује изразито религиозни квалитет историјске визије у романима. У роману *Краљевска снаха* налазимо идеални византијски модел односа између државе и цркве традиционално назван *симфонијом*, а који је немањихка држава баштинила од самих почетака.¹⁷¹ Намера конституисања *civitas Dei* налазила се у темељима српске средњовековне државе и огледа се у законодавству и посвећености српских владара цркви, задужбинарству, монашком животу и култовима владара, при чему Свети Сава и Стефан Немања, односно касније Стефан Првовенчани, представљају у пракси оличен модел симфоније. Сагледавајући српску историју са средњим веком као највишом тачком успона, Игњатовић се враћа овом идеалу као поузданом путу ка обнављању царства. Теолошко-политичка концепција коју заступа у историјској фикцији више но у ма ком другом делу опуса, присутна је у национално-политичком и књижевном животу Срба од формирања државе до савременог доба (у XX веку њен највећи поборник био је Свети Николај Велимировић који је византијски образац профилисао у правцу појма *теодула*, доживљавајући улогу српског народа и његовог владара као слугу божијих – гр. *теодул* – слуга божији).¹⁷² Визија органског јединства државе, цркве, владара и народа огледа се у етичко-религиозном кодексу изложеном у роману *Краљевска снаха*. Урошева држава осликана је као резултат божанске и људске сарадње, земља на коју се божија благодат штедро излива: „Краљ је богат и народ му је богат. Ретке две среће. Основ владе и снаге народне му је – рад, поштење, правда, јунаштво. То су четири стуба краљевства немањихког. Сав народ ради. Ратар у зноју лица дубоко оре

¹⁷¹ Учење о симфонији Свети Сава је унео у свој *Номоканон (Крмчија)* преводом најзначајнијих одломака из *Новела* и *Кодекса* цара Јустинијана, у којима је симфонија формулисана.

¹⁷² Видети у: Владика Николај Велимировић, „Српски народ као теодул“, *Сабрана дела*, књига V, Манастир Св. Николаја Соко, Шабац, 2014.

своју земљу да из њезиног сока измами обилат плод [...] Земља је била плодна, паше тусте, брзи коњи, вџи гојни. Војник се ведбао у јуначкој игри, да сачува и прошири домовину, – био је у боју жесток, у победи милосрдан. Правда се подједнако делила. Родитељ и старији поштован, млађи цењен. Брат брату није завидио, помагао му сваком приликом, друг друга и обитељи му част срамом никад не оскврни. Нико туђе не зажели. У домовини све мирно – душману Србин страшан. То је било златно доба Немањино.¹⁷³ Таква држава за Игњатовића је истовремено изгубљени земаљски рај и идеал који нација треба да има за циљ ка коме тежи у годинама и вековима ропства и прогонства, „док се Србин не препороди или не пропадне“.¹⁷⁴ Јер, за разлику од Аугустина, српска култура и њен експонент Јаков Игњатовић, као што смо раније рекли, верују у земаљски препород до кога ће доћи када Срби поново буду сложни.¹⁷⁵ Међутим, Игњатовић види грех отаца како се обнавља у делима потомака, што значи да нема услова да се оконча казна божија над Србима. Читава његова књижевна и историозофска мисао и јесу усмерене ка освешћивању и обуздавању грехова који воде денационализацији и спречавају повратак у стање хармоније, у томе он види васпитну и исцелитељску улогу књижевника. На тај начин разумевајући смисао повесних збивања, Игњатовић се приближава Аугустиновој филозофији историје у којој је читава повест схваћена као целина у односу на коју издвојена збивања добијају право, у суштини теолошко значење.

Иако је Игњатовић био противник аустријског апсолутизма и показивао током више деценија антиаустријско расположење, сматрајући да Срби своју будућност не треба да вежу за политику бечког двора, у историозофским разматрањима српске прошлости и будућности он заступа монархистичке и централистичке ставове. Његово истицање значаја личности у историји води такође у том смеру. Мада се у држави у којој је провео живот нашао у условима слабљења монархије и централистичке власти, он је уређење идеалне срске државе видео искључиво у централизованом, чврстом систему на челу са

¹⁷³ Јаков Игњатовић, „Краљевска снаха“, стр. 269.

¹⁷⁴ Јаков Игњатовић, „Манзор и Џемила“, стр. 44.

¹⁷⁵ Такву поруку у Игњатовићевом роману Србима шаљу чак и непријатељски војници. „Турцима Алах помаже, јер су сложни, а ви сте били несложни, па је већ у књизи судбине написано било да морате подлећи. Ако кадгод дође вријеме да ваши унуци буду сложни, судбина ће се преокренути“ (Јаков Игњатовић, „Манзор и Џемила“, стр. 75).

владаром кога ће будућност изнедрити као најснажнију личност, гаранцију јединства, традиције и континуитета, као што су то у прошлости били Немања, Урош, Милутин, Душан, Лазар и други. Као и читава теолошка концепција, и Игњатовићево схватање државе засновано је на етичком принципу: огрешење о Добро и Правду (чији узрок и сврха у теолошком исходу јесте Бог) разлог је пропасти, политички напредак народа не може се остварити на греху. Зато личности владара и властеле непрестано доводи пред етички суд и гради њихове моралне портрете.

Народ, који смо назвали скривеним јунаком Игњатовићевих нефикционалних дела, присутан је и у романима као колективни лик и јунак српске катастрофе. Речи које изговара Павле Бакић сажимају и пишчев став: „Тешко народу.“ У романима срећемо бројне, развијене и често до натурализма доведене слике ратних разарања и страдања међу којима се истиче опис пада Београда. Међутим, национална катастрофа као предмет обраде које се држао у историјском роману није довела до димензије трагичног као уметничког квалитета Игњатовићевог историјског романа у целини. Дешавало му се, као и многим другим писцима епохе, па и Сарајлији, на кога се у одабиру грађе и приступу донекле угледао, да пада у пуку фактографију у виду извештаја, у патетично проповедање и моралисање посредовано ликовима или колективном фигуром наратора.

И поред тога што естетски нису задобиле висок уметнички облик, колико год наивне а често и чињенички нетачне, Игњатовићеве историјске представе и схватања одраз су представа које су трајале у српској култури и биле модификоване у односу на потребе и сазнања једног времена. Већина има своје место у историји идеја Игњатовићеве епохе и српског народа током више векова, до савременог доба.

4.2.2. Јунаци историјских романа

Осим што су, као што смо рекли, сви ликови Игњатовићевих историјских романа сврстани у позитивне и негативне, деле се на две групе по још једном принципу: први су обликовани по прототипу стварних историјских личности и они су најчешће протагонисти, други су имагинарни, измишљени карактери који

попуњавају приповедачки простор, најчешће су то ликови слугу, калуђера, дворкиња, непријатеља... У карактеризацији јунака Игњатовић користи разноврсне поступке (физички опис, реч наратора, исказ самог јунака или ликова једних о другима), али се увек служи црно-белом техником, што резултира поделом на позитивне и негативне јунаке, тј. на заступнике и бранитеље правде и Српства, или на непријатеље, издајнике и отпаднике. Ликови нису приказани у развоју, већ као формиран и махом поједностављени стереотипни карактери, добри остају добри, а лоши су непоправљиво лоши (дворкиња интриганткиња, лаковерни слуга, богобојажљиви/поткупљиви калуђер, мудри епископ, острашћени Турчин, слепи гуслар заштитник слободе, невина девојка, амбициозни војвода, непријатељ-помагач итд.).¹⁷⁶ Док су имагинарни ликови, уведени да оживе и попуне историјску окосницу, посебно неубедљиви и бледи, најчешће мотивисани најосновнијим потребама радње, као што је давно закључено у критичкој мисли¹⁷⁷, историјски ликови су у принципу животијнији и разноврснији.

Са највише пажње и успеха градио је писац ликове у роману *Ђурађ Бранковић* у коме повремено успева да постигне рељефност историјских ликова, приказујући како се мењају и залазећи у психологију њихових врлина и страсти.¹⁷⁸ Како се у првом делу романа писац није бавио „судбином главног јунака него судбином српске државе“, што се у верликој мери може рећи и за читав роман, „улогу главног јунака у првој половини игра мисао [...] о међусобној борби грабљивих великаша о власт и распарчавању земље“, а роман се разбија на „полиптихон минијатура, на галерију малих портрета свих истакнутих наших великаша“ тога времена.¹⁷⁹ Историјска окосница и ликови властеле у роману онакви су каквим их је скицирао у *Мислима о српском народу*, са невеликим

¹⁷⁶ „Никакаква унутрашња нерешива супротност, никакав фаталан сукоб разнородних вредности не разједају тај старински, бајколики свет узоритих витезова, насилних и нељудских освајача, подлих издајника“ (Љубиша Јеремић, *Трагички видови старијег српског романа*, стр. 54).

¹⁷⁷ „Измишљена лица нису кадри да заинтересују ни карактером, ни радом, ни судбом својом, а измишљена факта и мотиви нису кадри да узму маха над хладним хронолошким низањем историских догађаја.“ (Светислав Вуловић, „Уметничка приповетка у најновијој српској књижевности“, *О књижевности и језику I*, Матица српска : Српска књижевна задруга, Нови Сад : Београд, 1972, стр. 391).

¹⁷⁸ Извесну промену, пад у грех братске мржње и неслоге коме следи искупљење, доживљава и краљ Драгутин у *Краљевској снахи*. Његов пад накратко ремети земаљски рај српског царства, након чега се покајањем поново успоставља хармонија.

¹⁷⁹ Живојин Бошков, „Први роман Јакова Игњатовића“, стр. 190

изменама, али је мотивација много развијенија. У првој књизи затичемо стање пометње непосредно после косовског пораза и тренутак када властела лични интерес претпоставља националном: Милица доноси пресудну одлуку да кћер да Бајазиту да може „лепо себи са ћерком господство осигурати“, али и стога што јој је јасно да са Вуком и Бајазитом као непријатељима неће моћи одржати власт Лазаревића; Марко Краљевић сматра својом обавезом да брани очевину, пристаје да буде турски вазал будући да не може одступити од права на очевину и подредити се власти ма ког српског великаша јер себи присваја бар једнако право да влада; Вук Бранковић себе сматра најснажнијим и најпозванијим да предводи Србе после Лазареве смрти, а мотивација свих претендената сажета је у његовој мисли: „Ту нема никаквог права наслеђија. Наслеђије је то пропало са оним буздованом који је младог цара Уроша убио“, и у речима војводе Љубовића: „Па и ко је био тај кнез Лазар? Није ли и он оружаном руком Вукашинове земље заузео, и по којем праву када је и Вукашин породицу имао, и то какву јошт.“¹⁸⁰ Преседан учињен једном, после Душанове смрти, постаје правило и даје за право да „свако себи дере“, како кажу у другој књизи деспотица Јерина и одметнути војвода Јеремија, владар Голупца. Најцрњи од свих негативних ликова у роману, наказан телом и душом, монах Харалампје, још један претендент по сваку цену, али на место патријарха или за турско господство и богатство, за које би се и потурчио, сумира то стање поентом која разрешава актере сваке одговорности: „Кад се пропада, нек пропада.“¹⁸¹ Писац и поред великих проблема и недостатака у композицији дела, успева да оживи покосовску атмосферу у којој нарушена династичност отвара врата многим претендентима који би да по сваку цену отму свој део царства ако већ не могу успоставити апсолутну власт.¹⁸²

Сам Ђурађ у роман улази са наслеђеном гордошћу и властољубљем предака (о томе у више наврата говори наратор и Ђурђева бака, кнегиња Милица) који ће га увести у борбу против деспота Стефана.¹⁸³ Тек пред крај прве књиге, када спозна турску дволичност и опасност по себе и народ од удруживања са

¹⁸⁰ Јаков Игњатовић, *Ђурађ Бранковић*, стр. 269 и 268. Тек касније Иларион Руварац доказује да Вукашин није убио Уроша Нејаког.

¹⁸¹ Јаков Игњатовић, *Ђурађ Бранковић*, стр. 442.

¹⁸² „Ја опет, зарјечем се мојим крсним именом светим Ђорђем, да ћу прије кућу запалити, и сви у њој да изгорјемо, негли што Ђурђу попустити“, речи су војводе Јаблановића (исто, стр. 412).

¹⁸³ „Његовом кривицом потоком је лила српска крв“ (исто, стр. 338).

њима против деспота, он се мења и каје. У другој књизи, искушан недаћама, Ђурађ успева да надиђе наследне предиспозиције, те од силника постаје покајник, од нападача заштитник српске државности који носи терет владавине у најтежа времена и своју судбину нераздвојно везује за судбину државе и народа, заклињући се да ће „до конца жизни народу живити, за њега све жртвовати“.¹⁸⁴ Деспотов лик је коначно уобличен у великом унутрашњем монологу после кога делује доследно, израста у идеалног Игњатовићевог владара и добија потенцијале трагичног јунака.¹⁸⁵ Велика његова пожртвованост и државничка упорност у роману су мотивисани као плод покајања и свести да је ранијим држањем наудио своме народу. Решеност да по сваку цену спасава оно што се спасти не може чини га великим и трагичним. Власт над издишућом државом за коју се сурово борио првенства ради, дарована му племенитошћу деспота Стефана, постаје осуда и казна божија: „Доиста, Бог ме покара што поста’ деспот.“¹⁸⁶ Као што смо навели, у традицији тумачења с правом се одриче димензија сложеног трагичког виђења у бајколиком и наивном свету Игњатовићевог историјског романа који не потресају никакве комплексне супротности и унутрашњи сукоби (Љубиша Јеремић), али лик деспота представља у извесној мери изузетак. Нажалост, можемо само претпоставити да је ове потенцијале писац даље развијао у изгубљеном делу романа. Својим изузетним карактером, достојанством и спремношћу на жртву Ђурађ плени Игњатовићеву пажњу. Као што се дивео Душану и другим Немањинима који су у срећнија времена уздигли царство, тако се дивео и Ђурђевој јуначком и достојанственом пропадању, првима због величине у победама, другом у снази којом је носио неминовност пада. Разлоге који су га навели да пише роман о њему и дивљење његовој личности најбоље је дефинисао сâм писац у *Мемоарима*: „Већ одавна две мисли ми у глави крстарише – *Слава и пад српске државе*. Славу је представљало доба Немањино, пад – бој косовски, откад почињу велика страдања народа српског. У том страдању главну улогу игра

¹⁸⁴ Јаков Игњатовић, *Ђурађ Бранковић*, стр. 381.

¹⁸⁵ „Сваког казна стигне [...] Ја сам грјешник, који своје гријехе признаје, а који признаје, тај је покајани грјешник [...] Ја сам покајник. Згрјешео сам се о сродној крви, о крви народа. У сну долазе ми Гргурови синови, слијепи, просе у ме милостиња. Огрјешео сам се о њих, ја сам крив њиховој слјепости [...] Искијаћу моје грјехе добротинством, борићу се уз народ ма против кога, све моје имање и ђецу даћу за слободу златну, које ни ја заправо уживао нијесам, јер је народ роб, а ђе је народ роб, ту није ни владар слободан“ (Јаков Игњатовић, *Ђурађ Бранковић*, стр. 388–389).

¹⁸⁶ Јаков Игњатовић, *Ђурађ Бранковић*, стр. 537.

Ђурађ Бранковић, тај дивни драматски карактер, у срећи и несрећи величанствен, а с њим се угаси последња луча слободе, независности државе српске. Задао сам себи сврху тог дивног јунака у форми историјског романа илустровати, да служи позном потомству за пример, за општи спас и корист како се снага људска жртвује.“¹⁸⁷

Иако је велики део романа остао у рукопису и изгубљен, Ђурађ је несумњиво најсложенији и најпотпунији лик Игњатовићеве историјске фикције. Без обзира на очите проблеме у уобличавању историје у романескну фабулу, при чему је прича сведена на неколико развијених епизода између којих аутор врши редукцију тако што сажето извештава или просто прескаче велике временске периоде, стално убрзавајући и успоравајући наратив, у питању је најбољи Игњатовићев историјски роман. За разлику од других романа у којима је романсирао краће временске периоде, мањи број догађаја и јунака, у овом је имао велику амбицију: да прикаже српску историју и њене актере током 70 година, од косовског пораза до смрти Ђурађевог (1456) и коначног пада Србије под турску власт (1459). Без намере поређења, запажамо да тако амбициозну концепцију историјског романа после Игњатовића налазимо тек у делу Иве Андрића и Добрице Ћосића. Структура књиге указује да пишчева намера није била приказивање једног историјског карактера, већ једног времена. Игњатовић је узео историју за главни предмет, као што је то пре њега чинио његов побратим, те је и он „више служио музи историје него поезије“, како је Миодраг Павловић закључио о Сарајлији.¹⁸⁸ Ипак, доминанта Игњатовићевог историјског романа није историјски податак, пука хронологија збивања, већ опет емоцијом прожето историјско промишљање, историја и фикција у служби националне спознаје. Могли бисмо рећи да је њихова спољашња тема историја а унутрашња родољубље и јунаштво. Изузев у *Краљевској снахи*, писац се држао концепције коју је изложио у „Погледу на књижевство“ да тема романа треба да буде национална катастрофа каквих је у српској историји пуно. Зашто Игњатовић сматра да писац треба да обрађује трагичне историјске догађаје, сазнајемо на другом месту: „Сваком народу мила је његова историја. Она у својој жалосној страни, истина, срце стеже ал’ поучава, и с тим будућности надежду даје [...]

¹⁸⁷ Јаков Игњатовић, *Мемоари II*, Матица српска : Јединство, Нови Сад : Приштина, 1989, стр. 171.

¹⁸⁸ Јован Деретић, *Историја српске књижевности*, Требник, Београд, 1996, стр. 221.

Уколико више има жалоснији' дана у старом животу српског народа, утолико дубљим осећањем опомињаће се сваки они сјајнији' дана у којима се састоји чест и слава народна."¹⁸⁹ Тако су у његовом највећем роману место нашли Косово, крушевачки двор, Смедерево, Голубац, Цариград, битка на Ровинама и друге велике битке у којима су српски великаши учествовали као турски вазали, а као ликови се појављују, осим значајних актера српске историје XIV и XV века, и султан Бајазит и други турски султани, Тамерлан, Жигмунд, чланови породице Палеолог итд. Грандиозност замисли указује на то да је романијер желео да начини синтезу историје и народне традиције, прошлости и савремености и отвори нове перспективе у националној епопеји какву је у делима најбољих европских писаца XIX века донео историјски роман. Но, нити је романијер нити српски историјски роман био на том нивоу да се испуне ова велика очекивања, изузев у појединостима.

4.2.3. Узроци неуспеха историјског романа

Потреба бурне националне епохе преведена на поетику жанра захтевала је мотивацију и ангажовање националних снага, да род „у својој красној прошлости ужива, и дух му не само не клоне, него му се јошт већма уздиже“, али се профилисани оптимизам сударио са свешћу о српској историји пуној „већи' и мањи' катастрофа“ и отворио у Игњатовићевом роману простор историјске празнине која је чекала да буде испуњена смислом.¹⁹⁰ Јер, требало је доказати да баш из трагичне српске историје има да произиђе очекивана светла српска будућност и промовисати жртву и страдање у национално пожељан образац који ће своје импликације остварити не у уметности, већ у животу. Поетичка кореспонденција нашег историјског романа тог доба са политичком стварношћу и јака веза која је постојала између националне стварности и књижевности, пројектовале су у жанр нужност величања идеала прошлости, доказивања српског духовног и херојског преимућства у напетом ишчекивању историјског разрешења српске судбине. Проблем Игњатовићевог неуспеха десио се на плану поетике јер, будући заснован на етосу јуначке песме, његов историјски роман није могао

¹⁸⁹ Јаков Игњатовић, „Мисли о српском народу“, *Мисли о српском народу*, Матица српска : Јединство, Нови Сад : Приштина, 1988, стр. 126.

¹⁹⁰ Јаков Игњатовић, „Поглед на књижевство“, *О књижевности*, стр. 49.

води трагичним већ само херојским исходима, а херојски идеал није уметнички функционисао у простору савременог грађанског друштва, осим као вид националне мотивације, нити је био у складу са пишчевом спознајом националне судбине. И у том смислу се Игњатовићев роман надовезао на токове старијег романа Милована Видаковића, Стерије и других, који је највећи значај остварио управо испуњавајући национални задатак књижевности, а који су писци и сама поетика жанра пројектовали у односу на потребу читалачке публике. У процесу генезе српског романа од Видаковића, преко Стерије и осталих до Игњатовића, односно од сентименталистичко-просветитељских до романтичарских тенденција, пратимо феномен сталног јачања националног тона и функције у тој мери да код Игњатовића прерастају у темељну жанровску одредницу. Зато је прецизан Милош Црњански када Игњатовићеве романи историјске тематике назива родољубивим романима јер, иако по тематици историјски, они су по функцији управо наглашено родољубиви.

„Родољубиви романи Јаше Игњатовића заиста су за увек мртви“, каже Црњански, истичући преимућство пишчевих реалистичких романа.¹⁹¹ Међутим, иако уметнички неуспео, овај роман је у средини за коју је писан био изузетно популаран и испунио намеру са којом је настао, у том смислу он је остварио сврху у свом времену, мада није искорачио из њега. Историји се морало приступити са становишта и из националног и емотивног искуства савремености да би се успоставиле сложене мреже уметничке сугестије, из садашњости гледати у прошлост; уместо тога Игњатовићев роман, али и дела других писаца епохе, различитих жанрова, у ширем контексту једне национално телеолошке поетике, из прошлости гледају у садашњост, преносећи моделе и етос епске традиције у савремени егзистенцијални амбијент. Стога историјски роман епохе, иако друштвено ангажован, у погледу претпостављене слике света, постаје нека врста литерарног анахронизма. Праву синтезу националне прошлости и садашњости Игњатовић ће остварити у социјалном роману, особито у роману *Васа Репњек* у коме на фону прошлости и националног сећања ишчитава трагизам савремене српске егзистенције.

¹⁹¹ Милош Црњански, „Стогодишњица Јакова Игњатовића“, *Есеји*, Штампар Макарије : Октоих, Београд : Подгорица, 2008, стр. 39.

Некада се уметник може боље и прецизније сагледати када пратимо његову еволуцију у делима која се сматрају споредним и мање вредним, као што је случај са Игњатовићевим историјским романом. Истраживање идејних аспеката овог дела његовог стваралаштва са становишта теме којом се бавимо открива јасније мисаони портрет писца, подудара се у великој мери са нефикционалним делима и стоји у одређеном односу према његовој реалистичкој прози, отварајући перспективу из које треба приступити овом делу опуса.

V ПОЛИТИЧКИ ЛИК

5.1 Од револуционара до реакционара

„Обојица су за свој род живили, борили се за исту цел, само је о начину и средствима била разлика, мрзили су се.“¹

Игњатовић, *Мемоари* (о двојици знаменитих Срба из Пеште, Тоши Павловићу и Антонију Арновљеву)

Пораст интересовања за идеје народа и отаџбине у филозофској и књижевној мисли друге половине XVIII века, епилог које је доба разума добило у Француској буржоаској револуцији и експанзивни империјализам, оличен у Наполеоновим освајањима почетком наредног века, указали су на распадање и нефункционалност просветитељског филозофског пројекта општег добра човечанства у оквирима власти идеалног просвећеног владара, створивши амбијент за снажење патриотизма и национализма у Европи XIX века. Наступајуће доба националних револуција, које је трајало више од пола века и завршило се револуцијом 1848–1849. године, поклопило се и добило теоријски и уметнички пандан и припрему у стваралаштву и активностима романтичара, који су и сами представљали својеврсну побуну и револуцију са идејом слободе као једним од главних постулата. Духовна подлога ових културно-политичких збивања постављена је већ у учењу просветитељских филозофа (Русоа и Монтескјеа), као и у нарастајућем интересовању за народни живот и традицију, које је теоријско утемељење добило у делу Јохана Г. Хердера: он је „обезбедио све оне елементе на којима је од тада изграђена свест о нацији и отаџбини“, доприневши, више но ико други, конституисању слике о народу „као правном субјекту друштвеног живота и носиоцу културе“ и стварању појмова попут „народни менталитет, народни дух, ’народност’, народни карактер“, а да, притом, није прихватио „учење о урођеним и наследним својствима народа, већ је,

¹ Јаков Игњатовић, *Мемоари I*, Матица српска : Јединство, Нови Сад : Приштина, 1989, стр. 29.

напротив, био уверен да је у процесу формирања људског духа најважнија средина“.² Иако је XVIII век завршен раздобљем у коме су „проблеми нације и отаџбине више но икада били у средишту европског живота“, пуна свест о особености националног, снага и страст националне визије „никла је из тла романтизма“, а тек током XIX века стварани су друштвени и политички темељи за примену принципа националности, као носећег у политичкој заједници Европе, и за остварење националних пројеката који су дотада били само „парола времена“.³ Таква духовна кретања одразила су се у снажењу националних и романтичарских струјања међу Србима у Монархији, у доба када је „у Бечу политичан језуитизам у цвету био“ и „прозелитизам [...] своју заставу високо вио“, савијајући се „као змија међу народима“.⁴ Док „унија и пропаганда бесни“, а Мађари се организују око, у односу на дух времена, назадне идеје о угарском политичком народу, Срби се консолидују за политичку борбу, под сталним притисцима германизације и мађаризације, истичући у први план потребу за свесрпским уједињењем, под паролом „не дајмо се“, „држимо се“, док стихови о органској потреби за националном целовитошћу: „Наћи ће рука раме, ноге труп...“ чине епоху и праве „у омладини сензацију“.⁵

Ваља запазити, међутим, да у постојећим историјско-политичким констелацијама српског живота у Монархији, буђење националног духа и интересовања за националну историју, иако оснажени у контексту европске духовне климе, не представљају новину, о чему сведочи и Игњатовић: „Тај српски дух, та идеја, провлачила се кроз два столећа као жица кроз све слојеве Српства.“⁶ Тло романтике, која је изнедрила и формулисала јасну свест о нацији и о потреби за постојањем националне државе, унело је у друштвенополитички живот српске заједнице у Монархији нови занос и полет, уклопивши је у шири амбијент европских антиимперијалистичких и антиапсолутистичких националних струјања, откривајући, истовремено, размере диспропорције између идеалистичких

² Јохан Хајзинха, *Национализам и патриотизам у европској историји до краја деветнаестог века*, Прометеј: Терсит, Нови Сад : Београд, 1996, стр. 60.

³ Јохан Хајзинха, *Национализам и патриотизам у европској историји до краја деветнаестог века*, стр. 61, 67.

⁴ Јаков Игњатовић, *Мемоари I*, стр. 42.

⁵ Јаков Игњатовић, *Мемоари I*, стр. 35, 51. Реч је о песми *Србијанка* Илочанина Фрање Биљчевића објављеној у *Србском народном листу*.

⁶ Јаков Игњатовић, *Мемоари I*, стр. 44.

националних тежњи и империјалистичких аспирација, будући да се српски концепт нације и државе непосредно тичао двају царстава, а улазио у сферу интереса више великих сила. Историјско преклапање романтичарског националног патоса са слабљењем Отоманске империје од краја XVIII века, отворило је нове перспективе за решавање српског питања и наметнуло националној интелектуално-политичкој елити потребу за одређивањем политичких и географских оквира овог проблема, доводећи до значајних мимоилажења у могућим правцима реализације начелно заједничких идеја и емоција (нације, државе, родољубља). У том погледу, од самог конституисања модерне српске нације и политичке борбе у Монархији, живот српске заједнице обележен је сукобима и неспоразумима. Као и другде у Европи, носилац националне и политичке борбе међу Србима била је духовна елита, а међу њима значајан је удео интелектуалаца активних на пољу књижевности, који су често предводили практичну политику. Најзначајнији српски романтичари припадали су националном покрету, неки од њих били су и посланици у Сабору, као Лаза Костић и сам Јаков Игњатовић, један од идеолога романтизма.⁷ Активна и важна улога писца, осим што је наслеђена из претходне епохе у српској култури, била је део хердеровског концепта нације – наиме, Хердер је сматрао да уметници и научници једног народа морају имати статус друштвене елите и утицати на стварање и обликовање нације.⁸ Ипак, Јаков Игњатовић се није преко књижевности укључио у политику, напротив, пре би се могло рећи обратно: прва ангажовања младог Игњатовића на националној сцени десила су се у сфери политике, у освит револуције, док је у књижевност ушао (ако не рачунамо

⁷ „Све што је у српском јавном животу и књижевности вредело, и у политици и у књижевности и у науци, прошло је кроз школу Уједињене омладине српске“ (Јован Скерлић, *Историја нове српске књижевности*, Романтизам, http://www.antologijasrpskeknjizevnosti.rs/ASK_SR_AzbucnikPisaca.aspx). Игњатовић није био члан Уједињене омладине, његов сукоб са Милетићем наступио је наколико година пре њеног званичног покретања.

⁸ „Иако је, као и покрет Sturm und Drang, чији је духовни вођа неко вријеме био, наступио с претензијама да за генијалне уметнике и знанственике избори статус друштвене елите, да они преузму неку од значајних позиција у држави и тако битно утјечу на 'творбу нације', и Хердера и његове идеје снашла је слична судбина. У све интензивнијем развоју друштвених и хуманистичких дисциплина крајем 18. и почетком 19. столећа те су се идеје убрзо стопиле с другим идејама, биле модифициране и измјењене, постајале дио 'опћег добра', а њихов иницијатор је, дјелом и властитом заслугом, све више падао у заборав“ (Јосип Бабић, *Јохан Готфрид Хердер и његове идеје у јужнословенскоме књижевном и културно-политичком контексту 19. столећа*, Осиек, 2008, стр. 151.

дечачку песму Сарајлији и започети и изгубљени еп о цару Душану) скоро деценију касније и то посредно, са места уредника *Летописа Матице српске* (1854–1856), на које је, између осталог, и постављен као доказани политички публициста, након искуства уређивања *Вѣстника*, гласила Српске Војводине (1848) и београдских *Српских новина*, званичног листа српске владе (1849).

Игњатовићев политички и књижевни лик у српској култури у великом су одступању, чак у супротности: док вредност и значај књижевног дела нико не доводи у питање, нису то чинили ни његови савременици, његов политички и његов морални став одувек су били предмет полемике и осуде. Мишљење већине савременика који су га називали изродом и „проданим пером“ може се сажети у речима којима га је ошинуо млади сиоцијалиста Лаза Нанчић у фељтону објављеном у *Застави* 1885. године: да је Игњатовић „наш честити романсијер, ал’ не честити Србин“.⁹ Значајан моменат у дефинисању политичког лика Јакова Игњатовића у свести српске културе XX века доноси оптужба Јована Скерлића „да је ишао тамо где му није било место, не само као добром Србину, ни као поштенем човеку“.¹⁰ За разлику од књижевне мисли која је, као што смо утврдили, стабилна и у основним идејама континуирана, његови политички ставови прелазе путању од револуционара до реакционара, од борбе за аутономију Војводине и за остваривање права српског народа на језик, веру, институције, до пропагатора тврдње да у Угарској не постоји питање народности, српске нити ма које друге, и заговарања увођења Срба у „мађарску политичку нацију“.

У студијама савремених истраживача Игњатовићеве политичке делатности, Живана Милисавца, Живојина Бошкова и других, укључујући и последњу политичку биографију из пера Душка М. Ковачевића, анализирани су политички ставови и публицистички рад Јакова Игњатовића и утврђен његов политички лик. И поред тенденције појединих истраживача ка рехабилитовању¹¹, утемељено је место Игњатовића као значајне личности српског националног покрета у Војводини, која се постепено дистанцирала од националног бића свога народа и језгра политичке снаге, приближавајући се притом угарским политичким

⁹ Јаков Игњатовић, *Публицистички списи II*, Матица српска : Јединство, Нови Сад : Приштина, 1989, стр. 480.

¹⁰ Јован Скерлић, исто, стр. 35.

¹¹ Живојин Бошков, „Јаков Игњатовић и Мађари“, *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, књ. 19/I, 1971.

идејама. Увид у политичко новинарство расветљава Игњатовићеву улогу после разлаза са Светозаром Милетићем и одвајања од народног покрета, а која је сажета у речима Живана Милисавца, приређивача Игњатовићевих сабраних публицистичких списа: „До његовог раскида са дотадашњим пријатељима и сарадницима морало је доћи у тренутку када је код њега дошло до првих колебања и сумњи у оправданост борбе српског демократског покрета; његово потпуно отуђење од националног организма Срба у Угарској постало је неминовно од тренутка када је почео да негира постојање његових националних, односно народносних проблема, жеља и потреба [...] Игњатовић је, после разлаза са Милетићем и старим пријатељима и сарадницима, својим публицистичким радом загорчавао себи живот, а своме народу наносио политичку штету.“¹² У одабраним делима, први пут у тако великом броју сабрани и обједињени Игњатовићеве публицистички списи (издање *Матица српске* и *Јединства*) утврђују нас у мишљењу да је у питању ваљан критички суд, као што је извесно да су Милетић, Нанчић, Змај, Илија Игњатовић Абуказем и други политички ангажовани интелектуалци осамдесетих година имали много разлога за осуду бившег политичког истомишљеника. Најпостојанији у критици његовог ренегатства био је Змај, коме је Игњатовић у првом новосадском периоду, политички најуспешнијем животном раздобљу, био и стари сват на венчању са Ружом Личанин.¹³ Пријатељи из младости, када су делили исте националне и политичке идеје, разишли су се после одвајања Игњатовића од српског демократског покрета. Змај га је изузетно уважавао и није лако одустао од њега, а када су се појавили знаци дистанцирања од српских интереса, „писао је у *Змају*, још 1869. да би га требало изабрати за посланика, јер ’он би у честитом друштву брзо постао онај стари Јаша’“.¹⁴ Како је Игњатовић остао постојан у свом политичком ставу, Змај је касније уперио оштрицу своје сатире према њему, као и

¹² Живан Милисавец, „Политички лик Јакова Игњатовића“, у: Јаков Игњатовић, *Публицистички списи I*, Матица српска : Јединство, Нови Сад : Приштина, 1989, стр. 48.

¹³ О тим годинама када су у Српској Атини деловали Игњатовић, Ђ. Јакшић, Л. Костић, Ј. Ј. Змај, Ђ. Поповић Даничар, С. Милетић, Ђ. Рајковић, Ј. Хаџић, Е. Чакра, Ј. Ђорђевић, С. Бошковић и други, писао је доцније Лаза Костић: „Мучно да ће икад више Српство саставити и годинама скупљати на једноме месту онако друштво, као што се тада – од 1860. до 1864. године – састајало свако вече ’Код камиле’, код ’Пере камиле’ у Новом Саду“ (Живојин Бошков, „Живот и рад Јакова Игњатовића“, у: Јаков Игњатовић, *Ђурађ Бранковић*, МС : Јединство, Нови Сад : Приштина, 1987, стр. 94).

¹⁴ Живојин Бошков, „Живот и рад Јакова Игњатовића“, стр. 129.

према Лази Костићу, једном од омладинских првака и негдашњем гласовитом српском посланику у угарском Сабору, који се такође одрекао националних ставова. У *Стармалом* је редовно објављивао сатиричне песме и коментаре на рачун Игњатовићеве мађаронске плаћеничке политике, а неке од тих песама спадају у Змајеву познатију политичку лирику (*Слуга сам понизан, Експедиенс, „Србин“ и његова проза* итд.).¹⁵

Старост је Игњатовић дочекао усамљен и одбачен. Последње године живота провео је у Новом Саду у изолацији, објављујући још и тада чланке књижевне и политичке тематике, махом у, међу Србима озлоглашеном, *Нашем добу* Стевана Павловића. Очито је да се писац никада није одрекао политичких амбиција, иако је лош политички статус штетио његовој политичкој и књижевној каријери, али исто тако га је маргинализовање у политичком животу упутило у већој мери на књижевни рад.¹⁶ Књижевна позорница постала је главни простор његовог деловања, на срећу савременика и будућих нараштаја. У књижевном животу Срба свога времена Игњатовић је био тако ванредна појава да га ни политичке олује нису могле угрозити. Мада Игњатовић политичар не може умањити вредност Игњатовића писца, политичке идеје бацају сенку, а истовремено расветљавају неке његове поетичке ставове. Приликом процене његовог политичког рада није нам намера била да оспоримо или умањимо вредност књижевних идеја – напротив.

¹⁵ За разлику од Костића, који је на Змајеве прекоре одговорио великом монографијом, *Књигом о Змају* (Скерлић је за њу рекао да је „једна ружна књига“ која писцу не служи на част), Игњатовић није одговарао на његове оптужбе и увреде, изузев једним приватним писмом, а и тада врло благо и помирљиво. Међутим, управо у том писму из 1879. године употребио је Игњатовић чувену алегорију о умилном славују и змају са канцама коју је Костић преузео и развио у својој монографији о песнику „љубимцу народа“, говорећи о две природе које се у њему боре: истински песничкој, лирској, осећајној, и оној другој пуној лажних заноса, политизирања и родољубиве патетике. Игњатовић у писму пише: „Спевао си ме. – Заш си се претворио у ’Змаја’ кад си могао остати ’Славуј’? [...] – Да сам нов Свети Ђорђе, ослободио би славуја из канци Змајевих, да опет по старом запева“ (Јаков Игњатовић, „Писма“, *Мемоари I*, стр. 344). Потпуно у духу ове алегорије, која му је морала бити позната, Костић каже да змај побеђује славуја и квари му „леваније“ претварајући га у заједљиву „алу“, безвредног ангажованог песника политиканта и морализатора – „Створио га Бог да буде славуј, а он силом навалио да буде змај“ (Лаза Костић, *Књига о Змају*, Просвета, Београд, 1984. година). Живојин Бошков скреће пажњу на порекло чувене алегорије о Змају.

¹⁶ „Ако ми Матица на руку будне ићи [...] лакше ће ми бити ступити опет на политично поље, са којег сам неповерењем Србаља незаслужено истиснут, да нисам могао за народ радити, ком сам био увек искрен и верни слуга...“ (из писма А. Хацићу 1870. године) (Јаков Игњатовић, *Мемоари I*, стр. 321).

Током вишедеценијског учешћа у бурном политичком животу Срба у Угарској друге половине XIX века, Игњатовић је пропратио многе промене које су се тичале устројства читаве државе и статуса српског народа у њој. Његов политички положај више пута се мењао, а политички ставови прошли су кроз неколико фаза и доживели значајне трансформације. И поред тога, остаје недовољно јасно како је његова мисао задобила тако агресиван правац са којим се сусрећемо у *Недељном листу* (1879–1882), који је сам уређивао и издавао, и у *Нашем добу* Стевана Павловића и зашто је у последњој фази дошло до тако радикалне замене система вредности из младости. Започевши рад на политичком пољу у освит револуције, као један од најмлађих, најпоштованијих и најхрабријих носилаца српског питања, наш писац је у последњој деценији живота заступник свих назадних и погубних по Србе идеја: заговара интегритет Угарске, подржава насилно именовање Германа Анђелића за патријарха царском одлуком против воље Српског црквеног сабора, чини све што је у његовој моћи да умртви и искорени српску опозицију, поздравља аустроугарску окупацију Босне и Херцеговине 1878. итд.¹⁷ Стилске квалитете његових публицистичких текстова (разложност, убедљивост, добра информисаност, широко образовање) увидели су и признали многи истраживачи. Нажалост, једино што се тим поводом може рећи јесте: тим горе, тим жалосније.

У политичком животу Јаков Игњатовић се појављује текстовима у *Сербским народним новинама*, у то доба једином српском политичком листу, уочи револуције 1848. године. Надолазећа револуционарна струјања, „пролеће народа“, његова генерација је доживела као време „да се жива права човеческа у дело доведу“. Као што смо из пишчевог поимања историје закључили, он верује у смислено кретање историје и у еволуцију цивилизације која треба да доведе до остварења људских и националних права: „Род човечески је у напредовању“, говори Игњатовић, „ништа га више натраг бацити не може“.¹⁸ За разлику од

¹⁷ Више о томе у: Јаков Игњатовић, „У табору пештанске владе“, *Публицистички списи I*, чланци објављени у Игњатовићевом *Недељном листу* и листу *Наше доба*. Посебно скрећемо пажњу на чланке: „Српски шовинизам“, „Опозиција ил’ не?“, „Опет опозиција“, „Де је народна странка?“, „Умерена странка“, „Др Милетић вођ +“.

¹⁸ Игњатовић овде наводи речи француског историчара и дипломате Д. Ф. Дифура де Прада (Јаков Игњатовић, „Политизирање о духу и задатку садашњег времена“, *Публицистички списи I*, стр. 63).

Доситеја који је у раној фази веровао да ће просвећени апсолутизам у веку разума довести до остварења просвећене личности, Игњатовић у духу свога времена сматра да ће доба револуција укинути понижавајући за човека феудализам и привести га у „свестручно благополучије“. Противник царског апсолутизма, он слоган француске револуције („Слобода, једнакост, братство“) сматра путем „да се може целъ човечанства докучити“ и као прави изданак XIX века у коме је, како каже, „главни значај [...] народност“, појављује се као национални борац и револуционар, при чему књижевни рад и пропагирање потребе за образовањем и култивисањем народа представљају само део његових националнополитичких тенденција и стремљења. Остварење људске среће Игњатовић види пре свега у националним оквирима, што се јасно читава и у његовој експлицитној поезици и доживљају историје.

Револуционарна струјања у Европи за Игњатовића и његове сународнике представљају дуго очекивану прилику да се превазиђе „жалосни status quo“ у коме Срби од 1790. године у Монархији таворе са целом „архивом од привилегија“ као мртвим словом на папиру. Игњатовић не сумња у будућност српског народа који сматра младим и носиоцем „здрог матерјала“, а остварење националних права логичном последицом српских заслуга, што се уклапа у његово историјско и надисторијско поимање нације и повесних процеса као сврховитих и праведних: „Многостолетна пак страдања нашег јуначког колена заслужују да му се успех будућности јемствује“.¹⁹ Будући да Срби, који су „за слободу не само државе, него целе Еуропе крв проливали“, за ту превелику жртву ништа нису добили и ничим нису награђени, време је да револуцијом докуче правду и место које им припада. Но, млади политичар који је 9. априла у Пожуну „лично слушао Кошутове тлачитељске мисли“²⁰, по којима српски народ не постоји, а спор Срба и Мађара може решити „једино мач“, увиђа велику опасност која Србима и другим нацијама прети од набујалог мађарског национализма који пориче постојање других народности у Угарској: „тако дакле и српска народност не суштествује“, „други националитет, без – status in statu – помислити се не може“.²¹

¹⁹ Јаков Игњатовић, „Освешћење“, *Публицистички списи I*, стр. 55.

²⁰ Живојин Бошков, „Живот и рад Јакова Игњатовића“, стр. 40.

²¹ Јаков Игњатовић, „Српска народност и превод црковни’ књига на мађарски језик“, *Мисли о српском народу*, стр. 319.

Зато истиче да је српска дужност и задатак сопствену народност бранити, развијати и „расцепљеност досадашњу поправљати“.

Игњатовић у то време реагује на све повреде националних права и слобода од стране угарске власти. Поводом расправе у Угарском сабору крајем 1847. о преводу српских црквених књига на мађарски, као увода у богослужење на том језику, упозорава на нужност политичког једномислија и на сузбијање расцепканости, те опомиње на будност и борбу, иначе ће се ускоро Срби на мађарском Богу молити: „ако искру народног чувства имамо [...] ми из предубоке гњилости наше треба једанпут да се пробудимо“.²² Игњатовић језик сматра изворним људским и националним правом, а његово оспоравање несрећом и уводом у пропаст државе која то чини, осим тога заступа идеју о грађанској вишенационалној држави у којој треба тежити „општем благостању“, „општој срећи“, а не доминацији једног народа над осталима. Млади Игњатовић нема никакве сумње у то постоји ли српски народ и шта чини српски национални образац, у Мађарској и ма где другде: „Ако нас гдикоји мађаромани за нацију и не припознају, ми чувствујемо да смо нација. Без средоточија народног (концентрације) ми смо и без публичног политическог мненија: ал’ имамо нашу православну веру, наш језик, наше обичаје, у којима живимо; имамо народни карактер, имамо књижество. Имамо моралну и взаимну свезу, имамо, велим, форму у којој се наша народност изражава“, „чувство национално и постојан карактер“ сведочанство су постојања народности.²³ Србе у Монархији Игњатовић сматра привилегованом класом, народом који има закључени споразум са владаром у виду заслугама стечених привилегија као гаранцију народности (роста *conventa*), осим тога залаже се за одржавање српског конгреса, сабора од кога много очекује „у критичном овом магновењу“.

Сасвим је јасно да је у пролеће 1848. године, иступивши са овако бритким политичким националним концептом, брушеним током година у друштву врних српских интелектуалаца у Сентандреји и Будиму, као и у ђачким полемикама у Текелијануму, Игњатовић избио у први план, међу најзначајније заступнике српске политике, и добио место у самом врху покрета. Када се појавио са првим говорима и политичким текстовима за „осигурање народности“, као противник

²² Јаков Игњатовић, „Српска народност и превод црквени’ књига на мађарски језик“, стр. 317.

²³ Јаков Игњатовић, „Српска народност и превод црквени’ књига на мађарски језик“, стр. 320.

мађарске угњетачке идеје и са антифеудалним ставом, био је управо онакав какав је покрету био потребан: образован и речит, национално освешћен и виспрен, храбар и одлучан. „У то време Игњатовић је био један од ретких српских публициста који су смело и разложно износили захтев за сазивање сабора“ и инсистирао да се мора састајати редовно и расправљати о свим значајним питањима, а не само о избору митрополита – „било је то постављање отвореног захтева за ревизијом дотадашњег државно-правног положаја Срба у Хабзбуршкој монархији“.²⁴ Његова личност одиграла је важну улогу и на унутрашњем плану у смислу консолидовања и артикулисања правца у коме усмерити револуционарну енергију. У време када се читав живот окретао око појма „народност“, а без јасних предства „где је граница наших жеља и права“²⁵, Игњатовић је био један од ретких који су те жеље смело и недвојбено формулисали. Тада је први пут добио улогу напредног трибуна који не само да изражава већ и трасира политички правац Срба у Угарској, у какву ће поново доћи на врхунцу своје политичке каријере почетком шездесетих година. Његова публицистичка делатност у периоду пред избијање револуције у Бечу и Пешти „утолико је значајнија што је покретала сва питања од значаја за српски народ и истовремено указивала на могућности њиховог решења“.²⁶

Као водећа личност младе пештанске интелигенције, Игњатовић се нашао у одбору од 33 члана, где му је поверено да, по угледу на захтеве Мађара у односу на Беч, сачини концепт српских захтева којима је основа било „осигуравање народности“. На основу тог нацрта, одбор је формулисао чувене „пештанске пунктове“ – *Српска захтевања* „чија национална суштина потиче од Игњатовића“.²⁷ Првих дана, када су у мартовским прогласима мађарске револуције слобода и равноправност обећани свима, без племенске, националне или какве друге разлике, када се чинило да је сарадња Срба и Мађара могућа, он је био најактивнији.²⁸ Пештанским захтевањима придружиле су се и друге српске

²⁴ Душко М. Ковачевић, *Јаков Игњатовић – политичка биографија*, Завод за уџбенике, Београд, 2006, стр. 31.

²⁵ Јаков Игњатовић, *Мемоари I*, стр. 115.

²⁶ Душко М. Ковачевић, *Јаков Игњатовић – политичка биографија*, стр. 34.

²⁷ Живојин Бошков, „Живот и рад Јакова Игњатовића“, стр. 45.

²⁸ О атмосфери која је првих дана револуције владала у Пешти пише Новак Голубовски у својим *Успоменама*: „На све стране се говорило да нас не дели више вера и народност, но да смо сви без разлике равноправна браћа; на све стране се проповедало да нас не деле више сталежи и да нема

заједнице, тако су Карловчани у свом програму захтевали: „Први и најпоглавитији основ тежења нашег тај је, да против сваког нападања обезбедимо не само цркву нашу православну, у којој једној савест наша налази утехе и спокојства, но да сачувамо заједно и свети онај, от дедова наши као аманет наслеђени ковчег народности наше, име и језик српски, без којег би иста љубљена православна црква лако синове своје преживети могла.“²⁹ Међутим, ускоро је дошла до изражаја агресивна и угњетачка природа мађарске револуције – она јесте планула као реакција на аустријски централизам и германизацију, али је врло брзо испољила намеру помађарења осталих народности у Угарској. Њени носиоци били су из редова угарског племства и нису имали разумевања ни за какве „српске жеље“ нити права; намеравајући да револуцију искористе за одвајање од Беча и распрострањавање угарске националне идеје, сударили су се са српским покретом који је угрозио идеју о јединственој мађарској нацији. О пријему *Српских захтевања* у Пешти, Игњатовић пише: „Овде-онде показивало се незадовољство према тих пунктова, замерало се, питало се, шта хоћеду Срби са тим пунктовима, шта траже нешто особено, 'екстра'“. Неки су то тумачили као сепаратизам.“³⁰ Када је после Кошутовог говора у Пожуну постало јасно да сарадње неће бити, напротив, да је на помолу грађански рат, Игњатовић се нашао у процепу. Стигавши као посланик села Чобанца поред Сентандреје у Карловце, није се залагао за Војводину јер није веровао да Срби у Угарској имају државног права, али је зато сматрао да је дошао час за остварење сна његовог „детињства и првахне младости“ – ослобођење старих територија.³¹

Већ у првим текстовима уочи револуције истакао је Игњатовић у први план неопходност решавања Источног питања које ће током наредних деценија бити стална тема његове публицистике. Замерајући Европи што на вештачки

више немеша, тј. племениташа, но да смо сви једнаки. [...]Стога наста међу народом највећа радост и одушевљење. Једва би краја вики и усклицима: Живио Кошут, што укиде немешаге!“ (Новак С. Голубски, *Успомене*, Нови Сад, 1893, у: Ј. Игњатовић, *Публицистички списи I*, стр. 463, уз напомену Живојина Бошкова).

²⁹ Владимир Ђоровић, „Српски покрет 1848“, *Историја Срба*, http://www.rastko.rs/rastko-bl/istorija/corovic/istorija/7_11.html

³⁰ Јаков Игњатовић, *Мемоари I*, стр.128.

³¹ „Какви се планови нису врзли у мојој глави! Метерних пао, у целој земљи шири се слобода [...] Какве Војводине? Оставимо то на миру, сложимо се са Мађарима да нам иду на руку да задобијемо наше старо земљиште, па да се вратимо онамо откуд смо и дошли [...] Где је Приштина, где богата Метохија, где Косово поље. Све то треба задобити“ (Јаков Игњатовић, *Мемоари I*, стр. 143).

начин одржава Османлијско царство у животу, не могући се договорити како територије које је Турска заузела после њеног слома поделити („као да им је Босна и Херцеговина и прочеје дединство; као да после толики’ мученија, после толике проливане крви, они нису заслужили да код сопственог огњишта независими господари постану“)³², када је планула револуција у Угарској позивао је поробљене народе на устанак против Турака, сматрајући да је дошло време да потлачени освоје слободу и да се ислам протера из хришћанске Европе. Потомак генерација Срба који су сањали о повратку на стара огњишта, веровао је да од Срба треба да крене пламен који ће запалити Турску и да угарски Срби у томе треба да узму значајну улогу. У тој великој жељи није објективно процењивао ситуацију у којој се налазе Срби у Угарској, а и потцењивао је снагу ослабљене, али још моћне Турске и подељене интересе великих сила. Својим идејама скретао је пажњу са борбе за права народности у Угарској на други колосек, избегавајући сукоб који би могао изазвати грађански рат са Мађарима. У узаврелој атмосфери у Карловцима (где „о Душановом царству ни разговора, премда се спомиње и Душан, и Краљевић Марко, и Милош Обилић“), умало није изгубио главу заговарајући „да се манемо Војводине и Мађара [...] да градимо једну већу државу, са увеличањем Србије, да си извојујемо Душаново царство“.³³

Када се Срби, под великим притиском угарске политике која је претила да их национално поништи, окрећу према Бечу а против мађарске револуције, видећи у томе једину могућност да заштите сопствене националне интересе и позивајући се на вишевековне привилегије стечене у борби за цара, Игњатовић заступа тезу о сарадњи са Мађарима. Пошто је на Мајској скупштини проглашена Српска Војводина, пуковник Стеван Шупљикац изгласан за војводу а Јосиф Рајачић за патријарха, Игњатовић, противник рата са Мађарима који је тиме постао извештан, није био сагласан са овим одлукама. Касније је писао да није имао поверења у савез са Хрватском и да је одвајање од Угарске сматрао незаконитим, као и да је страховао од крвопролића и великих српских жртава, јер „доиста, сажалења достојан је тај српски народ што је морао крв лити за оно што

³² Јаков Игњатовић, „Политизирање о духу и задатку садашњег времена“, *Публицистички списи I*, стр. 69.

³³ Јаков Игњатовић, *Мемоари I*, стр. 149.

није имало изгледа нит' је било могуће".³⁴ Уместо тога предлагао је да Срби и други народи уђу у састав нове угарске владе и учествују у њеном раду на обезбеђивању и озакоњењу народности. Такав предлог изазвао је „против Игњатовића 'огорчење' и код Срба и код Мађара, јер су 'први [...] кратковидо терали своју Војводину, док су други наместо равноправности и узимања српских министара у владу, претили оружаним истребљењем српске народности...".³⁵ Међутим, упркос таквом ставу, он је остао веран српском покрету и поуздано је утврђено да је „још доста времена после тога величао Мајску скупштину, радио у корист српског покрета, стојао уз Главни одбор Војводине, чији је члан био, и као у предреволюционарним чланцима отворено се борио против мађарске националне политике према српској народности у Угарској".³⁶ У то време је писао: „Два пута пред собом је имао српски народ: један вратити се опет у бесвесну машину бирократије, други пак пут био је онај који му Мађари показаше, то јест да се с Мађарима у једно тело збије и да се више не позна у том телу Српство. Србин је оба пута презрео и тврду вољу изјавио да се више у такову туђеродну форму сместити не да.“³⁷

Догађаји који су уследили у Игњатовићевом животу спадају већ у легенду српског покрета: дошавши из Сремских Карловаца у Нови Сад, прикључио се групи интелектуалаца која је била против сукоба са Мађарима и постао секретар Петра Чарнојевића, комесара мађарске владе који је радио на измирењу Срба и Мађара. У том својству је позван на преговоре са српским Главним одбором у Сремске Карловце, где је ухапшен и осуђен пред војним судом, а потом одмах помилован и задржан под присмотром у Карловцима. Фарса са његовим изасланством у Карловце, хапшењем, шестонедељним заточеништвом и фингираним судским процесом, те наводним помиловањем, којој су чланови Главног одбора прибегли да би га придобили за српску ствар, описана детаљно у мемоарима, завршила се постављањем на место уредника *Вјестника*, званичног гласила Војводине, са платом какву су добијали само највиши чиновници. На том месту је објављивао ватрене чланке, позивајући Србе на остваривање аутономије

³⁴ Јаков Игњатовић, *Мемоари I*, стр. 216.

³⁵ Душан М. Ковачевић, *Јаков Игњатовић – политичка биографија*, стр. 43.

³⁶ Живојин Бошков, „Живот и рад Јакова Игњатовића“, стр. 52.

³⁷ Јаков Игњатовић, „Први мај 1848“, *Србске новине*, 25. мај 1848, цитирано према: Ковачевић, Душко М., *Јаков Игњатовић – политичка биографија*, стр. 43.

под слоганом који је ставио у заглавље: „Све за народност!“ У својим иступањима у *Вѣстнику* несумњиво именује Мађаре као „силеције“, кривце за рат јер „у светињу српског народа загазише“ и велича Србина који, остављен без избора, а „јошт дост’ живца народности имајући, није се хтео одважити да заборави све своје [...] и да се због мађарске слободе у Мађаре слије“³⁸; док мађарску борбу назива „неописаним вандализмом“ јачега, српску револуцију сматра пожртвованим ратом „за живот или смрт“, за националну самосталност и равноправност у царевини, величајући српску одважност која расте како расту препреке душмана. У својим текстовима Кошута назива „месијом мађарским“ који заговара „искорењеније и истребленије Србаља“. Заговара јачање веза са Хрватима, истичући заједнички интерес реформе Хабзбуршке царевине на конфедеративним принципима и представљајући револуцију у духу општељудских и свесловенских циљева. Он позива Србе на оружје и обећава да ће, чим његова реч одзив нађе и сам „променити перо сабљом и пушком“.³⁹ Ове пишчеве речи тужно звоне на фону доцнијих његових резоновања и вајкања над српском непотребном жртвом и законитом борбом Мађара, са истицањем Србина Јована Дамјанића, војсковође мађарске револуције који се одликовао суровошћу над сопственим народом, као мученика и као пример српског јунаштва.

Развој српског покрета, његова злоупотреба од стране Беча и гажење царских обећања о „равноправности народа“ огорчили су Игњатовића, те је крајем године почео да пише против аустријске реакције, што је патријарха Рајачића, оданог царској политици, навело да му одреди цензора. Царску омчу којој се српски покрет приклонио као мањем злу, тешко је поднео.⁴⁰ Позив који му је упутио Милош Поповић да пређе у Београд и постане сауредник *Србских новина* добро му је дошао јер је било јасно да у *Вѣстнику* неће моћи да агитује против

³⁸ Јаков Игњатовић, „Срби и Мађари“, *Публицистички списи I*, стр. 77.

³⁹ Јаков Игњатовић, „Браћо, оружајмо се!“, *Публицистички списи I*, стр. 107–108.

⁴⁰ „Тако тек сад се велика борба започне, на живот и смрт. Срби у тој борби нису били тај фактор да су могли по својој вољи, увиђавности, руку на вагу метнути, а да бирају откуд већа корист може доћи. Што је било, то је прошло; било је то у почетку, ал’ је у првом жару испламтило. Срби више нису имали народне војске, ова се прелила у ’аустро-српски војени кор’, који се имао повинovati апсолутно, без сваке резерве, војеном министарству у Бечу, и тек зато су били Срби да поткрепе аустријску војску која је у Мађарску упала, и то су доиста учинили са својим традиционалним пожртвовањем већма нег’ иједан народ Аустријске Монархије. Пало их је хиљадама које од оружја које од болештина; села, варош претворена у пепео; породице, жене, деца распућени, и то све без основног изгледа; јер оно што се доцније назвало Војводином, било је љуска без језгра и служило је за раскомадање Угарске после оборене уставности“ (Јаков Игњатовић, *Мемоари II*, стр. 47).

владајуће политике. Прелазак у Београд користи да „обара бечку реакцију која је свој трон у Београду подигла“⁴¹, и патријарха Рајачића, царског комесара Војводине и главног експонента реакционарне политике код Срба. Први период његовог политичког рада окончан је када је Аустрија, уз помоћ Руса, остварила победу и угушила мађарску револуцију. „Поразом револуције завршио се и најранији период у Игњатовићевој јавној делатности. Игњатовић је тада, ако се изузме кратак период сарадње са Петром Чарнојевићем, све време био не само уз свој народ, већ је припадао оној најрадикалнијој групи делатника на пољу борбе за политичка права српског народа у границама Монархије.“⁴²

После више од тридесет година, Игњатовић на други начин процењује своје учешће и став према револуционарним збивањима. Док је 1848. писао да је насиље над народностима гробница слободе и да може „грађански рат запалити“, у мемоарима, писаним крајем седамдесетих, сасвим другачије резонује: Србима, каже, нико није крив кад „нису хтели слободе“, окупљање народа уочи Мајске скупштине и организовање одбора сматра опасним и незаконитим, у томе види „канда наступа неки тероризам“. Исто тако о Мајској скупштини у време револуције говори као о догађају „од превелике важности“ када је српски народ своју „незаборавну скупштину држао“ на којој се десило „величанствено новорођење Српства“, а у мемоарима као о „националној катастрофи“. Очигледно је да је са временске дистанце другачије гледао на прошле догађаје, па је био рад да и своју улогу у њима ревидира. Истина је да је много више допринео покретању, развоју и јачању српског покрета него што је осамдесетих желео да призна.

У деценији после револуције политика бечког двора поништила је велику улогу Срба у одржању Монархије и изиграла српске националне интересе, што је резултирало царским укидањем Српског Војводства ради мира са Мађарима. Положај Срба и других националних мањина увек је био подређен интересима двају највећих народа Монархије и зависио је од сталног превирања и међусобних односа Немаца и Мађара. У време Баховог апсолутизма Срби су били „и политички и национално притиснути, лишени свих грађанских права, гоњени и

⁴¹ Јаков Игњатовић, *Мемоари II*, стр. 52.

⁴² Душко М. Ковачевић, *Јаков Игњатовић – политичка биографија*, стр. 59.

као народност и као грађани, под пуним притиском сурове полиције и бруталне централне власти са германизаторским тежњама [...] Јаван живот потпуно је обустављен, строга цензура гуши сваку слободнију и напреднију мисао...“⁴³ После неколико година потпуног одсуства са политичке сцене у којима је, после изразито антиаустријског деловања у *Вџстнику* и београдским *Српским новинама*, чекао на Бахов „патент“ који би му омогућио бављење било каквим јавним послом у Монархији, Игњатовић се појављује као уредник *Летописа Матице српске*. Падом Баховог апсолутизма (1859) у време политичког приближавања Срба и Мађара и успостављања опозиције насупрот централизму којем је тежио бечки двор, наступио је други период Игњатовићеве изразите политичке активности. Када су се односи у Монархији променили шездесетих година и Срби остварили сарадњу са Мађарима, удаљивши се од традиционалног ослањања на политику двора, Игњатовић је, заступајући стари став о потреби српско-мађарске слоге, постао једна од водећих личности српског политичког живота. Његова популарност као писца и политичког радника у редовима омладинског покрета била је толика да је, по речима једног његовог пријатеља, „завладао прави 'Јаша cultus'“.⁴⁴ У то време (1861), живећи у Новом Саду, сматран једним од највиђенијих национално освешћених интелектуалаца и блиским сарадником истомишљеником Светозара Милетића, Игњатовић је именован за градског великог бележника, уз Милетића као градоначелника и Змаја као подбележника.

Мишљење о Игњатовићу као о лошем Србину први је, према нашем сазнању, јавно изрекао Светозар Милетић, много пре званичног разлаза Игњатовића са његовом политиком, идејама Уједињене омладине и дистанцирања од Бечкеречког програма, а свакако више деценија пре но што је млади Нанчић, члан Нове омладине, то поновио.⁴⁵ Десило се то још 1865. године када се Игњатовић последњи пут кандидовао за посланика у Угарском сабору: „Игњатовић је тада био кандидат у Товаришевском срезу [...] међутим, тада није могао бити изабран за посланика зато што је Милетић судио да он није добар

⁴³ Јован Скерлић, *Историја нове српске књижевности*, Дигитална библиотека Учитељског факултета, http://www.antologijasrpskeknjizevnosti.rs/ASK_SR_AzbucnikPisaca.aspx

⁴⁴ Јован Скерлић, *Јаков Игњатовић*, Издавачка књижарница *Напредак*, Београд, 1922, стр. 6.

⁴⁵ Бечкеречки програм – програм Српске народне слободоумне странке из 1869. године чији је главни творац Светозар Милетић; садржи главна начела политике српског националног покрета у Јужној Угарској.

Србин“.⁴⁶ Осим личног анимозитета и неслагања природа које се из биографских података може наслутити, већ од чувеног иступања Игњатовића у Угарском сабору 1861. године, где је више бринуо о положају Мађарске у царевини, залажући се за успостављање угарске суверености, него о решавању српског националног питања, почиње његово раздвајање од националне струје. Тим говором Игњатовић се прикључио најрадикалној струји угарске политике према Бечу и потврдио се као „заклети противник царизма од 1848.“. Од тог тренутка све више до изражаја долази његово „угарско домољубље“ исказано кроз антиаустријску политику ради заштите угарског интегритета. Дотада пламени и најнапреднији заговорник узакоњења српске политичке равноправности на темељима привилегија, борац за обезбеђење српске народности у складу са очувањем интегритета Угарске, за обезбеђивање редовног народно-црквеног сабора, јединствене српске аутономне и административне територије, ушавши у оквиру уставне политичке борбе, Игњатовић изненада потискује „српско родољубље“. У тренутку када је „српско грађанство повело борбу за успостављање пуне равноправности народности“, Игњатовић прави „крупан заокрет удесно“, истичући тезу „’својевољног потчињавања превласти’ Мађарској, са циљем очувања целокупности земаља Светог Стефана“.⁴⁷ За разлику од Мађара за које је његов говор на Сабору, штампан потом на три језика у више издања, био сензација и израз угарског родољубља, сународници нису добро примили такав Игњатовићев наступ, те је од њега захтевано да се изјасни о српском питању. „По речима једног савременика, сви ’очекивамо више’. Замерено му је да се из његовог иступа није видело ’питање народности’ и да о том важном проблему у његовом говору није ништа ’више речено, но у Деаковом и Телекином’ [...] Карактеристичне су речи једног официра Игњатовићу: ’После овога говора не можемо седети заједно у истом друштву’“.⁴⁸

Истраживачи Игњатовићеве политичке биографије приметили су да је његов наступ био у супротности са одлукама Благовештенског сабора, али није истакнуто да се кретао у смеру политике коју је на том сабору заступала Милетићева струја: сарадња са Мађарима, кретање у оквиру њихових закона и

⁴⁶ Јаков Игњатовић, *Мемоари I*, стр. 310 (извор: Живојин Бошков).

⁴⁷ Душко М. Ковачевић, *Јаков Игњатовић – политичка биографија*, стр. 92.

⁴⁸ Душко М. Ковачевић, *Јаков Игњатовић – политичка биографија*, стр. 91, 93.

уставних права, ослањање на закон о народностима из 1848, уз инсистирање на изменама у правцу обезбеђења народности, занемаривање привилегија „као плода преживелог историјског права настајалог у доба феудализма“.⁴⁹ У том смислу ваља приметити да није само Игњатовић начинио политички заокрет, већ је то био став водеће српске грађанске елите на челу са Милетићем, руковођене живим политичким процесом. Међутим, Игњатовић је отишао знатно даље у одбрани угарске државности од Аустрије, подређујући интересе народа чији је посланик био мађарској политичкој опцији. Сматрамо да се у новом смеру његове политичке мисли, обзнањеном на Сабору, налазе прави разлози Игњатовићевог разилажења са Милетићем које ће се пројавити неколико месеци касније давањем оставке на место великог бележника Новог Сада, а не у надметању за првенство у српском покрету и у личном неслагању. У променљивом и неизвесном окружењу, „између Сциле и Харибде“, како су говорили, српски политичари су се прилагођавали новонасталој ситуацији тражећи ослонац и савезнике, али не губећи из вида српске циљеве. Током наредних година Игњатовић се све изразитије отцепљује од националног бића. Већ пред крај шесте деценије, после Аустро-угарске нагодбе, Угарски сабор доноси Закон о равноправности народности (1868), који су Срби сматрали „сатиром на равноправност народности“ јер је суштински био заснован на спровођењу идеје о јединственом мађарском политичком народу. Њиме је мањинама у Угарској била призната грађанска равноправност, али не и, како је писао Милетић, „национално-политичко биће“, право на националну индивидуалност.⁵⁰ То је тачка коначног разилажења Игњатовића са дотадашњим сарадницима: док они крећу у још радикалнију борбу за очување индивидуалитета Срба у Монархији, постављајући за крајњи циљ ослобођење и уједињење целог Српства, дотле Игњатовић полако запада у реакционарску политику и током времена постаје заступник најекстремнијих мађарских антисрпских идеја. То истовремено значи да већ у време оснивања свесрпске Уједињене омладине (1866), када се Срби у Монархији консолидују да се заштите од све већег притиска Пеште, радикализујући ставове до револуционарних тежњи ка оружаном решавању српског питања и подизању свесрпског устанка, Јаков Игњатовић одступа од националне струје, а

⁴⁹ Василије Крестић, *Срби у Угарској 1790–1918*, Матица српска, Нови Сад, 2013, стр. 267.

⁵⁰ Василије Крестић, *Срби у Угарској 1790–1918*, стр. 288–291.

прокламовано „српско родољубље“ уступа пред „угарским домољубљем“, наравно, у политичком смислу, а не као интимно осећање. До отвореног супротстављања, међутим, доћи ће тек деценију касније, када као сарадник конзервативног *Народног гласника* буде почео да ради на рушењу Српске народне слободоумне странке.

Тиме почиње завршна фаза Игњатовићевог политичког преображаја, после чега мађарска државна идеја постаје главни циљ његовог политичког деловања. Рекло би се, ипак, да се није у тако великој мери мењала Игњатовићева политичка мисао колико су се мењале политичке околности и динамика српско-мађарских односа. На ту динамику он није одговорио национално адекватно, није веровао у могућност остварења, а како је време пролазило, ни у законитост српских захтевања. Завршна фаза Игњатовићевог политичког рада започиње почетком 1879. године, када се, после 16 година проведених на имању у Даљу, вратио у Нови Сад у коме ће остати до смрти. Други новосадски период, за разлику од првог (1859–1863), најтежи је и политички најсуморнији у целом Игњатовићевом животу. Намеран да се врати у политичке токове, без средстава за живот, обратио се Калману Тиси за финансијску подршку ради покретања листа који би заступао интересе мађарске владе. Тако је покренут Игњатовићев *Недељни лист*, средствима из угарских диспозиционих фондова, уз годишњу принадлежност од 4000 форинти током три године излажења (април 1879 – март 1882).⁵¹ Иако је у првом броју објавио да намерава заступати и бранити законита права српског народа у Угарској, заступао је увек и искључиво политику угарске владе, за шта је и био плаћен. Српска јавност је на такво Игњатовићево иступање бурно одреаговала, а Змајеве сатиричне песме и коментари пратили су у стопу Игњатовићев политички рад.⁵² Тако је у очима својих савременика постао, по

⁵¹ Живојин Бошков, „Живот и рад Јакова Игњатовића“, стр. 130.

⁵² После Игњатовићевог залагања у *Недељном листу* по коме утамниченом Милетићу није потребно постављати заменика на челу Народне странке, *Стармали* објављује песму „Слуга сам понизан“: „Нит нам треба вођа, / Нит Народна странка, / Не треба нам усталаца, / Не треба првака ... (А ко силом хоће / Да си вођу бира, / Ено му у Пешти / Доста партвезира). / Тако нам је szegény Јаша / Ових дана писо. / Признати се мора, / Изрјадна је мисо! / – Слуга сам понизан, / Господине Тисо!“... Реагујући на то што *Недељни лист* доноси безначајне вести из мађарске средине, док о Србима не пише ништа, *Стармали* (31. мај 1879) закључије: „Из овога свега види се да *Недељни лист* није покренут масла ради, него да је он у данашње време заиста прека потреба – Јаши Игњатовићу“ (Јован Јовановић Змај, *Политичке и сатиричне песме I*, Матица српска, 1969, стр. 166, 294).

Нанчићевим речима, „плаћени журналиста“ и „продана душа“⁵³, јер је било јасно да је, како рече Змај, „тешко мислити својом главом за туђе паре“.⁵⁴ Лист је уташен када је угарска влада утврдила да, иако добро уређиван, има незнатан утицај на српско јавно мњење, те да су, у односу на малене ефекте, финансијске жртве превелике.⁵⁵

Упадљиво је како се опозиција „наше–туђе“, увек присутна у Игњатовићевим мислима о књижевности, до крајности заоштрена у политичким иступима у доба револуције и на прагу шездесетих година, када добија конкретан садржај: српско – мађарско, губи осамдесетих и бива замењена неутралним „наше“ – „наша влада“, „наша политика“, „наша држава“. Он је толико политички застранио и отуђио се од српског националног бића да се не задовољава рушењем Светозара Милетића и Српске народне слободоумне странке, већ изјављује да Срби у Србији и Срби у Мађарској никакве политичке солидарности ни заједничких интереса не могу имати.⁵⁶ Игњатовић поткопава темељац на коме су Срби у Монархији стајали и опстајали два века и заговара да су „шовинисти“, тј. српска опозиција, непријатељи народа, те да их треба искоренити као коров, до последњег, да би на крају отворено обзнанио: „Препоручујем свим Србима придружење либералној владајућој странци!“⁵⁷

Игњатовићеви политички текстови ипак откривају једну правилност, доследну црту карактера коју препознајемо као посебно снажну управо на почетку и на крају каријере, а то је прозелитизам, склоност агитацији и пропаганди. Истим тоном којим је у *Вџстнику* писао мотивационе чланке и позивао Србе на оружје против Мађара, које је називао крволоцима, демонима, разбојницима, неколико деценија касније позива свој народ да приђе владиној странци. Као што је писао хвалоспеве војводи Шупљикцу, тако под старост велича „ненадмашни патриотизам“ Тисе и грофа Андрашија.⁵⁸ И сам тога свестан, он не пориче своје намере, већ сасвим рационално и одговорно неистомишљеницима поручује: „Ја сам ваше те политике обарао, јер сам их држао

⁵³ Душко М. Ковачевић, *Јаков Игњатовић – политичка биографија*, стр. 146.

⁵⁴ Живојин Бошков, „Живот и рад Јакова Игњатовића“, стр. 135.

⁵⁵ Живојин Бошков, „Живот и рад Јакова Игњатовића“, стр. 137.

⁵⁶ Јаков Игњатовић, *Публицистички списи I*, Матица српска : Јединство, Нови Сад : Приштина, 1989, стр. 375.

⁵⁷ Јаков Игњатовић, „Опет опозиција“, *Публицистички списи I*, стр. 367.

⁵⁸ Андраши, председник владе у Пешти, извео је окупацију Босне и Херцеговине.

по народ српски опасне. И видио сам политике те – оборене. Политика је ваша изјавила, јер одвајкада је била сакато чедо, које дуга века нема.“⁵⁹ Централно место његових текстова последње деценије јесте „лојалност“. И поред тога што се целог века бавио политиком и тиме дефинисао свој политички лик, његови интимни ставови остају нам недовољно јасни и контрадикторни. Именовати Игњатовићево политичко понашање као ренегатство нема великог значаја, тиме не стичемо дубља сазнања о његовој политичкој намери јер он је своје деловање сматрао политички и национално сврховитим. Савременици су му, напротив, највише замерали то што су сматрали да издајничке тезе не заступа из убеђења, већ по налогу, пара ради. Па ипак, он је мислио да свој национални задатак обавља – часно и да проблем није у њему, већ у противницима који су га из мржње одстранили из политичког живота. И што су га више нападали као лошег Србина, то се он више бусао родољубљем. Колико је Игњатовићева политичка улога постала контрадикторна, до гротеске, показује нпр. сурови подсмех српској идеји обнове Душановог царства, коју је и сам у младости тако ватрено заступао, или писмо Змају. У време када је у *Недељном листу* већ увелико водио агресивну мађаронску политику, пише Змају: „Шта сам ја крив, патник од колевке [...] Ви ме држите за велика Мађара, Мађари ме држе за велика Србина. Кажу нисам ни једне мађарске књиге писао, то је грех. Ја сам као магарац у басни преко кога се чобани туку...“⁶⁰

Одговори на питања како се десило да творац експлицитне поетике најродољубивије од свих српских поетика и најбогатије збирке ликова сународника у српској књижевности заврши живот омражен и осуђен као изрод и издајник, зашто је писац чија је идеја водиља била очување и просвећивање рода у националном духу и на националној традицији у зрелој фази политичког деловања понео неславну титулу мађарона и плаћенка тајних фондова Калмана Тисе, председника угарске владе – налазе се у Игњатовићевим публицистичким списима и биографији. За нас може бити значајно да ли су и у којој мери његови политички ставови утицали на дефинисање слике идентитета и судбине нација у фикционалним делима и да ли је дошло до промене и ревидирања те слике од времена када је још припадао српском демократском покрету, до осамдесетих

⁵⁹ Јаков Игњатовић, „Изјава“, *Публицистички списи I*, стр. 457.

⁶⁰ Јаков Игњатовић, *Мемоари I*, 343.

када је водио отворену реакционарну политику. Осврт на политички лик Јакова Игњатовића омогућава нам да боље одредимо вредност и смисао родољубља које је проповедао у књижевним чланцима и сравнимо га са светом његових романа и приповедака.

5.2 Књижевност и политика

Већ крајем шездесетих, Игњатовић саветује сународницима да одступе од захтевања националних права и посвете се решавању унутрашњих питања црквене и школске аутономије. У ред ових појава спада и српска књига, она је део јавног и приватног живота који не угрожава статус Срба као лојалних грађана нити идеју јединственог мађарског политичког народа. У његовој национално ангажованој и утилитаристичкој поетици књига треба да сачува српски дух у вишенационалној заједници. Нигде, међутим, не помиње да може постати оруђе националне борбе, што је српска књига у Монархији често била. Уместо тога, Игњатовић пропагира утемељење књижевности које ће се држати изван политике јер „политика није сунце око кога се књижевна планета окреће“.⁶¹ Кључни Игњатовићев рад по том питању јесте опширна студија *Књижевност и политика (Наше доба, 1885)*, чија се позадина открива тек читањем на фону истовремених политичких текстова, којима би се и ова студија могла припојити.

Основни тон Игњатовићевим текстовима о књижевности осамдесетих година даје политички заокрет. Цитирана суштински тачна теза носи политички став: да се српски интелектуалци окане политике и снагу уложе у националну књижевност. Мада и даље заступа исте књижевне идеје (неопходност развоја књижевности и заснивања класе професионалних књижевника), Игњатовић има циљ да ослаби политички живот и да ток интересовања српских интелектуалаца усмери у безбедне и „законите“ воде уметности. Овај чланак долази у тренутку поделе и растурања унутар Српске народне слободоумне странке, када се Милетић повлачи из политичког живота, а национална борба запада у велику кризу. Све је то Игњатовић са злурадошћу дочекао и као што је, с једне стране, позивао Србе да уђу у владину либералну странку, са друге је учене Србе

⁶¹ Јаков Игњатовић, „Књижевност и политика“, *О књижевности*, стр. 217.

одвраћао од политичког живота у књижевност. Са историјске дистанце, студија *Књижевност и политика* може бити погрешно схваћена, посебно стога што овде као и у политичким текстовима писац спроводи у политици опробан логички метод којим се преко истинитих премиса, овде несумњивих естетичких тврдњи, сугеришу жељени закључци. Тако у литератури о овом на први поглед књижевном есеју налазимо мишљење да је реч о „ретко умном“ његовом чланку из пера писца који је „свестан вредности свога уметничког дела, а очишћен од мржње према противницима као какав самртник“.⁶² У том тренутку Игњатовић је далеко од самртника, а његова мржња према политичким противницима је у зениту. Не полемисхе он у овој студији са сировим утилитаризмом Светозара Марковића, како би се могло помислити, већ са својим дојучерашњим сарадницима, а сада политичким противницима.⁶³ У прилог томе говоре места на којима се негативно изражава о питању аутономије и Бечкеречком програму, као народу наметнутим идејама, и не пропушта ни да се наруга Светозару Милетићу.⁶⁴ Из овог угла осветљени, Игњатовићеви естетички и родољубиви ставови подложни су другачијој перцепцији:

„Политика је ствар нестална, ефемерна, а књижевност не сме таква бити, она треба да је од сталне садржине, да поучава и забавља народ не само за данас, него да ради и за позније нараштаје.“

„Политика не треба да даје правац књижевности и где је ова оној подложна и зависи од ње, ту није књижевног берићета. Књижевност треба да је самостална.“

„Књижевност ни с које стране не трпи диктатуре, а политичну најмање.“

„Књижевност је по народност бољи јамац него ма какви политичари на клизавом пољу политике.“

⁶² Живковић, Драгиша, „Два романа Јакова Игњатовића *Вечити младожења* и *Васа Реишпект*“, *Европски оквири српске књижевности II*, Просвета, Београд, 1994, стр. 142.

⁶³ У прилог томе наводимо и мишљење Д. Вученова: „У случају епохе српског реализма, књижевни покрет је у тесној вези са покретом Светозара Марковића, с којим Игњатовић нема ни књижевних, ни других веза, нити његово дело и реалистичко опредељење вуче корене из тог покрета...“ (Димитрије Вученов, „Јаков Игњатовић и модел српског романа“, *Трагом епохе реализма*, Багдала, Крушевац, 1981, стр. 147).

⁶⁴ „Причати да је народ одушевљен за не знам какве прошле програме – то је машта [...] 'Аутономија' – питајте народ шта то значи, ил' се једе, ил' се пије [...] Друкчије он то разуме него што му демагози тумаче“ (Јаков Игњатовић, „Књижевност и политика“, стр. 202, 214–215).

„Књижевност [...] више користи народу принаша нег’ сва мудрост политичарах.“⁶⁵

Да је политика ствар нестална а књижевност стална, доказао је Игњатовић сопственим примером, како политичким, тако и књижевним. Национализам је заиста био „кључно питање“ око кога се окупљају и разилазе писци и књижевни радници епохе⁶⁶, „главна нота наше романтике“, „и то је било најјаче и наопштије осећање наших нараштаја од 1849. до 1879. године. Уколико се измицало временом, то националистичко осећање било је све јаче и искључивије.“⁶⁷ Водећи романтичари окупљени око Уједињене омладине основане 1866. године у Новом Саду гаје идеју српског уједињења и воде борбу против германизације и мађаризације, но, двадесетак година касније, Игњатовић саопштава да су због политике која доноси „ренту“ занемарили књижевну њиву на којој се не може остварити добит. Осим политичког циља овде до израза долази лична увређеност човека кога је сопствени народ лишио права и могућности да га политички заступа и став да је он на празном пољу српске приповедне прозе сам родољубиву битку био и добио, те тако остварио много већи значај од ма ког политичара. Управо зато тако често зазива будуће нараштаје да процене његов рад и улогу међу Србима.

Српску склоност ка подели на „родољубе“ и „издајнике“ Игњатовић сасвим релативизује: „Браћо Срби, казати ком ’неродољуб’! [...] Судим да у нас нема ни ’неродољуба’, још мање ’издајица’, па баш ни противниках. Покажите нам те издајице, рашта се тако жигошу, који им је грех, да их видимо, па да их камењем побијемо. Ил’ су дилетантима, неискусним, неискушеним издајице они који не даду да народ српски из колосека законитости избаце?“⁶⁸ Мада је идеју српске Војводине сматрао химером, утопијом, и то нелегалном, он у тој својој мисли није налазио издајништво, већ другачији политички став у односу на владајућу српску политичку струју, али став једнако родољубив и брижан за српски опстанак на простору Угарске. Чврсто уверење да је, ма колико екстремно, заступао за Србе користан и једини безбедан правац, потврђује својим виђењем

⁶⁵ Јаков Игњатовић, „Књижевност и политика“, стр. 201, 202–203, 225, 233, 243.

⁶⁶ Јован Деретић, *Историја српске књижевности*, Требник, Београд, 1996, стр. 272.

⁶⁷ Јован Скерлић, *Романтизам, реализам*, Култура, Београд, 1982.

⁶⁸ Јаков Игњатовић, „Књижевност и политика“, стр. 226–227.

српског, и свог, циља: „У прошлости и будућности остати Србин, а не погрешити према грађанској дужности садашње домовине.“⁶⁹ Уопште, какве год ставове да је следио, он се увек позивао на родољубље, за њега се заклањао и њиме се заклињао једнако у политичким и књижевним чланцима, *Мемоарима* и приватним писмима. Све што чини – и када у револуцији 1848. године позива на борбу против душмана Мађара, и када чланцима, у свом *Недељном листу* осамдесетих, руши Српску народну слободоумну странку са Милетићем на челу, поричући сваку могућност српске политичке борбе у Аустроугарској – чини као декларисани родољуб. У политичкој мисли Јакова Игњатовића родољубље је било стална тачка, али је политика била растегљив појам који га није обавезивао на доследност у мишљењу. Оштрица његовог младалачког национализма тупи се и модификује у родољубље схваћено као љубав према сопственом народу, језику, историји, држави, култури, уз подразумевајућу развијену националну свест. Тако завршава као заговорник угарског националног принципа, а истовремено као декларисани српски родољуб, што никада није дао да му се оспори. Диференцијација појмова, етимолошких синонима, омогућила нам је да сагледамо Игњатовићево „српско родољубље и угарско домољубље“. Он уступа пред идејом територијалног прикључења угарских Срба националној држави, која је постала главни политички циљ Светозара Милетића, Уједињене омладине и читаве линије српских политичара, као што су Јаша Томић, Лаза Нанчић и други, и ограничава се на заштиту српске културе, вере, језика, књижевности – у туђој држави, истој оној која их политичким путем потире. Ова, пак, струја Игњатовићевих бивших сабораца препознала је тренутак за истицање националистичких захтева који представљају почетак процеса који је довео до коначног присаједињења Војводине Србији 1918. Мења се, дакле, Игњатовићев политички лик, али не и лик српског писца родољуба.

Најзад, на поменути опаску Лазе Нанчића увређени писац не одговара политичким аргументима већ *Изјавом* у којој наводи сва своја објављена дела, уз завршни коментар: „И што сам год писао, писао сам у духу народном и добронамерно“, сматрајући свој књижевни рад најузвишенијим доказом

⁶⁹ Јаков Игњатовић, цитирано према: Јован Скерлић, *Јаков Игњатовић*, стр. 35.

родољубља.⁷⁰ Књига је била Игњатовићева „лична карта“, оно што је оставио потомству, у чему је био сав свој, стога је чврсто веровао да је извршио своју родољубиву мисију писца: „Па ако ме ви баш и не држите за доброг Србина, ал’ ја из сопственог уважања морам се за таквог држати. Видите, ја у сред Мађарске рођен, већ у осмој години учио сам облигативно мађарски језик, и научио сам га од оног доба тако, да би тим језиком и књиге писати могао; па видите, још се нисам помађарио, нисам писао ни у оригиналу какво мађарско дело, нити превађао, премда сам прво чинио, не би о мојој материјалној штети писао [...] и удовољство ми је једино, што занимам нашу публику и занимаћу је док не изданем.“⁷¹

Игњатовић је све време желео да се врати на политичку позорницу као заступник српског народа. Како га Срби после 1861. нису хтели за свог првака, мислио је да ће ту амбицију докучити преко Мађара, верујући да ће они преузети водећу улогу и да се српска политика мора завршити фијаском, вероватно не желећи да увиди да је њима потребан само као опозиција српској опозицији и да га користе на штету његовог народа. Изгубивши високу позицију лидера и једног од носилаца националног покрета, он сада сматра да Срби и не треба да сами бирају своје представнике и политичке вође, већ да препусте да угарска влада укаже поверење онима у чије способности највише верује. Код Игњатовића се још пре отвореног иступања против Милетића и његове странке осећа страх да би радикална политика и инсистирање на аутономији могли Србе одвести у пропаст. Сматрајући српске захтеве неостваривим, инсистира на „еластичној политици“, и препушта да се „племенита“ и „великодушна“ мађарска влада побрине о правима и очувању Срба за које сада каже да су „мален народ“ у Угарској.⁷² Писање у *Недељном листу* показује да га амбиција није напустила, а да је мржња према српским политичким првацима хипертрофирала. У то време је, како је сам наглашавао, више „волио бити угарском лаву реп“, него истрајавати у борби за

⁷⁰ Јаков Игњатовић, „Изјава“, *Публицистички списи I*, стр. 457.

⁷¹ Јаков Игњатовић, из расправе са *Заставом*, цитирано према: Јован Скерлић, *Јаков Игњатовић*, стр. 36.

⁷² Као и: „Како се увидело да се са опозицијама не може ништа, онда је оправдано бити на владиној страни [...] Они који су прешли на владину страну [...] није доста да само у владиној странци за владине предлоге вотира, већ ту би се изискивало јошт да јавно искажу, исповеде, зашто су прешли на владину странку и зашто су се отресли опозиционе странке, па тек да позову једномишљенике да се групирају уједно. (Јаков Игњатовић, „Умерена странка“, стр. 425).

права свог српског народа и тиме себе осудити да до краја живота буде само „мишу глава“; један Игњатовићев савременик сведочи да је Милетића и ондашње прваке народне тако мрзео да им није могао ни имена изговорити, а да се не узбуди („[...] а сећам се с каквом је похвалом у звезде ковао једног српског ренегата, а познатог мађарског новинара“).⁷³ Иступом на Угарском сабору 1861. Игњатовић је доспео у жижу интересовања и постао миљеник и сарадник угарске политичке елите (Ђуле Андрашија, Едварда Карољија, Јожефа Етвеша, Ференца Деака, Ласла Телекија, Калмана Тисе и других). „На углед Јакова Игњатовића у мађарском парламенту указује чињеница да је при избору чланова комисије за народносно питање он добио највише – 205 гласова.“⁷⁴ Доспевши тако у токове „велике политике“ и водећих политичких личности Угарске, фасциниран својим успехом и амбициозан, није се радо одрицао те улоге којој је морао подредити интерес народа чији је представник био. Када су му Срби ускратили могућност да води великоугарску политику на њихов рачун, није одустао од намере да преко Угара оствари политички значај. Мађари су радо читали Игњатовићеве публицистичке текстове (посебно је серија чланака о „источном питању“ објављена у мађарским водећим политичким листовима изазвала „велику сензацију“) и поштовали оданост овог Србина угарском домољубљу, сматрајући да је „своје национално осећање увек умео да усклади са домољубљем.“⁷⁵ Умро је у Новом Саду, одбачен и презрен од својих, а поштован од туђих. Епилог тог и по Игњатовића и по српски народ жалосног конфликта изразио је Змај у песми којом се опростио од свог некадашњег блиског пријатеља.⁷⁶ „Преминуће Јакова

⁷³ Душко М. Ковачевић, *Јаков Игњатовић – политичка биографија*, стр. 147.

⁷⁴ Иштван Пот, „Јаков Игњатовић у својевременој мађарској штампи“, Зборник Матице српске за књижевност и језик, *Јаков Игњатовић*, књига тридесет осма (свеска прва), Нови Сад, 1990, стр. 122.

⁷⁵ Иштван Пот, „Јаков Игњатовић у својевременој мађарској штампи“, стр. 123.

⁷⁶ *Тужбалица над покојним Јашом И.*

Збогом, Јашо, друже стари,
Књижевниче даровити!
Имаш дела, којим ће се
Срби дуго поносити.

Збогом, Јашо, друже стари!
Не да ми се више рећи,
Има суза које могу
И кроз црну земљу пећи.

Игњатовића забележила је такорећи цела мађарска штампа, одајући му заслужену почит, истичући његове заслуге као писца [...] и његово домољубље“, при чему се о њему увек више говорило као о политичару и новинару него писцу.⁷⁷

Сагледавање и поређење Игњатовићевих политичких и књижевних изјава о сопственом односу према народу којем припада могу се сажети у следећем закључку: Игњатовић је током четири деценије политичке активности описао лук од носиоца националне идеје са којим се српски покрет поистовећивао, до конзервативца, гласноговорника великомађарске политике. Политичку каријеру започео је као револуционар, потом је заступао став о томе да се у политичкој борби Срби морају држати парламентарних оквира, да би у последњој фази тражио од њих да одустану од сваке националне борбе и постану оруђе владајуће угарске политике, препуштајући се „милости“ угарске владе. Одупирући се аустријском централизму и германизацији, запао је у раље мађарског национализма. Током последње две деценије сматрао је борбу за српску аутономију унутар Угарске незаконитом и веома опасном.⁷⁸ У то се уверио као учесник и очевидац страхота револуције 1848–1849. године у којој су Срби у Војводини у борби против Мађара сразмерно броју становника поднели највеће жртве у Европи.⁷⁹ С друге стране, гледао је како се његов народ у условима „културног преласка“ спонтано утапа у море туђинске културе, без свести и отпора, и док је српска опозиција пружила отпор спољашњем притиску, Игњатовић се предао задатку да делује на сопствени народ изнутра, да га освети и поправи разобличавајући све дефектности и аномалије културних образаца и модела који су неопажено постали део српских навика и система вредности у Угарској.

Таке сузе гутам данас,
А гута их Српство цело,
Ај, тужан је ово погреб,
Жалосно је то опело. (Стражилово, бр. 18, 1889, наведено према: Јован Скерлић, *Јаков Игњатовић*, стр. 42)

⁷⁷ Иштван Пот, „Јаков Игњатовић у својевременој мађарској штампи“, стр. 124.

⁷⁸ Тај став задобио је крајњи облик последњих година, када постојано истиче да је „нами Србима у Угарској шкодљив [...] сваки радикализам, који ову државу подгриза“ (Јаков Игњатовић, „Де су одважни?“, стр. 432).

⁷⁹ О броју и сразмери српских жртава у револуцији 1848/9. г. видети у: Василије Крестић, *Срби у Угарској 1790–1918*, посебно стр. 212–222.

Писац и човек често нису иста личност и не морају бити сагласни. Писац и политичар – још мање. Један може бити нешто много боље и другачије од другог. Ако је Игњатовићева политичка мисао српском народу последње деценије његовог живота наносила штету, његова књижевност доноси му и данас трајну корист. Игњатовић је један од првих писаца који су у српској књижевности изразили сусрет српског традиционалног и модерног западног сензибилитета. Он је увео у нашу књижевност модерну тему опадања, економског и биолошког растакања нације и породице. Као што се у детињству нашао уплашен и запањен изашавши из мале српске заједнице, за коју је једино знао, у велики свет у коме нико не говори српски, схвативши да су Срби само мала оаза у Угарском мору, тако је животом и образовањем понео искуство Запада и његове снаге. У великом свету он је научио да живи као Србин, поневши истовремено сазнања и домете западне културе – то је желео и свом народу, али да би у том свету Срби политички могли остварити сопствену националну идеју – у то није могао веровати. Припадност најистуренијем и изолованом делу српског народ који је на његове очи копнио, условила је код њега извесно осећање српске немоћи, недостатка снаге, а сентандрејско и будимљанско србовање „на празно“ морало је створити страх од неуспеха. Он није поверовао у стихијну снагу свог народа јер је, одрастајући у малој оазу Српства, није ни упознао, већ само њену парадну демонстрацију.

У Игњатовићевим фикционалним делима можемо видети разлоге који су удаљили писца од националне идеје: његови најбољи романи слика су српског гашења и замирања. Живећи махом на крајњем северу и западу угарских територија до којих су доспели Срби у свом расејању, гледајући њихово неминовно и неповратно утапање у туђе културне обрасце управо у генерацији којој је и сам припадао, он није веровао у снагу која би могла истрајати у националном напору, напротив. Осим тога, да је Угарску заиста заволео као земљу која је Србима постала дом, види се од првог наговештаја грађанског рата Срба и Мађара, по труду који улаже да сукобе предупреди, без обзира на садржај текстова које нешто касније објављује у *Вјстнику*. Услед специфичности услова у којима су Срби доспели под окриље хабзбуршке круне и антитурске борбе чији је велики европски заступник Монархија постала, као и захваљујући концепту

просвећеног апсолутизма оличеног у бројним реформама, током XVIII и XIX века Монархија је за многе Србе постала „држава и домовина“.⁸⁰ Међутим, док су се Срби чврсто држали царских обећања и позивали се на привилегије да би опстали као нација, Јаков Игњатовић никада не испољава знаке оданости цару, већ искључиво Угарској. По природи традиционалан и конзервативан, антиаустријски расположен, уз то колико српски, толико и западно интелектуално профилисан, није био заговорник грађанског рата Срба и Мађара у коме су Срби убрзо постали аустријско оруђе против мађарског национализма. Он не сагледава добро безизлазност положаја у коме су се Срби нашли под притиском угарске искључивости и национализма ни у револуцији, ни после успостављања двојне царевине и доношења угарског Закона о народностима, који су за последицу имали консолидацију српске политичке мисли до идеје отцепљења и уједињења са Србијом. Када су се Срби дистанцирали од бечке политике (заокрет је огласио Милетићев чувени чланак „На Туцин-дан 1860“) и када је успостављена сарадња са Мађарима, Игњатовић је био политички изузетно активан. Међутим, када је Српска народна слободоумна странка изнела политички захтев за српском аутономијом, са тенденцијом уједињења, он је то сматрао немогућом пустоловином (и није био једини, слично је одреаговао Лаза Костић и многи други интелектуалци). „Заветна мисао“ Светозара Милетића у којој је проговорио стари српски сан о уједињењу Војводине са Србијом, Игњатовића је удаљио од националног покрета. Национализам који је био обележје његове мисли, уступио је место приватном родољубљу.

У том погледу превалио је пут супротан Доситејевом. Ако за Доситеја можемо рећи да има „духовно-историјску свест о Србији“⁸¹, премда то не значи да има одређену „политичку концепцију решења српског питања“⁸², за Игњатовића важи и једно и друго, с тим што његов политички ангажман у решавању српског

⁸⁰ „Аустрија је прихватила један европски задатак који је требало да допринесе њеном сјају, наиме борбу и потискивање Турака чији се агресивни империјализам поново испољавао [...] Ова одлучна политика постигла је оно што Хабзбурговци, упркос готово безграничном проширењу своје моћи под Карлом V, нису били у стању. Аустрија је под Маријом Терезијом постала држава и домовина која се и у свом шароликом етничком лику показала пријемчивом за сва осећања везаности за нацију и оданости нацији“ (Јохан Хајзинха, *Национализам и патриотизам у европској историји до краја деветнаестог века*, стр. 51–52).

⁸¹ Мило Ломпар, *Књижевни историчар Јован Деретић*, Задужбина Илије М. Коларца, Београд, 2003, стр. 17.

⁸² Ненад Николић, *Меандри просвећености: неколико лица српске књижевности XVIII–XIX века*, Службени гласник, Београд, 2010, стр. 74.

питања започиње као национални, а завршава као промађарски. Историја је, међутим, показала да је једини пут ка опстанку српског духа и Срба као народа у Угарској био управо политички национализам. Да су се Срби повели за његовом „безбедном“, „лојалном“ и „еластичном“ визијом, брзо би нестали у Јужној Угарској; да није било одлука Мајске скупштине, Благовештенског сабора, Бечкеречког програма, радикализма и доследног опозиционог деловања милетићеваца, Јаше Томића и других који су пронели српску мисао кроз све замке друге половине XIX века, свакако не би било ни уједињења са Србијом.

Међутим, романескна стварност дела Јакова Игњатовића није исполитизована, јунак његовог дела јесте *zoon politikon*, али слика друштвеног живота и националне судбине није политички ангажована. Поредећи књижевни и политички рад пратимо осцилирање, психологију стваралаштва која је изузетно сложена, а његова политичка позиција указује на подвојеност личности. У пресеку књижевне, политичке и приватне биографије указује се духовни портрет Јакова Игњатовића, трагично расцепљен изнутра, што је резултирало двоструким и располућеним односом српске културе према њему. Сама његова фикција парадоксалан је показатељ: он брани изнутра оно што се неминовно расипа под притиском спољашњим, писац то и сам види. Он апелује на појединца, члана заједнице, и на чиниоце културног живота, али појединац, а ни књижевност нису у стању да сами изнесу или зауставе тако велике процесе. Тек онда када су се спољашње околности промениле и престало разорно деловање туђинске културе променом политичког контекста и односа снага на европској позорници, било је могуће зауставити процес денационализације. За Србе у Сентандреји, Будиму, Пешти, већ је било касно. Нема никакве сумње да је Игњатовић желео да очува Српство у Угарској и да је утицао на буђење националне свести, као и да је у својој књижевној фикцији афирмацијом врлина и критиком мана изградио пожељни српски културни образац, али пресудну улогу у том процесу није могла одиграти књижевност, без обзира на велики доринос који је књижевна елита дала, већ политички национализам. Његов превасходни значај у српској култури остварен је на плану књижевности, у којој дело Јакова Игњатовића има изузетан значај, а његова личност представља једну од најособенијих фигура у плејади класика српске књижевности.

VI ДЕЛА СА ТЕМОМ ИЗ САВРЕМЕНОГ ЖИВОТА

6.1. Јаков Игњатовић у традицији тумачења: у пресеку оспоравања и уздизања.

Однос према реалистичкој поетици

Није знао за чар бистре воде, видика у брдима и тишине у небу... Човек је једино што га мучи, привлачи, занима. Ако их није створио, он је своја бића поновио у мислима, а поновити живот близу је тајни рађања.¹

(Милош Црњански о Јакову Игњатовићу)

У надисторијском и трајном лику српске књижевности настале у прожимању традиције и савремености, Јаков Игњатовић живи пре свега својим реалистичким делима. Сва остала зашла су у полутаму књижевне историје, заједно са велики бројем дела његових савременика, некадашњих ведета, славних и читаних у своје време, чија имена данас нешто говоре само ретким зналцима. Сва је прилика да би се то догодило и Игњатовићу да није његових романа и приповедака са темама из савременог живота који му трајно обезбеђују место међу врхунским српским писцима – овако, он остаје један од најнеобичнијих класика српске књижевности, пресудна појава српске наративне прозе, особито романа.

У српској књижевности Игњатовићу припадају многа првенства: он је први српски реалиста, творац првог српског модерног романа, првог социјалног романа, првог хумористичког романа, прве сеоске приповетке и романа из сеоског живота, он је први приповедач који је увео проблем савременог интелектуалца у српску књижевност, писац који је извршио замену књижевних модела и епоха. Па ипак, Игњатовићево дело било је предмет различитих естетских процена, уз упадљиво истицање бројних и великих недостатака: његов роман боље изгледа у целини него изблиза и „није достигао уметничку зрелост“², он се угледа на, за

¹ Милош Црњански, „Стогодишњица Јакова Игњатовића“, *Есеји*, Штампар Макарије : Октоих, Београд : Подгорица, 2008, стр. 40.

² Драгиша Живковић, „Бидермајерски стил романа Јакова Игњатовића“, *Европски оквири српске књижевности II*, Просвета, Београд, 1994, стр. 119; слично мишљење износи и Скерлић.

своје време, анахроне романсијерске моделе³ и мање вредне бидермајерске књижевне обрасце, те је у питању „почетничко стварање“ лектире за нашу новопечену грађанску публику.⁴ Његови ликови су непродубљени и клишетирани, синтакса је далеко од вуковских причалачких узора, зато је стил монотон и заморан, „из пасажа у пасаж“⁵; његови романи носе снагу замисли, али више личе „на скицу романа“, изузев неуспеле *Патнице*, него на праве романе, дела „носе печат алкавости, немарности брзог рада, стил му је сиров и необрађен, језик пун варваризама“ итд.⁶ У истом тону, *Васа Решпект*, једно од најбољих дела, сматра се тек сценариом „за један добар роман, јер је готово сав исписан у стилу концепта, хитро и непродубљено“.⁷ Аршини којима је дело мерено били су често „Прокрустова постеља“ за Јакова Игњатовића. Таквим судовима изграђен је став о Игњатовићу као о „добром писцу лошег стила“⁸, с друге стране, у духу позитивистичких и биографских метода проучавања, а превасходно због пишчевог политичког ангажовања, усталило се мишљење о Игњатовићу као о добром писцу лошег морала. Прво значајно испитивање у коме су дефинисане обе тезе била је знаменита Скерлићева студија *Јаков Игњатовић* из 1904. године.

По уочавању свих недостатака, неки од тумача нас доводе пред суму Игњатовићевог књижевног подвига: „Шта мари [...] када се све то дешава са нашим људима, у нашим или полунашим градовима и селима [...] а опет у грдној националној и друштвеној мешавини, са нечим европски друштвено и књижевно општим, што може укључити те романе у европску литературу оног доба. То нису врхунци књижевног стварања европског, али то се меша с масовном романескном продукцијом оног доба (мађарском, немачком и европском) и уводи и наше

³ Опширно о томе у студијама Јована Деретића и Драгише Живковића (Јован Деретић, *Српски роман 1800–1950*, Нолит, Београд, 1981; Драгиша Живковић, *Европски оквири српске књижевности II*).

⁴ Драгиша Живковић, „Бидермајерски стил романа Јакова Игњатовића“, стр. 116.

⁵ Драгиша Живковић, „Бидермајерски стил романа Јакова Игњатовића“, стр. 124; сличне оцене налазе се и код других тумача (Скерлић, Деретић, Леовац).

⁶ Јован Деретић, *Српски роман 1800–1950*, стр. 136–137; готово истоветне ставове налазимо код Скерлића и Живковића: „Писац банализира тему, прича развучено или телеграфски штуро, прави клишетиране карактеристике, алкав је у избору речи и изразу, често је празан, површан, досадан...“ (Драгиша Живковић, „Два романа Јакова Игњатовића ’Вечити младожења’ и ’Васа Решпект’“, *Европски оквири српске књижевности II*, Просвета, Београд, 1994, стр. 149).

⁷ Славко Ловац, „Јаков Игњатовић“, *Портрети српских писаца*, СКЗ, 1978, стр. 178.

⁸ Са овом контрадикцијом заступљеном у традицији тумачења полемисао је у својој студији Љубиша Јеремић.

књижевне производе у општу ризницу европске књижевности.⁹ Тако је превазиђено „кобно заостајање“¹⁰, а наша књижевност је са делом Јакова Игњатовића коначно „достигла“ (очито превасходно тематски) да уђе у „европску ризницу“, макар као последња и са „тривијалним бидермајерским романом“, шта мари што нас је тамо довела „забавна лектира“ о шрумадлама, и касапима, и брицама, само да смо *ту*.

Увидом у традицију тумачења, а тумачили су га најзначајнији књижевни историчари и зналци српске књижевности XX века, стиче се утисак да су истраживачи, и поред истицања неоспорног Игњатовићевог значаја, пречесто и прегласно говорили о ономе што Игњатовићево дело *није*, а што би *требало да буде* – постављајући га у очекиване форме у односу на жанр, епоху, европску романескну традицију, пројектоване потребе српске књижевности, чак и етику – а често маргинално о ономе што, упркос свему, *јесте*. С друге стране, и поред истицања недостатака, а често и истовремено са њима, некада и од истих тумача, све време тече процес пишчевог уздизања. Скерлић који га најгрубље оспорава, придаје му и највећи значај: међу савременицима „огрезлим у најнеобузданијем романтизму“ он „стоји потпуно сам, високо надмашујући све остале, претходник једног новог књижевног правца чије доба још није било дошло [...] До Борисава Станковића нико се није ниже спуштао на степеницама друштвене јерархије, али ни до данас нико није био обилнији и разноврснији и пунији но Јаков Игњатовић.“¹¹ О њему се утемељује став као о „најзначајнијој појави у историји српског романа XIX века“¹², а највећа личност наше авангарде потврђује да писцу припада од Скерлића му досуђено врхунско место у српској прози до Станковића и назива Игњатовића „највећом личношћу српског реализма“: „Има нечег тамног и грозног у свему што је Игњатовић написао [...] Кад бих хтео да избацам литерарну фразу, поновио бих, без бојазни, да је написао један српски део од *La Comédie humaine*. Сиров и огроман, он је бестијалан таленат српског реализма. Далеко, далеко над осталима.“¹³ Већ дубоко у XX веку, на крају међуратног

⁹ Драгиша Живковић, „Бидермајерски стил романа Јакова Игњатовића“, стр. 126–127.

¹⁰ Јован Деретић, *Српски роман 1800–1950*, стр. 111.

¹¹ Јован Скерлић, *Јаков Игњатовић*, Издавачка књижарница *Напредак*, Београд, 1922, стр. 140, 141.

¹² Јован Деретић, *Српски роман 1800–1950*, стр. 136.

¹³ Милош Црњански, „Стогодишњица Јакова Игњатовића“, стр. 40.

периода, говорећи о спором развоју српског романа, угледни критичар износи став да „и дан-данас романсијерско дело Јаше Игњатовића узето као целина није достигнуто, мада се мора признати да су некоји потоњи романи (не романсијери) по много чему надмашили Игњатовићева остварења“.¹⁴ Ставови исказани у вредновању указују на нужност посматрања Јакова Игњатовића из перспективе непоновљивих својстава и изузетности, а не типичности. Уз Скерлићево дивергентно вредновање, Кашанин и Вученов спадају међу ретке истраживаче који су се бавили оним богатством које Игњатовићево дело *јесте* и у том смислу говорили су изразито афирмативно.¹⁵ Крајем XX века оно постаје предмет истраживања наратива, одлика приповедне структуре у амбијенту српског реализма, при чему се констатује да романсијер „није напустио [...] архаичну технику излагања и организовања радње, нити је јасно мотивисао фабуларна чворишта и пресеке, остајући далеко и од тежње ка исцрпној дескрипцији и од приказивања развоја/мјењања јунака“.¹⁶ Осим тога, његови романи постају један од главних предмета студије о трагичким видовима старијег српског романа, која остварује нове и неочекиване увиде.¹⁷

Данас нашег писца не можемо поимати изван оквира који је постављен књижевним испитивањима, она су *модус вивенди* његовог дела у српској култури. И поред тога, од свих српских реалиста, тумачење његовог дела у најмањој мери је довршено: „књижевна једначина Јакова Игњатровића остаје и даље нерешена у многим битним питањима, а књижевноисторијски и књижевновредносни суд о овоме писцу и даље отворен са могућностима откривања нових сазнања и дубљих пројекција“.¹⁸ Књижевна прошлост не мирује и не умире, већ стоји пред сваком новом генерацијом читалаца као естетска чињеница, као што и путеви интерпретације неког дела траже да буду преиспитани у савременом интерпретативном хоризонту. Тако Игњатовићево дело доспева до читаоца XXI века, носећи извесну контрадикцију, не у себи самом, већ у традицији

¹⁴ Речи Ђорђа Јовановића, наведено према: Јован Деретић, *Српски роман 1800 – 1950*, стр. 251

¹⁵ Милан Кашанин, „Трагичност периферије“, *Избрани есеји*, Рад, Београд, 1977; Димитрије Вученов, „Јаков Игњатовић и модел српског романа“, *Трагом епохе реализма*, Багдала, Крушевац, 1981.

¹⁶ Душан Иванић, *Српски реализам*, Матица српска, Нови Сад, 1996, стр. 101.

¹⁷ Љубиша Јерemiћ, *Трагички видови старијег српског романа*, Књижевна заједница Новог Сада: Институт за теорију књижевности и уметности, Нови Сад : Београд, 1987.

¹⁸ Драгиша Живковић, „Бидермајерски стил романа Јакова Игњатовића“, стр. 102–103.

књижевноисторијских проучавања, очитовану у пресеку тенденције умањивања и уздизања уметничке вредности, уз истовремено и неоспорно истицање књижевноисторијског значаја.

Опус Јакова Игњатовића представља највећу књижевну ризницу српског живота у Војводини XIX, века у којој су оживеле и ускрснуле не десетине и стотине, већ хиљаде ликова, личности из историје, приватног и јавног живота или књижевни карактери створени по њиховим узорима.¹⁹ Уз портрете из српске прошлости, који су населили странице историјских романа, не успевши да из „ништавила“, „из мрака непостојања“ и историје допру до уметничке визије²⁰, велику већину чине Игњатовићеви стварни или фиктивни „савременици“ грађени по прототипу људи његовог времена и културе са којима и са каквима је живот проживео и добро их познавао. Управо они су постали његови јунаци, непоновљива галерија карактера и типова, пуна живота и бујности, која се весели, корача, тугује, опија, жени, рађа и умире на страницама његових мемоара, социјалних романа и приповедака, неодољивом уверљивошћу стварних бића. „Тај утисак неисказаности људског и српског мравињака, сачињава огромну Јашину привлачност, која је, у тако занесеном, океанском виду, ретка и у великој светској књижевности.“²¹ Неки од њих спадају у књижевне карактере који су постали симбол српске књижевности, као Милан Наранџић, Софра и Шамика Кирић, Васа Решпект итд., и готово никога од својих ликова, макар и сасвим епизодних, писац није оставио без пресудне црте – чак и када их уведе на само једној страни, у неком безначајном догађају, у стању је да их учини уверљивим, мотивишући их

¹⁹ У Предговору Игњатовићевим *Мемоарима*, Живојин Бошков наводи податак да у њима „живи“ више од осам стотина личности (Живојин Бошков, „Игњатовићево огледало прошлог доба“, Предговор у књизи: Јаков Игњатовић, *Мемоари I*, Матица српска : Јединство, Нови Сад : Приштина, 1989). Ако томе додамо десетине ликова који нас сусрећу у сваком имагинативном делу, чији се број у појединим романима примиче стотини, постајемо свесни тога да пред собом имамо несравњиву збирку типова и карактера коју нећемо наћи ни код једног српског писца, ни пре ни после Игњатовића.

²⁰ Иво Андрић, „Разговор са Гојом“, Пројекат Растко: Библиотека српске културе на интернету, <http://www.rastko.rs/rastko/delo/10109>

²¹ Мишљење Станислава Винавера исказано поводом Игњатовићевих *Мемоара*, које сврстава „у сам светски врх“, може се применити на читав Игњатовићев књижевни свет. (Станислав Винавер, „Мемоари Јаше Игњатовића“, *Београдско огледало*, Република, 20. октобар 1953, цитирано према: Душан Иванић, „Мемоари Јакова Игњатовића у контексту српске мемоаристике XIX вијека“, Зборник Матице српске за књижевност и језик, *Јаков Игњатовић*, књига тридесет осма (свеска прва), Нови Сад, 1990, стр. 53).

одлучујућом силом која их покреће. Осим тога, Игњатовићево дело доноси сјајне портрете многих личности значајних за српску културу, као што је Ђорђе Марковић Кодер, један од најупечатљивијих ликова *Мемоара*, или Лазар Нешко којег је „спасао од заборава“.²²

Шта год да су истраживачи Игњатовићевог дела писцу замерали, од његовог времена до данашњих дана, нико није оспорио једно – разноврсну и богату збирку упечатљивих јунака. Његови јунаци су „прешли у пословицу, и прича се о њима као да су збиља живели“²³, они су „снимљени са живота [...] и отуда им таква пластичност и изразитост, отуда одају тако јаку илузију живота“, то је „у целој српској књижевности најбогатија збирка типова и најбоље огледало веома разноликих и многобројних средина“ итд.²⁴ Тумачи такође истичу да је Игњатовић „од свих српских реалиста дао најширу, најразвијенију и најбогатију социјалну панораму“, те да његов роман „кипти од живота“ и доноси „карактеролошки развијен лик романескног јунака“.²⁵

Давно је запажено да Игњатовић „није био рођен да измишља, већ да гледа“ и да му је „фантазија [...] била слаба страна; опсервација напротив врло јака“²⁶, што га по методу приближава клишеу реалистичког писца. Као суштински квалитет и врлина Игњатовићевог дела истакнута је миметичност, односно сродност света књижевне фикције са стварношћу, основна претпоставка реалистичке поетике: његове слике из друштвеног живота јесу „верне [...] живе и истините“²⁷, оне стварају „илузију живота“²⁸, преносе у дело „пуноћу стварности“²⁹, он успева да у књижевности „понови живот“³⁰ итд. Међутим, та иста особеност приписује му се и као мана и као недостатак, па се његов реализам назива „сировим“, а стил „вулгарним“, „тривијалним“ у смислу неселективног

²² Чланком о Нешку у *Јавору* (1886) и поклањањем два његова песничка зборника Матици српској Игњатовић је сачувао сећање на овог српског песника. (Више о томе: Марија Клеут, „Јаков Игњатовић – Лазар Нешко – грађанско песништво“, Зборник Матице српске за књижевност и језик, темат: *Јаков Игњатовић*, књига тридесет осма (свеска прва), Нови Сад, 1990, стр. 105-114).

²³ Павле Марковић Адамов, „Рецензија романа *Патница*“, *Летопис Матице српске*, 1886, књ. 146, стр. 141.

²⁴ Јован Скерлић, *Јаков Игњатовић*, стр. 141, 142.

²⁵ Јован Деретић, *Српски роман 1800–1950*, стр. 136.

²⁶ Милош Савковић, „Јаша Игњатовић“, *Огледи*, Просвета, Београд, 1952, стр. 215.

²⁷ Павле Марковић Адамов, „Рецензија романа *Патница*“, стр. 141.

²⁸ Јован Скерлић, *Јаков Игњатовић*, стр. 142.

²⁹ Јован Деретић, *Српски роман 1800–1950*, стр. 136.

³⁰ Милош Црњански, „Стогодишњица Јакова Игњатовића“, стр. 40.

односа према стварности, односно склоности ка фикционализовању нижих, баналних облика друштвеног живота. Његова уметничка слика стварности оцењује се као превише верна и до баналности просечна, тако Светислав Вуловић, „први наш критичар од формата“, сматра да је Игњатовић само „добар копииста“ а не „прави песник“, Адамов му такође спочитава одсуство поезије и каже да је тек „добар фотограф“: „И фотографија је додуше нека вештина, али така да стоји између заната и вештине. Чудновато, да човек, који је с онаким жаром писао о Србину и његовој поезији, није у стању да задахне и своје романе том поезијом.“³¹ Судаћи по таквим закључцима књижевних тумача, рекло би се да Игњатовићево дело представља пример примењене реалистичке теорије коју је Рене Велек назвао „рђавом естетиком“ због одсуства стваралачког односа према стварности приликом њеног транспоновања у књижевност, односно одсуства интерпретације и симболизације које раздвајају уметност од пуке фактографије и копирања.³²

О стилској и идејној прегнантности епохе којој Игњатовић припада, о разноврсности његовог уметничког проседеа насталог у прожимању мноштва тенденција у реалистичком усмерењу, говорили смо у трећем поглављу („На доситејевској линији“). Но, без обзира на специфичност и посебност његовог положаја унутар историје српске књижевности, ако реализам схватимо „у широком смислу оданости природи“ као доминантну уметничку традицију³³, Игњатовића по пресудним цртама наратива са темом из савременог живота можемо несумњиво сврстати у писце који се служе реалистичким методом. Реализму као књижевноисторијској категорији близак је по својој постојаној опредељености за приказивање друштвене стварности и свакодневице, јавног и приватног живота свога времена сагледаних у пресеку различитих сфера: социјалне, политичке, економске, историјске, националне итд. Свет његовог књижевног дела рационално је заснован и стоји чврсто на земљи, не излазећи из подручја видљивог, вероватног и друштвено условљеног, у њему нема елемената чудесног и натприродног типичних за романтизам. Развијена фабула, наслеђе старијих приповедних модела, подређена је обликовању карактера које писац

³¹ Мишљење Светислава Вуловића цитирано према: Јован Деретић, *Историја српске књижевности*, Требник, Београд, 1996, стр. 351; Павле Марковић Адамов, „Рецензија романа *Патница*“, стр. 142.

³² Рене Велек, *Критички појмови*, Вук Караџић, Београд, 1966, стр. 166.

³³ Рене Велек, *Критички појмови*, стр. 149.

гради по обрасцу реалистичке социјалне и психолошке мотивације. Његови се ликови не развијају и не мењају, већ су унапред дефинисани, „Игњатовић је још далеко од развијене реалистичке мотивације карактера: своје јунаке даје априорно, као готове, вреднује их коментаром, а не ради да то вредновање настане из егзистенцијалог контекста, док је њихов животни пут више илустрација одређеног карактера“.³⁴ Они су по правилу „репрезентативни карактери“, што је одлика реалистичког поступка, и то не само у социјалном погледу, већ и по типично реалистичкој лишености писца намере „монументализације и хиперболизације“ јунака.³⁵ Моделовани посредством поступака индивидуализације и типизације, увек су доминантно одређени сталежом којем припадају и детаљно дефинисани унутар социјалних класа и разреда (нпр. пургер – занатлија – берберин; или: пургер – трговац – ситни трговац).

6.2. Orbis Pictus Јакова Игњатовића

Термин *слика* из наслова тезе један је од темељних појмова коришћених да изразе однос стварности и уметничке фикције, а као такав присутан је у естетици и теорији књижевности „докле год се умјетност руководила мимезисом као кључном категоријом“.³⁶ Најшире схваћен, појам подразумева референцијалност уметности према стварности, „модалитет миметичких начела у умјетности“.³⁷ У том смислу је идеја слике као одраза стварности сродна Стендаловој и Гогољевој идеји огледала која се одомаћила у легенди о реализму. У доба реализма, чија је теорија подигла захтев за уметничким подражавањем емпиријске стварности на највећу разину, слика добија морфолошка обележја и постаје жанровска категорија која означава „краћу прозну нарацију с темама из сеоске и паланачке средине, са описом свакодневног живота у мирном породичном амбијенту“, уз

³⁴ Душан Иванић, *Српски реализам*, 1996, стр. 28

³⁵ Александар Флакер, *Стилске формације*, Либер, Загреб, 1976, стр. 156.

³⁶ О *слици* као жанровској категорији више: Душан Иванић, „Слика – међужанровска ознака у српској књижевности епохе реализма“, *Модел књижевног говора: из историје и поетике српске књижевности*, Београд, Нолит, 1990, стр. 300–307.

³⁷ Душан Иванић, „Слика – међужанровска ознака у српској књижевности епохе реализма“, стр. 303

тематско ширење на друге видове друштвеног живота и социјалне групе.³⁸ У националним књижевностима ова генолошка категорија поприма различите називе (очерк, образ, bild, l'image³⁹ итд.) и примењује се у разноврсним текстовним ситуацијама, па већ Максим Горки истиче да је у питању „веома широка, колебљива и неодређена форма приповедања“.⁴⁰ Најшире и најобухватније значење *слике* налазимо код родоначелника француског реализма. *Студије нарави*, главни део Балзакове *Људске комедије*, разделене су на шест врста *слика*: из приватног, провинцијског, париског, политичког, војничког и сеоског живота (писац користи појам *scène*, у нашем језику преведен као *слика*, или *призор*, нпр: *Les scènes de la vie privée*).

У српској књижевности реализма термин *слика* често се налази у поднаслову, а некада и у наслову дела различите типологије, од краћих наративних жанрова, до драма и лирских песама. Тако у поднаслову Игњатовићеве приповетке *Једна женидба* из 1862. године стоји: *Слика из живота*, а овој жанровској тенденцији прикључују се и други писци (Шапчанин, Веселиновић, Ранковић, Домановић, Трифковић и др.). Због широког обима појма долази до извесног преклапања са другим формама и поджанровима, као што су: црта, портрет, скица, црта, сцена, повест, прича, па и приповетка, по издвојеној заједничкој особини. Очигледно је да се током „више од пола века тај термин пунио новим садржајима и означио стилске оријентације реалистичког књижевног правца“, означивши „основну интенцију реалистичког писања: што прецизнију опсервацију стварности, тежњу ка аутентичном опису живота [...] са још увек осећајном нотом завичајне присности.“⁴¹ Упркос честој, „готово неумјереној“ употреби ове жанровске ознаке за врло разнолике књижевне ситуације, уочавају се њене кључне особине: „Осим односа текста према вантекстовној сфери (1), слика се да разликовати од других жанрова и по поступку излагања, композицији и обиму (2); основа за могуће жанровско рашчлањивање постају различите сфере живота (сеоски, паланачки, глумачки, учитељски) (3), док се потискивање слике

³⁸ *Речник књижевних термина*, Нолит, Београд, 1992, стр. 786.

³⁹ „das bild“ означава пре свега песничку језичку слику (епитет, метафора, симбол), а у прози језички сликовит израз; l'image значи слику као одраз (у огледалу), а фигуративно слику живота, рата, духовну слику, слику у сећању итд. (Драгиша Живковић, „Термин *слика* код српских приповедача у XIX веку“, *Европски оквири српске књижевности II*, стр. 208).

⁴⁰ *Речник књижевних термина*, стр. 541.

⁴¹ Драгиша Живковић, „Термин *слика* код српских приповедача у XIX веку“, стр. 209.

одвија превладавањем миметичких функција литературе и пародирањем дотадашњих конвенција (4)⁴². Међутим, код Јакова Игњатовића *слика* не мора бити схваћена само у генолошком значењу, као међужанр под који се, осим *Једне женидбе* коју је сам у поднаслову означио као слику, може подвести већина његових краћих приповедних форми, у традицији интерпретације устаљено називаних друштвеним приповеткама, као што су *Вечера на пароброду*, *Зазидан несубјект*, *Адвокат као холанер*. Истим се појмом, шире схваћеним, могу означити одређени карактеристични топови препознатљиви у опусу, као и посебан тип сликовитости, специфичан квалитет пишевог осврта на једно време и људе у њему, заокружена пројекција стварности коју његово дело носи.⁴³

Слика Срба код Игњатовића, реализована у разним могућностима уметничког обликовања, јесте слика готово свих његових јунака, прошлости и садашњости српског народа као главног предмета читавог књижевног опуса овог писца. Сви ликови и збивања дјела његовог стваралаштва са темом из савременог живота смештени су у исти фиктивни, местом и временом обједињени социјални контекст и чине раскошну панораму српског живота у Хабзбуршкој монархији XIX века. Израз *панорама*, који схватамо као подврсту појма *слика*, употребио је сâм писац у познатој сцени пургерског бала у роману *Трпачи спасен*, а преузели су га тумачи (Скерлић, Деретић, Леовац, Кашанин, Јеремић итд.) да означе специфичан уметнички квалитет и наративну перспективу. Термин најчешће означава сликарску и фотографску технику и подразумева широк видик, свеобухватан поглед на околину. Перспектива панораме усмерена је у ширину а не у висину, простирање је по хоризонтали, не по вертикали, при чему визура захтева ауторову удаљеност од приказаних предмета. Иако Игњатовићев наратор најчешће припада свету чији је посредник, било да је у питању нарација у првом или у трећем лицу, скривена или нескривена тачка приповедања, природа коментара открива панорамски поглед – типичну и благо ирониичну дистанцу

⁴² Душан Иванић, „Слика – међужанровска ознака у српској књижевности епохе реализма“, стр. 303.

⁴³ У књижевној теорији и критици реализма слика је често схваћена као супротност приповеци: „У поређењу са приповијетком слика има мање умјетничке захтјеве, композиција и радња су мање развијене, карактери статични. Удио имагинативног је у поређењу са имитативним, репродуктивним, мањи, учешће визуелних чинилаца је сразмјерно високо у дескриптивним дјеловима нарације, а распоред фабуларних елемената је изразито статичан“ (Душан Иванић, „Слика – међужанровска ознака у српској књижевности епохе реализма“, стр. 304).

непристрасног писца реалисте. Он није непосредни учесник, већ посматрач и резонер друштвене панораме. Одлика овог типа Игњатовићеве сликовитости јесте свеобухватност и уопштеност, уз посредовање њеног значења или симболике, без инсистирања на детаљу. Панораме су описи балова, понашања у цркви, моде и њених заточеника, биртија, славских ручкова и даћа, којима обилују реалистичка дела и *Мемоари* Јакова Игњатовића, изложени дескрипцијом и наративном дескрипцијом, без праве фабуле, статични са становишта радње дела.

Друга омиљена врста слике код Игњатовића јесте *портрет* – скициран увек спретно и савршено прецизно, у кратким карактеристичним потезима, најчешће без склоности ка мистификацији и идеализацији (портрет Сарајлије, Симе Игњатовића из аутобиографских дела; портрет дотераног и углађеног Милана Наранџића, Решпекта у хусарској униформи, Шамике када се спрема за бал итд.). Лик је често представљен у мноштву примера који откривају непоновљивост карактера (Пера Кирић, Чика, Васа Решпект) или ухваћен у за њега типичном или одлучујућем положају у коме га читалац трајно памти, попут драмског јунака. Када је дат у комичном, гротескном раскораку између могућности и хтења, добија одлике *карикатуре*, што је још једна подврста слике. Поједине карикатуре су заједљиве и сатирично интониране, штуре, лишене живота и сведене на економски моменат као једину мотивациону снагу, такви су нпр. сви ликови чиновника из *Чудног света*, адвоката, судија, нотароша итд.

Посебан вид слике представљају издвојене *сцене* или *призори* из друштвеног живота (на балу, у колу, на суду, на регрутацији, на моби, туча на пургербалу, из адвокатске праксе, из друштвено-забавног или породичног живота итд.), драмски обликован репрезентативан исечак из стварности. Поједине од њих уобличене су у заокружену *анегдоту*, сасвим неважну са становишта фабуле, али живу и сликовиту (литија поднапитих старина Канкала и Чапариза око багрене у *Чудном свету*; како се пишчева баба провела приликом туче на балу у Пешти у *Мемоарима* итд.). Сви наведени типови широко схваћеног појма, обједињени у имагинарну фикционалну целину, чине по богатству, разноврсности и виталности јединствену у српској књижевности слику нарави и времена. У том погледу, Игњатовић се једини од српских реалиста приближава балзаковском поимању слика као одсечака који сложени чине целовит мозаик.

Игњатовић је очигледно имао свесну намеру да захвати све типичне видове српског живота и пренесе их у свет књижевне фикције. Притом није желео да његово дело представља „уметничку транспозицију живота“, већ је поставио себи као писцу два уметничка циља: он најпре има намеру да анализира и интерпретира стварност, да гносеолошки делује путем књижевности и да уметничкој критици подвргне друштвене појаве, верујући у моћ књиге и прецењујући је као средство друштвене и етичке спознаје. У том погледу близак је реалистичком маниру, али исто толико, ако не и више, просветитељској намери да забављајући поучи и да буде на корист роду, о чему смо већ говорили. У односу на сопствени народ о коме пише и коме се његова књига обраћа, он јасно указује на непожељне видове јавног и приватног живота и открива последице. Код Игњатовића, као и у свој миметичкој књижевности – у питању је „умјетност сличности“ која је само налик на оно што знамо, а у суштини „имплицирано поредбена“⁴⁴ интерпретација стварности. Но, ако књижевност није пуки „одраз“, „огледало стварности“ у смислу дословне копије, а није, и ако је њена референцијалност само уметничка илузија, а јесте – важно је докучити у односу на шта писац врши поредбу, која је идеална раван у односу на коју се стварност сравањује и процењује. Игњатовићев књижевни свет референтан је у односу на стварност а поредбен (1) са традиционалном, у извесној мери идеализованом сликом српске прошлости карактеристичном за национални романтизам, дефинисаном у визији средњовековне моћне државе у којој су центрифугалне силе обуздане законима и чврстом руком владара, (2) са сликом идеалног српског карактера истакнутог у програмско-родољубивом тексту „Србин и његова поезија“ и другде, и (3) са снажним портретима родољуба, личности које су обележиле његово детињство и младост, као што су Сарајлија, Видаковић, Сима Игњатовић и други. Запажамо да писац и у најреалистичнијим делима, у којима испуњава све поменуте реалистичке претпоставке, остаје на посредан али надређен начин у идејном смислу трајно везан за просветитељску и романтичарску поетику и топосе, што такође потврђује Флакерово запажање о оптерећењу српског реализма национално-дидактичким функцијама. Сасвим у складу са начелима европског реализма, Игњатовић постаје романсијер српског

⁴⁴ Нортроп Фрај, *Анатомија критике*, Напријед, Загреб, 1979, стр. 157.

друштва свога времена, исписује, да се послужимо Балзаковим речима из Предговора *Људској комедији*, „историју нарави“, постаје „набрајач занимања“, „бележник добра и зла“⁴⁵, са намером да укаже на узроке и процесе друштвених појава и да открије у њима дубљи смисао, али такође и са јасним доситејевским циљем да његово дело буде на корист, просвећивање и поправљање рода. Можемо рећи да, као Балзак, и Игњатовић у сопственом искуству и окружењу сакупља грађу за разне „психологичне“, „побожне“, „политичне“ и друге друштвене студије из приватне и јавне, паланачке, велеградске, сеоске стварности, превасходну пажњу поклањајући личности и материјалној и духовној култури која је окружује. Његове „штудије“, како их некада назива, можемо разврстати и по сталешко-класном принципу на оне из пургерског, трговачког, берберског, шнајдерског, адвокатског, паорског, војничког, политичког, ђачког, племићког, лоповског живота. Сам појам студије указује на Игњатовићеву свесну намеру да изврши тематско-мотивску и морфолошку класификацију појава из стварности и да их проучи са извесном научном ревношћу, типичном за реализам, стручно и зналачки, при чему му слике из живота служе као материјал, скица за уметничко транспоноване стварности.⁴⁶

Други његов циљ није типичан за реализам али је у темељима књижевног и сваког уметничког стварања: захватајући штедро из живота и искуства, писац ствара трајни свет који ће остати као сведочанство личности и времена. Век у коме живи одликује изразита динамика социјалних, националних, политичких и културолошких збивања, лице света се нагло мења, а старе, традиционалне врлине и облике живота наочиглед смењује сурова економска логика стицања. Прекретница се дешава, као што и Игњатовић добро увиђа и експлицитно саопштава у нефикционалним делима, средином XIX века, након чега наступа „доба меркантилизма, грубе борбе за опстанак, новца, предузећа, послова,

⁴⁵ Оноре де Балзак, „Предговор *Људској комедији*“, у зборнику: *О реализму*, приредио Александар Илић, Просвета : Нолит : Завод за уџбенике, Београд, 1984, стр. 41–43.

⁴⁶ Термин *студије/штудије* јавља се на више места у *Мемоарима*: „На таквом балу играчи сабијају се наред сале. Играчи, тенцери, разглеђују, бацају поглед сад на једну сад на другу, док се реши с којом ће пре заиграти. Може човек *психологичне штудије правити* (курзив наш)“ (Јаков Игњатовић, *Мемоари I*, Матица српска : Јединство, Нови Сад : Приштина, 1989, стр. 101); „[...] приликом службе црквени певац имао је већ по себи дужност читати *Оченаш* и *Вјерују* [...] И ту је могао човек *правити психологичне штудије* о разним степенима побожности, израженим на читаоца лицу, гласу, тону, очима обрвама...“ (Јаков Игњатовић, *Мемоари I*, стр. 106). „Откуд мене да позове за уредника *Вџстника*, органа Војводине? [...] Права *политично-психологична студија*“ (Јаков Игњатовић, *Мемоари I*, стр. 213).

интереса, прохтева, култа материјалних успеха“.⁴⁷ Као да отима од смрти и нестајања, он гомила примере, некада међусобно изразито сличне сцене или карактере настале на прототиповима, насељава и оживљава један свет референтан стварности која је у брзом нестајању, као да ствара сопствену књижевну и меморијску Нојеву барку за будуће генерације. Највреднија његова дела (*Вечити младожења*, *Васа Решект*, *Трпен спасен*, *Мемоари*, есеји о Сентандреји итд.) имају за тему прошлост, не далеку, већ у распону од неколико десетина година од савременог тренутка, ону прошлост коју писац има у сопственом искуству или у живим и непосредним сећањима савременика. Лабава структура која са становишта поетике жанра романа или приповетке и тока наратије може бити уочена као недостатак, што је у историји књижевности и чињено, често је последица специфичног односа писца према грађи: он тада пред собом као циљ нема чврсту причу већ богату слику људи и времена. *Слика* подразумева и трпи оно што чврста наративна композиција реалистичког романа/приповетке не може поднети. Познајући Игњатовићеву историјску свест, која и садашњост и недавну прошлост уводи у повест и посматра са историјског становишта као нешто што је већ прошло, постаје нам јасно да он свесно ствара социјалну и приватну историју свог времена, *Orbis Pictus* српског живота у Монархији („Каква је то смеса људи и женски”, прави *Orbis Pictus*“⁴⁸), или, како сам писац каже, „као кад гледате *старе слике, контрафе* (кузив наш)“.⁴⁹ Овај квалитет можда је најбоље изражен насловом Игњатовићевих мемоара који се може применити и на читаво књижевно дело: *Рапсодије из прошлог српског живота*.⁵⁰ Његове рапсодије заиста јесу одломци из веће „песме“ који варирају народну мелодију, надовезују се на њу, а коју „рапсод“ упућује свом народу. Националну прошлост и стварност он претаче у епску поему прошлих живота, подижући трајни споменик свету који нестаје, да

⁴⁷ Јован Скерлић, *Историја нове српске књижевности*, Дигитална библиотека Учитељског факултета, Антологија српске књижевности, http://www.antologijasrpskeknjizevnosti.rs/ASK_SR_AzbucnikPisaca.aspx, стр. 269

⁴⁸ Јаков Игњатовић, *Трпен спасен*, Нолит, Београд, 1981, стр. 136.

⁴⁹ Јаков Игњатовић, *Мемоари I*, стр. 105.

⁵⁰ Појам рапсодије, примењиван изворно на литерарне форме, подразумева одломке из неке веће песме коју рапсод (народни певач) казује или пева окупљеном народу, то је дело „неформалне структуре и снажних осећања“, композиција или поема епског значаја, која варира народну мелодију. Музичке рапсодије популарне у музици 19 века, развијају се под утицајем романтичарског интересовања за фолклор.

(<http://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/rhapsody>;
https://en.wikipedia.org/wiki/Rhapsody_%28music%29).

не ишчезнемо, како је говорио, „без успомене, [...] марвински“, јер, да се присетимо још једном пишчевих речи, „човек носи собом урођен нагон конзервирања своје пасме [...] хоће да исприча потомству како се негда живило, и у том спомену [...] и он сам са потомством живи. Нагон, клица, жудња за неумрлошћу.“⁵¹ Обједињене, све његове слике из живота, прошлог и савременог, дају у крупном плану слику српске националне судбине, у којој је садашњи тренутак као тачка пресека семантички оптерећен у највећој мери. Из мозаика слика изоштравају се кључне националне историјско-политичке идеологеме и симболи као идејни постулати света Игњатовићевог дела.

6.3. Детерминизам времена

– *O tempora! O mores!*
(Цицерон)

У култури Срба у Монархији XIX век означио је промену у рецепцији колективног и приватног идентитета. Специфичан израз ове промене налазимо у Стеријином виђењу српске повести и српске природе у њој: сагледавши у својој поезији дубину пада и развалине царства, он не поставља захтев за спољашњом већ за унутрашњом обновом („Хоћеш вечне задужбине? / У грудима цркву зидај, / и са жеља похот скидај, / и утврди срце чисто“).⁵² Истовремено, у комедији приказује портрет извештаченог и користољубивог патриоте, лажно загледаног у прошлост, који у новом културном миљеу налази покриће за убрзане замене традиционалних колективних вредности и за промовисање грађанских искључиво индивидуалних, приватних норми.⁵³ За разлику од Стерије, који је у зрелој фази

⁵¹ Јаков Игњатовић, „Мемоари, монографије, биографије“, *Мисли о српском народу*, Матица српска : Јединство, Нови Сад : Приштина, 1988, стр. 405.

⁵² Јован Стерија Поповић, „Даворје на пољу Косову“, *Целокупна дела*, књига IV, Народна просвета, Београд, стр. 92.

⁵³ „ГАВРИЛОВИЋ: 'Оће ли бити Душановог царства?

ЛЕПРИШИЋ: Будалаштина! Нема нас двадесет милиона.

ГАВРИЛОВИЋ: Али бар славјанско царство.

ЛЕПРИШИЋ: И од тога нема засад ништа.

ГАВРИЛОВИЋ: Та вама је то непрестано било у устима.

ЛЕПРИШИЋ: Морало се тако говорити да народ устаје.

ГАВРИЛОВИЋ: То ће рећи: ви сте лагали.

одбацио глорификацију прошлости и заступао „трезвени реализам“⁵⁴, Игњатовићева критика прошлости и мана српских нарави у њој није са трона срушила веру у идеал обнове, државног и културног процвата на светлим примерима. Упркос трајној везаности за романтичарске националне идеје, тек код Игњатовића, у нефикционалним а још више у фикционалним делима из савременог живота, у пуноћи сагледавамо младог, бодрога грађанина који са себе скида баласт историје и од „човека прошлости“ постаје „човек будућности“, чију невиност сећања ништа не нарушава и не оптерећује. На сусрету и антители ових двеју личности израста не само судар генерација и култура у његовом делу, већ и судар двеју цивилизација. Док Стерија у националној драми види општу пролазност као историјску судбину народа, предодређених на пропаст и усахнуће узусима људске природе склоне страсти и уништењу, Игњатовић, осим улоге људског фактора у националној драми, потенцира и надређену категорију времена сачињеног од збира друштвених, политичких и историјских фактора који господаре над сваким појединачним човеком, па и народом.

„Људи не чине време, већ време људе“, каже Игњатовићев јунак у *Увелом листку*.⁵⁵ Дух времена који се образује у пресеку разних глобалних кретања и деловања појединаца и група, постаје нешто што ниједан човек не може контролисати, попут играчке или машине коју људи направе и покрену, а којом нико не уме да управља. У крајњем смислу он јесте човекова „творевина“, али се отима његовој власти и поприма карактеристике злог демијурга, „градитеља света“ и људских природа. Игњатовић човека није разрешио одговорности – као писац он указује и апелује на нужност увиђања дезинтегративних процеса и консолидације заједнице, зато је јетком сатиром и пародијом ошинуо ликове локалних скоројевића и помодара – али га је приказао као биће условљено временом, најчешће недовољно јако да се одупре његовој моћи и императивима – „да, нијесу ни криви толико“, рекао би Његош. У условима „раштрканости“ и

ЛЕПРШИЋ: Е, тако је, другачије није могло бити“ (Јован Стерија Поповић, *Родољупци*, Пројекат Растко, http://www.rastko.rs/drama/sterija-rodoljupci_c.html, Дејство пето, позорје седмо).

⁵⁴ Јован Деретић, *Историја српске књижевности*, стр. 235.

⁵⁵ Јаков Игњатовић, „Увео листак“, *Друштвене приповетке*, Матица српска : Јединство, Нови Сад : Приштина, 1988, стр. 114.

„лишености средишта“⁵⁶, он је само резултат дуготрајног процеса прилагођавања средини у којој се нашао, а која се и сама мења.

Док је код Стерије време, есенцијално неутрално изузев особине незаустављивог кретања, испуњено људском природом као непроменљивом која празној пролазности даје квалитет, код Игњатовића време одређује нешто више од еманације човекове природе. Сложени процеси који обликују дух и императиве времена постају за појединца и народе предестинација нове врсте, нова метафизика у којој је биће предодређено за извесне исходе. Дух времена се мења, може бити човеку благонаклон или злонамеран, наметати етички вредне или безвредне обрасце, али када се зацари, бићу је готово немогуће да се од њега дистанцира. Моделе понашања и вредности које је понудио XIX век на Западу, Игњатовић сматра непријатељским и погубним за сваки идентитет, особито за традиционални српски, али та иста струјања и императиви погађају и историјски срећније народе.

Живот српског народа од краја XVII до XX века одвијао се под утицајем двају различитих цивилизацијских кругова. Рађање новог европског човека на Западу које се одиграло највећим делом током XVIII да би било довршено у XIX веку, обухватило је само онај део Срба који су се у време аустријско-турских ратова обрели на територији Хабзбуршке монархије, док је остатак народа остао у оквирима традиционалне културе, под утицајем Османског царства у чијим је границама живео.⁵⁷ Процес европеизације, укључивања дела нације у живот европског цивилизацијског круга, довео је до великих потреса и промена у колективном и приватном животу што је резултирало уобличавањем „менталног и интелектуалног профила који Виктор Нојман назива *homo europeanus*“.⁵⁸ Време у које Игњатовић смешта радњу реалистичких дела представља саму завршницу европеизације, али и консолидације српске нације у Монархији, при чему се у његовој књижевној фикцији очитује континуитет ових дивергентних процеса дугог трајања. Његово сагледавање савременог живота има историјску

⁵⁶ „По Угарској раштркали су их тамо и амо“ (Јаков Игњатовић, *Васа Решењект*, Одабрана дела II, Матица српска : Српска књижевна задруга, Нови Сад : Београд, 1969, стр. 8); такође и: „Како су се Срби под Чарнојевићем доселили, бацили су их тамо горе чак до Коморана, Ђура, а остале такође раштркаше“ (Јаков Игњатовић, *Мемоари I*, стр. 42).

⁵⁷ Више о томе: Мирослав Тимотијевић, *Рађање модерне приватности – Приватни живот Срба од краја 17. до почетка 19. века*, Клио, Београд, 2006.

⁵⁸ Мирослав Тимотијевић, *Рађање модерне приватности*, стр. 6.

продубљеност и намеру промишљања и дефинисања узрока, последица и пројекција националне будућности, зато се ова дела морају тумачити на фону пишевог поимања историје, изложеног у фикционалним и нефикционалним делима, као и на његовом сазнању да је историја трајан и никада довршен процес. Истраживање прошлости за њега је у оној мери вредно колико може да допринесе расветљавању садашњости и будућности, да укаже на ризике и на добре изборе који обезбеђују очување идентитета заједнице.

Игњатовићев типични јунак производ је упорних, бројних и дуготрајних државних и црквених реформи и корених промена спровођених током неколико генерација, започетих у доба Марије Терезије и Јосифа II, у складу са идеалима просвећаног апсолутизма и династичким интересима. У раном периоду обитавања српског народа у Монархији, обележеном ратовима, бечка политика одржава традиционално патријархално устројство српских заједница, самоодрживих и у најтежим животним условима, погодних за образовање вештих војника, поузданих и незахтевних у ратним подухватима. Са том намером спремна је на чињење извесних уступака и повластица исказаних бројним привилегијама. Након тога, услед измењених историјских околности, наступа тенденција преобликовања и прилагођавања заједнице и појединаца моделу пожељних унифицираних поданика, с тим циљем се сузбијају и нивелишу све националне и личне специфичности које би могле угрозити овај пројекат. Спроведене реформе умањиле су значај цркве и теолошких учења у служби уобличавања „новог типа појединца – *homo novus*, поданика који живи у политички организованој државној заједници“, уз све наглашеније истицање „практичне врлине“ и испуњавања грађанских дужности, што је требало да доведе до „стварања стандардизованог поданика навикнутог на поштовање заједничких јавних етичких вредности, независних од етничке и верске припадности“.⁵⁹

Крајем века државна идеологија је у великој мери остварена, посебно у урбаној средини, међутим, талас националних покрета који се из Француске шири по читавој Европи изазива велике потресе. Јачање националне свести и захтева

⁵⁹ Мирослав Тимотијевић, *Рађање модерне приватности*, стр. 82–85; закључци о друштвенополитичком контексту изведени на основу следећих студија: *Историја Војводине I–II*, група аутора, уредник Д. Ј. Поповић, Историско друштво у Новом Саду, Нови Сад, 1939; Василије Крстић, *Срби у Угарској 1790–1918*, Матица српска, Нови Сад, 2013; Мирослав Тимотијевић, *Рађање модерне приватности*.

мађарског племства, те истицање угарске националне идеје, изазивају ланчану реакцију осталих народа, спремних на одбрану сопствених интереса, што доводи до истицања у први план националне специфичности. Посебну снагу задобија српско виђење места сопствене нације као *corpus separatum* унутар Монархије, што води експлицитном дефинисању националних потреба у виду политичких захтева. Припадник српског корпуса који је у претходном веку стекао искуство грађанског живота и јавне делатности, уклопио се у социјални и културни профил поданика, усмеривши своју активност махом на економско снажење, сада јасно истиче националне и политичке ставове и улази у политичку борбу за њихово остварење. Зенит ових активности, које је у српској средини реализовала у највећој мери генерација младих интелектуалаца којој и Игњатовић припада, дешава се у време револуције. Увиђајући добро правац друштвенополитичких тенденција, држава чини све да деполитизује јавни живот и да појединца учини грађанином који се остварује у приватном породичном окружењу, а не на плану политичке афирмације. Јавна и приватна сфера живота, раније веома блиске, сада су оштро супротстављене: конзервативни полицијски „Метернихов систем“ ограничава и цензурише јавну делатност, сузбијајући сваки наговештај либералних идеја, забрањујући државним чиновницима политичко ангажовање и бављење писаном речју. Истовремено, уздиже се култ породице, удобности, приватног задовољства. Најпотпунију слику таквог стања Игњатовић даје у *Мемоарима* и у *Вечитом младожењи*. Живот у окриљу породице, лишен либералних и револуционарних идеја, могао је бити сасвим пријатан и удобан, док државна идеологија настоји да јавну сферу претвори у простор забаве, што се испољава кроз умножавање балова, позоришта, кућних забава, маскенбалова и других аполитичних видова друштвеног окупљања.⁶⁰ Тај период, који се завршава после револуције, тема је једног дела Игњатовићевих реалистичких остварења. Иако се радња Игњатовићевих романа протеже некада и на више десетина година, притом често не можемо увек са сигурношћу одредити историјски тренутак у који је смештена јер се бави махом приватним, породичним животом, овом периоду већим делом приказаних збивања несумњиво припадају *Вечити младожења*, *Васа*

⁶⁰ Мирослав Тимотијевић, *Рађање модерне приватности*, стр. 615.

Реишект, а свакако и *Милан Наранџић* и *Трпен спасен*.⁶¹ То су управо они романи у којима доминирају слике типичне за бидермајерску материјалну културу и сентиментализам, чија је изразита осећајност била погодна подлога за спровођење државне идеологије. Шамика (*Вечити младожења*), Наранџић (*Милан Наранџић*), Глађеновић, „Емил и Емилија“, Свилокосић (*Трпен спасен*), Стева Огњан и Катарина (*Васа Реишект*) итд. типични су представници ове културе. Доминација буржоаских малограђанских образаца уз присуство уобичајених сентименталистичких топоса, посредованих путем литературе, постају главни садржај који даје обресе и боје јавном и приватном животу предреволюционарне епохе и обликују животни стил грађана Монархије, па и Срба. Сасвим очекивано, оба подстицаја дошла су из, односно преко немачке културе, као средишта државне и династичке моћи.⁶² У том светлу сагледана, наведена дела не могу бити израз Игњатовићевог бидермајера у српској литератури⁶³, већ одраз, слика животног стила грађанина монархије прве половине XIX века према коме писац има критички став. Игњатовић прецизно дефинише да је српска култура од тридесетих година „од немачке болести страдала“ и сматра да нашој објективној природи никако не приличе „туђа чувства“ немачког „јадиковања“.⁶⁴ У свету књижевне фикције осталих романа слабе елементи и топоси који указују на присуство бидермајера и сентиментализма, као што слабе и ови видови грађанске културе током друге половине века, или због измењене наративне перспективе, тако да их у *Чудном свету*, *Увелом листку*, *Патници* и другим делима чија је радња смештена у седамдесете и осамдесете године више и нема. Редослед настанка дела указује на чињеницу да није реч о стилским фазама романсијера, већ о намери приказивања друштвене стварности двају умногоне различитих културно-историјских периода. Призори забавног и површног малограђанског

⁶¹ Милан Наранџић је рођен „182_“, Софра Кирић се обогатио у време „Бунипарте“.

⁶² Сентиментализам „нам није дошао непосредно са извора, из Енглеске и Француске, него преко немачких прерада и имитација“ (Драгиша Живковић, „Књижевни правци код Срба – сентиментализам“, *Српска књижевност у књижевној критици: Од барока до класицизма*, Нолит, Београд, 1973, стр. 212).

⁶³ Три студије Драгише Живковића о Јакову Игњатовићу смештају Јакова Игњатовића у литературу бидермајера (Драгиша Живковић, *Европски оквири српске књижевности II*).

⁶⁴ Као и: „Србин је објективној поезији наклоњен. Немачки сентименталитет код нас тешко се може пресадити“ (Јаков Игњатовић, „Поглед на књижество“, *О књижевности*, Матица српска : Јединство, Нови Сад : Приштина, 1988, стр. 38).

живота полако се повлаче пред сликама огољене сувопарне економске стварности и суровог материјализма које преовладавају како се век ближи крају.

Право грађанства које је у доба просвећеног апсолутизма означило тренутак декларативне једнакости свих пред законом, без обзира на нацију и веру, које су прославили просветитељски умови као тренутак слободног развоја човекових потенцијала, после пола века испољило се губитком сваке специфичности пред новим божанством коме су се поклонили „вси јазаци“, а то нису били просвета и знање, већ новац. Пред њим нестају стари обичаји и навике и у односу на њега се изграђује нови идентитет европског грађанина материјалисте XIX века. Положај српског идентитета у тим условима задобија додатни трагични квалитет зато што Србин, за разлику од западног човека, није поступно припреман за овај прелазак и што се промена свести и система вредности дешава са изолованим делом народа одвојеним од матице, коме прети биолошко и економско пропадање. Обележен у великој мери искуством племенског живота, као и искуством човека источне цивилизације, стасао на епским иконама одрицања, страдања, жртве које су још увек истрајавале, са потенцираним осећањем историјског губитка и катастрофе и са свешћу о есхатону, Србин у Монархији XVIII и XIX века доживљава удар великих размера: човек колективног *Mi* преобраћа се у индивидуу, грађанина, у егоцентрично и самостално *Ja*. Поверење у трансценденцију и вођу замењено је аналитичким рационализмом и егоизмом, веру је наследило знање, јунаштво и опште добро лична корист, обавезу право, унутрашњи човек повукао се у корист спољашњег.

О националној трагедији која је задесила српски народ Игњатовић је у чланцима писао: „Кад Турци са необичним премноштвом навалише, Србин у главу ударен, на трбух је пао, те су преко њега, дерући му коњском копитом леђа и ломећи му ребра, прелазили и даље надирали.“⁶⁵ Човек таквог егзистенцијалног и историјског искуства, наследник патријархалне српско-византијске културе, непрестано осврнут на колектив и трансценденцију, нашао се пред модерним човеком Запада, бића које „хоће само да има, а не да буде“⁶⁶, и претрпео

⁶⁵ Јаков Игњатовић, „Србин и његова поезија“, *Чланци о књижевности*, Матица српска: Јединство, Нови Сад: Приштина, 1988, стр. 92.

⁶⁶ Владета Јеротић, „Однос материјалне и духовне стране у западним, односно источним културама“, *Човек и његов идентитет*, Светосавље, <http://www.svetosavlje.org/biblioteka/knjige/jerotic1/VJerotic40.htm>

историјски неминовне преображаје. Српско биће које је вековима одолевало спољашњим притисцима, преносећи упркос великим променама и покретима нуклеус смисла, посустало је када је, после губитка државе, управе, вођства, у новије време дошло до разбијања уже заједнице, а на крају и породице, као недељивих целина, при чему је издвојен појединац и промовисан у нову врхунску и правно засновану вредност савременог друштва. Такав човек више није укорењен у националној прошлости, нити у трансцендентној будућности, као генерације његових предака, или бар то не жели да буде, већ је до краја уроњен у садашњост. После дуготрајног одрицања које је попримило облик култа и колективног архетипа, у савремености обезвређеног новим премисама постојања цивилизације у којој су се обрели, без ослоњања у свету старих вредности, Срби преломне генерације прелазног раздобља повремено показују бескрупулозност и апсолутну прилагодљивост Милана Наранџића, Ђоке Глађеновића и других. Преставши да буду оно што су њихови преци били, у процесу транзиције они могу постати било шта, оно што амбиција и мода од њих начине.

Од краја XVII и током целог XVIII века, припадници српске етнице брушени су, под утицајем државних и црквених реформи, до новог и стандардизованог модела грађанина многоетничке Хабзбуршке монархије која је тежила унификацији поданика и пропагирала наднационални културни грађански идентитет. У положају поремећаја идентитета, српски духовни образац је доста дуго истрајавао, нарочито у изолованим чисто српским срединама, чак је економски и културно цветао током формирања и снажења грађанске класе у XVIII веку, проширивши деловање српске православне културе дубоко у простор средње Угарске, да би од половине XIX века у најистуренијим српским заједницама почео да замире, претходно одбранивши и довршивши конституисање српске нације. Овај одлучујући тренутак, оптерећен смислом сублимиране историјске ситуације, забележио је Јаков Игњатовић у својим делима, фикционалним и нефикционалним: „Ми смо од неко доба у прелазном стању. Од године 1848. па до данас, у свима слојевима народа, појмови у животном праву народа се изменише. Прелазак тај јаку је реакцију у животу обитељском проузроковао. Задруге су постепено пропале, а с њима и скопчани

појмови. Нестало је патриархалног карактера, а с њиме и ауторитети у обитељи.“⁶⁷

После дугог континуитета, прекид се одразио у јазу генерације очева, представника релативно очуваног старог језгра, и деце, модерних људи новог времена (Софра – Шамика, Пера; Милан Наранџић и његов отац итд.). „Културни прелазак“ дешава се у свим сферама: у породичном и друштвеном животу, одевању, моди, музици, песмама, књижевности, говору... Промене које Игњатовић бележи започињу самим доласком Срба у Аустрију и одвијају се током скоро два века, да би у другој половини XIX биле довршене. И сам Доситеј је личност преласка („Доситеј је био над свима матадор [*истакнута личност*] – оракулум [*пророк*] културног преласка“)⁶⁸, културни прелазак су и тамбура и хегада које полако потискује гајде⁶⁹, то су „тајч“, „шнелполка“, „калуп“, „менует“ и друге игре у односу на коло које полако пада у заборав, уместо старе српске „Расло ми је бадем дрво“, песме „на мустру „Немам мира нит’ покоја“, које млади „штуцери“ певају уз гитару код „фрајле“: „[...] гитар у руци, нагнутом к рамену главом, очи изврће па свира, пева, а фрајла прекрштеним рукама удивила се као ружа у чуну, и тек потајно уздише.“⁷⁰ Свуда се осећа уплив „неке стране сентименталности“⁷¹ која нарушава патријархални образац.

Игњатовић је сведок и велики противник слабљења српског духовног језгра. Као вид отпора бидермајерско-сентименталистичком духу удобности, разнежености и претеране осећајности, које сматра несрпским и погубним по српску аутентичну природу, понудио је модел Србина из студије „Србин и његова поезија“. Одлика његове мисли нису пуки конзервативизам и традиционализам, он се не опире свему новом, модерном, нити прецењује значај традиције, сматрајући да његов народ треба да живи у окамењеном свету прошлости и епске поезије, већ заговара одупирање некритичком прихватању туђега на свим плановима, а одбацивању свога. Игњатовић инсистира на неопходности критичке свести која ће од нове средине примити само оно што је вредно и што доприноси

⁶⁷ Јаков Игњатовић, цитирано према: Јован Скерлић, *Јаков Игњатовић*, стр. 82.

⁶⁸ Јаков Игњатовић, *Мемоари I*, стр. 96.

⁶⁹ „Док гајде у свом обиму обухваћају ратарски сталеж, тамбура је прави пургерски инштрумент“; „хегада је културни прелазак“ (Јаков Игњатовић, *Мемоари I*, стр. 86, 81).

⁷⁰ Јаков Игњатовић, *Мемоари I*, стр. 97.

⁷¹ Јаков Игњатовић, *Мемоари I*, стр. 96.

побољшању српске природе и навика. Културни прелазак је неминовност, али треба га извршити тако да се очува српски дух, као што је то успео Доситеј, инкорпорирајући европске токове у српску културу, и обратно, а чувајући аутентичност. Видаковићу такође приписује „заслугу ’прелазног периода’“, ценећи код њега управо тежњу ка моралном, племенитом и честитом, као и то што је за предмет романа узео „какав српски акт“ и „понешто српске ситуације“, а замерајући му „неке черте сентименталне, претеране немачке нежности која српском карактеру не приличи“. Исто тако, сматра природним да српски народ не може заувек остати само на старим мелодијама и песмама, или књижевности, или ма чему другом, али то ново што се ствара мора у свему да сачува „српски дух“ и да буде одраз српског живота у континуитету традиције, а не да се слепо прима и опонаша туђе, најчешће немачко, одакле и доспева талас сентиментализма.⁷² Сасвим доследан у мишљењу, исте аргументе, са мноштвом примера из живота, износи Игњатовић у програмским текстовима, који се односе на књижевност, и у *Мемоарима*, где посматра шири културни миље. Он схвата да је процес који се дешава незаустављив, попут грудве која се претвара у лавину, зато са прекором и меланхолијом прати сва изопачења српског живота. Његова епска, стоичка природа, задахнута идеалом старог националног достојанства и моћи, наменила је српском народу значајну улогу у европској породици: „свагда најбољи бити и одличан између других“.⁷³ Као и Сима Игњатовић који га је тако васпитао, а чија су личност и светоназори одиграли важну улогу у формирању Јакова Игњатовића, он сматра да живот у туђини Србина обавезује да буде бољи од других.⁷⁴ Сима је био узор од кога је непосредно усвојио мишљење о Србима као о знаменитом народу. Уместо тога имао је да гледа како његови сународници хрле у сусрет свему туђем, журећи да се изједначе са средином која их окружује: „И тако крадемо *туђе горе*, што духу ни осећању нашем не одговара, и то онако из моде, а

⁷² „Народ је певао *своје* песме, старе и нове измишљене, све лепе, *нашао је своје духу сходне мелодије*“ (курзив наш) (Јаков Игњатовић, *Мемоари I*, стр. 81).

⁷³ Гесло које је пред сина Ахилеја поставио његов отац, краљ Пелеј (Хомер, *Илијада*, VI 208).

⁷⁴ „Видиш шта је Србин, он треба да је најјуначнији [...] Ми Срби, који смо међу туђим народима забачени, треба да смо најпоштенији; код туђина не види се у злом ни чам, а код нас се и трн за чам гледа, ми смо тек онда међу туђинцима људи и Срби, кад све у свачем надмашамо“, речи су његовог старатеља (Јаков Игњатовић, „Сима Игњатовић“, *Мисли о српском народу*, Матица српска: Јединство, Нови Сад : Приштина, 1988, стр. 422).

наше боље пренебрегавамо“ (*курзив наши*).⁷⁵ У први план, дакле, истиче квалитет, врлину, вредност примљених, односно одбачених образаца, и у тој несразмери види пропадање Српства. Биолошку и економску деградацију сматра последицом овог суштинског унутрашњег расула. Осим тога, овај цитат, као и бројна места у *Мемоарима* и у фикционалним делима откривају да се све то дешава „онако из моде“, без присиле, без велике муке, од беса. Водећу улогу у некритичном културном преласку има виша класа („код ’отменијих’ дотерали су тај сентиментализам до врхунца“), особито интелигенција, која је „у странпутицу забасала“, у нижим слојевима се промене дешавају спорије, „средње класе још су задржале јуначки тон, ти добри наши мајстори, занатлије“.⁷⁶ Исту симпатију према нижим слојевима који чувају традицију налазимо и у романима (*Милан Наранџић, Трпен спасен, Чудан свет* итд.).

Игњатовићево промишљање српског положаја и статуса српске идеје у Угарској друге половине века осветљава парадокс у који је запао његов народ: пружајући отпор и бранећи се од туђина, напустио је огњишта и доспео у туђу земљу да се у њој одроди и претопи, губећи изворна својства и врлине; одолевајући жестоком непријатељу, поражен је новим разнеженим сензибилитетом. Из те спознаје треба вредновати главне тачке ослонца његове националне и политичке мисли: осуду патријарха Арсенија (што је подигао језгро народа да напусти своју земљу, ослабивши тиме и матицу и њих саме, што их је довео међу туђе и изложио културном преласку који се не може зауставити), захвалност Угарској (која их је примила и коју због тога осећа као домовину против чијих се интереса не може борити ни у корист сопственог народа), српско родољубље (олично у потреби да се српство очува и докаже своју историјску и европејску вредност), идеју државности (коју везује за Србију и обнављања Душановог царства, а не за Војводину), критику сународника (који без размишљања и критичке свести примају све туђинске навике и обичаје, ружећи тиме Српство у себи). Игњатовићева национална мисао, изражена у *Мислима о српском народу, Мемоарима* и есејима осветљава јасно перспективу из које треба поимати свет његових књижевних дела, наравно, уколико бирамо да „верујемо

⁷⁵ Јаков Игњатовић, *Мемоари I*, стр. 79.

⁷⁶ Јаков Игњатовић, *Мемоари I*, стр. 96.

песнику“.⁷⁷ Слика света коју у њему налазимо није одраз намере писца да просто насмеје и забави, нити да велича идеал малограђанина у духу бидермајерске литературе, већ да покаже шта су Срби постали. У њој има много горчине и туге паметног човека и родољуба, дистанце и прекора којим каже: „Ето, то смо сами постали, 'онако, из моде““. По рубовима још негде пробијају бљесци сећања на стару славу и карактере, сада у гротескном и карикатуралном контексту, али само зато да се на њима боље истакну нове „вредности“.

Игњатовићеви сународници и савременици, пуни мана и нехајни за очување идентитета, заокупљени тривијалностима и стицањем, без свести о томе шта им се као заједници дешава, производ су једног времена које „чини људе“, а у њему одлучујућа је „страна сентименталност“ која улази као влага у све поре живота и растаче оно усправно, херојско, чврсто биће које је чинило српску парадигму и које Игњатовић тако воли. Нуклеус његове историјске и савремене мисли налази се у пресеку кључних појмова: туђина, раштрканост, недостатак средишта, страна сентименталност. Игњатовић прати преображај српске етнице у Хабзбуршкој монархији од традиционалног ка модерном друштву, његово дело доноси свестран и широк осврт образованог и талентованог znalца. Захваљујући богатству, разноликости и верности животу до детаља, оно може послужити, и служи, као прворазредна грађа за изучавање разних аспеката историје грађанског приватног и јавног живота, социјалне и политичке историје, историје породичног живота, историје српске привреде у Монархији, и наравно, књижевне историје, а по нашем сазнању, у току је израда докторске тезе из историје српске музике којој Игњатовићеви мемоари служе као основна грађа („Музика у српској документарно-уметничкој прози друге половине XIX века“). Осврт на Игњатовића са становишта савремених интересовања и сазнања о овом раздобљу наше прошлости открива актуелност његових запажања и исходишта: бавећи се наоко баналним, појединачним и тривијалним, он осветљава најкомплексније идеје и гигања једног времена, откривајући поуздано и зналачки путеве деловања

⁷⁷ „Треба веровати песнику“, каже Црњански одбацујући алегорична тумачења Дантеовог дневника љубави *Vita Nuova* (Дантеисти су ово дело сматрали схоластичком расправом о љубави и филозофији, при чему је „фиорентинско девојче Биче Портинари“ прерасло у алегорију платонске љубави и у филозофију саму.) (Милош Црњански, *Љубав у Тоскани*, Изабрана дела Милоша Црњанског – Путописи, Нолит, Београд, 1983, стр. 183).

историјских процеса, државне идеологије, политичких идеја, у спрези са културолошком подлогом на плану уметности и материјалне културе у процесу асимилације српске етнице и њеног претапања у владајући културни модел. Сложена слика мноштва премиса у односу на које се одвија живот једног дела народа и његове акултурације посредована је уметничким средствима и остварује неуједначене, повремено врхунске уметничке домете. Све то смешта Јакова Игњатовића у класике српске књижевности, оне који остварују квалитет савремености, „његово дело – у времену – постаје парадигма која се, чак, мења кроз ту књижевност и кроз нове читалачке доживљаје, у складу са сазнањем да 'постоји парадокс да се класик мења задржавајући свој идентитет'(Frank Kermode, *The Classic*).“⁷⁸

Тек писац, у великој улози учитеља и савести рода и епохе, преузетој од претходника, која га обавезује на деловање и одређује сврху његове књижевности, усмеривши је ка исправљању нарави, снажењу и величању нације, може сагледати последице и исходишта процеса у којима његов народ учествује. У томе је препознат трагични квалитет Игњатовићеве улоге писца као „трагичност периферије“ и „обележје пишчеве судбине“.⁷⁹ Друштвено одговоран, писац је дужан да види дубље и даље, и у томе је његова несрећа, у Стеријиној поезији одређена као несрећа човека који зна и разумева.⁸⁰ Игњатовић није могао бити носилац доситејевског просветитељског и националног оптимизма, али исто тако није могао одустати од идеја нације и њеног просвећивања, нити од намере да књижевно делује и лечи, јер би га то учинило сувишним и одузело његовом делу сврху и смисао. Он на себе са великом озбиљношћу, као свој најважнији задатак узима историјску и готово пророчку улогу књижевника и трибуна народа који је нацију изједначио са трансценденцијом, књижевност подредио историји, а нашао се „раштркан“, без државе, без средишта. Истовремено, Игњатовић је дубоко

⁷⁸ Мило Ломпар, *Аполонови путокази*, Службени лист, Београд, 2004, стр. 291-292.

⁷⁹ „Требао је да буде репрезентант српске књижевности, српског говора, а није имао где да честито учи српски, и требало је да својим књижевним делом, као сви велики писци, рефлектује народни центар – којег није било – а он је морао да остане с њим на периферији“ (Милан Кашанин, „Трагичност периферије. Јаков Игњатовић“, 1977, стр. 79); као и: „Појам трагичног могао би се, у најбољем случају, јавити као обележје пишчеве судбине, то јест судбине писца стасалог и образованог изван етничких и државних граница свог народа“ (Љубиша Јеремић, *Трагички видови старијег српског романа*, стр. 41).

⁸⁰ Разум као извор несреће која лежи у сазнању и блаженство безумља неке су од значајних песимистичних идеја *Даворја*.

свестан неповољности услова у којима треба да делује и контрадикторности ситуације писца који је дужан да упућује на средиште кога нема у духовном и културном животу нације, на идентитет од кога се припадник српског народа одродио, на јачање духа који је гледао како нестаје, на идеју нације која је политички оспорена. У том раскораку између обавезе с једне и моћи и сврховитости са друге стране, он се, као и Стерија, обрео на пољу хумора, који је код обојице ретко када весео, изразивши на тај начин унутрашњу контрадикторност сопственог положаја, као и положаја српске егзистенције у Угарској.⁸¹ Хумор је интелектуални став човека који увиђа и указује, свесно умањујући емотивне потенцијале књижевног говора и уздржано се чувајући од националне патетике која није примерена његовом стилу и класичном осећању мере. Орфелинова Србија могла је плакати и нарицати јер је још увек имала трансценденцију којој је могла да се обрати уздајући се у чудо свемогућег Бога, чак и онда када је изгубила све савезнике и веру у сопствене снаге; Игњатовићева Србија нашла се у модерном свету без трансценденције, чији је део постала, и сагледала сопствено догоревање, пародично и резигнирано се насмејавши својој пропасти.

Пишчева перспектива била је објективна с обзиром на полазишта и друштвено-политичку реалност. Историјским струјањима која су кренула у другом правцу и променом духа времена, живот га је ипак порекао.

6.4. Типологија јунака

Чини нам се да историја књижевности није у довољној мери Јакова Игњатовића дистанцирала од регионализма као једне од значајних поетичких црта српског реализма, те се он често посматра као летописац Сентандреје и ужег завичаја иако је у питању писац знатно шире перспективе.⁸² Његов књижевни поглед много је глобалнији и обухвата читаву територију коју су насељавали Срби у Монархији, што је у XIX веку чинило засебну цивилизацијску целину

⁸¹ Игњатовићев хумор „није друго него реверс његове осећајности“ (Милан Кашанин, „Трагичност периферије“, *Избрани есеји*, стр. 98).

⁸² Ово запажање истиче Милан Кашанин у свом есеју: „Он (Јаков Игњатовић, наш коментар) није приповедачки репрезентант Сентандреје већ Срба преко Саве; ако је морао бити периферијски писац, није остао локални“ (Милан Кашанин, „Трагичност периферије“, стр. 85).

унутар српског нација. Он није летописац локалног миљеа, нити само једног сталежа (нпр. сељака, занатлија), напротив: у његовом делу заступљена су села у Славонији, Барањи, Срему, паланке и градови (Сентандреја, Нови Сад, Рума...) и метрополе (Беч, Пешта, Будим), као и сви друштвени слојеви; то га разликује од осталих српских реалиста, изузев Матавуља. Игњатовић је увео у српску књижевност малог човека, са њим „по први пут (у књижевност улази) живи народ – а не апстрактна нација, Српство – постаје стварни предмет књижевног приказивања“.⁸³ Игњатовићев типични ликови су „хероји дућана и вашара“⁸⁴ и пургер балова, додали бисмо, најчешћи његов јунак је српски пургер, занатлија или трговац, а најређи племић и интелектуалац. Књижевна критика истиче пишчеву склоност ка приказивању нижих друштвених слојева и облика живота, ми бисмо пре рекли да је трајно заинтересован за репрезентативно, за сталеже којима припада највећи део српског живља у Монархији.

Свет реалистичких дела Јакова Игњатовића неупоредиво је сложенији и уметнички успелији од света историјских романа и приповедака. Колико му је муке задавала фикционализација историјских личности и догађаја, са једнаком је лакоћом преводио стварност и људе свога времена у књижевну фикцију. У реалистичким делима писац врло ретко, у неколико изузетака, примењује црно-белу карактеризацију ликова и то када су негативни ликови у питању, али и тада такву природу посматра као последицу негативних социјалних и породичних утицаја.

Игњатовићев *Orbis Pictus* представља енциклопедију српског живота, разврстаног и сортираног по категоријама, типовима и темама, са мноштвом примера. Његови ликови су изразито хронотопични – велика већина јунака одлучујуће је одређена миљеом и социјалним факторима који надилазе све друге утицаје. Будући да књижевном фикцијом обухвата различите одсечке историјског времена, те да исприповедано време његових романа захвата често више десетина година, логично је да се и социјални утицаји донекле мењају, што с обзиром на разуђену сталешку структуру друштва XIX века у уметничкој обради даје велики број типизираних јунака. Уз склоност ка обликовању друштвених типова која је

⁸³ Деретићева мисао се односи на српски реализам (Јован Деретић, *Историја српске књижевности*, стр. 300).

⁸⁴ Милош Савковић, „Јаша Игњатовић“, стр. 212.

одраз реалистичког уверења да је човек одређен социјалним контекстом, код Игњатовића запажамо још један значајан аспект као полазиште поступка типизације. Осим што сви његови ликови носе обележје свог времена, средине и сталежа коме припадају, они баштине и специфично национално обележје испољено у виду скупа особина које се афирмишу или потискују. Поједини међу ликовима, и поред високог степена уопштавања, истовремено су изразито индивидуализовани и прерасли у књижевне карактере и ексцентричне особењаке. Код Игњатовића увиђамо неколико основних поступака типизације ликова, на основу којих можемо извршити условно разврставање многобројних јунака ради лакшег кретања кроз свет пишчевих уметничких поступака и идејних тенденција.

6.4.1. Социјална мимикрија

Маска, игра и борба за опстанак одувек су ишли руку подруку. Људи су се најпре маскирали за богове, затим за људе, али је опстанак, преживљавање увек био примаран циљ.

Борислав Пекић

Типско обликовање Игњатовићевих ликова није резултат одређене књижевне конвенције или захтева жанра, нити је пресудно извршено по доминантној карактерној особини, психолошкој ознаци јунака уобичајеној у класицизму (нпр. тип хвалисавца, тврдице, мизантропа...), већ по сталежу којем лик припада, односно, да будемо сасвим прецизни, према занимању којим се бави (шегрт, калфа, ђак, трговац, берберин, шнајдер, касарин, штрумадла), уз могућу даљу поделу на подгрупе (нпр. врсте ђака). Све врсте карактеризације књижевног лика: етичка, психолошка, језичка, идеолошка, па чак и физичка, усклађене су са надређеном, а крајње спецификованом социјално-професионалном карактеризацијом. Иако, на пример, пургери чине један друштвени сталеж и у том смислу поседују особине које их издвајају од осталих сталежа (паора, немеша итд.), међу њима постоје огромне разлике, па се занатлије знатно разликују од трговаца, као и међу собом. Тако су бербери нешто више од шнајдера; касари су виолентни, крупни, снажних мишица, гласни, бахати, у игри често неспретни, бербери су танки, окретни, добри играчи и курмахери, налицкани, говоре и облаче се

модерно (на пример: „берберски народ није ратоборан, већ мирољубив, а у бици су понајвише они и шнајдери бијени“).⁸⁵ Овај вид карактеризације, спроведен до најситнијих детаља са поделом по типовима и врстама, доминантан је у романима *Милан Наранџић*, *Трпен спасен*, *Стари и нови мајстори*, као и по њему рађеној шаљивој игри *Адам и берберин*, док је у осталим делима присутан као један од поступака. Као илустрацију наводимо одабране примере, уз напомену да у поменутих делима има много сличних места: „Најбољи су играчи касапи, шнајдери и бербери, и можда вуковарски опанчари, а најгори ковачи, колари и зидари. Касапи играју бурно, шнајдери везу, а бербери играју сасвим нобл, уједно и бурно и везено, па се зато девојке највећма вежу тих трију заната“⁸⁶, као и: „Ето, видиш здраве касапске момке у шпенцлима, виде им се јако мишице кроз тесан рукав; гдекоји је у капуту. Ено опет столарски, ковачки и пинтерски момци у мало подужим капутима. Ено, опет, у финим фракковима, белим рукавицама, то су трговачки момци. Од оних првих слабо који има рукавице; ето лаки шнајдера и бербера, све уфитиљени и углађени.“⁸⁷ Социјалној типизацији Игњатовићевих јунака доприносе амблемска имена која често упућују на занимање као основу карактера, при чему име може да садржи целовит ментални профил јунака (нпр. бербери Свилокосић и Глађеновић), док презимена судија, нотароша, адвоката по правилу упућују на грамзивост и немилосрдност (Берберић, Лисовић, Шицанић, Брзаковић, Зољић, Мачковић...). Имена могу откривати специфичну црту личности (Кресовић, Орлић, Верковић, Добрић), а ређе и физичку специфичност (Гицан и Гицанка). Игњатовић примењује такозвану ономастичку типизацију, а такође и мотивацију, код њега име представља основну ознаку личности и њеног делања, постајући помоћно средство карактеризације или карикатуризације, у највећем броју случајева социјално мотивисане.

Сличност ликова истог занимања није само спољашња, већ покрива и приватну сферу емоција и животне филозофије: „Берберска је љубав као шлофкапа, коју и овако и онако на главу метнути можеш, ал’ покрај пет таквих мора бити бар једна фрајла.“⁸⁸ Касапи и кројачи су већ другачији, „кројачка је

⁸⁵ Јаков Игњатовић, *Трпен спасен*, стр. 25.

⁸⁶ Јаков Игњатовић, *Трпен спасен*, Нолит, Београд, 1981, стр. 21.

⁸⁷ Јаков Игњатовић, *Трпен спасен*, стр. 56.

⁸⁸ Јаков Игњатовић, *Трпен спасен*, стр. 35.

љубав постојанија од берберске“, док берберин драгој задату реч никада не би одржао ако од тога не би имао личне користи.⁸⁹ Сваки берберски калфа свира тамбуру, а по који, као Ђока, и „дрнка“ у гитару; бербери се „никада не туку“, а није ни чудо кад су много ситнији и лакши од касапа, дунђера, пинтера и других; берберске калфе се по правилу удварају женама и кћерима својих мајстора, најчешће истовремено, јер и сваки од њих се „као субјект на принципалице бекелџио“, по речима мајстора Максе, па није било никакве штете, нити га је принципал отпустио итд.⁹⁰ Ове и сличне разлике међу припадницима одређених занимања представљају социјалну конвенцију, неписана правила које заједница подразумева и придржава их се. Упоредо са правилником строгих писаних цеховских норми које су биле „један од битних елемената за конституисање свести и менталног профила грађанског сталежа у Хабзбуршкој монархији“⁹¹, постоји и каталог неписаних цеховских правила који покрива приватну сферу. Промењени услови живота и „културни прелазак“ утемељили су нове законитости које су кроз неколико генерација попримиле значај традиције, стога сваки нови члан еснафа усклађује владање са устаљеним моделом, а одступање од њега је ризично и обично се завршава пропашћу „изгредника“ (нпр. Миланова и Кузманова женидба мимо обичаја кројачког еснафа).

Као последица овог поступка у карактеризацији ликова опажа се изразито учестала поновљивост особина, до детаља, због чега Живковић с правом каже да Игњатовићеве Јулишке, Маришке, Салике наликују једна другој „као две капи воде“, и не само оне, додајемо, већ и сви шегрти, калфе, шнајдери, фрајле и други, унутар сопствене групе.⁹² Нисмо, међутим, ради да ову чињеницу схватимо као недостатак талента и инвенције јер у другим случајевима писац показује изузетну способност подробне и ефектне спецификације ликова (нпр.: Пера Кирић, Исаило Чамчић, Шамика, Васа Решпект итд.). Сматрамо да је у питању уметнички поступак чији је циљ да истакне изразиту социјалну, сталешку и професионалну условљеност грађана Монархије у условима прилагођавања читавог друштва пожељном стандарду јер упросечавање је темељ сваке стандардизације. На овај

⁸⁹ Јаков Игњатовић, *Стари и нови мајстори*, Матица српска : Јединство, Нови Сад : Приштина, 1987, стр. 288.

⁹⁰ Јаков Игњатовић, *Трпен спасен*, стр. 42.

⁹¹ Мирослав Тимотијевић, *Рађање модерне приватности*, стр. 110.

⁹² Драгиша Живковић, „Бидермајерски стил романа Јакова Игњатовића“, стр. 126.

начин Игњатовић исказује своје сазнање о људима: показује да се нарав, навике, амбиције формирају под пресудним утицајем средине и положаја који у њој личност заузима, при чему се карактер јавља као психолошка последица ових претпоставки. У том смислу, *nomen est omen*, именовање јунака је само израз ауторове литерарне стилизације и смерница у увиђању ове законитости. Свођење до крајњег нивоа типизације и карикатуре, уз коришћење амблемских имена, свесна је интенција аутора која указује на одсуство аутентичности личности и на крајњу условљеност човека временом и средином.

Ако се деси да лик пређе из једног ранга у други, истог часа манире, изглед и понашање мења у складу са новостеченим положајем. Чим Гавра од Ђака постане берберски шегрт, он постаје „други човек“, од разбарушеног школарца углађени „чистменко“, већ учи тамбуру, што је „први степен правоме берберству“, помало и пева, косу, одевање, опхођење, томе је прилагодио, „није више био стидљив, но штавише, ако не безобразан, а оно бар сувише слободан“, а „тако и треба, јер берберство по себи таква је особена целокупност да из себе искључава све, па и само ђаштво; романтика је берберска особена“.⁹³ „Целокупност“ указује да није у питању само занимање, већ устаљен и општеприхваћен, у себе затворен систем. Исто тако, када Ђока Глађеновић упише докторски курс, брже-боље усклађује своје берберске амбиције, светоназоре, говор, са новом друштвеном улогом. Као берберски калфа могао је љубависати са штрумадлом Саликом, и обећавати јој брак, али као будући доктор никако се њоме не може оженити, већ мора прекинути деградирајући однос, што и чини писмом у коме јој појашњава непремостиве разлике међу њима, сматрајући то социјално и етички сасвим оправданим. Не марећи за оданост и искрену љубав коју је девојка према њему показала, бивши љубавник јасно је упућује на класе њој подобне, на њен „ранг“.⁹⁴

Најбољи пример социјалне условљености личности представљају два описа Глађеновићевог одевања и манира, први репрезентује „феш“ берберског калфу „прве класе“, а други студента хирургије: „Глађеновић се као прави штуцер

⁹³ Јаков Игњатовић, *Трпен спасен*, стр. 17, као и 18: „Откако се од ђаштва отпадио, присвојио је све берберске стране, и јаче и слабије.“

⁹⁴ „Моје срце више не куца за вама, ви сте само собарица, а ја хоћу да постанем доктор. Оставите ме на миру, има доста јурата и солдата, мени више нисте потребни, по мени можете и месара узети“ (Јаков Игњатовић, *Трпен спасен*, стр. 182).

носио, – увек по моди, косу је такође намештао по моди, и већ је две-три моде променуо. У Земуну, док је била мода солдачка, шишао се 'халбцол-цол' по пропису, после опет 'титус', па онда 'á la Fieschi'. Недељом, лети, овако је изгледао: глава остраг јако ошишана, спреда над слепим очима и врх чела 'кушони бреновани', брада 'á la greque', од врха танко доле спуштена, па онда беле панталоне, еберластинске ципеле, жут напршњак, црвена краватла, висок танак цилиндар, мало надесно накривљен, плаветан фрак са жути' дугмети', беле рукавице и танак штап. Остраг му је из џепа свилена марама вирила.⁹⁵ Све на њему и у његовом понашању одаје „жениалног берберског субјекта“, узор-образац коме треба тежити. Слика особитог берберског стила остварена је из унутрашње самозадовољне перспективе лика, о чему сведочи коришћена лексика: мноштво модних израза типичних за берберски речник и искривљени облици речи који упућују на ниску културу говорника („краватла“). Када постане „курзиста“ у Пешти, Ђока мења стајлинг: „Носио се, додуше, лепо као увек, само је избегавао у хаљинама изазивајући тон, на пример, не носи више црвену мараму, но црну, хаљине више угасите, црне, мртвачке боје, баш докторски. Уколико се приближавао докторији, утолико се удаљавао од берберства.“⁹⁶ Глађеновић и сада посвећује једнаку пажњу свом изгледу, али сада подражава други узор и има другачију циљну групу за коју мора да изгледа „баш докторски“. Гиздавац у папагајској ливреји представља идеал берберског калфе за којим уздишу све „штруматле“ (собарице), „кинсматле“ (дадиље) и „виршафтерке“ (домаћице у отменијим кућама) Новог Сада, док „штудент“, „скоро па доктор“, има много веће амбиције, зато следује моделу који жели да освоји, подражава интелектуалца, улази у отмене куће и удвара се богатим госпођама, те томе прилагођава своју „персону“.

Ђока Глађеновић и Милан Наранџић непревазиђени су мајстори социјалне мимикрије, прави камелеони међу друштвеним врстама, у чему и многи други Игњатовићеви јунаци не заостају: ту је мајсторица Перка, новопечена Бечлијка и госпођа, као и њена кћер Мара (*Стари и нови мајстори*), бројни нотароши, адвокати, судије и други чиновници који својим људима, народу из кога су потекли „крв пију“ (*Чудан свет, Патница, Пута 1000 форинти, Појета и*

⁹⁵ Јаков Игњатовић, *Трпен спасен*, стр. 21.

⁹⁶ Јаков Игњатовић, *Трпен спасен*, стр. 150.

адвокат итд.), приучени доктори и надрилекари итд. У новом човеку, међутим, остаје нешто од старог, он се асимилује нагло, али никада без остатка. Тако писац на више места истиче да „још се нешто берберско задржало“ код „доктора“ Глађеновића, зато „никад неће сасвим престати бити берберин“.⁹⁷ Милан Нарацић, већ као богати удовац, шета градом у коме нико не зна ни њега, ни његово порекло и коментарише сопствени изглед: „Нобл сам изгледао... Сваки је могао видети да не изгледам као шнајдер“.⁹⁸ Мајсторица Перка остварује животни сан: одлази у Беч, постаје „госпођа“, носи само тешку свилу „као велика дама“ и шешире, посећује позоришта и музеје, али јој увертира из опере звучи „као да мачиће гњаве“, седмокраком виљушком једе „као кад се оно причешћују“; и поред лепог лица и стаса, у њеном држању, „*attitude* – беше нешто провинцијално. А кад се смеје, зацени се сасвим простачки.“⁹⁹ За разлику од ње, њена кћи Мара, поставши у раној младости супруга времешног немачког фабриканта, лако учи језике, клавир, певање, јер је довољно млада да савлада процес образовања и културе социјалне групе у коју је ступила, а не само њене спољашње манифестације.

Деца из сиротињских кућа, гладна хлеба и господства, дочепавши прилику коју им је живот понудио, искорачила су из рођењем и културом досуђеног миљеа, али им освојена улога никада није сасвим удобна, у њој су као у туђим ципелама. Глађеновић „терапију“ дуго зове „терафија“, пацијента на самрти лечи куваним вишњама и цео век ће преписивати пацијентима рецепте др Јодока „Nr. 1 и Nr. 2“, начињене за Гицана и Гицанку. Перка нема шта да тражи у позоришту или музеју и на другим местима отмене забаве, једино што је радује јесте да све то после може „исприповедати“ и демонстрирати „сиротој Савети“, мајсторици и другима када једном оде „тамо доле“. Они се увек осврћу на оно што су били и свој успех мере разликом између себе садашњег и бившег, уживајући у максимуму среће коју малограђанину може обезбедити нахрањена сујета и благодет богатства: „Глађеновић и може бити сујетан, управо поносит, јер му је дед био прост граничар, отац берберин, и то сеоски, а он ево већ на прагу –

⁹⁷ Јаков Игњатовић, *Трпен спасен*, стр. 175 и 150.

⁹⁸ Јаков Игњатовић, *Милан Нарацић*, Одабрана дела I, Матица српска : Српска књижевна задруга, Нови Сад : Београд, 1969, стр. 174.

⁹⁹ Јаков Игњатовић, *Стари и нови мајстори*, стр. 334–335.

доктор.¹⁰⁰ Самозадовољство и оптимизам ових ликова удружени су са комплексом ниже вредности проистеклим из ниског порекла и сиромаштва из кога су избегли. Зато на живот гледају са безочношћу и аморалношћу скоројевића, поносних што су све стекли сопственом заслугом, која се често огледа у спремности на превару, паланачкој самоуверености и бескрупулозности. Осим сиротињског порекла, све ове ликове повезују иста филозофија живота и животни циљеви: „поткожити се“, водити „комотњејши живот“, стећи што више са што мање труда и одмах, живети „као бубрег у лоју“¹⁰¹; као и: материјализам и недостатак мере, морала, стида, крајња незаинтересованост за ма каква општа прегнућа и племените амбиције, бахатост према нижем од себе и понизност према вишем; тежња „на више“, високо мишљење о себи, самоувереност. Због ове групе својих јунака Игњатовић је код једног дела књижевних тумача стекао репутацију аморалне и морално девијантне личности.¹⁰²

По Игњатовићевим делима рекли бисмо да Срби у погледу прилагодљивости предњаче, што и јесте донекле логично: мимикрија је реакција одређене врсте којом се смањује угроженост у непријатељском окружењу, а Срби су у Монархији под сталним притисцима германизације и мађаризације, угрожена врста којој су сва врата просперитета затворена уколико се не прилагоди стандарду. Чак и тада до положаја доспевају теже него припадници свих осталих нација. Током XVIII века на снази је забрана која Србима, као некатолицима, ускраћује добијање државне службе, а „слично је било и у институцијама локалних власти“ и „на сваком кораку, чак и на градским вашарима“.¹⁰³ Иако Марија Терезија (1752) и Јозеф II (1782) укидају забрану, стање на терену није се значајно променило чак ни средином XIX века.¹⁰⁴ Тек у првом периоду после револуције Срби у Угарској масовно ступају у државну службу, што је последица

¹⁰⁰ Јаков Игњатовић, *Трпен спасен*, стр. 176.

¹⁰¹ Јаков Игњатовић, *Милан Наранџић*, стр. 319, 161.

¹⁰² Скерлић самог писца, свет његовог дела, назива неморалним, аморалним, говори о „бакалском моралу“ његове књижевне фикције (Јован Скерлић, *Јаков Игњатовић*, стр. 50, 145, 146).

¹⁰³ Мирослав Тимотијевић, *Рађање модерне приватности*, стр. 108.

¹⁰⁴ „Сва боља и уноснија чиновничка звања заузимали су Немци и Мађари, римокатолици и протестанти. Србима су биле доступне само службе нижег реда. О државним службама могли су само да сањају јер су им оне биле недостижне“ (Василије Крестић, *Срби у Угарској 1790–1918*, стр. 74).

аустријске одмазде над Мађарима због непослушности и покушаја рушења државног устројства Монархије. У таквим условима они, да би успели, морају што пре престати да буду Срби, при чему су виши и богатији слојеви показали завидну вештину и брзину. Најпре су се у само једној генерацији одродиле породице које су примиле или купиле племство, изједначивши се са мађарском аристократијом на коју су се угледале. Очити знак племићке денационализације било је избацивање српског наставка из презимена.¹⁰⁵ Потом се исти процес проширио и на више слојеве, интелигенцију, о чему Игњатовић пише и у *Мемоарима*, да би се затим пренео и на трговачки и занатлијски слој. Социјална мимикрија најспорије је продирала међу сељаке и граничаре јер су они живели у релативно хомогеним микросрединама, у којима су се традиционалне навике, обичаји и систем вредности много спорије мењали. Процесима денационализације и декултурације посебно погодује разуђеност српског национа који на простору Монархије не живи у целовитој територијалној, административној, ни политичкој области. Игњатовићева књижевна фикција непогрешиво осликава ово стање и прати јачање утицаја државних реформи на живот појединаца и заједнице у разним сегментима српског друштва.

У таквим околностима, социјална мимикрија, као императив преживљавања мањинске групе која се бори за опстанак, јесте неминовна појава, предмет на коме ће Игњатовић изградити неке од својих најупечатљивијих ликова и остварити изузетне хумористичке ефекте, али исто тако сугерисати трагичне националне исходе. Када прилагођавање достигне врхунац и Србин овлада свим видовима друштвене симулације, постаје *homo novus* – укалупљени и пожељни грађанин и поданик Монархије. Доказ да се овај процес дешава по цену старог идентитета јесу Игњатовићеви јунаци из круга о коме смо говорили: Наранчић, Глађеновић, Перка и њена кћер итд., али и читава генерација младих пургерских српских синова и кћери, готово без изузетка. Милан Наранчић је непревазиђен у српској књижевности пример човека са дна друштвене лествице који је успео захваљујући прилагодљивости, упорности и бескрупулозности. За разлику од Глађеновића који ка успеху иде стрпљиво, корак по корак, верујући у свој „велики таленат“ и надокнађујући упорношћу и сујетом недостатак интелигенције и

¹⁰⁵ Тако је нпр. учинила породица Игњатовићевог суграђанина, Сентандрејца и песника Лазе Нешка (Нешковића).

знања, Наранџић хоће све и одмах. Он вреба прилику као какав хазардер, али крајње рационално, без страсти. Ниско порекло, препуштеност самоме себи од детињства, без ичега што би могао изгубити, дају му смелост у освајачким „подухватима“. Син скромног шнајдера који је здравље и живот изгубио над послом, Милан врло рано схвата да је његова једина шанса да успе у понизности, социјалној спретности и мимикрији. Њега не занима стицање знања, нити има икаквих амбиција осим да обезбеди „комотњеји живот“, и све што чини, чини са том намером.

6.4.2. Сукоб „старих“ и „младих“ / „класичних“ и „модерних“

– *Па ви не бисте волели те вароши и земље видити?*

– *Аја, тамо је све туркиш.*

– *Та и наши дедови су оданде дошли!*

– *И они су били туркиш, а ми смо сад гебилдед.*

(„Једна женидба“, дијалог Љубе и Паулине)

Други вид карактеризације ликова Игњатовић заснива на променљивости система вредности у времену, што доводи до значајних међугенерациских разлика испољених на приватном и професионалном плану. Књижевном фикцијом често је обухваћен дужи временски период и живот двеју генерација, те однос родитеља и деце, старих и младих постаје једна од централних романеских тема (*Васа Решпект*, *Вечити младожења*, посебно *Стари и нови мајстори*, где је ова опозиција ушла и у наслов романа).¹⁰⁶ Наведеним поступком карактеризације писац обухвата припаднике исте/сродне генерације изложене комплексним социјалним струјањима, пратећи очигледну промену духа времена и утицаје те промене на живот јунака. Осим овог основног плана радње и значења, на нивоу исказа највеће универзалности Игњатовић сугерише закључке који се тичу националне судбине и будућности нација на простору Монархије. На тај начин се у његовој фикцији успоставља опозиција између генерације очева, старих

¹⁰⁶ Нескладом на плану односа двеју генерација, родитеља и деце, посебно се у својим студијама баве Скерлић и Живковић.

трговаца и мајстора, чувара српског хабитуса у најширем смислу (врлина, дарова, духовних својстава, физичког изгледа и држања), и деце стасале под пресудним утицајем туђинске културе, што је истовремено једна од кључних тема пишчевих програмских текстова и најгласнији његов апел, једнако у фикционалним и нефикционализованим делима.

Ментални и духовни профил генерација очева уобличен је у доба довршавања реформи започетих у просвећеном апсолутизму, које су водиле увођењу култова дисциплине, реда, рада и образовања као пута ка остваривању уређене државе и благостања поданика.¹⁰⁷ Представници последње генерације обликоване под утицајем такве животне филозофије јесу Игњатовићеви „стари мајстори“, марљиви пургери, трговци и занатлије Софра, Чамча и Кречар (*Вечити младожења*), отац Милана Наранџића (*Милан Наранџић*), кројач Марко Терзић, кожар Дамјан Остругић (*Стари и нови мајстори*) и други из генерације очева. Махом економски снажни и самостални, ови на рад навикнути способни и вредни српски трговци и занатлије воде штедљив и скроман живот и имају више него што показују. Они чине други круг Игњатовићевих јунака, пресудно типизираних не само по професионалној (мада је и она значајна), већ и по генерацијској припадности. Њихова култура још увек остварује континуитет са српским животом пре сеобе и са непосредним прецима који су се изборили за привилегије, засновали националне институције и остварили изванредан ниво аутономије. Просперирајући у свету у коме се успех цени изнад свега, диче се сопственом различитошћу и носе Српство као заставу на литијама о великим празницима. О њима је Игњатовић писао у много наврата, а најпотпуније у *Мемоарима*, у есеју „Сентандреја“ и у романима *Васа Решењек* и *Вечити младожења*, гајећи неподељену наклоност према том свету.

Стари свет на чијем рубу обитавају стари мајстори, свет је непромењивих врлина и односа, конзервативан у етичком, политичком, религиозном погледу. Они поштују Бога и власт, а вера и рад су темељ њиховог живота, зато нису пријемчиви за нова социјалистичка струјања: „Па шта ће снајдерима политика? Научи свој занат добро, пропутуј света, буди вредан и поштен, мање потроши нег’

¹⁰⁷ Према: Мирослав Тимотијевић, „Државне реформе и грађански живот“, *Рађање модерне приватности*.

што заслужиш – ето, то ти је сва политика.“¹⁰⁸ Живот генерације очева, у великој мери уређен строгим цеховским правилима, не чува само морал појединца и заједнице, већ и националну свест, јер су српски еснафи, организовани на националној основи, задирући једнако и у пословни и у приватни живот чланова, у претходном периоду били снажан бедем против националног растакања. Они воде уредан и штедљив породични живот, целог века вредно раде и ручају тачно у подне, како Бог и еснаф заповедају. Управо због строгих и трајних правила по којима се равнају, очеви су успели и да просперирају и да остану Срби, но нагло опадање значаја еснафских удружења у XIX веку и нови привредни услови отварају простор за много директнији уплив спољашњих фактора у приватни и јавни живот.

За генерацијом очева који су успели да нове навике у великој мери прилагоде и ускладе са старим вредностима, постајући чувари српског идентитета, успевајући да задрже „у пракси, у обичајима, неку закониту норму старог народног живота“¹⁰⁹, иде генерација деце – они чине трећу групу типизираних ликова, грађених поступком антитезе у односу на родитеље. Деца уживају плодове вишедеценијске родитељске муке, расту у благостању и нераду, трошећи имање на дуготрајно и неизвесно школовање и живот у раскоши. У ову групу спадају синови и кћери Софре и Соке Кирић: Шамика, Пера, Ленка, Катица, Пелагија (*Вечити младожења*), Милева и лађман Предић (*Трпен спасен*), Мица и Алка (*Пита 1000 форинти*), провинцијска институткиња Паулина (*Једна женидба*) и сви они неупослени фишкали, галантоми, удаваче и вечити студенти који живе на страницама Игњатовићевих књига. Међу двама генерацијама влада дубок јаз условљен различитим животним искуством и околностима, деца тако мало подсећају на родитеље, чак и физички, да се чини да и нису њихова већ деца свога времена које их обликује („И ко би рекао да ће такав човек – *Шамика*, *коментар наш* – отпасти од тако мушког значаја човека као што је господар Софра“).¹¹⁰

¹⁰⁸ Јаков Игњатовић, *Стари и нови мајстори*, стр. 302.

¹⁰⁹ Јаков Игњатовић, „Сентандреја“, *Мисли о српском народу*, стр. 276.

¹¹⁰ Јаков Игњатовић, *Вечити младожења*, Одабрана дела II, Матица српска : Српска књижевна задруга, Нови Сад : Београд, 1969, стр. 249.

„Млади мекушан нараштај“ који је Васа Решпект „презирао“ у потпуности је стандардизован, у њиховом понашању, изгледу, расуђивању нема више ничега што бисмо могли препознати као одлику српског духа, напротив. У том смислу они су слични првом типу ликова (сиротињске деце на путу ка успеху); разликује их што су први изузетно пробитачни, спремни на сваки ризик и акцију, док друге одликује одсуство амбиција и енергије и пасиван однос према животу. Градећи ова два типа ликова, Игњатовић као да документује стварност српске етнице у Монархији – иако не нестаје тако брзо биолошки и још увек је економски довољно снажна, нестаје суштински, путем акултурације и отпадања од националног идентитета и прелива се у море истоветних и просечних грађана обликованих по немачко-угарском културном профилу, у интересу и по мери државне идеологије. Осим специфичних националних мотива којима објашњава ову појаву, Игњатовић у свет своје књижевне фикције уводи и утицаје којима су изложени сви житељи Хабзбуршке монархије током XVIII и XIX века, због тога и ликови из других етница имају донекле сличне особине. Реч је о наднационалном пројекту који са једне стране истиче у први план економске интересе појединца, затомљујући обележја културне специфичности и свест о националној заједници, а са друге развија нову, европску грађанску традицију са новим уједињујућим институцијама: модом, музиком, литературом.

Одгајани под пресудним утицајем „туђинске културе“, млади се гнушају традиције која је још у претходној генерацији била уздигнута до светиње. Тако док Софра, мада се обогатио, држи и даље дућан и механу, јер „није хтео даље од свог извора“, његова деца у дућан залазе само кад морају. Отац Милана Наранџића скончао је радећи целог живота „као црв“, а син му бежи од посла и шегртлука „као ђаво од крста“. Шамика је „изредни тенцер“, игра котилон, полку, валцер, али коло презире („Ја који сам у Венецији видио играти 'Cerrito', да ја таково што играм“)¹¹¹, исто тако на српским ноблбаловима „коло се ретко играло, било је 'сељански', а кад се играло, мало се ко одликовао, јер сваки није знао коло играти“.¹¹² Док су се очеви дичили српском историјом и сневали о повратку у

¹¹¹ За разлику од сина, Софра је „негда сам радо коло играо“, као и сви пургери, а за играче валцера каже да се „окрећу као метиљаве овце“ (Јаков Игњатовић, *Вечити младожења*, стр. 286–287).

¹¹² Јаков Игњатовић, *Мемоари I*, стр. 103.

Србију, деца не би „ин Тиркај“ ни за живу главу, јер тамо је све „тиркиш“.¹¹³ Традиционалне навике, чак и када опстају, изгубиле су аутентични амбијент за који су везане и добиле парадни карактер.

У Игњатовићевим делима очитује се како је процес индивидуализације, започет на идеалима просвећеног апсолутизма, деградиран током XIX века до крајње социјалне типизације и свођења разноврсне мултиетничке заједнице на сталешке моделе, довео је до гушења сваке особености и истинске индивидуалности. У крајњем смислу водио је ка образовању грађанина материјалисте као продукту државне идеологије којој је баш такав поданик одговарао: човек стицања и забаве, лишен могућности а и намере да учествује у политичком животу, послушан, противник сваког револуционарства, заинтересован само за живот у удобности и за увећање иметка, национално неосвешћен, без икаквих амбиција које се односе на заједницу. Игњатовићево изразито инсистирање на друштвеним типовима није израз стваралачке немоћи већ указује на последице високог степена социјалне стандардизације. Српска способност прилагођавања и друштвеног преображаја упућује на одсуство владајућег аутохтоног културног модела, услед чега долази до лаког попуњавања празног простора новим садржајима. Тим феноменом замене културних образаца, односно имплементације нових, туђинских, бавио се и у есејима о књижевности.

6.5. Распадање националног обрасца и рађање модерне индивидуалности

6.5.1. Помодарство

*Глаткост ли, мода, ил' раскоша беси,
Разна л' угодност просвете су плод?*¹¹⁴

(Јован Стерија Поповић)

Тема помодарства, једна од најприсутнијих, варирана током више деценија у великом броју мотива у Игњатовићевим делима из савременог живота, представља засебан тематски комплекс са доследним мисаоним исходиштима

¹¹³ Јаков Игњатовић, „Једна женидба“, *Друштвене приповетке*, Матица српска : Јединство, Нови Сад : Приштина, 1988, стр. 79.

¹¹⁴ Јован Стерија Поповић, „Споменак“, *Даворје*, књига друга, КОВ, Вршац, 2002, стр. 17.

који се крећу од хуморних до црнохуморних. Она се развија у великом броју симбола и метафора велике учесталости које постају синоним за уплив туђинске културе, као што су: кафа, шешир, валцер, фрак, рукавице, сентиментални романи, љубавно писмо, плесови, лексика, „унтерхалтовање“ итд., на то мисли отац Милана Наранџића када каже да ће му „кафа кућу упропастити“.¹¹⁵ У тренутку друштвеног преображаја који Игњатовићево дело прати током XIX века, а који ће за многе Србе означити коначан прекид са старим идентитетом и почетак нове историје европског грађанина, мода постаје институција највишег ранга и обликује нову личност у готово свим сферама приватног и јавног живота. Писац сагледава овај социјални феномен који сажима све разнородне утицаје (економске, културне, политичке итд.) духа једног времена и прати сукоб старих и нових навика и обичаја, стално место раздора између двеју генерација, означавајући га као судар двају културних образаца. Као материјални сажетак стандардизације и модернизације друштва на разним плановима, мода се одражава на целокупну материјалну и духовну културу и грађанину намеће литерарни укус, начине друштвене забаве, музику, плес, говор, моделе опхођења, одевања, украшавања, хода, фризуре, уређење дома... Игњатовић прати процес до кога долази економским снажењем буржоазије када се први пут у ширим грађанским круговима дешава масовно прихватање и праћење моде раније резервисане за највише слојеве. Мода не диктира само спољашњи изглед и активности Игњатовићевих ликова или заједнице која је прихвата, већ је једнако дефинишућа за мисаону и емотивну сферу. Популаризација одређеног животног стила и навика означена придевом *нобл* (отмен, раскошан, племенит по рођењу) и именицом *ноблес* (племство, племенитост) прецизно открива суштинску природу ове појаве – намеру скоројевића да досегне идеал и достојанство аристократије усвајањем појединих спољашњих обележја високог стила одевања и понашања. Међу Игњатовићевим ликовима помодарство има додатну семантичку смерницу која се односи на хитро напуштање традиционалних патријархалних образаца у корист масовног и некритичког опонашање модерне туђинске културе. Ову појаву и све њене деформације пропратила је српска књижевност у тону оштре просветитељске критике, док је у европским оквирима највећи противник моде

¹¹⁵ Јаков Игњатовић, *Милан Наранџић*, стр. 37.

био заговорник природне човекове племенитости и лепоте – Жан-Жак Русо. „Душанова два потомка / Деветнајсти славе век, / Седе млади крај клавира – / Она ’нобл’ а он ’кек’“, пише Змај у сатиричној песми „Билдунг“.¹¹⁶

За разлику од патријархалног културног модела склоног конзервирању традиције, који трајним системом вредности и навика чува национално језгро и одржава живу везу са прошлошћу, мода носи особину несталности, променљивости, и води у дисконтинуитет. Описани друштвени феномен постаје значајан предмет српске књижевности у Војводини средином века, а код Стерије, Трифковића и Игњатовића и једна од средишњих тема. У књижевном сагледавању ове тенденције српски писци заступају изразито трезвен и конзервативан национални став, увиђајући у моди, noblesse, све негативне ефекте денационализације и изопачења српске природе до неморала и најгрубљег материјализма и индивидуализма. Нигде, међутим, у српској књижевности XIX века тема помодарства није добила тако мрачне и црнохуморне призвуче као у појединим Игњатовићевим сликама, као што су модерна црнина са обавезним шеширом и велом Наранџићеве сестре и помодно падање у несвест, право у наручје виценотароша на очевој сахрани, или Наранџићева исповест о жаљењу за „усопшом“ супругом: „Ишао сам у црним хаљинама, носио сам широк флор на шеширу, капут увек до грла закопчан, мало сам говорио, ретко сам се смејао, изгледао сам врло интересант. Даме, које су чезнуле за мном, и најкокетније, правиле су преда мном озбиљно лице, само да ми се допадно. Ал’ мало-помало, па ми се досади живот на једну форму, да се показујем озбиљнији нег што сам, и да покојну жалим већма нег што треба.“

Стерија, који је у складу са својом посвећеношћу грађанској стварности први ову тему учинио значајном у српској књижевности, примећује да је „само оно лепо и по моди што није српски’, уз ироничну препоруку младима да пазе да им ’ниједна мода не утече’“ (Јован Стерија Поповић, *О лепом имену*), слутећи у процесима европеизације и модернизације „изобличавање људске природе и обесмишљавање постојања“.¹¹⁷ Игњатовић иде истим путем али није у питању

¹¹⁶ Јован Јовановић Змај, „Билдунг“, *Политичке и сатиричне песме I*, Матица српска, Нови Сад, 1969, стр. 139.

¹¹⁷ Душан Иванић, *Огледи о Стерији*, Друштво за српски језик и књижевност, Београд, 2007, < стр. 55.

опонашање, тема помодарства била је неминовна у реалистички оријентисаној књижевности, с обзиром на њено велико присуство у стварности, а била је већ сасвим одомаћена и код других писаца тога времена. Поменућемо само за Игњатовића значајан сатирични спев *Стара и нова Сентандреја* Лазе Нешка који је наш писац волео и често цитирао.¹¹⁸ Антитезу славне Сентандреје „Фароса“, „светилника Српства“ каква је била „прва и најважнија српска варош“ и њеног посртања и расула од луксуза и сујете осликао је Игњатовић чланцима о родном граду, *Мемоарима*, као и романима *Вечити младожења* и *Васа Реишпект*.¹¹⁹ Нешко, као и Стерија и Игњатовић, истиче моду као погубну по очување српског патријархалног модела заснованог на идејама братства, колективних вредности, јер када се сруши културни образац, и национална пропаст је неминовна. Игњатовић је несумњиви поклоник свих добрих српских традиција и сматра их морално неупоредиво вреднијим од болесних навика „развраћене“ грађанске Европе. Он ново доба „није волео, зато што је видео како се српски народ у њему помео, устукнуо и почео се губити. И он је био наумио дати слику тога критичнога прелаза, слику која није ни ружичаста ни ласкава по Србе.“¹²⁰

У двама генерацијама Игњатовићевих јунака огледа се промена која се десила у духу времена: култ рада и стицања као доминанта животне филозофије старије генерације замењен је луксузом, модом и умећем беспослице, по угледу на племство. Преображаја стварности свесни су и сами Игњатовићеви јунаци, махом „стари мајстори“, који често резонују о томе, увек на штету „садашњег света“, као Софра и његова два нераздвојна пријатеља.¹²¹ У тенденциозном роману *Стари и нови мајстори* налазимо читав трактат о „рђавим временима“ у дијалогу мајстора

¹¹⁸ Нешков спев и чланак о аутору објавио је Игњатовић у *Јавору* 1886. године. У њему налазимо и следеће стихове: „Чеге сте се ви клонили / И чеге сте се гнусили, / С тим се Србљи саде дичу, / Да су мудри путем вичу. / Брацка љубав нема места, / Уместо ње злоба честа. / Дјеве живе сад по моди, / Која спуње у зло води [...] И месари и пекари / Не зову се *господари* / Јер *господин* из њих вири. / Куд ишчезну слава наша? / Вјерно братство, љубав ваша? / Куд ли храброст српског рода?“ (цитирано према: Јован Скерлић, *Јаков Игњатовић*, стр. 80).

¹¹⁹ Јаков Игњатовић, „Сентандреја“, *Мисли о српском народу*, стр. 274.

¹²⁰ Јован Скерлић, *Јаков Игњатовић*, стр. 81–82.

¹²¹ „Каква је разлика између пре и сада? [...] Какав нам је сад магистрат, а какав је пре био; [...] Сад за мито можеш све добити. Кад је био негда судач Паприкић, па Ловчанин, који су били у депутацији код Марије Терезије, па се с њоме разговарали, па кад дођу у магистрат, у долами и ћурдији, па златан појас, па самур-калпак, – имао си што видети. Грешник, већ кад га види, доста му је; из целог човека је правда вирила. Ал’ кад су их бирали нису за новце гласове куповали, као сад, нег мудрог и поштованог су бирали. А погледај садашње, у фраку, навукли су тај ластин реп, јадни, исисани, ноге као две тачке, а овамо никад их не можеш зајазити“ (Јаков Игњатовић, *Вечити младожења*, стр. 193).

Марка и Дамјана. Њихова критика захвата разне сфере живота: занат/посао (трговина не иде као некада, занат све мање прихода доноси, мода се стално мења па стари кројачи не могу да постигну да на време израде и распродају робу, мале мајсторе потискују фабриканти, прелази се на рад помоћу машине и метра, док су они радили ручно, са цолом и рифом), морал, навике и цеховске односе (данас млади немају стрпљења да ваљано изуче занат, сви би да се школују, да буду господа, нико неће да се на занату мучи, пропали су стари цехови, „сад свака шуша може мајстором постати“; некада је поштовао млађи старијега, „пре је мирније било и у биртији, но сад на сокаку“; троши се превише на масна јела и жестока пића...).¹²²

Одлучујућа промена одиграла се најпре у приватном животу, у породичном кругу управо имућних „стarih мајстора“ код којих се примила клица раскоши и дала плодове у наредној преломној генерацији. Драма коју писац прати дешава се у микрокосмосу породичног живота, обликованог деловањем интензивних друштвено-историјских сила. Чак и онда када су потпуно свесни угрожавајућег дејства туђинске културе, људи старога кова, као што је отац Милана Наранџића, нису у стању да спрече њено деловање. Вајкање старих мајстора који су живот провели под паролом: „Где је кујна масна, ту је тестамент мршав“, завршава се непобитним закључком: „Свет се *преокренуо* (курзив наш), а ми га с наши рамени не исправисмо“ и „Зато и пропадамо“.¹²³ Свет окренут наопако, наглавце, постаје метафора односа прошлости и садашњости, старих и младих. Навике и пороци преузети од племства, раније увек на дну етичке лествице вредности сталеза који живе од сопственог труда (нерад, ленствовање, прекомерно трошење и удешавање), успостављени су за пожељне врлине имућних пургерских кућа којима је богатство постало нека врста новог племства. По том обрасцу равнају се не само имућни, већ и сироти, по императиву духа времена, те тако ни кћер удовице опанчарке Катице „у кући и у занату ништа не помаже,

¹²² „Какви су онда били мајстори, па калфе, па шегрти, – а какви су јадни данас! Па кад се онда ко закалфио, добио је од цехмајстора читаву диплому; на њој велики печат ударен а наоколо сами свеци: Свети Петар и Павле. Та биле су дипломе лепше нег’ у адвоката! Ал’ онда се нико није закалфио од шеснаест година, као данас, већ све зрели момци, скоро људи. Није се ишло у цркву само недељом на службу божју, но и на вечерње. Ко не иде у цркву – не прође добро; тај се не би могао нигда у свом веку оженити, јер му нико не би дао ћерке своје [...] Никад више таквих времена!“ (Јаков Игњатовић, *Стари и нови мајстори*, 184–185; 249–250).

¹²³ Јаков Игњатовић, *Стари и нови мајстори*, стр. 250, 251, 189.

бежи само од коже. Дању штрика и шлингује, вечером намаже руке помадом па спава у рукавицама“.¹²⁴ Идеал нежних руку које не знају за рад, за старе мајсторе јасан знак пропасти занатлијског сталежа, потенциран је мотив у свету нових врлина.

Иако верују да је „Бог свет на рангове поделио“¹²⁵, српски пургери, као ни остали, не задовољавају се стагнацијом на сталешкој лествици, већ теже изједначавању са господом, племством. Постати „нешто више“ од онога што јеси, „уздићи се“ и ускочити у виши социјални и културни ранг – то је амбиција већине Игњатовићевих ликова и један од сталних лајтмотива његових дела.¹²⁶ Жене су главни носиоци овог стремљења, па и породицу устројавају и децу васпитавају у том смеру, мада ни поједини мушки ликови много не заостају: када сестру Милана Наранџића похвале да је *нобл*, „мати да изађе из коже од радости“¹²⁷, Софија Кирић „нешто нависше изгледа“, „сав израз у ње био је нешто господствен. Тако исто и код њених кћери. Зато дућан нису много ни марили“¹²⁸; Стева и Катарина Огњан „све на веће теже“, живе галантно, „ништа се не заслужује, само се троши“¹²⁹; Фрајла Милева „тежи за нечим вишим“, као и њена мати (*Трпен спасен*), исто тако и Перка и њена кћи Мара (*Стари и нови мајстори*), а ту су и Љуба Чекмеџић (*Једна женидба*) и бројне помодне удаваче и кокете, редовни тип Игњатовићевих реалистичких дела. Посебан случај су Глађеновић и Наранџић који верују да су за нешто „веће“, „велико“, „изредно“ рођени.

Макса Свилокосић, који је као берберин већ „полугосподин“, а његова мајсторица „полумилостива“, прима у кућу официра Предића, који ће му завести и оставити кћер, да би преко њега друговао са угледнијима од себе. Кожарским кћерима „смрди сепија“ (Маркова кћер Мара), трговачке беже из дућана (Софрине кћери), опанчарске кћери по сву ноћ читају „*Драј мускетире* од Дима“, па ујутро дуго спавају, кројачке не држе иглу у руци нити себи „заслужују руво“, у њиховим кућама расту млади центлмени, селадони и фрајле. Док добростојећи

¹²⁴ Јаков Игњатовић, *Стари и нови мајстори*, стр. 251.

¹²⁵ Јаков Игњатовић, *Трпен спасен*, стр. 38.

¹²⁶ „Укључити се у ред култивисаних, господу, што је значило превазићи простоту сеоског становништва и приближити се племству у што већој мери, био је општи императив целокупне нововековне грађанске класе у ширим европским оквирима, па и оне у Хабзбуршкој монархији“ (Мирослав Тимотијевић, *Рађање модерне приватности*, стр. 114).

¹²⁷ Јаков Игњатовић, *Милан Наранџић*, стр. 38.

¹²⁸ Јаков Игњатовић, *Вечити младожења*, стр. 199.

¹²⁹ Јаков Игњатовић, *Васа Решпект*, стр. 41.

стари мајстори носе одело по више година, као шнајдер Марко, међу младима „свуд галантом, гиздавац у највећем степену“, а највећи од њих, „са шездесет пари чизама са сребрним мамузама“ постао је јунак најпознатијег Игњатовићевог романа (*Вечити младожења*).¹³⁰ Центлмен његовог кова само на рукавице годишње потроши вероватно више но стари мајстор на одело за читав живот. Оно што писац каже о Сентандрејцима, важи у доброј мери и за остале имућне Србе: „Треба знати да су Сентандрејци своје синове радо давали у калуђере, да постану владике, у солдате, да постану ђенерали; ако се то покида, онда за адвокате и трговце.“¹³¹ Српски пургери, економски стабилни, шаљу синове на велике школе, да и они имају „једног бар из куће господина“¹³², јер образовање гарантује господство и означава улазак у сферу високе културе. Један од таквих фишкала зарад породичног поноса и ранга постао је по родитељској жељи и Шамика Кирић: „Мада је господар Софра мрзео адвокате, али ипак ласкало би му да има сина ’фишкала’, па да носи временом још друкчију доламу и ћурдију неголи он.“¹³³ Иако хвали стару ношњу и традиционалне вредности („Ја, боме, нећу никада ни фрак ни трајдрот носити“)¹³⁴, Софра би да његов син буде „друкчији” и да изгледа другачије, што се и остварује. Постало је модерно бити модеран, читав породични живот породице Кирић оличава мешавину двају културних модела и носи бројне ознаке модерности која је ушла у српски дом заједно са економским просперитетом као саставни део грађанске свести. У том погледу „млади мекушни нараштај“ само је резултат васпитања и породичних односа које су увели родитељи.

6.5.2. Титуле

Блиставе студије српске нарави, помодарства и тежње за друштвеним уздизањем свих слојева налазимо без изузетка у делима Јакова Игњатовића са темом из савременог живота. Један вид те мане – „манија титулирања“ или „свраб за титулама“, како писац назива ову црту српског менталитета – описан је и иронично коментарисан у *Мемоарима*. Иако је српска аристократија давно

¹³⁰ Јаков Игњатовић, „Сентандреја“, *Мисли о српском народу*, стр. 294.

¹³¹ Јаков Игњатовић, *Васа Реишпект*, стр. 16.

¹³² Јаков Игњатовић, *Стари и нови мајстори*, стр. 189.

¹³³ Јаков Игњатовић, *Вечити младожења*, стр. 181.

¹³⁴ Јаков Игњатовић, *Вечити младожења*, стр. 193.

нестала, „Срби који су се у Угарску у разном времену досељавали, у својој новој обитељи запатили су силне титуле које су западњачком, феудално-клерикалном културом у те земље уведене, из чега су после Срби још нове титуле измишљавали и на се примеравали“. Игњатовић наводи да је приликом Стратимиревићевог укопа владика Хранислав титулисао присутне разних слојева овако: „’Високопреосвященѣйши, Високодостойнѣйши, Преосвященѣйши, Честнѣйши, Честни; Високородни, Високоблагородни, Благородни; Високоучени, Благоразу-мни; Благопоштеносродни, Поштенородни – и Родни.’ Овде богме добро треба промућкати шта коме пристоји [...] Мали народ а толике титуле...“¹³⁵ Разуђен систем титулисања открива тежњу ка господству и строгу друштвену субординацију у којој је постало могуће прекорачити из класе у класу, што је током претходних векова било готово незамисливо не само за српску рају под Турцима, већ и у европском контексту. Отуда амбиција новопечених грађана да освоје статус господе и племства, у европским оквирима стицан генерацијама и поткрепљиван духовном и материјалном културом, постаје правило. Постати по сваку цену аристократа, „па ма одмах из опанака“, није само одлика скоројевићког менталитета већ и дух динамичне урбане културе у доба транзиције друштвених односа у којој је напредак могућ. Свестан тога, писац са једнаком дозом ироније и неверице саопштава: „Можда ћемо још доживити у данашњој

¹³⁵ „Прва и друга титула је за митрополита, трећа за владике који јошт нису тајни саветници, иначе и они високодостојнејши; високородни, то су обрштари, чланови највиших судова и виши дикастеријалисте, као на пример, двоструки саветници; високоблгородни, то су војници ниже обрштара, до мајора inclusive, краљевски саветници, вицишпани. Пречестејши су архимандрити; честејши су игумани и проте, ал’ трпи се и пречесејши; и часни, то су обични свећеници и калуђери. Благородни су племићи, немеши, адвокати, сенатори, доктори медицине, нешто силом хирурзи и апотекари. Високоучени то су у првој линији књижевници, списатељи, људи који умно нешто производе, ал’ су иначе без већих титула, без иметка, онако као пас без гесе; и учитељи који су били на бољој штацији, или су писали какве стихове, ил’ се дишпутали о јоти ил’ о салу дебелојера, били су високоучени; остали, само благоразумни, само узимајући од горе до доле; разумни – те титуле није било. Благопоштенородни, то су били већи трговци, поседници јачи, који немају дипломе; а поштенородни, трговчићи, бакали. Кад сви имају титуле, ту треба какове и за ратара, паора, а то је – родни. Да је родни, да се родио, то доиста нико му не може одрећи, и ако није благо, можда се родио лакше нег’ сви остали“ (Јаков Игњатовић, *Мемоари I*, стр. 110–111, 113).

Још наводи да се манија титулисања „запатила“ и код књижевника, па је Јоксим Новић, „поносио својом крајином“ додао имену „Оточанин“ као ознаку порекла, а Вук Караџић се потписивао: „’С. В. Караџић из Тршића, а од старине Дробњак из Петнице.’ На први поглед мислио би ко, богзна каква је то аристократична титула, а овамо није ништа друго, већ да је Вук родом из Тршића [...], а од порекла Херцеговац од племена Дробњак из села Петнице. Ако сам овде пофалио, поправиће ме Даничић!“ (Јаков Игњатовић, *Мемоари I*, стр. 112).

Србији и Црној Гори баронах, а зашто не, кад се *свет по околностима мења* (курзив наш).¹³⁶

Такав дух времена у потпуности одговара младој српској грађанској класи и отвара јој могућности друштвеног уздицања. Мајсторица Перка, која би радо да прошета кроз варош са сином доктором, овако промишља: „Зашт’ он не би даље учио? Та, ето, син Мише берберина изучио је лепо, па је сад доктор. Па још колико их има таквих: све сама сиротиња, лепо су изучили, па све сами фишкали и доктори.“¹³⁷ Могућност образовања и грађанска свест о његовој неопходности наслеђе је века просвећености који је Србима у Монархији омогућио стварање интелектуалне грађанске елите, носиоца српске културе и националне идеје током XIX века. Такви, међутим, нису постали јунаци Игњатовићеве књижевне фикције, изузев аутобиографски заснованих јунака приповедака *Увео листак* и *Појета и адвокат* и Бранка Орлића (*Милан Наранџић*), али њихове портрете срећемо у *Мемоарима*. Његови јунаци су у највећем броју ликови код којих је читав велики просветитељски пројекат модерности, стварања слободног и образованог човека, сведен на најбаналнију меру малограђанског „воспитанија“. Променљивост – то је нови квалитет света који даје за право Милану Наранџићу, сину ситног занатлије, да глуми барона, интелектуалца, велепоседника, дендија, шта год пожели, а што својом социјалном вештином можда може постати и постаје – ако не баш барон, а оно спахија: „Е, видите, тако се свет окреће; што данас доле, то сутра горе! Ја сам тако најсрећнији од свију који су са мном живот проводили.“¹³⁸

6.5.3. *Филозофија маске – лаж као ново упориште*

Куд год се окренеи по свету, свуд има доста комедија.
(*Милан Наранџић*)

Свет као позорница налази се у менталном профилу Игњатовићевих јунака које је, као Милеву Свилокосић, „дух времена продувао“.¹³⁹ Они имају изразиту свест о сопственој слици у очима других, стога су њихови акти усмерени ка

¹³⁶ Јаков Игњатовић, *Мемоари I*, стр. 113.

¹³⁷ Јаков Игњатовић, *Стари и нови мајстори*, стр. 189.

¹³⁸ Јаков Игњатовић, *Милан Наранџић*, стр. 156.

¹³⁹ Јаков Игњатовић, *Трпен спасен*, стр. 11.

стварању жељене представе о себи. Насупрот томе, окренутост унутра, у себе, готово да у потпуности изостаје. Древна метафора „света позоришта“ код Игњатовића не упућује на метафизичке већ на социјалне и моралне импликације, што се дешава увек када друштвена стварност поприми изразите облике церемонијалног и ритуалног услед економски уздрмане друштвене хијерархије и потребе да се нагласе класне разлике.¹⁴⁰ Стратегије самопредстављања и личног маркетинга доведене до савршенства у друштву у коме успех зависи од утиска, најбоље исказује израз који је и сам производ датог времена, а који често срећемо у Стеријиним комедијама: *продуцирати се*.¹⁴¹ Игњатовићеви помодари прорачунато се продуцирају не презајући у свом макијавелистичком походу до циља по сваку цену ни пред каквим етичким начелом, јер морала немају. Многе сцене и поступци актера имају изразито представљачки карактер: Ђока „штребецка“ латински на улици гласно, „да свак чује“, књигу из медицине носи „под пазухом по сокаци, по променаци и чита велегласно кад ко покрај њега прође“¹⁴², сиромашном пријатељу плаћа пиће тако да сви виде како је галантан; у Софриној кући скупочени швајцарски сат „на четири ступчића од алабастра, тек се онда навија кад ће гости доћи“¹⁴³; поштенородна удовица на балу „у ’рококо’ обучена, великом се лепезом ’лади, мада јој није врућина“¹⁴⁴; Наранцић се удвара дамама као какав клоун тако што метне „на једно око стакло, а другим умиљато изврће“, а највећи животни тријумф – женидбу богатом удовицом – достиже после инсцениране пљачке у којој игра улогу витеза-заштитника. Док Глађеновић најчешће глуми мелодрамске улоге, Наранцић је глумац ширег дијапазона, њему осим мелодрамских припадају и лакрдијашке и фарсичне роле.

„Обука“ у тактикама мимикрије и вежбање улога почиње врло рано – српски књижевници сачували су ово сазнање: „Деца све у свилу обучена, као папагаји, на ваздух их не пуштају. Држе се као какав принц и принцеза. Већ знаду шта ће син бити и за кога ће се кћи удати. Син ће бити ’владика’, ако га срећа

¹⁴⁰ О пореклу и еволуцији метафоре света као позоришта (*theatrum mundi*) у европској књижевности више у: Е. Р. Курцијус, *Европска књижевност и латински средњи век*, СКЗ, Београд, 1996, стр. 232-242.

¹⁴¹ *Продуцирати* у овом смислу значи производити, представљати, изводити, у облику повратног глагола поприма пејоративна значења: глуматати, изводити нешто са собом, наметљиво се представљати у жељеном светлу.

¹⁴² Јаков Игњатовић, *Трпен спасен*, стр. 187.

¹⁴³ Јаков Игњатовић, *Вечити младожења*, стр. 172.

¹⁴⁴ Јаков Игњатовић, „Пита 1000 форинта“, *Друштвене приповетке*, стр. 528.

послужи и митрополит, а кћи ће поћи за капетана млада, који ће сигурно постати ђенерал.“¹⁴⁵ Наставља се са вежбањем погледа и осмеха пред огледалом, са популарним приручницима друштвене конверзације, савладава се етикеција понашања „на сцени“, а када не „наступају“, увежбавају „улоге“ и припремају се за „наступ“.¹⁴⁶ Игњатовићеви ликови се за визиту и удварање спремају као глумци пред премијеру: „Преправљамо се. Сви дођемо к огледалу, па за четку и чешаљ, да боље изгледамо. Мени првом дају чест. Наместим косу, уредим бркове, рашчешљам браду: фајн, добро изгледам. Пустим другога. Гајић је већ за леђи стајао, па и он наглади бркове, косу, прави смешеће очи, да љубезан изгледа. Писаровић једва је ред дочекао; најпре глади зубе, јесу л’ бели. Био је на зубе сујетан. Онда из џепа вади бркомаз, свагда га је у џепу носио, намаже бркове, са рестом поглади обрве, а косу је још ујутру наместио па неће да дира...“ Касније, у визити за коју су се спремали, њихово понашање има изразито представљачки карактер: „Сви седнемо и онако штајф (укочено, укрупљено, *напомена наша*) владамо се [...] Разговор све о времену. Док један говори донде ми један другог меримо. Ја седим сасвим укочено, ал’ то неће дуго трајати; то тек је моја прва фигура. Гајићеве очи онако се љубезно смеше као што их је на огледалу наместио.

¹⁴⁵ Јаков Игњатовић, *Васа Решењект*, стр. 42; у приповеткама Игњатовић помиње „мајмунска одела“ за децу; упоредити са: Ј. С. Поповић, „О дечијим баловима“: „Обично питају наши старци и старице: на што ти балови за децу? Простаца! Зар се изображеније може добити напрасно, као печурка за једну ноћ? Паче учи пливати, док је још мало; маче које није уловило миша, док је било младо, неће ни после умети ловити. Па и дете, ако се у нежном возрасту не навикне блистати, рђаво ће доцније правити ероберунге [...]

Ах, погледајмо ону малу, нежну, невину дечицу! Сама безазленост цвета им на обрашчићима; нити је могла природа што лепше украсити. Само им мајке мисле да још није доста, ките их и украшују најшаренијим хаљинама, цветовима и гаћицама, и нежна девојчица као мујмунче долази на бал. Још ју је код куће учила старија сестра како треба гледати, како стајати и уста држати; но на балу и друге узимају на себе дужност да што додају или поправе. Сад се свака почне продуцирати, клецајући, јер онда гаћице лепо стоје; а околостојеће старије не могу да се нагледају и једнако вичу ’Либе фрац!’ А зашто фрац? Зашто кад би рекла ’слатка награда’, могао би се ко згадити; а како каже по моди тако је лепо да га може пољубити. Но и мушка деца не уступају девојчицама, само што су, као обично, старија. Ту је углађена коса, ту беле рукавице, ту квекери, фракони и лакиране ципеле. ’Шпицбуб један како је кек! Тај ће умети себи срећу наћи’“ (Јован Стерија Поповић, „Милобруке“, *Сабрана дела, књига V, Народна просвета, Београд, 1900–1949*, стр. 166).

¹⁴⁶ Ево како се матора фрајла припрема да сакрије знаке старости пред изненадним просиоцем: „Фрајла Варвара се наврат-нанос приправља. Оде у другу собу, свуче се, па на огледалу образ дотерује; затим обуче другу хаљину, метне ланац на врат, бразлетне, прстење, па онда оде у велику собу и стане пред огледало. Ту намешта уста. Само их мало јаче скупи, сад опет попусти, па се мало смеши, а очима изврће да поглед удеси. Напослетку сасвим се намести, па устма ни да макне. Мати спусти фиранге, да бајаги сунце на сија унутра“ (Јаков Игњатовић, „Једна женидба“, *Друштвене приповетке*, стр. 92).

Писаровић често кези зубе да се виде и глади кадикад брк [...] Мишкићу ни бриге, није био курмахер.“¹⁴⁷

Топос маске, живота као театра под маскама, уграђен је као мисаона претпоставка у свет романа *Милан Наранџић* и *Трпен спасен* и приповедака *Једна женидба*, *Пита 1000 форинта*, *Адвокат као холанер*, *Вечера на пароброду*. У ову идејну линију спадају и поједине епизоде или споредни мисаони токови у другим делима. По значају и бројности „маскирања“ и „продуцирања“ предњачи роман *Милан Наранџић*, у коме налазимо десетине сцена у којима Игњатовић транспонује ово сазнање везано за рађање модерне индивидуалности и за уклапање Срба у амбијент западне културе. Сам јунак-наратор излаже слушаоцима животну филозофију маске: „Мене ни враг не би скувао. Познавао сам све људе упрсте; знао сам гди како треба живити [...] Људи нису такви уопште каквим се обично показују. Имаду две и три маске [...] Друкчије изгледају на сокаку, у свету, друкчије код куће. Они узимају по нужди сад оваку, сад онаку маску [...] Па колико јошт има фела људи, па са свима тима треба знати живити. Но ја сам са свима знао живити. Када видим кога да је маску на себе узео, а ја узмем опет другу, па се тако жмурке играмо.“¹⁴⁸ Онај ко не поседује ово сазнање и не влада се по њему, не може ни опстати, ни успети. Сврха друштвене игре жмурки јесте ко ће кога преварити, ко ће кога надиграти, а игра се увек у новац.

Свет Игњатовићевих ликова у потпуности је испуњен спољашњим сликама и утисцима, тако јунаци сами себе виде, а тако их, у складу с тим, и наратор представља, односно аутор обликује. Игњатовићев јунак ставља маску да би се заштитио и камуфлирао у средини у којој је непожељан и да би се узвисио изнад културног и образовног миљеа коме припада. Све што чини, чини да други („свет“) виде, чују, диве се и завиде, а пристајање околине на улогу у којој се продуцира постаје извор самопоштовања и високог мишљења о себи. Игњатовић приказује стварност спољашњих и оспољених својстава иза којих нема никаквих скривених садржаја и вредности, аутентична личност не постоји већ ју је маска потчинила. Није у питању пишчева немоћ да заснује сложену људску психологију (Живковић), већ његово виђење савременог друштва модерних љуштура, при

¹⁴⁷ Јаков Игњатовић, *Милан Наранџић*, стр. 288, 289.

¹⁴⁸ Јаков Игњатовић, *Милан Наранџић*, стр. 126, 128.

чему су себе, куће, балске дворане само сценски апарат за наступ глумаца у власти маске. Димензија церемонијалности, лажности и театралности јавног живота ни код једног српског писца није у тој мери истакнута и разуђена, чак ни код Стерије, што Јакова Игњатовића чини писцем модерног сензибилитета. Како обојица у књижевности примењују реалистичке методе, очигледно је да им је весело-жалосно „позорје“ људи под маскама њиховог времена било добро познато. Игњатовић потенцира мотив маске као друштвене конвенције, видећи у њој удаљавање од националног али и од сваког другог идентитета, док су за Стерију, у духу просветитељства, мимикрија и одсуство морала у првом реду поражавајући исход просветитељске мисије образовања и васпитања.¹⁴⁹ У модерном друштву лаж се усталичила као конвенција, а банално исказана истина на картацетли (шаливој пошти) којом Ђока гађа Милеву и лаћмана на пургерском балу, говори да су учесници у „представи“ свесни правила игре у којој сви учествују по заповести времена: „Шта желиш данас да имаш истинито, / Углачано драго камење и бисере?/ Данас је све чиста варка, / Ни длаке истине нема.“¹⁵⁰ Иако је тема живота-позоришта и маске изузетно повољна за комедиографску обраду, Игњатовић је успео да је нарративним поступком вишеструко осветли, а уметничка исходишта осим комичних ефеката потенцирају сазнање о изобличености и патологији „као“ света у коме нико није оно што јесте, већ је „као фиршт“ (принц), „као барон“, „као денди“, „као грофица“, „као стидљива“, „као дама“... Књижевна фикција и њени актери на тај начин су дехуманизовани и доведени у опреку не само са традиционалним српским културним и емотивним обрасцем, већ и са свим позитивним људским вредностима. Напустивши упоришта која је традиционално имао у колективу, нацији, светињи, Србин новог кова усвојио је лаж као упориште. Метафора позорнице носи само једну дилему: „трагедија или комедија“. У овом сегменту Игњатовићеве слике света у питању је

¹⁴⁹ „Рукавице – лисичије, или псеће, или курјачке, какве је ко ћуди или склоности – питам се да ли ће кад у моду доћи какве рукавице за лице, као што сад за руке имамо? [...] Најпосле полза таквих личних рукавица била би и та, што би нам лице заклониле да се не види кад се застидимо, будући је *просвета код многих до тога већ степена попела се, да нам је човек у толико изобразенији, колико више безобразлука има*” (*курзив наши*) (Јован Стерија Поповић, „Милобруке“, стр. 171). Песимистички осврт на ефекте образовања који налазимо у *Даворју*, постојао је код Стерије већ у „Милобрукама“.

¹⁵⁰ Јаков Игњатовић, *Трпен спасен*, стр. 61.

дефинитивно комедија која полако залази у трагикомедију, док у другом сегменту радње и ликова открива своје трагичне потенцијале.

6.5.4. Двостуки идентитет

„Ал’ је на земљи престао сушт бити род човечиј’.“

Стерија, *Човек*

Посебан аспект друштвеног преображаја у коме учествује српско друштво огледа се у избору имена. Као једини траг онога што су ликови под маскама били, остало је српско име, заправо презиме, јер су име већ прилагодили захтевима модерности, па су српске куће пуне „Отилија“, „Нина“, „Паулина“, „Аурелија“, а ако и нису, они ће се сами прозвати туђинским „модерним“ именом.¹⁵¹ Тако Милан лако постаје Емил (*Милан Наранџић*), а Милева – Емилија (*Трпен спасен*), по лаћману Емилу, „сину сиромашне куће“, који је вероватно и сâм себи одабрао ново име, Милка такође Емилија (*Васа Решпект*), Јованка – Јохана (*Милан Наранџић*), а Александра отац прозива Шамика („на знамењу наденули му име Самуил, а кад су га крстили добио је име Александар, но господар Софра скопчао је оба имена, и доби треће – Шамика“¹⁵²).

Дублети указују на двоструки идентитет или на две природе њиховог носиоца, то су „старо“ и „ново“ име, као стари и модерни, истинити и лажни идентитет. Зато мајстор Макса забрањује да му кћер ико више зове Емилијом пошто је „с лаћманом насела“, што означава повратак породичним вредностима и одбацивање модерног идентитета од кога девојке на лош глас излазе. Прво је име спона са пореклом, везано је пре свега за породицу, друго је однос са спољашњим светом, оличење представе коју лик има о себи, односно слике коју жели да остави у друштву. Упадљиво је велико присуство имена Емилија (Емил) потеклог од латинске речи *aemila* (*она која опонаша, која се такмичи, супарница*). Нова природа је у супарништву са старом, она *опонаша* жељену природу, прекрива и потиरे стари идентитет, постајући маска која преображава и са којом би лице да срасте. Семантички, опонашање, супарништво, ипак неминовно упућује на напоредност онога са чим се такмичи, шта се опонаша. Своја имена-маске јунаци

¹⁵¹ О овом феномену видети: Јован Стерија Поповић, „Милобруке“ (О лепом имену), стр. 155.

¹⁵² Јаков Игњатовић, *Вечити младожења*, стр. 179.

користе по потреби: као Наранџић, „у простијем друштву Милан, у ноблијем Емил“, када је особито „модерн“, када глуми барона и дендија и жели да постигне посебан утисак; као Милка чије име прати преображај девојчице у кокету и куртизану, или као Милева, да означи емотивну припадност и нови сентиментални сензибилитет. Једино Шамикино име није маска, већ суштина његове разнежене, готово женске природе, као што ни његово господство није поза већ истинска рафинираност.¹⁵³

Маскирати се значи „преиначити понашање или изглед с намером да се спречи препознавање“, а циљ је „прикрити се, бити непознат претварањем или лажним представљањем“.¹⁵⁴ Да би били „модерни“ и на циљну групу оставили жељени утисак, Игњатовићеви ликови под маскама удаљавају се од старих навика и прихватају оне које мода задаје, али од свег ноблеса успевају да досегну само тривијалне спољашње манифестације. Тиме своју некадашњу простоту „племенитог дивљака“, како их у русоовском духу доживљава Фон Таубе¹⁵⁵, а иза које стоји морално и духовно вредан кодекс норми и обичаја несхватљивих западној култури, мањају за простаклук. Сви они „глуме“ у истој „представи“ о нобл, отменим грађанима, верујући да ће, ако довољно дуго и добро буду глумили, то заиста и постати. Тако, на пример, шешире раније резервисане за госпође готово побожно носе мајсторице и њихове кћери, чак и слушкиње, јер он „слути на господство“.¹⁵⁶ У њиховом понашању увек остаје велика доза несаображености са позоришном улогом из света племства или сентименталних романа коју су себи наметнули. Игњатовић особито истиче симболику маске, лажног лица које његови јунаци показују „на сцени“: девојке се „малају“ и „малтеришу“ разним средствима („хоће природу да надвисе“¹⁵⁷), не раде ништа како би имале неговане руке, носе скупocene хаљине од тешке свиле, ките се и

¹⁵³ Критичко-сатирични став према замени и преиначавању имена као показатељу отуђивања од националног идентитета налазимо и код Стерије, особито у *Родољупцима* и у Предговору *Даворју*, где каже: „Није никакво родољубије викати 'нећу да ми је син Пишта', а у кући звати своју децу Шандором, Јулчиком, Нанчиком и Лилом“ (Јован Стерија Поповић, предговор „О српској азбуци“, *Даворје*, стр. 12).

¹⁵⁴ Весна Марјановић, *Маска, маскирања и ритуали у Србији*, Чигоја штампа : Етнографски музеј, Београд, 2008, стр. 13.

¹⁵⁵ „Фон Таубе описује представнике српског етноса надахнут русоовским схватањима о племенитом дивљаку и често их упоређује са Индијанцима“ (Мирослав Тимотијевић, *Рађање модерне приватности*, стр. 66); Таубеова књига о Србима објављена је 1777. и 1778. у Лајпцигу.

¹⁵⁶ Јаков Игњатовић, *Милан Наранџић*, стр. 38.

¹⁵⁷ Јаков Игњатовић, *Милан Наранџић*, стр. 276.

украшавају чак и када иду на „мајалес“ или „јулијалес“, шетају по сокацима са шеширима на глави, млади се дотерују и гланцају неуморно, возају се недељом и празником у каруцама, „господа“ и „фрајле“ неуморно унтерхалтују, чинећи све то само ради маскирања, социјалне мимикрије, с циљем да досегну жељену животну улогу.

6.5.5. *Жртве поетизоване стварности и кокете. Поступак књижевне интерполације*

Супротност између старих и модерних навика на породичном плану често прераста у прави окршај генерација или полова, у коме редовно страдају модни симболи: шешир Наранџићеве сестре завршава у ватри, а шешир мајсторице Савете, који кришом носи, врли мајстор исече на комаде (*Стари и нови мајстори*).¹⁵⁸ Но, борба се тиме не завршава, мајсторица резервни шешир ноћу преко плота дода комшиници на чување као реликвију до погодне прилике, а Јула једва дочека да јој отац умре да га ожали у нобл црној хаљини, са шеширом и валом. Без обзира на јасне вредносне сугестије писца и на покушаје његових „старих мајстора“, очито је да нове навике добијају рат. Промена културних модела посебно драстично утиче на положај жене, ослобађајући је стега патријархалног живота у коме је била подређена вољи мушкарца, оне су код Игњатовића носиоци модернитета. Прихватајући нову улогу у приватном и јавном животу, жена постаје главни конзумент моде, па њена борба за моду постаје „борба за афирмацију женског принципа“.¹⁵⁹

Модерна жена није више везана за кућу, породицу, рад, већ води богат друштвени живот, појављује се на баловима и постаје центар друштвених збивања, „унтерхалтује“ (*проводи се, забавља*), има своје „курмахере“ (*удвараче*), сања о „абентајерима“ (*љубавним доживљајима*). Германизми који покривају ову сферу стварности указују на то да су у питању садржаји за које српски језик није имао лексички еквивалент јер су у искуству заједнице то били нови облици понашања. Кокетовање постаје обавезна врста забаве и друштвеног спорта,

¹⁵⁸ „Не једанпут сека Јула бегала је испред очиног рифа, и то понајвише због тога што хоће шешир да носи и даје се од гавалера фрајлом титулирати [...] Он како види шешир, одма' с њим у ватру, а мати и Јулка не дај, те је одма' русвај готов“ (Јаков Игњатовић, *Милан Наранџић*, стр. 38).

¹⁵⁹ Мирослав Тимотијевић, *Рађање модерне приватности*, стр. 199.

„општеприхваћене форме приватног и јавног живота“¹⁶⁰, а фрајла или госпођа која нема удварача предмет је сажалења и подсмеха.¹⁶¹ На формирање нових навика у српској средини пресудну улогу има страна лектира коју у највећој мери чине сентиментални романи махом љубавне тематике и популарни приручници о понашању. Просветитељске реформе довеле су до редовног описмењавања и школовања српске деце, али за разлику од мушке која су завршивши ниже школе ишла даље на занат или школовање, женска деца остају у кући, без занимања и могућности напредовања. Без довољно адекватне литературе на свом језику, девојке које је већ „дух времена продувао“ бацају се на читање немачких и француских сентименталистичких романа и постају главна читалачка публика ове лектире.

О великом и штетном утицају „туђе књиге“ и о „страној сентименталности“ која се запатила и узела маха међу младима писао је Игњатовић често и много као о најпогубнијој појави по национални идентитет (о томе у одељку *Игњатовићева родољубива поетика*). Док су Српкиње читале српске књиге, Видаковићеве романе, биле су „по духу праве Српкиње“, а када су почеле у Диминим и других модерних романа „моралном лавиринту тражити сласти“, постале су „збуњена створења“ која „туђинство примају са његовим slabим странама“.¹⁶² Бити образован за овај нараштај значи отуђити се од националне традиције и прикључити се без остатка туђинској култури. Српкиње пишневог времена презиру националну књижевност јер се у њој „све туку, кољу и пуцају, о курмахерају ништа“, док „немецке и француске књиге све пишу о шармант људ’ма, галант дамама, па какви’ лепи’ абентајера има у њима“; ни Видаковића не читају фрајле које неће да буду обичне већ „гебилдед Српкиње“ јер је то демодје, „то је већ свака читала“.¹⁶³ Лектира „чувствителних читатељки“, како их је Стерија назвао, јесу галантни, сентиментални и авантуристички романи Александра Диме Оца, Мармонтела и других, а отмене љубавне приче (Зигфрид и Геновева, Едуардо и Кунигунда, Исор Клеманс) постају им узор.

¹⁶⁰ Мирослав Тимотијевић, *Рађање модерне приватности*, стр. 201.

¹⁶¹ Назив *фрајла* у српској средини подразумева модерност и кокетерију, отвореност за удварање; он потискује домаћи назив за скромну девојку из поштене куће – *сека*.

¹⁶² Јаков Игњатовић, *О књижевности*, стр. 83 и 145.

¹⁶³ Јаков Игњатовић, „Једна женидба“, *Друштвене приповетке*, стр. 53, 54.

Нови тип осећајности у српску културу ушао је и проширио се пре свега преко дела Доситеја Обрадовића, добијајући најпотпунији израз у роману.¹⁶⁴ У суштини помодарски дух сентименталистичке литературе који је Доситеј утемељио у српској књижевности донео је култ осећања, идеал породице и природе и утицао на проширивање поља приватног живота и емоција, испољивши се и у друштвеној стварности у слободнијим односима међу половима, у потенцирању разговора на тему љубави и цветању љубавне преписке итд. Пример таквих навика јесте удварање и игра „јастучића“, „облигатна“ на пургерским баловима, у којој се млади и матори „пургери и пургерке по вољи исцмакају“¹⁶⁵ што би међу старим Србима било крајње неприлично и немогуће. Несрећна, неузвраћена љубав постаје омиљена тема грађанске поезије, мушкарци и жене, ожењени и слободни, „сви пате за неузвраћеном љубави“, то је „напросто нова модна обавеза“; сузе, растанци, љубавне заклетве, прижељкивање смрти, једнако због срећне или због несрећне љубави, љубав као болест без пребола, постају прописана сентименталистичка иконографија Игњатовићевих романа, дајући емотивну подлогу друштвеном животу.¹⁶⁶ Свест о пролазности и бесмислености живота, песимизам, хронотоп гробља из кога ће се у романтизму развити гробљанска лирика – све то чини типичан сентименталистички арсенал који се из литературе преселио у стварност да би онда постао предмет Игњатовићеве фикције.

Интимни свет његових заљубљених јунака претвара се у позорницу књижевног сензибилитета и моде: Ђока чита *Аделаиду*, *алтијску пастирку*¹⁶⁷, пева само жалосне љубавне песме у којима се пати и умире од љубави, као што је „Немам мира ни покоја“; и пре лаћмановог доласка Милка је литерарно припремљена да доживи фаталну љубав, односно да буде објекат такве љубави, јер „што више за њом лудују, утолико је већа дика“ („Штавише, има их које не маре само да когод за њима лудује, него баш доиста и да полуди, и да несретног у лудницу однесу, јер каква то мора бити красота, који се сâм тако убије“).¹⁶⁸ Катица, изгубивши љубљеног, патњу изражава повлачењем из света у самоћу која

¹⁶⁴ Јован Деретић, *Историја српске књижевности*, стр. 165.

¹⁶⁵ Јаков Игњатовић, *Вечити младожења*, стр. 282.

¹⁶⁶ Мирослав Тимотијевић, *Рађање модерне приватности*, стр. 294.

¹⁶⁷ Познати Мармонтелов роман.

¹⁶⁸ Јаков Игњатовић, *Трпен спасен*, стр. 34.

траје годинама, носи само црнину „као дувна“, „као негда Isaura Clemence, иде на гробље на ружичало, дели цвеће, венце, и поклоне чини љубећим се, да им свези њиховој припомогне“¹⁶⁹; тако чини и остављена Милка-Емилија (*Трпен спасен*), носи црне свилене хаљине, излази само на гробље, тражи гробове умрлих девојака и младића, бере гробљанско цвеће и моли се уздишући.¹⁷⁰ Као и љубав, и патња им је савим по моди и укусу сентиментализма који после Доситеја све више расте и „преплављује за неколико деценија, све до средине XIX века нашу књижевност“.¹⁷¹ За разлику од Ђоке чија је љубавна туга кратког века, Катица умире: „Катица се суши, види да неће дуго, а у кући, на овом свету нема за њу радости; готова је полазити на онај тајанствени свет, о коме још нико не зна ништа, у нади да ће можда... са својим се састати. Њој је овај свет тамница. Смрт је из ње избавила. Катица је умрла. Туга је убила.“¹⁷² Иако је у традицији тумачења закључено да је она једна од жртава емотивно осујећених суровом економском логиком генерације очева, сматрамо да је реч о жртви друге природе.

Катица и Милка жртве су сентименталистичке поетизације стварности услед прихватања туђе културе „образоване осећајности“ и „поетизоване еротике“¹⁷³, њихово понашање је резултат залуђености књижевном фикцијом и покушаја да се на емпиријском плану реализују конвенције једног жанра или поетике. Сентиментализам обликује емотивно и мисаоно истанчану личност чији унутрашњи свет односи превагу над спољашњим, а топос несрећне љубави постаје узвишени идеал и модна заповест за „посвећене“. Отрежњујуће лаћманово писмо спасава Милку-Емилију од сигурне књижевне смрти, те она од Исор Клеманс постаје „практична женска“ која ће првом приликом одбећи за новом љубави (*Трпен спасен*), а можда би и Катица могла бити спасена да вољени није умро од тифуса, што га је осудило на сентименталистичку улогу верног љубавника и после смрти. Још једна жртва туђинске културе и предимензиониране осећајности јесте Јуца Соколовић, један од најлепших

¹⁶⁹ Јаков Игњатовић, *Вечити младожења*, стр. 247.

¹⁷⁰ Јаков Игњатовић, *Трпен спасен*, стр. 95.

¹⁷¹ „Доситеју, оснивачу наше нове световне књижевности и реформатору наше грађанске мисли у правцу идеја просвећености, треба приписати у заслугу и што је био један од заснивача овог књижевног правца епохе просвећености (*сентиментализма*).“ (Драгиша Живковић, „Књижевни правци код Срба – сентиментализам“, стр. 213)

¹⁷² Јаков Игњатовић, *Вечити младожења*, стр. 302.

¹⁷³ Љубиша Јеремић, *Трагички видови старијег српског романа*, стр. 76.

Игњатовићевих ликова: испивши као девојче, због забране родитеља да се уда по својој вољи витриол, Јуца лагано умире, бивајући све лепша што ближа смрти од велике жудње за животом која је не напушта. Таква самртно лепа требало је да постане невеста галантома великог формата какав је Шамика Кирић. Софра не жели да се Катица уда за сиромашног доктора, већ за трговца „који има своје ’состојаније’, то јест иметка“ и који може наследити породични посао; Јуцин отац не да кћер за лаћмана „да којекуд по свету лута“. Неразумевање родитеља и деце и овде је резултат времена које „чини људе“ – родитељи, уобличени на логици капитала и патријархалних породичних односа у којима очеви одлучују о судбини деце и деца, културом и васпитањем утемељена као самосвесне личности, посвећена у литерарну религију сентиментализма, не говоре заједничким језиком.

Но какав је став писца о овој антитези животних филозофија и визија? Види Игњатовић да је вертеровска мода наступила, зато у есеју „Србин и његова поезија“ са дидактичком намером предупредује: „Нема у Србина да се убија или дави у води кад му се у љубави така незгода догоди“; „Као год Србин, тако и Српкиња неће се убијати, ни тровати, ни у воду скакати, ако јој драги у срећу не падне“.¹⁷⁴ Да не постоји таква опасност и да „болесна осећајност“ није већ узела маха, не би ни било потребе за таквим истицањем. Иако је заговорник патријархалне породице, Игњатовић не подржава економске бракове већ бракове склопљене из чисте наклоности, исто тако, увек на страни живота и у основи рационалан, уништавајућу љубавну патњу сматра неприродном и претераном. Мада нигде не помиње Доситејеву улогу у одомаћивању сентиментализма, програмски текстови експлицитно казују, а књижевна фикција потврђује, негативан однос писца према овој поетици, а још више према њеним ефектима у стварности („Не требају Србину исплакана, болесна чувства и незадовољство свјетско“¹⁷⁵). У прилог оваквом тумачењу сентименталистичког мотива несрећне љубави код Игњатовића (и читавог комплекса мотива који се окупљају око овог сижејног језгра) наводимо и специфично сентименталистички наратив присутан искључиво у деловима сижеа посвећеним ликовима који живе поетизовану сентименталистичку стварност.

¹⁷⁴ Јаков Игњатовић, „О књижевности“, стр. 128 и 144.

¹⁷⁵ Јаков Игњатовић, „Србин и његова поезија“, стр. 116

Ментални профил просечног српског малограђанина, формиран у пресеку пуког прагматизма у практичном животу и духовног идеализма високе културе XVIII и почетка XIX века, на плану љубави доводи до подређивања сентименталних образаца економским циљевима. Притом они постају оруђе бруталног материјалистичког императива са којим су у привидној супротности, а заправо само допуна меркантилистичког духа. За разлику од ликова који су поетику сентиментализма пренели у поетизовану стварност, третирајући живот и себе у њему по правилима књижевне фикције и страдали од предимензионираних „грађанских чувстава“, превиђајући разлику између литературе и живота, већа група Игњатовићевих „модерних“ ликова љубави приступа сасвим професионално, користећи књижевне клишее као образину за маскирање економских амбиција. Док се код првих дешава продор једне књижевне конвенције у сферу живота на њихову штету, код других долази до злоупотребе литерарних клишеа ради личне користи, а лажна сентименталност прераста у „лажљиву сентименталност“.¹⁷⁶ Они нису у власти литерарне илузије, попут Стеријиних јунакиња Феме и Јуце (*Покондирена тиква, Лажа и паралажа*), већ рабе њихове потенцијале из интереса. Страст и љубав у тој економској једначини не постоје као покретачи збивања, осим на вербалном плану где су сведене на тривијалне и банализоване мелодрамске клишее.

Високопарна реторика преузета из разних зборника¹⁷⁷ и галантних и сентименталних романа који су постали део кућне библиотеке, „noblesse oblige“ малограђанина, у колизији са одсуством искренности и осећања, претвара бројне сцене удварања у праву комедију дел арте тј. „комедију од зната“. У њој су се „глумци“ специјализовали за полом и статусом дефинисане улоге које

¹⁷⁶ Мило Ломпар, *Дух самопорицања: прилог критици српске културне политике: у сенци туђинске власти*, Огpheus, Нови Сад, 2012, стр. 9.

¹⁷⁷ Означивши подругливо намеру грађанина да продре у подручје високе културе тако што ће усвојити отмене норме понашања, читалачке и уметничке навике раније карактеристичне за племство, као и његову немоћ да личношћу и естетским дOMETИМА досегне до жељених висина, културна елита је ову тенденцију назвала бидермајером (*bieder*, нем. – честит; духовно ограничен). Његову лектуру осим различитих типова старијег европског романа, обележених субјективизмом, индивидуализмом и сензуализмом, чине приручници друштвеног опхођења и писања (*Konversationslexikon, Komplimentierbucher, Briefsteller*). „Његов прост укус мимоилази високо-уметничку [...] већ тражи, пре свега, тривијалну литературу, у којој се осећајност XVIII века своди на извештачену осетљивост, а романтичарска страст претвара у разумну 'дијететику душе'“ (према: Драгиша Живковић, „Бидермајерски стил Јакова Игњатовића“; „Љубавна преписка у роману 'Трпен спасен'“, *Европски оквири српске књижевности II*).

импровизују у свакој новој ситуацији, а иза удварача и кокета крију се типични интриганти-варалице из комедије. Као што глумци комедије дел арте имају своје зборнике сценарија и улога, тако и Игњатовићеви ликови на основу својих зборника (комплимената, друштвене конверзације, писама) по утврђеном сценарију кокетују и удварају се у стилу лажне осећајности и декламаторске патетике. Чим се „верзирани“ глумци препознају, започиње спортско унтерхалтовање слободним стилем („Кад смо ’и стигли, а ми се метнемо у позитуру, а оне почеше кокетирати, смеше се“).¹⁷⁸ Воде се „учтивјејши разговори“ са „љубведостојним дамама“, креће се причом о времену, а наставља комплиментирањем, обећањима; уколико у игри завођења не успе нико никога да надигра, размењују се портрети, поклони и заклетве и уписује се у споменар. Коментари попут дидаскалија упућују на позоришни квалитет сцена и на изражену мимику (сеоска кокета „мало спусти очи, бајаги из стидљивости“, на расстанку „формално плаче, јеца“, ликови су „практични“ у писању „либсбрифова“). Нико не мисли оно што говори – реч се раздвојила од бића, емоције су неутралисане, и поред тога што Игњатовићеви јунаци много причају, нема комуникације међу њима ни истинске потребе за другим. Ликови се крећу на концима своје амбиције, а једину срећу представља иметак и дичење њиме. Када остваре жељени циљ, по правилу су сити, срећни и задовољни, нема недоумица, преиспитивања, једино им се у живот може уплести нека већа амбиција. Свет Игњатовићевих дела показује да је наслеђе комедије дел арте наставило да траје и у XIX веку у забавном друштвеном животу грађанске класе – био је то прави голдонијевски театар у приватној режији. Иста представа за неког је комедија, лакрдија, фарса, за некога мелодрама. Ко не схвати да је у питању позориште и насадне – наиван је и неискусан, као Бранко Орлић, романтични јунак залутао у погрешну „књигу“.

У светлости ових сазнања намеће се метапоетички проблем односа књижевности и стварности у Игњатовићевом делу, односно феномен уплива литературе у живот. Жанровске конвенције сентименталног романа одрживе у литератури, у стварности су неодрживе: оно што је у фикцији сугерисано као узвишено, морално, патетично, у додиру са животом постаје индикатор

¹⁷⁸ Јаков Игњатовић, *Милан Наранџић*, стр. 260.

извештачености и удаљености од природе. Живети по моделу сентиментално-романтичних јунака може бити жалосно или смешно, у зависности од тога колико озбиљно је литерарни образац схваћен, и представља препреку животу. У позадини овог питања скривен је захтев да живот буде сагласан са разумом и врлином, али исто тако и да литература буде сагласна са животом, чиме Игњатовић имплицитно критички проговара о вредности идеализоване и нереалне фикције сентименталног и романтичног романа, истичући не само проблем њене истинитости (у аристотеловском смислу, у погледу вероватноће и нужности, али и у вуковском, моралистичком, како би требало да буде) већ и штетности по конзументе у погледу кварења морала у правцу претеране или „лажљиве“ осећајности. У појединим сегментима, градећи посебном техником ликове у власти литерарних образаца, Игњатовић примењује стил карактеристичан за жанр који лик подражава. Сматрамо да ове сегменте не треба разумети као романијерову везу са старијим типовима романа, већ као хотимичну пародијску дистанцу од њих и саображавање једног стила не само са другачијим литерарним моделом који писац заступа већ и са животом. Такве делове, било да су дати као реч наратора или лика, треба схватити као поступак стилске интерполације, а њихов смисао тражити на фону ауторске перспективе и пародије. Као пример можемо узети наведене нараторске коментаре о љубавној патњи Катице и Милке-Емилије, или поједине делове посвећене Бранку Орлићу (нпр: „Збогом, можда, навек, идем далеко, далеко! Ласте и ждралови бићеду ми сапутници; њи’ ћете опет видети, ал’ мене не“).¹⁷⁹

Лик Бранка Орлића грађен је по моделу „разочараног идеалисте“, сањара и „трагичног усамљеника“ из „романа страсти и осећања“ XVIII и XIX века, у српској књижевности присутног већ од Доситејевог времена.¹⁸⁰ Представника овог литерарног типа налазимо у лику Младена (*Два идола*, Богобој Атанацковић), чија је веза са Орлићем истакнута у књижевноисторијским истраживањима.¹⁸¹ Иако су заједничке „генетске црте“ двају јунака очигледне,

¹⁷⁹ Јаков Игњатовић, *Милан Наранџић*, стр. 154.

¹⁸⁰ „Он (*Игњатовић*) свесно или несвесно иде за једним другим типом романа, који је у суштини супротан пикареском роману. То је роман страсти и осећања, роман о идеалисти и сањалици коме припада како сентиментални роман XVIII века тако и романтични роман XIX века“ (Јован Деретић, *Српски роман 1800–1950*, стр. 113).

¹⁸¹ Јован Деретић, *Српски роман 1800–1950*, стр. 86.

различит однос романијера према истом литерарном моделу дао је различите уметничке резултате: градећи лик Младена, Атанацковић афирмише тип „разочараног идеалисте“ из сентименталних и романтичних романа, док Игњатовић има другачију намеру. Његов Орлић као парадигма модела који је већ у Атанацковићево време био анахрон („неуспео лик сачињен од већ похабаних клишеа“), суочен са баналним али увек трезвеним Наранџићем и са објективном стварношћу на којој је утемељена књижевна фикција, постаје смушен, наиван у свом непознавању живота, „сав у заблудама и излишним страдањима“.¹⁸² На „литерарну природу“¹⁸³ лика упућује сам наратор, заробљен у оквирима профане стварности, изјавама да се без Бранка „не може поетично живети“, без њега „нема поезије“, као и многим другим детаљима. Бранко је из књига добио неку „туђинску нарав“; за разлику од Милана који увек „полу срца код куће задржи“ и зна све женске „фигле“, Бранко, као прави јунак сентименталног романа, трага за идеалном драгом (заљубљен, „све је ишао по башчама, усамљен, почео већ стихове писати“). Он верује у људе „зато мора увек страдати“, њега „јади море“, али ипак се узда у „љубав, веру и наду“, жели да се жртвује због љубави а за себе каже да је „мученик од овога света“...¹⁸⁴ Трагајући за драгом, овај идеални витез-љубавник, посвећен љубави и врлини по мери сентименталних романа, сваки пут доживи пораз и буде преварен од блудница које га лако хватају у мреже глумљењем невиности и жртве, постајући тако антипод прорачунатом љубавнику Наранџићу кога „ни ђаво не би скувао“. Бранкови љубавни неуспеси још један су показатељ неодрживости литерарног љубавног обрасца у практичном свету. У том смислу посматрана, психолошка недоследност и недостојност чак и лика носиоца узвишених тежњи у свету тривијалне стварности (Бранко је у првом делу романа издржавани љубавник старије богате госпође), у којој су тумачи видели „морално слепило“ и „вулгаризацију“ недопустиву у концепцији романтичног јунака, а други сматрали да је реч о „ауторовом пометеном, свакојако несигурном односу према њему“¹⁸⁵, може бити схваћена као још један судар јунака који

¹⁸² Љубиша Јеремић, *Трагички видови старијег српског романа*, стр. 62, 66.

¹⁸³ Љубиша Јеремић, *Трагички видови старијег српског романа*, стр. 63.

¹⁸⁴ Јаков Игњатовић, *Милан Наранџић*, стр. 66, 129, 183.

¹⁸⁵ Јован Скерлић, *Јаков Игњатовић*, стр. 50; Љубиша Јеремић, *Трагички видови старијег српског романа*, стр. 67.

припада сфери објективне стварности и носи особености живе личности, са романтичним литерарним обрасцем који се труди да подражава.

Неуспех овог јунака узвишених тежњи говори нам, као што је примећено, много о тривијалној стварности лишеној сваке племените намере, али исто тако пародира један литерарни тип на два поља: пољу књижевности и живота. Да је лик Бранка Орлића у извесној мери Игњатовићева полемика са књижевном традицијом и књижевним укусом сународника, указују не само сугестије унутар књижевне фикције, већ и програмски текстови у којима се Игњатовић експонира као највећи противник сентименталних и романтичних романа, а не настављач ових књижевних модела које сматра туђинским и нездравим. Његови јунаци који подлежу правилима такве поетике само су залудне жртве штетног деловања лектире или користољубиви преваранти. Међутим, треба имати у виду да су сви Игњатовићеве ликови утемељени у животу, резултат једне стварности, а не књижевна алегорија. Формирани су под утицајем једне епохе која је од уметничког стила прерасла у животни стил. У том погледу, његова превасходна намера је да укаже на деловање духа времена, у великој мери преношеног литерарним путем, на живот и обликовање карактера. Сентиментални и романтични клишеи прошли су у Игњатовићевим реалистичким делима двоструко путовање: најпре су се спустили у живот (јер Игњатовић своју књижевну фикцију увек представља као свет непосредне стварности), где су се показали као беживотни и извештачени, а потом су, изнова рефлектовани у књижевну фикцију, добили карактер пародије и ироније – дакле, пали су на тесту стварности који је пред њих поставио писац реалистичког објективног настројења. Игњатовић се овде и у другим делима поиграва стилима у складу са књижевним моделом који јунак опонаша, варирајући и пародирајући наративе: бидермајерски, сентименталистички, романтичарски, а паралелно са њима и мисаоне клишеје који их оцртавају, показујући њихове животне потенцијале. Постајући панорама различитих друштвених типова, његов стил постаје и конгломерат стилова једне разнородне епохе, стилска полифонија којој превасходи надређени и супериорни комплекс објективних и дидактичких пишчевих идеја и замисли исказаних сложеним поступцима коментара (имплицитно), а које потврђује и његова експлицитна поетика.

У средишту овог Игњатовићевог метапоетичког дискурса налази се тема љубави. За разлику од сентименталистичког романа као „моралне повести“ организоване најчешће око љубавног заплета који води величању врлине, Игњатовићев роман садржи често деформисану љубавну причу за коју слободно можемо рећи да је антиљубавна, а на први поглед и антиморална повест.¹⁸⁶ Љубавно-брачна тема и даље чини једну од окосница Игњатовићеве прозе, али њен пратилац није врлина већ рачуница. Дијахронијски посматрано са становишта романескне продукције, изгледа да је предуго рабљен и на крају често деформисан моралистички клише сентименталистичког романа код Игњатовића ушао у нову фазу обликовања. Иако ова промена није настала као резултат унутаржанровског дијалога аутора са претходницима већ преласка на реалистички приступ стварности, она није лишена поетичких конотација. Сексуалност код Игњатовића по правилу није предмет наратије, он не црпи привлачност својих романа из еротизованих љубавних прича, напротив. Чак су и сугестије сексуалних односа тако нејасне и уздржане да се читалац нађе у чуду када схвати да је јунакиња *Патнице* постала мајка ванбрачног детета после нејасних назнака о пријатељском разговору са Миланом Чедомиљевићем. У Игњатовићевом роману налазимо супротност латентној еротизи сентименталистичког романа, одевеној у вео невиности, обузданој врлином и брачним идеалом. Уместо развијеног сентименталистичког наратива о девици-жртви која бежи од насртљиваца ради одбране невиности¹⁸⁷, у лику Бранка Орлића препознајемо сентименталистичког јунака-витеза вољног да се жртвује за идеалну драгу, кога прогањају насртљиве блуднице у улози девица (Паулина, Ханика) и неверне драгане (Ливија, Лаура) чија жртва постаје. Не могући да у свету лупежа и превараната оствари своје часне љубавне намере у којима су емоције и морал сједињени, Орлић је приморан да понавља литерарни клише којим је заробљен и да се све изнова заљубљује у девојке по сентименталистичком моделу невиности и жртве, те му и сам

¹⁸⁶ „То што он даје у својим реалистичким романима личи на пародију љубавне приче из старог модела романа, представља њену супротност“ (Димитрије Вученов, *Трагом епохе реализма*, стр. 150).

¹⁸⁷ Драгана Вукићевић, „Сентименталистичка парадигма страсти или љубав у природи“, стр. 248, izdavastvo.filfak.ni.ac.rs/.../305_51f9b9adb78c6412d440abc557a9192d

Наранџић указује на превелику учесталост покушаја.¹⁸⁸ Љубавни аспект лика Бранка Орлића послужио је романсијеру да пародира сукоб сентименталистичког поимања љубави и стварности. Обманут и понижен у трагању за русоовским идеалом жене („У селу је одрађена, радена, искрена, није још отровним ветром варошке цивилизације зада’нута [...] Та то ја и тражим! Просто, невино, разборито! [...] Која је вредна, радена, која би зло као и добро са својим мужем делити хтела“)¹⁸⁹, он постаје пародија сентименталног јунака – преварени, изиграни љубавник потрагу за љубављу завршава поред лажне девице која се опорављала од побачаја када га је упознала.

Уместо идеализоване еротике у окриљу природе, у Игњатовићевом роману затичемо „модерну“ варијанту љубави: девојчице у наручју старца, „усамљене јуноше“ у лову на богате удовице, удовице удате за младе калфе, удовце мајсторе „раде да се наживају“ у другом браку са девојкама (*Милан Наранџић, Стари и нови мајстори...*). Осим ових озакоњених нарушавања патријархалне етике, у чијој позадини се налазе економски разлози, у уметнутој причи о брачном пару Гривић (*Милан Наранџић*) Игњатовић наративизује сексуалну патологију готово по моделу француског либертенског романа, као позориште разврата, исквареним умом контролисане страсти, освете и моћи. Епизоде на тему изопачене сексуалности налазимо и у романима *Васа Реинект* (тема сводништва, проституције) и *Патница* (наклоност старог Петра Мргодића према снахи). У свим примерима Игњатовић уводи за реалистички поступак атипичну демонску симболику.

6.5.6. Тема љубави – „женидба и удадба“

Теми „женидбе и удадбе“ и односа међу половима, једном од тематских средишта Стеријиних „веселих позорја“ и алманаха, Игњатовић се често враћао у хумористичким романима и приповеткама. Ово тематско-мотивско језгро, као централна тема друштвеног живота његових савременика, постало је у књижевној фикцији огледало наличја изопаченог морала једног времена поремећених

¹⁸⁸ „Ал’ знаш шта кажу, да љубав само једном цвета; а ти си већ био заљубљен колико пута, ето у Иду, Марију, Лауру, богзна у коју не, па каква ће то онда твоја љубав бити?“ (Јаков Игњатовић, *Милан Наранџић*, стр. 183).

¹⁸⁹ Јаков Игњатовић, *Милан Наранџић*, стр. 182, 187, 188.

вредности. Иако се у бројним сценама удварања о љубави много говори и још више пише, она унутар нарације и карактера не постоји као покретач збивања, већ је замењена користољубивом намером удварача или љубавника. Патвореност је обележена одсуством природности и спонтаности из комуникације (немачки, француски, српскословенски изрази и синтаксичке конструкције). Проблем љубави код Игњатовића заправо је проблем морала, при чему је тема брака са свим околним мотивима (удварање, просидба, мираз) послужила писцу да у свом делу успостави суштинску етичку парадигму. У средини у којој је богатство „ultima ratio mundi“¹⁹⁰, љубав може бити само сметња, зато је емотивна наклоност као мотив у новој култури непожељна, осим када је одглумљена. Утилитаристички морал не познаје љубав као покретачку силу и сврху, а ако љубав није циљ, она неминовно постаје – средство.

Ако се деси да се у кругу просечних Игњатовићевих јунака осећања љубави, чежње, жеље ипак јаве, не дозвољава им се да управљају поступцима ликова и да предводе збивања, већ бивају потиснута и транспонована на економски адекватан објекат жеље, било контролом од стране ауторитета, обично у лику оца, мајке, татора, било аутоконтролом. Јуца и Катица емотивно су осујећене наметањем спољашњих забрана. Међутим, већина ликова има васпитањем и духом времена уграђене механизме потискивања жеља, односно њиховог усклађивања са амбицијама везаним за раскошан живот и друштвени статус. Тако се фрајли Милеви Ђока не допада, „крај све његове красоте, и то само зато што је субјект, и то берберски“, јер „фрајла Милева за нечим вишим тежи“¹⁹¹; Ђока Глађеновић, иако заљубљен у Салику, мења фокус своје еротске жеље и заљубљује се у мајсторову кћер јер је то уносније од љубави према лепој собарици; њему се допадају и фрајла и мајсторица, па „прави рачун у скупу“ и удвара се обема, будући да и једна и друга потенцијално носе могућност сталешког напредовања; но када Салика наследи богатство, постаје опет предмет његове љубавне чежње. Љубавне страсти претварају се код Игњатовићевих јунака у острашћеност друге врсте – за новцем. Нико богат није толико ружан, стар или глуп да не би био пожељан, тако осим младих и лепих девојака, предмет

¹⁹⁰ „Он виде свет онакав какав јесте: законе и морал немоћне код богаташа, и виде у богатству *ultima ratio mundi*“ (Оноре де Балзак, *Чича Горио*, Завод за уџбенике, Београд, 1999, стр. 95).

¹⁹¹ Јаков Игњатовић, *Трпен спасен*, стр. 30.

Глађеновићеве љубавне чежње постаје госпођа Гицанка, чије име упућује на физички опис: „Госпођа од дебљине не може да хода, одмах се умори, дакће; очи мале, образи као лубеница, руке дебеле, да се једва прсти виде“, али то га неће омести да за њом жуди: „Он сад проводи љубав некако у идеалу, [...] то јест, љуби у духу... Па шта је од такве идеалне љубави? Шта му то користи кад има супруга? Ал’ у свету се свашта догађа; ако господар Гицан умре? Додуше, он је засад здрав, ал’ може умрети. [...] Па у чије руке да дође милостива и богата госпођа Гицанка? Зар у туђе? Онда боље у Глађеновићеве.“¹⁹²

Милан Наранџић такође болује од исте страсти. За разлику од вечито заљубљених Глађеновића и Бранка Орлића, код њега се симпатије и осећања развијају само према оним женама које могу бити добра „прилика“ и учинити га богатим. Низак друштвени положај и искуство профилисали су га да тежи само за интересом: „Интерес, интерес, то је у свету и мода и нужда!“¹⁹³ Чак и као богати удовац, он себи не допушта да се ожени испод свог материјалног ранга, већ поново тражи само богатство, док све остале врлине могу а и не морају ићи приде. Вечита глад за храном која је обележила његово детињство, симболички прераста у неутаживу глад за богатством као основни животни порив. Он није неосетљив на лепоту, али не дозвољава да га она опчини; младост, лепота, таленат само су пролазни квалитети, безначајни у односу на једини трајни квалитет – капитал: „Ако је и лепа, опет нећу је зато узети“; „Ја не би’ Бранкову Ханику узео. Не знам зашто? Зар за оно мало лица? Лице прође као цвет, па ако осим тога нема новаца, ни срца, то онда не вреди ништа.“¹⁹⁴ Када се један једини пут нађе под дејством лепоте, проценивши да му баш такву девојку срце хоће („млада као капља, смеђа, бела, умиљата... дао би јој срце и по живота“), Наранџићу не пада на памет да је проси јер није добростојећа. Сећање на њу мучиће га чак две недеље и то је једино време које је овај велики „курмакер“ који је чинио „страшне ероберунге“ провео у љубавној грозници.¹⁹⁵

Тражење брачног партнера код Игњатовића се редовно претвара у отворену трговину и погађање, а од српске „јуначке женидбе са препрекама“

¹⁹² Јаков Игњатовић, *Трпен спасен*, стр. 151, 176.

¹⁹³ Јаков Игњатовић, *Милан Наранџић*, стр. 235.

¹⁹⁴ Јаков Игњатовић, *Милан Наранџић*, стр. 220, 260.

¹⁹⁵ „Та Отилија не може да ми изађе из главе. Две недеље ће ми се, које у сну које на јави, по срцу врсти“ (Јаков Игњатовић, *Милан Наранџић*, 313).

остала је само једна могућа препрека – мираз. *Једна женидба*, изузетно успела приповетка на тему женидбе, представља праву „слику из живота“, као што у поднаслову стоји, и сабира све мотиве карактеристичне за ово тематско-мотивско језгро код Игњатовића. Наративна нит је сасвим поједностављена и линеарна, сведена на путоштво јунака од удаваче до удаваче у трагању за невестом са скромним миразом, али је слика света и нарави изузетно богата. Љуба је ситни трговац, па је „и љубав и женидба трговачка“.¹⁹⁶ На тржишту важе само тржишни услови: тражи се „добра партија“, женидба је „уносна“, већина младожења и удавача на томе „ради“ као на озбиљном послу. Зато Љуба, као ни Наранџић, није гори од осталих, већ само зна правила друштвене игре, па се упушта у „курмахерај на живот и смрт“. И док са девојкама води галантне разговоре, са њиховим очевима се погађа као на сточној пијаци, покушавајући да склопи „погодбу“ у којој је „главно мираз“. Искуство и нужда научили су га да добро упозна свет и људе и да научи како се међу њима владати; оженити се неприлично, тј. без мираза, значи бити глуп и дозволити да будеш преварен, зато се Љуба неће женити „на вересију“.

У свету променљивих вредности и великих амбиција, најлакше је остварити виши ранг и стећи капитал путем брака, зато је за жене, које не учествују у пословима и лишене су могућности да путем професије успеју, удаја кључни пословни потез и животна улога. „Женидба и удадба“ су у свету Игњатовићеве фикције својеврстан *deus ex machina*, техничко решење које јунака изводи из критичне ситуације и срећно разрешава животни заплет. У брачној погодби свако нешто улаже, неко младост и лепоту, а неко богатство које све надомешта. „Ружна девојка са лепим миразом“ привлачна је прилика, али лепа без мираза тешко ће се удати; тако нови брачни идеали постају брак младе девојке са богатим старцем, у нади да ће што пре постати имућна удовица, или младића, најчешће мајсторског калфе, са удовицом „мајсторицом“, што су и стара еснафска удружења подржавала ради одржања заната. Ове појаве, међутим, нису „изум“ младог нараштаја, већ наслеђе очева. Софра се као удовац оженио дупло млађом Соком, лепотицом без иметка, тек пошто се обогатио купивши благовремено за „црне банке“ у доба Бонапартиних ратова некретнине и пошто је девојка на

¹⁹⁶ Јаков Игњатовић, „Једна женидба“, стр. 32.

мајчин наговор раскинула веридбу са сиромашним момком коме се обећала; „стари мајстори“ су се такође као калфе оженили мајсторским удовицама. Друштвено је прихваћено и оправдано схватање по коме тек материјално обезбеђен човек има право на љубав, у супротном „од једног сиромаха прави два“ и срља у пропаст. Економски принцип међу пургерима толико је оснажио као да је удаја, тј. женидба, постала привредна грана. За разлику од сентименталном естетиком занетих појединаца, код маловарошана важи брачни принцип: „може се трпити“. Брак из љубави могућ је само на ободима тог света, у сеоској средини, где младост и заљубљеност имају првенство, а родитељи благосиљају вољу деце (*Чудан свет, Кнез у купатилу*) или код ретких појединаца који не припадају владајућем културном моделу (*Васа Решпект и Аница – Васа Решпект, Христина и Верковић – Увео листак*). У граду, где владају сурови економски услови, такве везе су осуђене на пропаст (*Милан и Јулишка, Кузман и Маришка – Стари и нови мајстори*).

Када је капитал устоличен као врхунска вредност, уништио је традицију, а потом себи подредио најпре емоције, а онда и морал. Будући да Игњатовићевог просечног јунака не руководи еротски ни полни нагон већ жеља за стицањем, а једина његова љубав јесте љубав према новцу, за њу су везане и све остале лексеме које прате идеал љубави: када се девојка од 18 година уда за фабриканта из Беча од 60, завиде њеној „срећи“ (*Стари и нови мајстори*), на вест да се млада Лидија удаје за богатог и болесног старца, „неки се смеју, други кажу: ’То је срећа!’“ (*Милан Наранџић*), а од свих је „најсрећнији“ Милан Наранџић. Срећа, блаженство остварења – за етичаре највише добро и сврха којој човечанство тежи, сведена је на економску сигурност и благостање. Исто се десило и са љубављу, моралом, знањем – новац постаје сума свих вредности, божанство које у себи садржи све квалитете. Најјасније је то сазнање изразио Милан Наранџић балзаковским закључком да „новац данашњи свет управља“.¹⁹⁷ На тај начин је рационалистичка филозофија, емпиријски сведена на најуже поље себичног интереса, доживела пораз над којим су се згрозили просветитељски настројени умови, Стерија и Игњатовић између осталих. Игњатовићево дело показује да је за

¹⁹⁷ Јаков Игњатовић, *Милан Наранџић*, стр. 319.

само један век реформи српску колективну патријархалну свест заменио примитивни материјализам.

У тој позоришној представи, у којој учествују не само појединци већ читаве заједнице, Игњатовић заснива комичне ефекте и хумористичко-пародијску димензију романа и приповедака. Приказани свет јесте свет бидермајерског миљеа и бидермајерских представа, али он је као такав само предмет приказивања и критичког интерпретирања писца, а не промовисани животни образац. Ликови из овог света само су комедијанти, јунаци друштвене фарсе једног доба коју је писац преточио у форму романа и приповетке. Многе сцене и слике, као што су сцене удварања, неизоставног превртања на баловима, писане су у стилу шаљиве комедије и лакрдије. Да нема раскорака између онога што његови јунаци јесу и онога што би хтели бити, не би били комични, несклад између улоге и природе, као и доживљај живота као позорнице чини их комедијантима.

Из мноштва Игњатовићевих типичних јунака, из њихове баналне поновљивости и једнодимензионалности, помаља се „нешто тамно и грозно“ и „сирово и огромно“ што је видео Црњански, а банални и тривијални свакидашњи живот, „безначајан у својим појединостима и ситничав у манифестацијама“, поприма ту „одједном димензије једног књижевно-мисаоног схватања“: „Читајући то дело, доживљавамо катарзу свакидашњег, обичног, ненамештенос и неулепшаног живота, који тече поред нас као широка, плавна река, моћна и живописна у своме површинском току, а мутна и каловита у својим дубинама.“¹⁹⁸ Не знамо другог писца наше књижевности коме је пошло за руком да посредством гомилања баналног и површног оствари уметнички ефекат дубоког, моћног и огромног: „Обичан и страشان. Како су мале и смешне крај њега признате величине, кројачи за даме, тадашње наше прозе. Обичан и огроман. Лешина исељеног Чарнојевића лежи прострта, испред лепих драперија и завеса осталог народа. Није умео да буде нежан, али очај његов и простаклук, који се тако мало свидео академцима, нежнија је нежност од свих нежности.“¹⁹⁹

¹⁹⁸ Драгиша Живковић, „Бидермајерски стил романа Јакова Игњатовића“, стр. 127, 130.

¹⁹⁹ Милош Црњански, „Стогодишњица Јакова Игњатовића“, стр. 41.

6.6. Морал као унутаркњижевна категорија Игњатовићеве фикције

То што је Игњатовићев књижевни опус од савременика до савремених тумача био предмет моралистичких приговора, последица је више чињеница: (1) да је српска књижевност, како стара, тако и новија, одувек била изложена етичким мерилима која је морала да задовољи, у разним варијантама етичког кодекса (епском, обичајном, патријархалном, хришћанском, националном, општељудском); (2) да је европска романескна традиција „моралне повести“ постала *conditio sine qua non* старијег српског романа, (3) те да су Игњатовићева тематизација и наративизација морала представљале неочекивану стилску новину у видокругу српске литературе.

Иако Видаковић, као најзначајнији експонент сентименталног романа у српској књижевности, и Игњатовић, творац социјалног романа, по природи књижевне фикције остварују два супротна романескна обрасца, при чему један пред собом има идеалну, а други објективну стварност, обојица теже морализму. Разлика је у томе што уместо мотивације читалаца привлачном љубавном фабулом са моралистичком поентом о победи врлине, Игњатовић рачуна на веродостојност, критику и хумор. Он приказује средину изграђених норми у којој је логика капитала већ попримила обележје нове традиције, уградивши у живот њој подобне навике и обичаје. Ћифтински морал успео је да продре већ у узорни свет романа Милована Видаковића, чинећи опасну пукотину кроз коју се профана реалност увлачила у свет идеалистичке фикције, што је био један од главних повода Вукове полемике („Сад нека суде сами читаатељи: је ли оно морал – *народа нашега* – што су Мелиси говорили родитељи да се уда за Пармениона, па ће он умријети и она се послје може с новцима ласно удати за млада мужа“²⁰⁰). Док Видаковић покушава да прагматични морал времена уклопи у високе вредносне претпоставке своје књижевне фикције, нехотице мешајући два типа етичких конвенција, морал врлине и утилитарни морал свога времена, због чега га Вук сматра „неморалним проповедником морала“²⁰¹, Игњатовић фикцију ослобађа

²⁰⁰ Вук Карацић, *Љубомир у Јелисијуму, друга рецензија српска*, Пројекат Растко, <http://www.rastko.rs/knjizevnost/vuk/vkaradzic-ljubomir.html>

²⁰¹ Ненад Николић, *Меандри просвећености: неколико лица српске књижевности XVIII–XIX века*, Службени гласник, Београд, 2010, стр. 134.

идеализма, националног, па и етичког, емотивног, сагледавајући је у контексту објективне стварности – но не без етичке намере. Детаљ из старе полемике открива нам да се од времена Милована Видаковића до времена Јакова Игњатовића у мањој мери променио живот него поетика. Стварност која је нехотице продрла у Видаковићев роман блиска је стварности Игњатовићевог времена, али је однос литературе према њој промењен. Преломне тачке у том погледу представљају Стеријине комедије и Игњатовићева реалистичка проза.

Када је једном „једва на правац изишао“, Стерија заиста са тог пута није „сврнуо“, остајући у својим комедијама веран тематизацији свакодневног живота обичних људи и дидактичкој намери исправљања нарави и лечења рода. Трајно обитавање класичне комедије на пољима порока и врлине нераскидиво је везало овај жанр за област морала. Стеријина дидактичко-моралистичка провенијенција одговарала је природи и чврстој структури жанра, будући да се комедија од настанка заснивала на представљању личности или заједнице у власти неког порока, те водила његовом разобличавању и „срећном крају“ којим се освешћена и сазнањем препорођена заблудела личност враћа у окриље система вредности заједнице. У том смислу се сваки комедиограф налази пред задатком вршења књижевне правде над пороком и пропагирања врлине. Међутим, претпоставке романа као врсте различите су од оних које важе за комедију, а још више се, чини се, разликују претпоставке социјалног хумористичког од сентименталног романа. Уместо Видаковићеве аристотеловске концепције улепшаних карактера и идеализоване стварности, Игњатовић приказује свет какав јесте, а једначина му готово никада није оптимистична: уместо победе врлине и добра над пороком и злом карактеристичне за сентиментални роман, код њега, као и у животу, неморал често тријумфује, а пробисвет и протува бивају „награђени“. Други део ове компарације разликује га и од Стеријине комедије: Игњатовићеве личности обузете пороком – помодаре, нераднике, разметљивце, среброљупце, преваранте, наметљи-вце, хвалисавце – најчешће нико не поправља и не упућује на добро, а нема ко то ни да чини јер је заједница приказана у његовом делу прешла критичну тачку у којој се порок промовисао за врлину и добро вишег реда. У таквој средини која је своје деловање прилагодила систему обрнутих вредности као стандарду, неутралисана је функција „резонера-исцелитеља“ из комедије који заблуделу

личност освешћује и враћа на прави пут.²⁰² Порок је распрострањен као законитост, нема исправљача, коректора поремећеног реда, само покоји коментатор и тумач без моћи, а често и без интереса да било шта мења. Ако резонери и постоје унутар света јунака, они су или ретки изузеци чије је деловање сужено и неизвесно, те нису у прилици да буду „исцелитељи“ друштва, већ се њихово деловање своди на појединачне и неизвесне резултате (отац Милана Наранџића, тотор Бранка Орлића), или су и сами, иако способни да промисле и вреднују стварност, неотпорни на притисак владајућег система вредности (као стари мајстор Дамјан који у полемици о старим и новим временима каже саговорнику: „Ћути, Марко, и ти си исти; сви смо ми так“).²⁰³ Осим тога, ретки „исцелитељи“ у Игњатовићевој фикцији припадници су света „старих Срба“, врсте која изумире: умире Миланов отац, Бранков тотор, мајстор Марко, Софра и Кречар. Посебну групу резонера чине они који су спознали какав је свет и решили да од порока узму своје „добро“ (нпр. Милан Наранџић, Чика). Они који то нису учинили (као Васа Решпект и Бранко Орлић, Верковић, Милан Негован), изопштили су сами себе из друштва и осудили се на усамљеност, што истовремено значи и немогућност деловања. Мало ко од Игњатовићевих јунака ће се опаметити и вратити врлини (Пера – *Вечити младожења*, Милка-Емилија – *Васа Решпект*), за остале порок је користан и врло уносан.

Удовица Перка је права Фема Игњатовићевог дела, „комедијашица“, „покондирена тиква“, како примећује узорни кожарски мајстор Дамјан (*Стари и нови мајстори*)²⁰⁴, али њој полази за руком све оно што Стеријиној опанчарици није – да постане богата госпођа, стекне згодног младог мужа и пресели се у Беч. Њена ћерка Мара и многе друге удаваче успевају у намери да се удају за богате старце, док мајсторица Савета, „вредна кућаница“ коју је Перка навадила на модирање, пролази као Стеријини јунаци – муж јој исече шешир на комаде да јој избаци помодарство из главе. Али то је само једна битка у рату који представници старог света неминовно губе. Наранџић, Глађеновић, јурат Миливој Свилокосић

²⁰² „Завршетак комедија (*Стеријиних*) би означиле две врсте раскринкавања (*порока*). Прва је везана за излазак заблуделе личности из стања занесености захваљујући акцији лика/ликова који обављају функцију резонера-исцелитеља...“ (Зорица Несторовић, *Класик Стерија*, Друштво за српски језик и књижевност Србије, Београд, 2011, стр. 100).

²⁰³ Јаков Игњатовић, *Стари и нови мајстори*, стр. 251.

²⁰⁴ Јаков Игњатовић, *Стари и нови мајстори*, стр. 324.

који се гости у кући свог пријатеља чекајући да умре да би му преузео жену и иметак (*Пута 1000 форинти*) и остале сличне физиономије, такође већином некажњено остварују животни циљ – „срећан крај“ за њих је кад успеју да се „усреће“ уносним браком. Игњатовићеви скоројевићи живе срећно и задовољно као ниједан од племенитих јунака, чини се чак да су миљеници живота, док су племенити „патници од колевке“, „од рођења несрећни“ (Бранко Орлић, Васа Решпект, Милан Негован, Верковић). У своја дела Игњатовић преноси законитости духа времена, или судбине, непредвидивих у дељењу награда и казни, добра и зла, остварујући на тај начин упечатљив утисак животне непосредности, не зато што је аморалан као писац, већ зато што су живот и судбина у његовом искуству такви.

Одабирајући за своје ликове личности које су у власти неке мане и потенцијално комичне заплете, а развијајући их најчешће на корист носилаца порока, Игњатовић је одбио да изврши књижевну пресуду над њима и увео у српску књижевност дотада непознат образац. Због својих јунака и таквог односа према њима често је био сматран, да се послужимо паралелом, неморалним проповедником неморала. Његови савременици нису се наивно успротивили пишчевом виђењу стварности, која је била и њихова стварност, већ су били изненађени оповргавањем једне књижевне концепције. Етички аспект његовог дела не почива на ономе како би било идеално, као што је то случај са светом сентименталног романа, нити на успостављању деловањем мана поремећене хармоније, као у комедији, већ на сазнању какав свет у коме је новац приоритет у стварности јесте: дисхармоничан, неправедан, нелогичан. У том погледу социјални роман је жанр који већ по поетичким законитостима, а не по изузетку, искорачује из различитих књижевних концепција идеализације стварности, било да се она врши по конвенцијама комедије или сентименталног романа. За разлику од ових жанрова у којима се етичка функција уобичајено остварује већ у самом сижеу (добро побеђује/порок се исправља), у социјалном роману она најчешће има апелативни карактер – не обраћа се приказаном свету и не исправља га наочиглед победом врлине над манама или добра над злом, већ се обраћа читаоцу као адресату књижевно-етичке поруке, тражећи управо у концентрацији и очигледности порока и неправде шансу да делује, при чему се етички ефекат

помера ка проспективном плану. Ова разлика условљена је природом самих жанрова: сентиментални роман и комедија утемељују код читаоца *веру* и *наду* у то да добро односи победу над злом, односно *сазнање* да се „порок не исплати“, док социјални роман тражи *увиђање* друштвене аномалије и *критичку свест* о потреби да се она отклони.

Имајући у виду особеност Стеријине комедије у којој, као што је у критичкој мисли уочено, нема правог срећног краја нити промене јунака „у тој мери да он сам разуме своје погрешке и напусти порок“ (Фема, Кир Јања), већ долази до неке врсте „квазиосвешћивања“ под присилом резонера-исцелитеља, при чему „иако добро можда не побеђује увек, зло ипак стиже праведна казна“²⁰⁵, примећујемо да се у свету Игњатовићевог дела обликују другачија мисаона тежишта. Иако је у погледу увођења мотивско-тематских средишта из савременог живота (помодарство, женидба и удадба, користољубље, nobles) и критичко-хумористичког односа према њима Игњатовић велики Стеријин дужник, мисаона исходишта његовог дела битно су различита, а можемо их сумирати у неколико теза: код Игњатовића не постоји друштвени коректив, дата је слика српске стварности у дубљем пропадању под деловањем корозивне снаге духа времена, света у коме се порок исплати. Његови романи *Милан Наранџић* и *Трпен спасен*, и многе појединачне судбине јунака других дела, могу бити схваћени као обрнута комедија – нико од њих неће се одрећи својих мана нити доживети етичко просветљење, нити ће их ко на то присилити. Игњатовић као и Стерија користи комичке потенцијале ове материје и успоставља комичку дистанцу у представљању, његов хумор је разноврстан и богат, али дело нема крајњи ефекат комедије јер приказани друштвени поремећај није етички ни друштвено решив. За разлику од Стеријиних јунака који, ако и нису увек „кажњени“, неминовно бивају демаскирани и разоткривени у заблудама и пороцима и разочарани сукобом сопствених жеља са стварношћу²⁰⁶, Игњатовићеви ликови потврђују животну и социјалну носивост својих порока. Они јесу смешни у напетости између онога што јесу и онога што покушавају да постану, али нису поражени. Та чињеница ускраћује ефекат супериорности врлине над пороком а Игњатовићево дело чини суштински реалистичним.

²⁰⁵ Према: Зорица Несторовић, *Класик Стерија*, стр. 105

²⁰⁶ Душан Иванић, *Огледи о Стерији*, стр. 33, 34.

Читав тај нови свет стоји на развалинама старог, сасвим другачијег, нагриженог, расточеног и готово изумрлог. Са његових остатака писац сагледава нову стварност супротстављајући их као тезу и антитезу, а противречност је у Игњатовићевом делу присутна на свим нивоима. Налазимо је већ у наслову романа *Трпен спасен* који упућује на етичку аномалију савременог света. Изрека пореклом из регистра религиозне новозаветне семантике спасења и искуства „старог света“ да трпљење и стрпљење доносе плодове, тј. да подношење патње бива награђено, у новом амбијенту добија пародично значење: стрпен је Ђока Глађеновић који на крају шаљиве игре *Адам и берберин* (која доноси расплет недовршеног романа) ипак успе да се ожени кћерком свог бившег мајстора, без обзира на то што је коју годину раније побегла са венчања с њим са официром бароном и водила слободан живот у Италији. Спасена је Милева коју тај брак спасава срамоте у средини у коју се вратила као блудни син, тј. кћерка. Шта је спасење? – Спасење је уносна женидба и удадба, баш по речима Милана Наранџића: „Женидба, то ми је спасеније!“ „Спасен“ је Милан Наранџић и уздигнут иметком у стање трајног блаженства.

6.7. Дијалектика прошлости и садашњости

Противречност традиције и модерности оличена у сукобу генерација у овом роману поприма гротескна значења. Наранџић, наратор у првом лицу, приповеда у веселом друштву „своје житије“: како је „један човек од сиромашног оца и матере [...] себи *стекао жену* (курзив наш) са великим имањем и то чрез разне странпутице живота“, како је све што има „тешком борбом“ себи „извојевао“.²⁰⁷ У епској ситуацији усменог приповедања, које у српској култури представља облик преношења врхунских знања и националног идентитета, служећи се на ободима своје приче лексемама наслеђеним из херојског регистра епске песме, уз истицање поучног епилошког поентирања („е, видите, тако се ја

²⁰⁷ „Имам сад и земаља и кућа и новаца доста. У спомен да се *тешко* мора човек *борити* док до чега дође, држим слугу који таку исту либерију носити мора као што сам ја носио“ (Јаков Игњатовић, *Милан Наранџић*, стр. 156).

„А знаш како сам се мучио. Кад сам био ђак, па ми се зими подере ђон, а ја голим табанима морам по снегу да идем. Па, видиш, све сам *извојевао*“ (Јаков Игњатовић, *Милан Наранџић*, стр. 35, 156, 315).

лепо ожени“; „е, видите, тако се свет окреће...“), у форми сказа, он преноси своје животно искуство као образац и узор пажљивим слушаоцима. Херојством осенчен „подвиг“ „стицања“ жене носи поуку о променљивости кола среће у коме „тко би гори, ето је доли, а тко доли гори устаје“: „Е, видите, тако се свет окреће: што данас доле, сутра горе! Ја сам тако најсрећнији од свију који су са мном живот проводили.“²⁰⁸ Као мисаони паралелизам афирмацији Наранџићеве животне филозофије на почетку романа Игњатовић уводи очев говор на самрти, до које га је и довела стална свађа у кући („Које кавга због шешира, које због кафе, проузрокова да мој отац, дана на дан све љући, па све слабији, поче малаксати; дође једна грозница, и после четрнаест дана и умре“):²⁰⁹

„’Сине мој Милане’ – рече ми отац – ’видиш, ја сам сироман човек, живио сам тешком мојом муком и вас сам ’ранио. Од оне твоје сестре Јуле, праве полутанке, неће ништа бити; она се дала на шешире, а ја сироман са вама осталима живио сам танко, само да могу поштено живити. Матер почитуј, ал’ кад будеш старији, слѣдуј моме савету, јер је мати сасвим за Јулу заузета, па за тебе и другу моју младу децу неће се много старати, јер је и она са кафом мозак попила. Слушај ме што ћу ти рећи: *Куд год поћеш, иди равним путем. Предузми себи раван пут. Немој после ни надесно ни налево; кад с пута сврнеш, губићеш времена, уморићеш се, задоцнићеш се, па ћеш изгубити твој циљ. Нећу да ти кажем: буди ово или оно, но што си предузмеш, к томе напред терај, јер како натрашке ил’ на страну поћеш, доћи ће вече живота, па покајаћеш се.*“²¹⁰

Говор Милановог оца, представника „класичних Срба“, како их Игњатовић у есејима назива, кореспондира са најчувенијом и најлепшом самртном беседом српске књижевности. Директно парафразирање узора писаца је означио курзивом (у литератури нисмо пронашли увиђање овог поступка):

²⁰⁸ Јаков Игњатовић, *Милан Наранџић*, стр. 156.

²⁰⁹ Јаков Игњатовић, *Милан Наранџић*, стр. 40.

²¹⁰ Јаков Игњатовић, *Милан Наранџић*, стр. 40–41. Потцртавањем смо означили синтагме и делове реченица који су директна парафраза беседе пред смрт Св. Симеона и сравнили их са извором: „сине, слушај моје речи“, „ка мојим речима прилажи твоје ухо“ (Св. Сава) – „сине мој [...] слѣдуј моме савету“, „слушај ме што ћу ти рећи“ (Игњатовић); „право ходи ногама својима и испољавај путеве своје. Не скрећи ни десно ни лево, јер путеве који су десно зна Бог, а они с лева су развраћени“ (Св. Сава) – „иди равним путем. Предузми себи раван пут. Немој после ни надесно ни налево“; „јер како натрашке ил’ на страну поћеш, доћи ће вече живота, па покајаћеш се“ (Игњатовић).

„И ту одмах блажени старац господин Симеон позва мене недостојнога и у сваком погледу умањенога, и поче ми са тихошћу говорити свете и часне и слатке речи: – Чедо моје слатко и утехо старости моје, сине, слушај моје речи, приклони ухо своје ка мојим речима и нека не пресакну источници живота твога, сачувај их у своме срцу. Јер су живот свима који их налазе. Сваким чувањем чувај срце своје, јер од њих су исходишта живота. Уклони од себе оштра уста и увредљиве усне далеко од себе одбаци. Очи твоје нека право гледају и веће твоје да мигом указују на оно што је праведно. Право ходи ногама својима и исправљај путеве своје. Не скрећи ни десно ни лево, јер путеве који су десно зна Бог, а они с лева су развраћени. А ти учи оно што је право, а хођење твоје у миру да буде. Сине, пази на моју премудрост, ка мојим речима прилажи твоје ухо, да сачуваш моју мисао и добру, а осећај усана мојих казујем ти“ (Приче Соломонове 4, 20–5, 2).²¹¹

Симеон се обраћа Сави са становишта светости, а Миланов отац своме сину са становишта традиције у коју је уграђено језгро националног идентитета и лествица националних врлина које обезбеђују живот, али и благочестиву смрт (у раду „поштено живити“ и умрети). Сложени трансцендентни садржаји упрошћени су и преведени у сферу практичног живота, па је у његовој верзији држање правог пута, без скретања (у теолошком смислу метафора за духовни Савин пут), схваћено као животни избор („нећу да ти кажем: буди ово или буди оно“), али је хришћанска свест сачувана (поштено живи, „почитуј матер“, „доћи ће вече живота, па покајаћеш се“). Свети Симеон и Свети Сава представљају архетип оца и сина у српској култури. Игњатовићева одлука да за поруку оца сину, то јест „класичних Срба“ новим Србима, парафразира предсмртни говор из житија, једну од најлепших и кумулативних тачака српске парадигме, има вишеструке семантичке импликације: указује најпре на поједностављени, али очувани светосавски кôд националне културе и на прекид који треба да наступи. Син је речи „упамтио“, оне су се детињег „срца коснуле“ па им је у животу остао веран макар у једноме: да „тера напред“ према свом циљу. Тако су у условима заборава и профанисања културног и националног идентитета речи које су означавале животна исходишта у трансценденцији постале прагматично упутство: до циља по сваку цену, а житије је од обрасца светости постало образац стицања, од

²¹¹ Свети Сава, „Житије Светог Симеона“, *Студенички типик*, Пројекат Растко, http://www.rastko.rs/knjizevnost/liturgicka/svsava-sabrana/svsava-sabrana_06_c.html

„упутства“ за освајање Царства небеског, упутство за лако богаћење, при чему је ново божанство преузело део религиозних и националних прерогатива. У дотицању двеју генерација прве половине XIX века десила се системска грешка, пропуст у преношењу нуклеуса националног идентитета који је чувао искуство и кодекс вредности предака у условима „раштрканости“ и „одсуства средишта“, а под утицајем моде и капитала као темеља новог идентитета и културе заборављања.

Присуство текста у тексту, односно, са становишта књижевне фикције, културе у култури, старог у новом, уводи у делу Јакова Игњатовића нову културу у семантичку зависност од старе, на чијем разарању и настаје. Нова култура и нови национални профил нису аутономни, већ прожети и оптерећени традицијом – наравно, само у свести класичних Срба и самог писца. Мноштвом алузија и реминисценција, повремено чак и цитата расутих по његовим реалистичким делима (увођењем традиционалних лексема, фраза, формула, ситуација, мотива), дајући јасне назнаке, ишчитавајући српску стварност на фону српске прошлости, Игњатовић гради слику света техником културолошког палимпсеста: на подлози са које је саструган стари „рукопис“ нови наратор (овде конкретно Милан Наранџић) исписује свој запис српског духа у времену. На овој техници као носећој саздаће једну од својих најсложенијих романескних слика, јединствену у српској култури, у роману *Васа Решект*.

6.8. Структура ауторског коментара

6.8.1. Експлицитни коментар

Упркос томе што је Игњатовић у експлицитној поезици књижевности придавао изразита етичка обележја, сматрајући да писци српски имају племенити задатак „да испитују народне потребе сваке врсте, да траже лијека и да саопштавају народу свако добро“²¹², те да је сврха целокупне књижевности „добро да се укорени а зло искорени“²¹³, проучаваоци су постојано постављали питање етичке вредности и подобности идеја које преноси слика света у његовим

²¹² Јаков Игњатовић, „Српско списатељство“, *О књижевности*, стр. 173.

²¹³ Јаков Игњатовић, „Књижевност и политика“, *О књижевности*, стр. 197.

делима. Било да су их сматрали неморалним, аморалним или морално неутралним, и говорили о „бакалском моралу“ његових дела као резултату пишневог „моралног слепила“²¹⁴, или да су истицали идеал малограђанина, коме је „ова литература и намењена“²¹⁵, „упрошћени [...] забављачки начин приповедања“²¹⁶ из кога произлази наклоност према приказаним „нижим сферама живота“²¹⁷, кретали су се не само на подручју тематике и стила, већ пре свега на подручју универзалности и својстава идеја које су књижевном фикцијом посредоване. То је истовремено означило питање проблема књижевне вредности и статуса Игњатовићевог дела јер се литература која промовише ниске видове живота и тривијалне идеје може наћи у положају „забављачке“, али не може никада стећи статус класичне и високе литературе. Појава на коју смо указали могла је настати као последица неуспелог уметничког транспоновања пишневих етичких замисли у фиктивни свет, односно неуспешног уметничког посредовања између света дела и стварности (1), или проблема ваљаности самих етичких ставова (2), или, пак, рецепцијске грешке у разумевању (3).

Одговор на ово питање потражили смо на двама пољима: најпре у претпоставци кохеренције и у истраживању доследности ставова и идеја унутар пишневог опуса, проверавајући је у фикционалним и нефикционалним жанровима (резултат тог истраживања јесте одељак о експлицитној поетици), а потом у улози коментара у Игњатовићевој прози, узимајући коментар као „средство приповједачевог усмјеравања читалачког разумијевања свијета јунака“.²¹⁸ У том елементу структуре као привилегији епског дела тражили смо кључ за

²¹⁴ Јован Скерлић, *Јаков Игњатовић*, стр. 95, 145, 50.

²¹⁵ Драгиша Живковић сматра Игњатовића писцем забавних друштвених романа мисаоно плитких и сведених, тривијалне тематике и заплета, у којима се гаји идеал малограђанина, коме је ова литература и намењена (Драгиша Живковић, „Бидермајерски стил Ј. Игњатовића“).

²¹⁶ Славко Леовац, „Јаков Игњатовић“, *Портрети српских писаца*, СКЗ, 1978. година, стр. 178. Леовац сматра да тек у последњој деценији живота писац, резигниран и усамљен, постаје осетљивији на моралне проблеме, те „безбрижни, спонтани хумор“ ранијих дела замењује тенденциозни морализам у *Патници*.

²¹⁷ „Као писац Игњатовић се слабо сналази у вишој стварности, у свету снова и идеала, њему је много ближа ниска, чулна, материјална стварност [...] његов реализам често се назива вулгарним или вулгаризаторским реализмом, јер је сав усмерен на ниже сфере живота“ (Јован Деретић, *Српски роман 1800–1950*, стр. 118).

²¹⁸ Душан Иванић, „Коментар у романима Јакова Игњатовића“, *Свијет и прича*, Народна књига, Београд, 2002, стр. 153, као и: „Могло би се рећи да је цијело приповједачко дјело производ претварања умјетникових идеја/мишљења у временско-просторне комплексе ликова и догађаја (Лемерт). Аутор, међутим, ту општу идеју може изрећи и коментаром, што се у оквирима неких књижевних праваца сматра грешком против саме творевине која у првом реду треба да дјелује својим умјетничким, обликотворним и стилско-реторичким чиниоцима, без ’уплитања аутора’.“

разоткривање пишчеве интенције и арбитражу између света књижевне фикције и њоме посредованих идеја, јер он „не само што посредује у градњи заплета, у композицији или неким другим чиниоцима структуре дјела, коментар се према причи и јунацима односи као значење према знаку. Њиме се даје смисао дјелу.“²¹⁹ Испитивање Игњатовићевих нефикционалних дела открива семантички и реторички складан и јасан систем коментара који се роје око одређених мисаоних средишта (нација, прошлост, садашњост, родољубље, мода, књижевност, политика). У фикционалним делима проблем је сложенији: идеје се више не налазе у есенцијалном виду, већ њихови носиоци постају наратори или ликови од којих попримају типска, социјална и психолошка обележја. Без обзира на технику приповедања (да ли је у питању персонализовано приповедање у првом лицу као у романима *Милан Наранџић* и *Васа Решперкт*, или у трећем лицу, у форми ауторског приповедача), нараторска перспектива је најчешће таква да оставља утисак да се приповеда из непосредне близине света догађаја и јунака. Игњатовић је на најмању меру свео дистанцу између простора књижевне фикције и приче о њој, доводећи читаоца често у дилему да ли се мисаони акценти могу приписати писцу, или спадају само у ред партикуларних ставова лика или социјалне групе. Чак и отворено тенденциозни и моралистички нараторски коментари најчешће су дати са партикуларног становишта члана заједнице који реагује на збивања у колективу или као слика менталитета („Но *што је најлепше*, буде увучена и сама Пела. Она је још као удовица била јатак“); повремено могу прерасти у сентенце општег важења, особито у социјалној групи за коју је фабула везана („Да је Ђока ову суму добио или примити хтео, исплатио би своје дугове, и на својој земљи покрај рада могао је живети. Но од кога једаред ђаво ушур узме, ту нема спасенија“).²²⁰

Одсуство очигледне идејне конструкције и субординације идеја у књижевности обично се схвата као „рђава противречност ауторовог погледа на свет“.²²¹ И поред просветитељско-дидактичког настројења, наративна структура Игњатовићевог дела повремено се раздваја на више мотивационих планова међу

²¹⁹ Душан Иванић, „Коментар у романима Јакова Игњатовића“, стр. 160.

²²⁰ Јаков Игњатовић, *Чудан свет*, Одабрана дела I, Матица српска : Српска књижевна задруга, Нови Сад : Београд, 1969, стр. 480.

²²¹ Михаил Бахтин, *Проблеми поетике Достојевског*, Нолит, Београд, 1967, стр. 141.

којима долази до извесне дивергенције погледа на свет, потенциране хумористичко-пародијском визуром (*Трпен спасен, Пита 1000 форинта, Једна женидба, Адвокат као холанер, Вечера на пароброду...*) и увођењем наратора проблематичних етичких назора (*Милан Наранџић*). У његовој прози често заживе гласови и ставови из непосредне стварности, пуни просечности, стварајући утисак да се ауторска свест сродила с њима. На тај начин Игњатовић постиже ефекат непосредности и илузију реалности у своме делу, но, то је само једна страна природе коментара код Јакова Игњатовића. С друге стране писац гради систем надређених универзалних исказа и слика које идејни аспект његовог дела раздвајају од приказане тривијалне стварности и уводе у ред писаца несумњивог хуманистичког и моралистичког настројења, који испуњавају задатак разобличавања проблематичног друштвеног морала. Поступци које притом примењује су различити, некада је то директан нараторски коментар у потпуности сличан деловима из *Мемоара* и есеја или сугестија која скреће читалачку пажњу и вреднује одређену појаву:

„Ти добри и вредни мајстори и мајсторице са својим синовима и кћерима... Госпође мајсторице скромно и чисто обучене, тако као у недељу када се по променади шећу: чиста хаљина, фина капица на глави. Видиш и код мушких и код женских пуна, једра лица, здраве, јаке руке, из сваке посао и здравље вири. Гдекоји мајсторски момци навукли су рукавице. Добро им не стоји, боље би било да своје радне руке у њиховом голом поштењу покажу.“²²²

У другом случају, писац сопствене ставове приписује ликовима, издвајајући их повремено у ткиву фабуле тако да постају прави мали есеји или трактати на одређену тему, готово самосталне целине. Таква места су Чикин есеј о моди, луксузу, женској природи, Наранџићев о маскама, Орлићев о потреби служења човечанству и роду (*Милан Наранџић*), Дамјанов и Марков дијалог о старим и новим мајсторима (*Стари и нови мајстори*), разговор у кући Саве Дерентовљева о старим временима (*Чудан свет*), есеј мадам Серафине о васпитању (*Патница*), ставови Љубе Чекмеџића о туђински образованим госпођицама (*Једна женидба*) итд. Значај јунака у структури дела често не подразумева висок степен општости његових исказа (нпр. Милан Наранџић, Ђока

²²² Јаков Игњатовић, *Трпен спасен*, стр. 56.

Глађеновић), напротив, чак ни онда када је слика света одлучујуће обликована под утицајем перспективе и уверења јунака-наратора (Милан Наранџић). У том смислу Игњатовић проналази секундарне и индиректне начине за посредовање ауторских ставова. Опсервације неких од ликова имају највиши ниво општости јер су резултат животног искуства упркос томе што њихови носиоци живе порочним и профаним животом. Тако искази старог бонвивана и социјалног паразита Чике, који није ништа друго до старији Наранџићев двојник, спадају у најтенденциознија места Игњатовићевих романа. Некада наизглед успутни коментар открива дубину изопачености света лишеног верности и доброте, чије судеонике више никаква непочинства не могу изненадити („Ја сам све то флегматично слушао и тек сам се смешио, јер такве ствари у животу нису ми биле нове“), штавише, злочин и разврат нису само изгубили значај изненађујућег и страшног, већ су постали – комедија: „Куд год се окренеш по свету, свуд има доста комедија.“²²³

Изопаченост, то наказно чедо грађанског пројекта модерности, постала је вид социјалне и приватне забаве који друштво више не жигосе и не санкционише. Игњатовић у стварности не види адекватан социјални одговор изузев изузетног појединца усмереног на најужи круг деловања – волтеровски, „треба обрађивати свој врт“. Малобројни јунаци великих намера и заноса страдају у дехуманизованој стварности уколико делују унутар система (Васа Решпект – војска, Милан Негован – судство), али писац не искључује могућност живота заснованог на позитивним вредностима. На тим основама гради лик учитеља Зоричића („од детињства ваљан“, „увек [...] својом судбом задовољан“, „фина, смерна“ жена, „красна дечица“, „паметан човек; сви га почитују“, „школа чиста, деца здрава, весела и разборита [...] види се да је ваљан учитељ“...)²²⁴ Он нема намеру да мења свет, као Бранко Орлић, већ да, упркос томе што је свет зао, обрађује свој врт, начини оазу поштења и доброте и на тај начин свет учини бољим. Зоричић је један од ретких Игњатовићевих ликова којима је то пошло за руком. Иако сасвим епизодни лик, безначајан са становишта фабуле, он је носилац најопштијих ауторских коментара изложених у виду мини-есеја, који у

²²³ Јаков Игњатовић, *Милан Наранџић*, стр. 221, 233; (Чика о развратном и криминалном животу Гривића).

²²⁴ Јаков Игњатовић, *Милан Наранџић*, стр. 222, 235.

потпуности подсећају на одломке из студије „Србин и његова поезија“ и мемоара.²²⁵ Сасвим сродни искази долазе и од других ликова у овом и у другим делима, чиме Игњатовић потенцира да није у питању разлика у увиђању, колико у делању: „Људи откривају да се мање разликују у мишљењима него што се разликују у моралу“.²²⁶ Као морално беспрекорног и веродостојног, писац је баш Зоричића одабрао да буде наратор уметнуте новеле о животу опсценог брачног пара Гривић, чија животна прича је у највећој антители са животом њеног приповедача. У Игњатовићевом роману Гривићи и Зоричићи противстоје као два екстремна породична модела и животне филозофије модерног друштва, употпуњујући у традицији тумачења истицану технику контраста. Друштвена средина за пример и узор узима управо Гривиће: „И гости су радо ишли онамо, код тако љубведостојне две персоне“ (наратор Зоричић мисли на две блуднице, Гривићку и Ханику).²²⁷

6.8.2. *Имплицитни коментар: техника процепа*

Сразмерно изразитој присутности тенденциозно-дидактичких коментара ликова у роману *Милан Наранџић* писац надомешћује недостатак објективног и етички релевантног наратора и прави противтежу искривљеној вредносној перспективи. Осим експлицитно изречених ставова гласом наратора или јунака, код Игњатовића срећемо и коментаре уграђене у збивања у виду догађаја којима се проширује читалачка визура у односу на социјално-етички сужену и деформисану перспективу приповедача. У питању су слике уметнуте у основну фабуларну линију без директног односа са сужеом, које откривају свет изван граница баналне радње. Расуте по разним делима, као још један вид омиљеног Игњатовићевог поступка антители, такве слике установљавају дихотомију стварности и идеја у књижевној фикцији. Највећу концентрацију „процепа“ налазимо у *Милану Наранџићу*, а има их и у другим делима (нпр. у *Вечитом*

²²⁵ „Дакле, сад нема ни верности ни поштења. Ал’ зато и видимо да нас сама природа каштигује. Сравнимо само садашњи нараштај са старим! Стари је био снажан, дугог века. Погледај садашње људе, жене, децу! Видиш све саме шкрофулозне, јектичаве, кривоноге... Данашњи свет много ужива, а мало живи“ (Јаков Игњатовић, *Милан Наранџић*, стр. 234).

²²⁶ Мило Ломпар, *Дух самопорицања. Прилог критици српске културне политике*, друго, допуњено издање, Орфеус, Нови Сад, 2012, стр. 53.

²²⁷ Јаков Игњатовић, *Милан Наранџић*, стр. 236.

младожењи таква је дигресија о „поштену лопову“ који отима од богатих каноника и спахија и дели сиротињи). Наводимо примере:

„Кућа велика. Уђемо унутра, велика авлија, ал’ кад – баш једнога на дерешу туку. Мислио сам одма’ да ту мора бити каква судница. И нисам се преварио, јер сам дочекати морао док сви’ дванаест нису ударили. Сирома’, дерао се као овчији коњ. После егзекуције, пређе к нама егзеквент. Чика ме представи; мени се чини познато лице, ал’ и он познато смеши се.“²²⁸

„Вашар је био, паори се поред музике веселе. Није прошло ни два минута, а већ су се поред музике потукли: коме глава разбијена, коме руке испребијане. Покавцили су се због којеккви’ тричарија. Вице-судац умеша се и да кривце позатварати... Дођемо у друго село; кад овде, опет други ексцес: брат брата с ножем убио, јер није се могао с њиме у неколико мерова жита поделити. И тог затворе. Изиђемо из села. Напољу опет вијају четници два паора, који су у туђу њиву марву утерали и велику штету учинили.“²²⁹

Техником „процепа“ пара се ткиво књижевне фикције засноване на одређеном вредносном систему и у њу продире другачија старност која открива одсуство компактности и лажност света на који писац усмерава главни сноп светлости. На водвиљско-лакрдијашку „позорницу“ вештачке егзистенције изненада ступају људи од крви и меса, сироти, бедни, обесправљени, неуки, изван благодати капитала. Слика сељака кога батинају на дерешу тако крвнички да се дере „као овчији коњ“ постаје симбол система који опстаје на сељаштву коме ломи кости. Испод крхке покорице грађанске стварности ври другачија стварност „понижених и увређених“ у Монархији, међу којима су многи Срби. Поступак је, нема сумње, гогољевски (као што су гогољевски избор негативног јунака за протагонисту и мотив путовања у потрази за „мртвим душама“, што су пишчеви савременици увиђали) – реч је о сцени из *Ревизора* у којој се појављују анонимне руке са молбама и чупаве, разбијене главе пред којима се затварају врата „закона“.²³⁰ И код Игњатовића су потлачени на ободу сцене, њихово појављивање

²²⁸ Јаков Игњатовић, *Милан Наранџић*, стр. 283.

²²⁹ Јаков Игњатовић, *Милан Наранџић*, стр. 285.

²³⁰ „ХЈЕСТАКОВ: ... (Кроз прозор се помаљају руке с молбама) Ко је то још тамо? (Прилази прозору.) Нећу, нећу! Не треба. (Одлазећи.) Досадили су ми, ђаво да их носи! Не пуштај их Осипе! ... (Отварају се врата и појављује се нека фигура у чупавом шињелу, необријана, са отеченим уснама и у замотаним образом; за њом у перспективи показује се неколико других.) ОСИП:

није мотивисано радњом нити намером јунака, напротив, они су непријатна случајност која ће му три дана кварити апетит, пре него их заувек заборави. Гогољев јунак затвара пред њима врата закона јер је он за њих персонификација закона, а Игњатовићев Хљестаков затвара врата ума. Нељудскост система огледа се и у равнодушности његових удова и крвних судова, целокупне бирократије лишене сваког знака емпатије и људскости (нотароши, адвокати, судије), али и свих привилегованих класа: сеоска госпођа која је промукла, „много је викала на надничаре“, истог дана могла би као љубазна домаћица учествовати у „абентајерима“ уз извињење: „Опростите што говеђина није гарнирата по француски.“ Систем је регулатор зла, али је покретач код Игњатовићевих ликова увек исти – „јага за новцем, кућама, земљом, за богатством као основном сврхом живота буржоаског човека“.²³¹

За разлику од „немих сцена“ у *Милану Наранџићу*, у приповеци *Адвокат као холанер* потлаченим сељацима је дато право гласа да проговоре о неправди, додуше на суду који ће свакако пресудити на њихову штету. У позадину безначајне и плитке фабуле о преждеравању, напијању и непријатно-смешним последицама једног пијанства, Игњатовић смешта причу о српским паорима на суду („27 паора, све овејани Срби“), оптуженим за сечу и крађу спахијске шуме, увученим у процес који ће трајати годинама у коме ће се многи од њих „са свим имањем скрхати“, на корист тужиоца, браниоца, судије, спахије и читавог система. Сви они верују да је систем најбољи могући, да је „овај свет већ тако створен“ да у њему „свака класа има свој благородан задатак, своје добре и слабије стране“ и да се са паорима другачије не може ако се мисли сачувати стабилност система.²³² Сељака мораш на дерешу тући јер га једино физичка казна може спречити да не чини зло: „Мора (курзив наш) то тако да буде“, „Да их напустиш, комунизам и анархија је ту“.²³³ Они који учествују у друштвеном злу или живе у његовој благодети, као Милан Наранџић, понашају се као да се то њих не тиче: пошто је пресуда извршена, судија прилази са осмехом; узнемирујуће

Одлази, одлази! Куд си навалио? (*Утире му руке у трбух и заједно с њим испада у предсобље, залупивши за собом врата.*)“ (Николај Гогољ, *Ревизор*, Рад, Београд, 1980, стр. 115).

²³¹ Живојин Бошков, „Сентандреја и њен сликар“, предговор у: Јаков Игњатовић, *Одабрана дела I*, Матица српска : СКЗ, Нови Сад : Београд, 1959, стр. 21.

²³² Јаков Игњатовић, *Милан Наранџић*, стр. 100 (речи Милана Наранџића).

²³³ Јаков Игњатовић, *Милан Наранџић*, стр. 285, 286 (речи судије егзекутора).

слике са паорима смењује писка „кречање пилића и дрека пловака“ које најављују богат ручак. Дрека човека на дерешу и живине при клању семантички се додирују; казавши да се сељак „дерао [...] као овчји коњ“ наратор је већ умањио емотивни набој слике и увео је у простор анималног, означивши готово натуралистички ефекат непосредне и нестилизоване реакције на бол, али исто тако избацивши је из сфере онога што се односи на човека и што га се тиче. После слика људског страдања од институционализованог зла, учесници у ланцу капитала обично приступају обилном ручку у пријатном друштву, удварању, породичним радостима, чарима безбрижног и обезбеђеног живота. Осим у *Милану Наранџићу*, сличне сцене налазимо и у *Чудном свету* (породичне сцене домина Шицанића, судије Берберића) и приповеткама *Адвокат као холанер* и *Појета и адвокат*. Техником процепа Игњатовић осветљава природу и суштину социјалног зла свог времена и државног устројства: у питању је „банално зло“, озакоењено, спроведено кроз институције, при чему су чиновници као карике система ослобођени одговорности и обавезе саосећања.²³⁴ Чиновници само спроводе оно што апсолутни ауторитет закона и власти захтева, не размишљајући о томе да чине нешто лоше јер, да би сви они живели тако како живе, „тако се мора“, немогуће је било шта мењати а не угрозити привилеговане касте.

Да би био део тог система, човек не може бити мислеће биће, нити биће које осећа, зато Бранко Орлић, један од ретких кога боли суровост света и не може да гледа страдање, изгледа међу њима као добра луда јер „не зна у свету живити“ (Бранко не може да обавља посао утеривача дугова јер жали људе, док Милан, за разлику од њега, не осећа суровост света; исто тако Бранко не може да остане у служби код „високе личности“ видећи њену суровост и неморал).²³⁵ Једина реакција немислећег члана друштва на туђе страдање јесте: добро је да нисам ја („онда сам се тек радовао што нисам паор“).²³⁶ Али, чак и забави и иметку безрезервно одан Милан Наранџић назире могућност другачијег решења

²³⁴ „Баналност зла“ је фраза Хане Арент, савремене немачке филозофиње, којом је изразила мишљење да починиоци великих зала не морају бити фанатици и социопате, већ обични људи који су прихватили тумачење државе да су дела у којима учествују нормална јер су институционализована. „Где је режим злочиначки, демонски карактер је непотребан, потребни су само послушност и покораване закону“, уз недостатак мишљења или суђења (Више о томе: Хана Арент, *Извори тоталитаризма*, Октоих : Штампар Макарије, Подгорица : Београд, 2013).

²³⁵ Јаков Игњатовић, *Милан Наранџић*, стр. 62.

²³⁶ Јаков Игњатовић, *Милан Наранџић*, стр. 285.

проблема: „Ја сам мислио да се све то лакшим начином отклонити може“, „Ту би могао много учинити поп и учитељ. Но манимо се тога, ја нисам од тога фаха човек“.²³⁷ Наговештај мисли о могућности другачијег уређења и решења социјалног питања путем вере и образовања растапа се у дремежу на трен усталасане жабокречине.²³⁸ Тиме што *неће* да види и *неће* да зна, дакле одбија да увиђа и да мисли, прихватајући флоскуле једне идеологије, услед атрофије савести, модерна индивидуалност разрешава себе обавезе људскости и моћи суђења и престаје да осећа, затварајући се у уске оквире патолошког нарцизма.

Техником „процепа“ проширује се видокруг Игњатовићевог идејног поља са критике лицемерја и наказности грађанске стварности на критику бирократског апсолутистичког система и самог центра моћи у коме слутимо извор свих зала, откривајући још једном ружно наличје власти, као и селективне и лажне резултате пројекта просвећености, стога се у вези са овим ни са другим романима не можемо сложити да су писани „без морализаторских тенденција, без националних и социјалних теза“.²³⁹ Ако је лице „тамнице народа“ Метерниховог времена или постреволуционарног периода у Игњатовићевим делима весели и амбициозни грађанин, њено ружно наличје јесте тиранија над сељаком, заустављеним на најнижој степеници социјалне хијерархије, то су паори разбијених глава, „удес“ човека кога муче док се армија сателита сваке тираније забавља у улогама новог идентитета равног његовом одсуству. Нема сумње да би после читања Игњатовићевих дела монарх могао поновити речи приписане цару Николају поводом премијере Гогољевог *Ревизора*: „Свак је добио своје, ја највише“. Али док су творцу *Ревизора* представници власти „обешавали Сибир“, о Игњатовићу су сународници утврдили друго актуелно мишење, као о писцу нејасне и проблематичне етичке визије и вулгаризоване стварности, а његова литература

²³⁷ Јаков Игњатовић, *Милан Наранџић*, стр. 285, 286.

²³⁸ Сугерисана мисао о могућностима вере на путу социјалног оздрављења, имплицитни ауторски коментар приписан јунаку, повезује Игњатовића са Балзаком који сматра да је хришћанство „савршен систем за сузбијање изопачених људских склоности“ и „најважнији састојак друштвеног поретка“ (Балзак, „Предговор *Људској комедији*“). Поверење у делотворност образовања наслеђена је из просвећености. Међутим, и вера и школство траже делање човека племенитог и посвећеног, а таквима свет Игњатовићевог дела оскудева. У историјским романима срећемо неколико ликова племенитих свештеника и мноштво протува у мантијама, у реалистичким нема ниједног узорног свештеника.

²³⁹ „Без морализаторских тенденција, без националних и социјалних теза, *Милан Наранџић* је састављен искључиво од малициозног, ироничног или меланхоличног бележења људских дела и недела...“ (Милан Кашанин, „Јаков Игњатовић“, стр. 99).

сматрана је лаким штивом за малограђане и афирмацијом бидермајерске културе.²⁴⁰

Посебан аспект Игњатовићеве критике система јесте критика образовања, односно нуспроизвода до кога оно доводи. Образован човек, као исход процеса образовања, у његовим романима је готово редовно гуликожа-чиновник, а знање не служи ослобађању личности у просветитељском духу, већ постаје моћ која се злоупотребљава за потчињавање других. Ученошћу се остварује лична слобода, извитоперена у слободу од права, закона, морала, али по цену ропства другог. „Баш ниси бадава школе учио“, каже Петар Драгутину Мргодићу када му изложи план о довођењу Јелице до пропасти (*Патница*). Од просветитељског идеала, знање је сведено на најнижу меру личне користи. У ставовима Јакова Игњатовића и његових ликова-двојника, Бранка Орлића, Верковића, некористољубивих интелектуалаца, запажа се наклоност и сажалење према русоовском „природном човеку“, као и презир према грамзивом и лажљивом човеку институција и система.

Један од врхунаца Игњатовићеве критике савременог друштва, особито просечног човека, и пародије на тему „женидбе и удадбе“ јесу женидбени огласи које Наранџић и бонвиван Чика „из досаде“, забаве ради, објављују „ал’ страшно инкогнито“ у локалним новинама. Овај вид социјалне изопачености са иронијом коментарише Стерија тридесетих година у шаљивом календару *Винко Лозић*, одређујући „цену девојака“ по висини мираза²⁴¹, али Игњатовићева слика етичког урушавања мрачнија је и свеобухватнија:

„Један млад човек, нешто преко 30 година, тражи себи заручницу. Он има годишње 20 000 форинти прихода. Заручница, ако је преко 40 година стара, мора имати 20 000 ф. годишњег прихода; ако је од 30 до 40 – 10 000; од 20 до 30 – 5 000; од 15 до 20 – 3 000. Од прве категорије не мора бити лепа, од друге нека је само прилична, од треће и четврте мора бити врло лепа.“

²⁴⁰ Издвајамо у супротном смислу знамениту студију Љубише Јеремића.

²⁴¹ „Ове године особито ће се девојке ценити. Сваки ће сирјеч младожења разабрати колико новца која има: 1000 форинти – није ружна, 2000 – прилична ... 5000 – љубови достојна ... 8000 – прекрасна ... 20000 – ах! Господична, како сте моје срце опчинили! Ја вас обожавам, ја умирем вас ради, али само после ваше смрти.“ (Јован Стерија Поповић, *Календари, милобруке, афоризми*, КОВ, Вршац, 2003, стр. 57).

„Један старијег доба, ал’ имућан човек жели се оженити са једном сиротом девојком између 15–21 године. Мора лепа бити и добра газдарица; друго се ништ’ не тражи.“

На Наранџићев оглас јављају се разне жене, од девојчица до удовица „близу шесет година“, али ниједна не одговара „категорији“; на други оглас долази „сијасет, и са матерама, и без матера“: „Има красни’, лепи’ девојчица с којима би човек срећне дане проводити могао... само им срећа фали.“²⁴² Социјални консензус већине, младих и старих, родитеља и кћери, говори о апсолутној прихватљивости и хомогености етичких назора средине око заједничких вредности. У Игњатовићевој фикцији пречесто појављивање мајке-своднице или провадацике у неумесној удаји као лајтмотива (Катарина Огњан у *Васи Решпекту*, Нина Милеуснић, Ханикина старатељка Гривићка, Лаурина мајка у *Милану Наранџићу* итд.) и мајке-конкуренткиње у удварању указују на крајње посрнуће породице и читаве нације. Ту слику из српског живота оставио је писац без икаквог коментара. У овим примерима тема женидбе и удадбе код Игњатовића поприма димензије етички и социјално застрашујућег. Као што је речено у литератури о Стерији, тада долази до превођења ове теме у „црнохуморну слику нарави и обичаја, отворену за театар апсурда и позоришну гротеску“.²⁴³ Код Игњатовића се исто дешава на плану наратива, само су и примери и мисаони исходи мрачнији, страшнији.

6.8.3. *Имплицитни коментар: mundus inversus*

Слично техници „процепа“ у роману *Милан Наранџић*, у *Чудном свету* Игњатовић развија још једну технику ауторског коментара коју такође остварује увођењем интерполација без очите везе са главним наративним током према коме се са становишта сижеа односе као непотребне епизоде. Паралелно са призорима баханалија, монотоног смењивања слика целодневног преједања и опијања, дуплих порција, дуплих холби пива, дуплих кафа, фруштука, ручкова и вечера до изнемоглости у којима је актер увек Ђока Гроздић, Игњатовић уводи неколико слика чија функција омета разумевање кафанских епизода као до крајности

²⁴² Јаков Игњатовић, *Милан Наранџић*, стр. 264.

²⁴³ Јосип Лешић, *Стерија, драмски писац*, Стеријино позорје : Прометеј, Нови Сад, 1998, цитирано према: Душан Иванић, *Огледи о Стерији*, стр. 43.

тривијалних бидермајерских топоса или профаних реалистичких сцена, како су у литератури схваћене. Овај идејно-мотивациони ток развија се у четири призора од којих три чине заокружену целину и изложена су континуирано, на неколико страна, док им се први, иако физички одвојен, мисаоно-мотивски прикључује. Реч је о поступку илустрованог метатекста, некој врсти колажне технике, убацивања материјала различите „текстуре“ у нарацију.

Долазећи у град ради процеса који води, Гроздић обавезно навраћа у кафане, немачке и српске, на чијим вратима или зидовима опажа илустрације: „Код веселог Швабе“ на табли је „намалан један Шваба како седи у бирцузу за једним столом, нагнуо главу на леви лакат, а чашу једну пуну горе подигао; зове се да је весео, али више изгледа да је забринут; али ништа зато, можда је који га је малао био забринут, а зато гости могу бити весели“²⁴⁴; следећи пут оде „Код седам Шваба“, види „на цимеру намалани су седам Шваба како су копљем напали на једног зеца“.²⁴⁵ Мада је Гроздићево опажање успутно и без продубљивања, илустрацијом имплицирана информација пробија ободу фикције и шаље поруку референцијалну у односу на политичку стварност. Сасвим изненађујуће и на месту где то најмање очекујемо – имплицитни читалац прима политичку антиаустријску поруку.²⁴⁶ Ушавши у немачки бирцуз, Гроздић запажа слике на зидовима: „Ђока пије па гледа на дувар, а тамо разних молераја што Ђока није никад видео. Тако смеје се кад види једну слику, где један у фраку другом Шваби вуче зуб са онаким кљештима каковима се вуче код нас клин; а грохотом се насмеје кад види другу слику, где један дебео старац клечи пред својом бабом, а она му прети метлом ако не буде слушао.“²⁴⁷ Необичност прве слике огледа се пре свега у тематици, а потом и у томе што „Шваба“, очито хирург или неки кицош

²⁴⁴ Јаков Игњатовић, *Чудан свет*, Одабрана дела I, Матица српска : Српска књижевна задруга, Нови Сад : Београд, 1969, стр. 364.

²⁴⁵ Јаков Игњатовић, *Чудан свет*, стр. 396.

²⁴⁶ Роман је писан у време када је Аустријско царство након неуспелих покушаја уставних реформи, ослабљено ратовима, да би пригушило незадовољство бројних народа Монархије и обезбедило подршку у тек започетом аустријско-пруском рату (1866), склопило са Угарском *Нагодбу* којом је успостављена двојна монархија Аустроугарска (1867). Златно време Аустријске царевине неповратно је прошло, осећа се све већи притисак нерешених националних питања која ће неколико деценија касније, уз пораз у Првом светском рату, бити узрок коначног распада државе. Слика седам Шваба са зецом јасан је симбол аустријског империјализма и Монархије као „тамнице народа“, а такође и алузија на немачко „јунаштво“ и манифестацију силе над слабијима. Уз метафорику лова, ловца и плена. Сlike наговештавају ефекат пародије и гротеске и јасан су одраз пишчевог антиаустријског расположења.

²⁴⁷ Јаков Игњатовић, *Чудан свет*, стр. 397.

брица попут Глађеновића, чупа зуб у фраку, као да је у питању нека свечаност или балска забава за господу. Сцена из приватног живота појединца „објављена“ је, обнародована у простору окупљања и забаве, где заузима место у званичној култури резервисано за епске и историјске садржаје. Дуга слика илуструје замену етичких и породичних вредности патријархалног друштва и указује на примат жене над мужем у савременом грађанском друштву. За српског сељака чудне и никад виђене, слике у кафани уобичајена су тема популарне западне народне културе од друге половине XVI века, о чему сведоче хиљаде графика и илустрација сачуване широм Западне Европе. Реч је о топосу названом *mundus inversus* (лат. изокренути, наопаки свет, свет наглавачке) који осиромашен и суженог значења постоји и у XIX веку.²⁴⁸ Откривање процеса корозије међуљудских и породичних односа једна је од његових сталних тема.²⁴⁹ Илустрације у кафани осликавају извесну промену која се десила у навикама и облицима понашања и изазвала преиспитивање устаљеног поретка и владајућег погледа на свет. У основи овог поступка је похвала старог доброг времена која „евоцира расположење генерацијског конфликта“, чиме се уклапа у тему сукоба старих и нових, проширујући се на ниво цивилизацијског неспоразума.

Илустрације указују на проблем времена и постају средство за изазивање осећања социјалне и историјске смене, коју Курцијус истиче у први план („јадиковка над временом“). Њихова парадоксална и гротескна природа, додатно продубљена Гроздићевом визуром омеђеном патријархалном културом и традицијом којима припада, оличава и сусрет села са амбијентом града. Тај сусрет показује се као потенцијално наглашено гротескан. Већ овде почиње Гроздић да подсећа на Држићевог Станца и Његошевог Драшка у Млецима, али док је Станац у граду заноћио из нужде и једва чека зору да се врати у сигурно залеђе, а Драшко

²⁴⁸ У знаменитој књизи *Европска књижевност и латински средњи век* Е. Р. Курцијус дефинише овај топос, истичући да у разним епохама поступак изокретања природом или културом успостављеног поретка има за циљ критику времена и понашања и јадиковање над њима. У том смислу „изокренути свет“ се приближава уметничким облицима сатире, ироније, пародије, бурлеске и гротеске. Топос се појављује превасходно у ликовном и књижевном изразу. Иако античког порекла, коришћен је издашно током средњег века, и касније (Еразмо Ротердамски, *Похвала лудости*, Франсоа Рабле, *Гаргантуа и Пантагруел...*), до савремене уметности (Е. Р. Курцијус, *Европска књижевност и латински средњи век*, СКЗ, Београд, 1996, стр. 159-166).

²⁴⁹ Графике на којима кћер љуља мајку у колевици, син туче по задњици оца који је клекао спутивши панталоне, муж у седећем положају држи одојче на крилу и преде, док жена носи пушку и пуши итд. познати су примери топоса 'изврнутог света'.

са презрењем гледа на све туђинске навике и обичаје, Гроздић се забавља, ужива у новим искуствима и призорима и радо им се враћа.

Гроздићевом перцепцијом слике су потенциране као социјално неприхватљиве. У његовој свести настаје културолошки неспоразум који изазива смех – обе илустрације носе за њега деформисану информацију. У њиховом одступању од стварности, или од онога што би по његовом искуству стварност требало да буде, лежи извор Ђокиног смеха. Шум мушко-женског односа у Гроздићевој патријархалној свести појачан је тиме што је у питању старац, у патријархалној заједници глава кућне задруге, у понизном положају клечања, приклањања под ауторитет жене и њене силе исказане у замаху метлом. Игњатовић на Гроздићевом искуству врши преклапање два културна модела са мисаоним ефектима 'наопаког света', али је у сликама такође присутна свест о смени већих и наднационалних размера. Када се топос света наглавачке појави у виду слика у кафани у Игњатовићевом роману са насловом *Чудан свет*, поприма извешан апелативни карактер и постаје знак вишег нивоа значења у односу на главни наративни ток.

Трећа по реду, слика словенског голијата, сада већ поприма значење параболе, малочас немачке, а сада словенске парадигме. У Монархији, у историји названој „гробницом народа“, епска снага и јунаштво продају се за двадесет крајцара и служе искључиво за паорску забаву, а словенски голијат постаје симбол узалудне и обесмишљене снаге. Неепско време претвара легендарног националног јунака у циркузанта и кловна. У овој сцени извршена је детронизација и депатетизација националног мита о хероју и дефинисана његова улога у измењеним друштвено-политичким условима. Истовремено, она је послужила Игњатовићу као простор за увођење иконе српског епског света – Марка Краљевића и српске јуначке песме као прототекста основне фабуле, на чија се семантика и емотивна поља ослања. Са словенским голијатом „наопаки свет“ излази из оквира ликовног приказа и постаје образац стварног живота, реметећи механизам перцепције банализоване књижевне фикције. Игњатовић је овде извео поступак двоструког транспоновања: најпре је увео у роман познати топос *mundus inversus*, означивши пут који су појаве из објективне стварности прошле у ликовном обликовању, а потом је модел наопаког света транспоновао као образац

разумевања романескне стварности сопственог дела. На тај начин је овај топос упадљиво означио као перспективу из које ваља посматрати ликове и догађаје у роману и потврдио то насловом *Чудан свет*. Јер *чудан свет* није ништа друго до *mundus inversus*, Игњатовићева визија и коментар објективне социјалне и српске стварности у Монархији.

Пошто је одабране слике оголио и учинио уметнички и семантички препознатљивим, Игњатовић гради даље симболику „изокренутог света“, а *mundus inversus*, уведен већ у првом делу романа *Милан Наранџић*, постаје носећа парадигма и сигуран путоказ за разумевање свих његових дела социјалне тематике. Последња илустрација из овог регистра води детронизацији националних митова. Романијер доводи у центар пажње кључне симболе српске историје и културе заоденуте у облик мита и легенде и сугерише гротескне комично-трагичне аналогije. Кафански дијалог открива неприлагођеност српске патријархалне свести друштву и култури у којима постоје, као и унутрашњу расцепљеност националног бића између „вечите садашњости“ Косова, Марка Краљевића и идеалних узвишених етичких образаца са једне стране, и актуелне прагматичне свакодневице у којој доминирају економски принципи и тежња ка богаћењу и прибављању лаког задовољства са друге. Тема трагичне националне историје постаје предмет кафанске приче двојице весељака „Код дебеле Насте“. Самим амбијентом у којем се слике налазе и актерима, Игњатовић је детронизовао кључне симболе српског идентитета и изразио осећање деформисане националне егзистенције. Није деформисан сами мит, он је довршен и непомичан, али јесте деформисана свест која га поима, измењено је место и смисао мита међу симболима који граде друштвено памћење једног народа. Уместо централне позиције која му је припадала у прошлости, сада је смештен на саму маргину националног живота, у бирцуз, међу пијанце. Нови положај освештане и трагичне представе о националној величини, очитованој у слави и пропасти, поприма гротескне квалитете: реч је о судбини и будућности идентитета и симбола једног народа „без средишта“ и државности, у условима „културног преласка“, како је Игњатовић у нефикционализованим делима често наглашавао. Надовезивање Игњатовићевог метатекста на историјско-епски прототекст има извориште у сложеној и вишезначној књижевној дијахронији.

Сцене и слике из кафане са Гроздићем као главним актером постају тежишта мисаоне димензије романа, при чему се гротеска развија у правцу гротескне пародије.

Увођење топоса обрнутог света преобликује накнадно рецепцију свих догађаја и ликова у овом, али и у осталим Игњатовићевим делима социјалне тематике и одређује фон за њихово „правилно“ разумевање, односно разумевање у складу са пишчевом интенцијом и ишчитавањем остављених трагова. Када откријемо обрнути свет Јакова Игњатовића, он нам истовремено дефинише уметнички поступак и његов смисао. Сврха овог топоса у уметности, како Курцијус истиче, првенствено је уметничка критика постојеће стварности, чему Игњатовић очигледно тежи са националног, социјалног и етичког становишта. Међутим, у *Чудном свету* он се на овим ефектима није зауставио. У односу на главни наративни ток сасвим споредне, ове слике постају најзначајнија жаришта пишчевих идеја и симбола који се тичу питања статуса националне културе, њеног транспоновања у условима културног преласка и односа са грађанском културом у чијем окружењу егзистира. Мада су Игњатовићеви критичари често наводили као недостатак једнодимензионалност његових ликова, радње и перпективе у романима, сврставајући их по Кајзеровој класификацији у старије обрасце романа – „романе простора“ или „романе догађаја“, са извесним примесима „романа лика“ – очигледно је да код Игњатовића имамо више различитих планова радње и да у њима нема „мањка мисаоности“.²⁵⁰ Уз непосредан план збивања и ликова који приказује спољашње манифестације материјалних и социјалних видова живота, грађен поступцима реалистичке нарације са реторичко-поетичким обрасцима хумора и сатире, постојано траје интертекстуални дискурс великог уметничког потенцијала, гротескно-трагичних значења, који се бави национално-историјским и филозофским промишљањима идентитета српске нације. Први план, обележен мноштвом, шаренилом, испоставља се често као очигледан и мање важан, док други, имплицитни, тече сасвим тихо и постојано, сабирајући кључне мисли и закључке. Ови се планови преламају и остварују у истом фикционализованом свету са ликовима као носиоцима националне судбине. Игњатовићев „имплицитни читалац“ морао је

²⁵⁰ Јован Скерлић, *Јаков Игњатовић*; Драгиша Живковић, „Бидермајерски стил романа Јакова Игњатовића“, стр. 121.

продрети кроз оба ова плана у структури романсијерског поступка; уколико се то није десило, „места неодређености“²⁵¹, или боље рећи знаци недоречености које је романсијер оставио читаоцу, у којима је његов роман имао мисаоно најинтензивније да делује, остајала су неуочена.

6.9. Проблем тенденциозности у *Старим и новим мајсторима*

Само у последња два романа Игњатовић упада у замке наглашене тенденциозности (*Стари и нови мајстори*, *Патница*). Први роман није лош зато што у њему писац заступа одређене социјално-политичке и етичке тезе, већ зато што оне нису уметнички адекватно и доследно транспоноване у свет дела. Настао у време Игњатовићевог политичког ренегатства, када се „и као писац и као човек налазио на низбрдици, био под утицајем не само својих назадних схватања него и рђавих саветника“²⁵², роман је, уз велики допринос Стевана В. Поповића, постао пропаганда конзервативних социјално-политичких идеја које су у том периоду заступали и писац и његов сарадник на тексту.²⁵³ Захваљујући свему томе, у традицији књижевног тумачења утемељено је мишљење по коме су „наметљива тенденциозност, проповедање практицистичког морала старијих генерација као узора“ учинили овај роман обрасцем „рђавог тенденциозног романа“.²⁵⁴

Од почетака књижевног ставарања Игњатовић показује наклоност према свету очуваних традиционалних норми и облика понашања којима господаре идеали рада, врлине и скромности: „Био је ту ред, било је дисциплине; морал је био у поштовању [...] бракови су били чисти, част обитељи нетакнута. Верозаконско осећање било је дубоко ужљебљено у срцу. Људи су били богобојажљиви – декоји би рекао и биготи, ал’ су били праведљиви, скромни.“²⁵⁵ Љубав и поштовање према том свету, присутном у савремености само у остацима,

²⁵¹ Термини Волфганга Изера.

²⁵² Јован Деретић, *Српски роман 1800–1950*, стр. 133.

²⁵³ Значај С. В. Поповића у прекрајању Игњатовићевог романа открио је Живојин Бошков: „Поповић се није понашао само као лектор Игњатовићевог романа, него и као његов коаутор.“ Осим што је преименовао роман, Поповић је слободно редиговао текст и давао уметничка решења, доприносећи његовој ангажованости (Живојин Бошков, *Рукописни и штампани одломак из „Старих и нових мајстора“*; у: Јаков Игњатовић, *Стари и нови мајстори*, објашњења, стр. 393).

²⁵⁴ Јован Деретић, *Српски роман 1800–1950*, стр. 133, и Јован Скерлић, *Јаков Игњатовић*, стр. 99.

²⁵⁵ Јаков Игњатовић, *Недељни лист*, бр. 15, 1879, цитирано према: Јован Скерлић, *Јаков Игњатовић*, стр. 95.

прожимају његова дела, а савременије прошлости и садашњости увек се врши на штету савремености. Међутим, у роману *Стари и нови мајстори* ова наклоност поприма морално проблематичне облике, за које са тешкоћом можемо утврдити да ли их треба разумети само као коментар наратора или као имплицитни ауторски коментар, и води ка „великим пукотинама у концепцији цјелине дјела“.²⁵⁶ Брак младих калфи са мајсторским удовицама, уобичајен и подржан од еснафа ради очувања заната и капитала, у роману се заговара као норма ваљаног живота, док се брак из љубави без економске сигурности искуствено показује погрешним и оцењује као самовољно излагање младих из родитељских и цеховских обичаја. Роман оставља утисак као да је „и сам писац делио са својим јунацима такво схватање брака“ и да „препоручује младим калфама да се жене богатим удовицама, и то својим мајсторицама, а девојкама да се удају за богате удовце“.²⁵⁷ У епилогу се багателишу и „несрећним кројачима“ проглашавају они који су се „прерано, на игранкама женили и оженили“, дакле представници генерације синова, Милан и Кузман, без обзира на то што су одржали дата обећања и оженили се из чисте наклоности, некористољубиво, честитим девојкама које су им у искушењима остале верне, тако да „ни у целини романа [...] није отклоњена двосмисленост у пишевом држању према тој логици“.²⁵⁸

Нама се ипак, у контексту целокупног стваралаштва, посебно приповедака насталих осамдесетих година и последњег романа, не чини вероватним приписивање ових идеја аутору, већ сматрамо да је писац и овде извршио поделу јунака по животном успеху (нпр. Милан Наранџић – Бранко Орлић).²⁵⁹ Како се у свету Игњатовићевих дела успех постиже готово искључиво женидбом/удајом као пословним актом, а уносан брак се сматра „срећом“ – јасно је да романијер овим романом, првобитно насловљеним *Срећни и несрећни кројачи*, још једном потврђује толико пута поновљени образац о свету у коме се свако одступање од стандардног економског начина мишљења и понашања скупо плаћа и у коме нема

²⁵⁶ Душан Иванић, „Коментар у романима Јакова Игњатовића“, стр. 165.

²⁵⁷ Јован Деретић, *Српски роман 1800–1950*, стр. 131.

²⁵⁸ Љубиша Јеремић, *Трагички видови старијег српског романа*, стр. 149.

²⁵⁹ Димитрије Вученов формулише мисао да су паралелне приче и контрастирање јунака у Игњатовићевим романима извршени „по успеху и неуспеху у животу“, „на поређењу људских успеха и неуспеха на животним стазама и богазама“, чиме се смењује старији романескни модел са поделом на позитивне и негативне јунаке и скреће пажњу на то да овај принцип не треба мешати са етичким принципом (према: Димитрије Вученов, „Јаков Игњатовић и модел српског романа“, стр. 152, 157).

места ни за какве узвишене емоције и пориве. Миланов брак са Јулишком и Кузманов са Маришком не пропадају због недостатка љубави, већ се љубав и породица урушавају првенствено из економских разлога (потискивање ситних занатлија, развој фабрика и нових технологија, урушавање заната) који Милана одводе у алкохолизам, а Кузмана у болест, да би на крају обојица скончала у беди.

До колизије долази по другом питању: писац у овом роману племените и нормалне пориве (женидба из љубави) приписује синовима, док очеви постају носиоци етички проблематичног обрасца (женидба из рачуна). Ако узмемо у обзир да је филозофија живота старих мајстора изложена уз „известан благ подсмех“ њиховим навикама²⁶⁰, те да они у погледу женидбе представљају само блажу верзију Милана Наранџића, пишчева интенција величања њиховог „практицистичког морала“ доводи се у питање. То нас наводи на претпоставку да је у касном роману Јакова Игњатовића дошло до деформисања и подређивања моралистичког обрасца основној вредносној парадигми (старо–ново). У овом по много чему слабом делу долази до изражаја мисао која се у осталим делима наговештава: кородивни процес је захватио већ старе мајсторе, те су и они у односу на идеалну националну парадигму у много чему и сами „нови“. Њихова традиција у великој мери није традиција њихових дедова већ традиција младог грађанског живота XVIII века. Персирање жена мужевима, у више наврата истицано као основа хармоничне и очуване породице, бракови из рачуна, неприродна разлика у годинама итд. нису стари српски обичаји, већ немачки утицаји који се у српској средини јављају са грађанским слојем и преносе са нараштаја на нараштај, попримајући значај „нове традиције“.²⁶¹ Окочањем ексцесивних примера Милановог и Кузмановог брака из љубави, хармонија се поново успоставља: Јулишка се у Бечу удаје за „лепу прилику“, богатог кројача, удовца, потом „довуче“ и Маришку и исто тако је удоми. Такође, кћер кројача удаје се за старог и богатог фабриканта, као и кћер богатог провинцијског трговца. Тако је у погледу теме брака успостављен апсолутни ред који укида разлику између старих и нових и поништава питање љубави.

²⁶⁰ Љубиша Јеремић, *Трагички видови старијег српског романа*, стр. 148.

²⁶¹ „У оно доба у пурђерском животу жена мужу је говорила са 'ви', па ако се случило да у каквој отменој кући жена мужу каже 'ти', тој кући нису најбоље пророковали. Онда би пурђер, као што је господар Софра, рекао: 'Погибел од тебе, Израиле', или: 'Ту жена носи чакшире'“ (Јаков Игњатовић, *Вечити младожења*, стр. 180).

Одбацивање старог и прилагођавање садржаја новом наслову (првобитни наслов *Срећни и несрећни кројачи* замењен је новим, *Стари и нови мајстори*) учинило је да се поремети тежиште смисла: првобитно истицање интереса као општеважеће норме и императива времена који не оставља могућност алтернативе (није могуће ожени се из љубави и остати жив, нити је у прошлости било могуће) потиснуто је у корист вредносне парадигме старо-ново типичне за Игњатовића, чиме је дошло до деформисања моралног обрасца и препоручивања женидбе из користи не као економског већ као етичког принципа. На тај начин је извршена замена система, а идеје према којима се писац односи са иронијом добиле су значај универзалног ауторског исказа. Овај суштински преокрет пропраћен је спољашњом мотивацијом и сценографијом тако што су младим кројачима у редакцији изворног текста приписане социјалистичке идеје, „клопошки шешири“, атеизам. Све скупа довело је до уобличавања лошег ангажованог романа проблематичне моралне концепције који пропагира конзервативну социјалну политику. Колики је у томе био удео Стевана В. Поповића који је роман редиговао уз пишчеву сагласност, остаје да нагађамо.

6.10. *Патница*

Патница (1888) такође је роман који одступа од романсијерског поступка претходних дела изразитим тенденциозно-моралистичким тоном и одсуством хумора.²⁶² Иако је од овог романа писац очекивао много, сматрајући га својим највећим дометом који ће пре него сва остала његова дела представљати трајну вредност српске литературе²⁶³, он је већ на првом кораку постао предмет негативних критика (по оцени рецензента у Матици српској, а касније и других савременика), због чега је његова судбина „постала једна од занимљивих и

²⁶² „У *Патници* нема ни трага од добро познатог Игњатовићевог хумора, нема ни трунчице од оне поезије свакодневног живота коју смо налазили у изобиљу у свим његовим романима до *Старих и нових мајстора*, где ју је угушила тенденциозност, а има је чак и на неким, бољим страницама тога романа“ (Јован Деретић, *Српски роман 1800–1950*, стр. 135).

²⁶³ „*Патница* (је) од свију романах и приповедака црпених из друштвеног живота, које сам ја до сада написао, најбоље дело моје, и да се нећу њега постићети [...] Роман тај биће од највећих српских романа из друштвеног живота, који до сада свет угледаше“ (Јаков Игњатовић, цитирано према: Јован Скерлић, *Јаков Игњатовић*, стр. 116).

карактеристичних епизода наше књижевности“ и „књижевни догађај“.²⁶⁴ У традицији књижевног тумачења овог дела утемељено је мишљење да је у питању Игњатовићев „највећи књижевни неуспех“²⁶⁵ и „потпун промашај“²⁶⁶ у погледу уметничких домета, али је исто тако запажено да *Патница* „по архитектури, плану, пропорцијама, има потпун изглед западноевропских романа“²⁶⁷, у шта се аутор очигледно уздао и чему је тежио, те да су са виртуозном вештином ефекти поступно дозирани, уплитана и расплитана главна радња и споредне акције²⁶⁸, стога овај роман има и статус „срећног изузетка“ у развоју српског романа и представља значајан „покушај да се стихијност приповедања превлада вештином романсијерског планирања и композиције.“²⁶⁹ Једини који, заједно са аутором, и поред истицања очигледних мана које се тичу мотивације јунака и логичности радње, сматра да је *Патница* „најпотпунији и најјаснији“ Игњатовићев роман, „дело књижевне зрелости, сума његових опсервација, синтеза свију његових друштвених романа, последња реч човека и писца“, био је најстрожи његов критичар Јован Скерлић.²⁷⁰

Да је у питању најјаснији Игњатовићев роман, то је сасвим сигурно и недвојбено тачно. Ни у једном ранијем делу из савременог живота писац није тако отворено формулисао сопствени однос према књижевној фикцији и дао тако јасне инструкције за разумевање и вредновање као у свом последњем роману, где је приповедање сведено на ауторску нарацију. Једна од великих дражи његовог књижевног поступка – непосредност приповедања, способност да се приближи свету јунака и читалаца као својим (нараторовим) познаницима²⁷¹, чиме ствара утисак локалне заједнице, у *Патници* је нестао (нпр: „Не брините се за Гавру“, обраћа се наратор читаоцима, „он је сада у Пешти, а у Пешти је као код куће“).²⁷² У претходним делима Игњатовић своје јунаке није изводио ни пред какав суд опште и апсолутне правде, оличен у богу-приповедачу и читаоцу чијој се пажњи

²⁶⁴ Јован Скерлић, *Јаков Игњатовић*, стр. 117.

²⁶⁵ Јован Деретић, *Српски роман 1800–1950*, стр. 134.

²⁶⁶ Милан Кашанин, „Трагичност периферије“, стр. 108.

²⁶⁷ Милан Кашанин, „Трагичност периферије“, стр. 109.

²⁶⁸ Вељко Петровић, „*Патница* Јаше Игњатовића“, предговор у: Јаков Игњатовић, *Патница*, СКЗ, Београд, 1936, стр. 6.

²⁶⁹ Јован Деретић, *Српски роман 1800–1950*, стр. 136.

²⁷⁰ Јован Скерлић, *Јаков Игњатовић*, стр. 104, 112.

²⁷¹ Милан Кашанин, „Трагичност периферије“, стр. 112, 113.

²⁷² Јаков Игњатовић, *Трпен спасен*, стр. 50.

његова судбина препоручује, већ је стварао утисак просуђивања са становишта епохе и заинтересованог колектива, што је доприносило непосредности нарације. Призивао је и уводио читаоца у сужени јавни и приватни живот својих ликова, због чега је стицао осећај да хода улицама Сентандреје и других вароши Јужне Угарске, залази у њихове куће и седа за сто са њима. Такви утисци и ефекти књижевног говора, делимично пројектовани по моделу читалачке публике пишчевог времена, јер су они о којима је писао били ти исти за које је писао, створили су трајну привлачност Игњатовићеве нарације. Како уметнички утисци не нестају с временом, и читалац XXI века више но што има осећај да један књижевни свет и његово време излазе *пред* њега, осећа да ступа *унутар* исприповеданог времена. У такав амбијент смештен ауторски коментар задобио је видове о којима смо говорили, при чему је глас ликова и средине имао своје место у структури коментара и универзалних идеја.

У *Патници* се одиграо сасвим другачији процес, наговештен већ у *Старим и новим мајсторима*: тенденциозност је потиснула слојевиту структуру коментара и наметнула се као једини и искључиви ауторитет који је себи покорио ликове и радњу, а исто тако и читаоца, укинувши му могућност промишљања и закључивања, оно привлачно и живописно богатство разних пројекција и увида, одузевши му сваку радост сусретања са уметничким текстом и уживања у њему. Игњатовић своју јунакињу отворено заступа, оправдава и сажалева.²⁷³ Ликови су у овом роману, слично историјским романима и приповеткама, схематизовани поделом на добре и зле. Као у старијем типу романа, у средишту радње је прогоњена врлина оличена у лику патнице, са неминовном победом добра над злом, изведеном тако неуверљиво и механички да се може мерити са епизима лоших сентименталистичких романа. Прогониоце и отимаче који су јој ускратили наследство и отели кћер стиже заслужена казна (зли свекар Петар Мргодић умире, његовом брату чија је породица Јелици о глави радила суд одузме сва присвојена добра и кућу промунта за накнаду штете, Јуцика се враћа мајци поред које сада живи здрава и задовољна), све по принципу наравоученија „из Еванђеља: ’Ко на

²⁷³ „Патницу није писао приповедач него адвокат [...] и не пресуђује на основу личних запажања, него на основу исповести личности на чијој је страни“ (Милан Кашанин, „Трагичност периферије“, стр. 109).

туђој њиви сеје’...“²⁷⁴ Такво разрешење збивања у социјалном роману оставља дубоке последице. Постојање порока и зла које покреће радњу старијег романа не нарушава основну претпоставку његове фикције засновану на веровању у хармонију и доброту већ, напротив, сведочи о праведном устројству света. Поремећај је тренутан, а хармонија се на крају поново успоставља са претензијом трајања и непроменљивости. Игњатовићева пасивна јунакиња такође трпи деловање негативних сила, које су покретач збивања, све до изненадног краја када се посредством епизодног и радњи вештачки придодатог лика, пензионисаног капетана Диздаровића, ситуација разреши у њену корист, а сви њени непријатељи буду отклоњени деловањем праведне руке закона. Игњатовић се крајем XIX века, после свих својих социјалних романа, није могао вратити старом моделу, посебно зато што је имао намеру да напише друштвени роман, да решава „још нерешене проблеме, како би се друштво из глиба злослутног материјализма извукло“²⁷⁵, али му није пошло за руком да своју намеру спроведе у дело.

У *Патници* зло је морало бити социјално, тако је роман замишљен и писац је сматрао да је то и остварио („ланцетом сондирао сам отровне ране на телу друштвеном, искорењивао сам их, а то без бола не бива, болесник мора то осећати“)²⁷⁶, морало је происходити из социјалне неправде и дисхармоније, а испало је у већој мери антрополошко и метафизичко, прво је оличено у злим људима а друго у појму судбине, предодређености за страдање. Премда се испољавају на истом пољу људске личности, ова два обличја зла нису мотивацијски повезана. Уместо да расветљава „покре у друштвеном животу“ и додирује „још нерешене проблеме“, писац од почетка заснива други тип мотивације збивања, фаталистички. Проблем се испољава већ у наслову: јунакиња у дело улази са ореолом патнице. Мотив обречености на страдање романијер постојано развија и варира: иницијална сцена тмурног јесењег дана и умирућег на одру „уноси наговештај коби и обречености, који ће пратити судбину ’патнице’ до самог краја, и то у ауторским коментарима и описима, али и у слутњама саме јунакиње“²⁷⁷, којој је „у рожданику стајало да ће бити несрећна“.²⁷⁸ Судбина

²⁷⁴ Јаков Игњатовић, *Патница*, Матица српска : Јединство, Нови Сад : Приштина, 1987, стр. 417.

²⁷⁵ Јован Скерлић, *Јаков Игњатовић*, стр. 105.

²⁷⁶ *Наше доба*, 1886. бр. 2, „Отворено писмо уреднику *Нашег доба*“, цитат преузет из: Јован Скерлић, *Јаков Игњатовић*, стр. 86.

²⁷⁷ Љубиша Јеремић, *Трагички видови старијег српског романа*, стр. 156.

сирочета и стално нових недаћа којима је јунакиња изложена учиниће да нараторским коментаром најављену коб и сама поима („Јелица се горко заплаче, проклиње судбу своју, од рођења је несрећа гони“).²⁷⁹

Зашто је Јелица обречена на несрећу и докле та „клетва“ траје, чиме се укида, у роману није разјашњено социјално, већ ирационално. Мера њеног страдања испуниће се онда када се појави племенити витез (у лику пензионисаног капетана) који ће је заступати и одбранити од намера злих људи, учинивши да се прекину негативне судбинске силе. На равни судбине заснована мотивација добија своје разрешење у простору активне врлине на друштвеном плану, чиме се отвара могућност да наслов и нараторске коментаре о усуду ваља разумети са становишта приповедачког свезнања, а не ирационалне антиципације будућих догађаја. Тој тези доприноси и чињеница да је у читавом Игњатовићевом опусу *Патница* једино дело у коме мистични мотиви заузимају водеће место у мотивацији наратије и збивања, што буди читалачку позорност и запитаност о њиховој природи. У односу на остале ликове „од рођења несретне“, носиоце „коби“, код којих је семантичка оптерећеност овог мотива пажљиво и сугестивно дозирана, Јелица је пренаглашено у његовој власти. Међутим, фаталистички проседе писца у овом делу оснажен је читавим ланцем мотива који се надовезују (чудесно враћање моћи говора Варвари на самрти, дато само да остави брату аманет да брине о детету; визија свете Варваре која се јавља „патници“, пророчански снови у којима се појављују светитељи и наговештавају будућа збивања, појава Циганке гатаре која „патници“ прориче будућност до детаља), стварајући чврст оквир у који се реални социјални контекст само уклапа. Зла судбина је могла бити избегнута, односно заустављена, само активним добром: та је улога од „виших сила“ била претходно намењена Јеличином ујаку, али је он људском слабошћу подбацио у извршењу аманета којим га је сестра на самрти, већ као посредник између два света, обавезала („Отклони је од сваке несреће, почетак јој је био несрећан, изгубила је оца и не познавајући га; сад ће мене изгубити, ти си јој сада све, напути је“).²⁸⁰ Неиспуњавање, или непотпуно

²⁷⁸ Јаков Игњатовић, *Патница*, стр. 44.

²⁷⁹ Јаков Игњатовић, *Патница*, стр. 221.

²⁸⁰ Јаков Игњатовић, *Патница*, стр. 44.

извршавање сестриног завештања, један је од разлога Шандорове пропасти и у нарацији сугерисаног самоубиства.

Како се ове чињенице одражавају на слику Срба и националне судбине у *Патници*? Упркос процени да је у питању најбољи социјални, чак „натуралистични роман“, и да је у њему дата „црна и импресивна слика распадања српског друштва у Јужној Угарској, једнога света осуђеног на пропаст, који гризе себичност, жеља за уживањем и грамзивост“²⁸¹, мишљења смо да *Патница*, за разлику од свих осталих Игњатовићевих романа, има најмање социјалних елемената. Слика друштва трулог и корумпираног, подређеног најгрубљем материјализму, укршта се са елементима из сфере ирационалног и фаталног, стварајући нескладну комбинацију. Ликови подељени на демоне (Петар, Павле, Татијана, Сара, Мицика, Драгутин Мргодић, Наталија машамода, адвокат Мачковић) и анђеле (мадам Серафина, брачни пар Ернфелд, официри Диздаровић и Делибашић, адвокат Добривоје Добрић), крећу се у простору збивања око јунакиње-патнице, а њихово деловање преноси се на апсолутну раван борбе добра и зла.²⁸² Иако је лик капетана Диздаровића, носиоца чојства у нејуначком времену (симболична фигура пензионисаног војника), социјално утемељен и грађен по моделу идеалног српског јунака („Није у сваком човеку угинуло племенито осећање [...] Још није свет покварен да се добар не нађе. Иначе у најгорем случају кадар сам бити и осветник. Док ми је на рамених главе, не дам ни једна душа на очиглед ми да пропадне“), у поларизованој структури романа његов лик има типску улогу заштитника чијом помоћи врлина савладава зло.²⁸³ Ликови се налазе на социјалној сцени збивања, али су изгубили волумен и убедљивост којим су се одликовали Игњатовићев јунаци, чиме је радња сведена на борбу двају принципа, а не друштвених противречности. Тематски, Игњатовићев роман заиста третира „мрачно порекло богатства, оличено у злочину“, једну од „великих тема светске литературе“, а особито романа епохе реализма, али је ова тема у структури дела подређена дихотомији света која није

²⁸¹ Јован Скерлић, *Јаков Игњатовић*, стр. 113; са другим делом формулације сагласни су и савремени тумачи: Бошко Новаковић, „Демонски свет *Патнице*“, предговор у: Јаков Игњатовић, *Патница*, Матица српска : Јединство, Нови Сад : Приштина, 1987, стр. 14–15; Љубиша Јеремић, *Трагички видови старијег српског романа*, стр. 155.

²⁸² „Сад је Игњатовић писац који жели да увери читаоца како у свету поред демона постоје и анђели“ (Бошко Новаковић, „Демонски свет *Патнице*“, стр. 16).

²⁸³ Јаков Игњатовић, *Патница*, стр. 404–405.

заснована релистички, већ фаталистички.²⁸⁴ Заиста, свет *Патнице* је, „упркос изванредно вештој архитектури дела [...] сувише блед за приказивање људске трагике, или, чак и за приказивање зла у човеку и у друштву“.²⁸⁵

На натуралистичка обележја упућују поједини мотиви, као што је Мргодићева жудња за мушким потомством које ће наставити лозу и наследити иметак, његов мрачни сексуални нагон према удовици свога сина, мотивисан такође биолошким разлозима, истицање грамзивости и похлепе која не зна за милосрђе као наследне црте породице Мргодић („Једна карактерна црта породице Мргодића је грамзење за имањем, ма и са штетом туђег права. У том грамзењу срце им је залеђено према љубави и милосрђу. Њихова себичност ван својих интереса остали свет не познаје“²⁸⁶). У лику Петра Мргодића преплеле су се традиционалне црте оца породице који руководи добрима и члановима обитељи, старајући се за биолошки и економски просперитет породице, чиме подсећа на господара Софру (*Вечити младожења*), са наказним цртама човека опседнутог стицањем, у патолошкој жудњи за наследником. Добро конципиран, осветљен са више страна, овај лик спада у највеће вредности дела. Корозија вредносне парадигме која се одиграла у *Старим и новим мајсторима*, добила је у *Патници* екстремни облик, вредности су изокренуте, деца су мање способна али често боља од родитеља, чија економска логика може попримити димензију демонског. Сада, уместо раније доследно спровођеног контраста између очева и деце условљеног духом времена, романијер као важан фактор личности уводи наслеђе.

Националне црте у грађењу лика Петра Мргодића, неколико епизодних фигура (лепа Шокица Каја, капетан, игуман) и маргиналне слике (нпр. илустрација на којој краљ Милутин побеђује Татаре, прослава славе у кући Јеличиног ујака) које упућују на реални национално-историјски контекст, попут сценографије, нису од значаја за развој радње и судбину јунакиње, као што ни окончање једног скандалозног судског процеса не представља репрезентативан пример који би могао оличавати стање нације, нити омогућује дубље друштвене

²⁸⁴ Тезу о фатализму као главном разлогу неуспеха *Патнице* поставио је Велибор Глигорић (у: *Јаков Игњатовић*, Београд, 1949, стр. 12), а развио Љубиша Јеремић („Фатализам уместо трагичког виђења“, *Трагички видови старијег српског романа*, стр. 154). Бошко Новаковић одбацује ову могућност („Демонски свет *Патнице*“, стр. 12).

²⁸⁵ Вељко Петровић, „*Патница* Јаше Игњатовића“, стр. 12, 13.

²⁸⁶ Јаков Игњатовић, *Патница*, стр. 318.

увиде. Писац се у *Патници* не бави узроцима друштвених појава већ приповеда о једном појединачном издвојеном случају делимично стилизованом у смеру романтично-булеварске литературе. Јеличино страдање није последица социјалне неправде већ низа погрешака и криминалних радњи (отац је проћердао имање, тетка јој је украла остатак наследства, ујак чија је једина наследница није је обезбедио већ је иметак изгубио у несигурним пословима, свекар је противправно лишио наследства, као удовица подлегла је ванбрачној вези са ожењеним мушкарцем и родила ванбрачно дете). Ако је њено страдање последица деловања злих људи, њена потоња срећа резултат је пукe случајности, док друштво остаје исто какво је и било. Како смо за ликове Игњатовићевих ранијих дела закључили да су у највећој мери обликовани у средини и времену „које чини људе“, утолико је упадљивије да су ликови *Патнице* у суштини људи ван конкретног времена и простора јер су, упркос широко заснованој слици грађанске средине, време и место збивања радње само формално одређени у овој вечитој причи о страдању и победи добра.²⁸⁷

У рефлексијама мадам Серафине о васпитању и капетана Диздаровића о човечности формиран је пожељан друштвени модел као одговор на владајуће помодарство и материјализам, али је читав социјални амбијент у роману потиснут у други план. Стога сматрамо да ово дело у основном току од свих Игњатовићевих реалистичких романа пружа најмање убедљиву слику „распадања српског друштва у Јужној Угарској, једнога света осуђеног на пропаст, кога гризе себичност, жеља за уживањем и грамзивост“. *Патница* је вечита прича о злим људима и прогоњеној врлини, с тим што су се демонске силе оваплотиле у људима и постале део друштва, а људска заједница место на коме обитавају људи-демони, чиме је зло метафизичких размера попримило социјалне и историјске димензије. Социјални и натуралистички роман, макар и осредњи, искључују ове аспекте значења и мотивације збивања и намећу потребу за изменом друштвеног контекста на неки начин: путем образовања, захтева за унутрашњим преумљењем човека, револуцијом, политичком променом. У *Патници* критика друштва и нужност промене постоје – али долазе из метафизичког света апсолутних вредности, а не из социјалних покрета и снага. Игњатовићев захтев за активном

²⁸⁷ „А патница? Патници је прије растао пелен, сад јој цвета бршљан“ (Јаков Игњатовић, *Патница*, стр. 417).

врлином, за изузетним човеком који ће избавити појединца и друштво из канци суровог материјализма и злих људи који су његов производ, опажамо и у другим романима и приповеткама (*Васа Решењект*, *Милан Наранџић*, *Појета и адвокат*, *Увео листак* – занимљиво је приметити да писац уз јунаке свих ових дела, осим активне врлине, везује и мотив коби „од постанка“), али у *Патници* је он заснован фаталистички, а не реалистички, тиме последње пишчево дело значајно одступа од пређашњих.²⁸⁸

Пут од хумора и пародије до нељудског и демонског код Игњатовића није био дуг. Фигуре дехуманизоване и схематизоване до персонификације и раније су се јављале у његовим реалистичким делима, по правилу у ликовима државних чиновника (адвоката, судија, нотароша – нпр. фишкар Берберић из *Чудног света* и други). У *Патници* зло више није искључиво „банално зло“ метонимијски везано за систем власти већ је постало део породичног живота и свакодневице обичних људи. Док нпр. у *Чудном свету* судство у криминалној вези са људима с маргине ломи врат сељаку, у последњем роману зло је ушло у кућу, са њим се седа за сто (деда ради о глави унуцима, свекар злоставља снаху, родбина чека смрт сродника ради наследства, присна пријатељица јунакињи спрема пропаст). Друштво је у тој мери деградирало да је социјално зло попримило облике инферналног зла персонификованог у баналним фигурама („Права Ксантипа. Сува погурена женска, угнутих прсију, дугачка збрчкана лица, нос дугачак, шиљаст, тако и вилице. А какве су те зелене демонске очи: птичица би на земљу пала од оштрине тих змијских очију“ – Татијана).²⁸⁹ У овом роману маске су пале, уместо мелодрамских и комичних образаина указала се наказна жеђ за иметком по сваку цену.

У *Патници* је писац утемељио још једну врсту зла које није доминантно економске природе: то је зло ради зла, неодољива склоност ка „злоковарству“. О таквим људима „крволоцима“ Игњатовић говори поредећи их са зверима („Курјаку је доста једно јагње да се наждере, па ће опет у стаду поклати колико

²⁸⁸ „Потребно је овде уочити да се сам мотив коби 'од постанка', толико важан у Игњатовићевом романском свету, у *Патници* и нехотице у великој мери рационализује, и да око њега у овом роману нестане било какав простор у којем би овај мотив могао показивати нове димензије и сложену сугестивност, као у случају *Васе Решењекта*, у откривању неочекиваних напоредности разнородних судбина, и напоредности судбине појединца и судбине целог народа“ (Љубиша Јерemiћ, *Трагички видови старијег српског романа*, стр. 157).

²⁸⁹ Јаков Игњатовић, *Патница*, стр. 120.

може“).²⁹⁰ Таква је у основи природа зла у Мргодића, али и код Нате машамоде, Матилде (*Васа Реинект*), Петра Кресовића (*Чудан свет*), негативних ликова у историјским романима. Бројне чиновнике-зликотце у *Чудном свету* писац не представља само као грамзиве слуге система алаве на иметак, већ им често додаје нешто изразито анимално, зверско (нпр. слика егзекуције) или механички нељудско (Берберић, Лисовић и др.). До прожимања антрополошког, социјалног и метафизичког зла и димензије демонског долази и пре *Патнице* (Матилдина и Катарина улога „демона“ у подвођењу Емилије – *Васа Реинект*, патолошки живот брачног пара Гривић и упропаштавање младе Ханике – *Милан Наранцић*), али тек у овом роману постаје значајан елемент у структури дела. Увидом у део Игњатовићевог опуса из савременог живота долази до изражаја да квалитет инферналног писаца тенденциозно приписује искључиво „рушиоцима реда и морала у обитељском животу“²⁹¹, ликовима који учествују у уништавању људи и разарању породице (представници система и њихови помоћници – *Чудан свет*), док на свакодневне сујете и страсти гледа са иронијом, подругљиво, али без превише гнева. Први показују знаке нељудскости, анимално острашћени или до механицизма прорачунати, ледено крути и рационални, спремни на свако зло, други су још увек људи, невеликог формата, али људи: хвалисави и егоцентрични малограђани у напону снаге, затупљени, социјално и политички несвесни, смешни у својој надмености и покушају да оно што су били продају за оно што желе бити, али – нису зли. Бивша мајсторица Перка помоћи ће жени и деци свога сина који ју је много пута увредио, Наранцић ће радо платити све Бранкове дугове и неће замерити када га пријатељ вређа, Глађеновић ће опростити и заборавити нанесену му увреду. Ако им то доноси какав углед, учиниће и племенито дело, да се докажу – „Берберићи“, „Шицанићи“, „Лисовићи“, „Мачковићи“ и други слични неће то никада учинити.

²⁹⁰ Јаков Игњатовић, *Патница*, стр. 263.

²⁹¹ Јаков Игњатовић, наведено према: Јован Скерлић, *Јаков Игњатовић*, стр. 104.

6.11. Игњатовићеви „сувишни људи“

У укупној суми Игњатовићевих ликова, људски просек је прилично лош, како у прошлости (историјска дела), тако и у савремености, мада у прошлости ипак бољи него у садашњости, где велику већину чине ликови по моделу „новог човека“, луксузом, титулама и стицањем опседнути грађани чијим смо се дOMETИМА и етосом у овом поглављу бавили. Насупрот владајућој логици осредњости и јунацима из тог милеа, писац често за јунаке својих приповедака и романа одабира типове „’изузетних, особитих судбина’, особењаке (Sonderlinge)“.²⁹² Особењаци су сви чланови породице Огњан (*Васа Решпект*), Пера, на свој начин и Шамика Кирић, Исаија Чамчић (*Вечити младожења*), Бранко Орлић (*Милан Наранџић*), Гавра Свилокосић (*Трпен спасен*), Верковић (*Увео листак*) и Негован (*Појета и адвокат*), јунаци приповетке *Варљив Максим* и други споредни ликови, „а највећи ’зондерлинг’ је био сам Игњатовић [...] који је и као човек и као писац имао необичну судбину и који је био бољи, а сматран је горим, од многих својих савременика“.²⁹³ Живот сваког од њих јесте нека врста побуне против баналне и механизоване стварности вођене искључиво економском логиком, и манифестовање аутентичне личности.²⁹⁴

У плејади необичних ликова издваја се круг особито сродних јунака које бисмо могли назвати литерарним двојницима у Игњатовићевом опусу, самотњака и побуњеника против друштвеног просека, система и духа времена, осуђених да живот троше на маргини збивања, не испунивши своје људске потенцијале у друштву које им није склоно и коме такви нису потребни. На тај начин успостављеном дихотомијом дефинисан је овај план структуре већег дела Игњатовићеве фикције са темом из савременог живота поделом између типичних и атипичних, односно плиткоумних и користољубивих, а остварених и срећних са једне стране, наспрам умних и племенитих, а неостварених и несрећних ликова са друге. Истовремено, то је подела на „костимиране“ фигуре реформисаног човека у потрази за новим идентитетом и аутентичне личности, при чему и једни и други

²⁹² Драгиша Живковић, „Два романа: *Вечити младожења* и *Васа Решпект*“, *Европски оквири српске књижевности II*, стр. 146.

²⁹³ Драгиша Живковић, „Два романа: *Вечити младожења* и *Васа Решпект*“, стр. 146.

²⁹⁴ „Ничији романи у нашој књижевности нису тако као његови пуни смелих и слободних људи“ (Милан Кашанин, „Трагичност периферије“, стр. 81).

представљају исходе просветитељског процеса модернизације и реформације средњоевропског грађанског друштва: одлика првих је индивидуализам, у смислу бриге о личним интересима, и просечност, одлика других је индивидуалност у погледу личног достојанства и формирања идентитета јединствене личности.²⁹⁵ За разлику од већег дела Игњатовићевих ликова сасвим незаинтересованих за национално питање и положај Срба, или заинтересованих онолико колико им то пружа сигурност и отвара могућности напредовања, који чине све да се дистанцирају од српског порекла („гебилдед“ госпођице и господичићи), као и схематизованих, готово до карикатуре доведених дехуманизованих и механизованих чиновника, значајно различитих од „старих“ Срба који традиционално чувају српске навике и обичаје и за које је Српство дистинктивно својство и извор достојанства – они испитују могућности националне и хумане егзистенције у модерном грађанском друштву.

Игњатовићеви неостварени особењаци чине засебан круг који употпуњава „менаџерију“, како писац назива збирку „фела“ и карактера из савременог живота, и представљају редак сој у мртвом мору друштвене стварности. Доба модерности не тражи и не производи велике људе нити изразите индивидуе, штавише – поражава их сопственом баналношћу, терајући их да се прилагоде или да нестану, због тога су сви такви Игњатовићеви ликови у модерном друштву неприлагођени, несналажљиви и непробитачни у ери доминације „економског човека“ (Бахтин), доведени у положај неприродне, деформисане егзистенције. Везани за идеале хуманости, љубави, човечанства, нације или рода, они припадају једном окончаном добу и у великој мери су „демоде“, сурвивали романтичног духа у прагматичном времену. У складу са већ навођеном пишчевом тенденцијом да приказује паралелне судбине успешних и неуспешних, срећних и несрећних ликова, такви јунаци су увек на негативном полу, Игњатовићеви губитници и „сувишни људи“: Бранко Орлић (*Милан Наранџић*), Васа Решпект (*Васа Решпект*), Тоша Верковић (*Увео листак*), Милан Негован (*Појета и адвокат*). Они су оличење пишчеве концепције света која задире дубоко у све нивое

²⁹⁵ О разлици између појмова *индивидуализам* и *индивидуалност*: „Поједини теоретичари користе два појма [...] Под индивидуализмом подразумевају личне интересе, а под индивидуалношћу лични идентитет“ (L. P. Hinchman, *The Idea of Individuality: Origins, Meaning, and Political Significance*, 767–773, наведено према: Мирослав Тимотијевић, *Рађање модерне приватности*, стр. 102).

структуре дела, а тиче се страдања племенитости, односно обречености доброте и врлине на страдање.

У карактеристикама личности и збивања запажа се читав низ подударности које чине доминантно или константно поновљив тематско-мотивски комплекс: у питању су мушки ликови који су, са изузетком Васе Решпекта, интелектуалци, сви су носиоци принципа активне врлине и деловања с циљем да остваре своје идеале; сви су сирочад или занемарена деца којој је у раном детињству ускраћена пажња и осећање сигурности (једино код Милана Негована то није експлицитно казано). Међу њима постоје бројне физичке и емотивне сродности: физички здрави и снажног састава, склони су јаким емоцијама и сањаријама, они су личности „бурног срца“, „бурне природе“, „чудне нарави“ као Негован, или као Верковић меланхо-личних очију које „изражавају силну патњу душе“, карактер им је диваљ, „шусовит“, непокоран, као Бранков и Решпектов.²⁹⁶ Оптерећени су животним неуспесима и губицима и носе осећање предодређености на несрећу, у том смислу су фаталисти и разочарани. Због свега наведеног можемо рећи да су међусобно, условно речено, двојници, у смислу истог литерарног порекла, интелектуално-емотивних црта и животног исхода, чак и више од тога, сви су мање или више рађени по истом прототипу, који је сам писац.²⁹⁷ Мотив „коби од постанка“ Игњатовић експлицитно везује за себе: у већ помињаном писму Змају каже да је „патник од колевке“, док на многим другим местима говори о несрећама које га прате од рођења, будући и сам сироче, као и толики његови јунаци: „Овако сам и ја од мога старог оца у невријеме бачено сјеме које не може до јачег стабла да дорасте, па зато, рекао бих, да ме судба од постанка гони...“, „изгубио сам матер прве година жића свога, па ми је тим искинута из срца најтања жица, те узалуд тражим по свијету материне љубави!“²⁹⁸

Да разрадимо. Четири наведена Игњатовићева јунака морфолошки и семантички припадају истом литерарном обрасцу у којем опажамо знатне сродности са романтичним јунаком, али и са омиљеним јунаком доба бидермајера

²⁹⁶ Јаков Игњатовић, „Појета и адвокат“, *Друштвене приповетке*, стр. 379, 380; Јаков Игњатовић, „Увео листак“, *Друштвене приповетке*, стр. 112.

²⁹⁷ О аутобиографским цртама у Игњатовићевим романима и приповеткама видети: Јован Скерлић, *Јаков Игњатовић* и Живојин Бошков, „Живот и рад Јакова Игњатовића“, предговор у: Јаков Игњатовић, *Одабрана дела*, књига I, Матица српска : Јединство, Нови Сад : Приштина, 1987.

²⁹⁸ Јаков Игњатовић, „Србин и његова поезија“, *О књижевности*, стр. 127, 148.

који је у себе упио црте више поетика и праваца – „усамљеним особењаком који страда од живота“.²⁹⁹ Он је и оличење једног емпиријског типа: идеалисте (у коме писац препознаје и себе), човека већег формата заточеног у уске оквире буржоаске стварности западноевропског XIX века, особито Метерниховог и постреволуционарног периода. У критичкој мисли је утврђено да се претече Игњатовићевог романтичног јунака јављају од антиципација и самих почетака српског романа: од аутобиографије Доситеја Обрадовића, преко сентименталног романа *Аристид и Наталија* Атанасија Стојковића, до „најзначајнијег оваплоћења“ овог типа у лику Атанацковићевог Младена (*Два идола*), за кога је речено да „припада једном од владајућих ликова европског романа XVIII и XIX века“, лику сањалице и идеалисте који не налази место у свету и живи више у сновима него у реалном животу, а чији су духовни сродници „Русоов Сен-Пре, Гетеов Вертер, затим јунаци Бајронових спегова, Шатобријанових и Стендалових романа, све до Флоберовог *Сентименталног васпитања* и сувишних људи руских романа.“³⁰⁰ Установљено је, такође, да са становишта стилских формација генеза овог романеског јунака почиње са сентиментализмом, сеже кроз читав романтизам, све до реализма, и у европској и у српској књижевности, те се тако јавља, осим код Игњатовића, код доцнијих реалиста, Лазаревића и Ранковића, како у роману, тако и у приповеци.³⁰¹

За разлику од критичке и хумористичке перспективе из које посматра свет „обичних“ људи, према овим јунацима писац у нарави успоставља сасвим други тон, лишен комике и подсмеха, озбиљан, у приповеткама и личан. Уместо пародичног и подругљивог односа или оштре сатире са којом се односи према „новом човеку“, Игњатовић о овим јунацима проговара тоном који упућује на други вредносни регистар приказаних личности и збивања. У складу с тим комика изостаје, или је има само у траговима, изузев романа *Милан Наранџић*, који на други начин потврђује правилност тиме што се хумор никада не везује за личност Бранка Орлића. Бранков положај је донекле изузетан у аспекту љубавног живота, у коме он понавља литерарни клише сентименталистичког романа и на посредан

²⁹⁹ *Речник књижевних термина*, Нолит, Београд, 1992, стр. 87.

³⁰⁰ „Битне одреднице овог типа јесу: сукоб између сна и јаве, стварности и идеала, осећајна душа, светска туга која се јавља као последица неиспуњених жеља и идеала“ (Јован Деретић, *Српски роман 1800–1950*, стр. 86).

³⁰¹ Јован Деретић, *Српски роман 1800–1950*, стр. 86.

начин постаје тужно-смешан и пародично-гротескан. Осим што разоткрива неодрживост једног литерарног модела, писац се подсмева и сопственим љубавним заблудама (у литератури је уочено да је у Орлићев несрећни љубавни живот романијер унео аутобиографске детаље, особито неуспели први брак), али јунаков систем вредности не доводи у питање, напротив, његови искази имају значај имплицитно ауторских. За разлику од већине ликова посматраних из спољашње перспективе и визуелне очигледности, писац залази у психологију својих особењака, у њихов мисаони и емотивни свет, вишеструко мотивишући нарацију и ликове.

Ова плејада Игњатовићевих маштара дели уверење да пред њима стоји „велики задатак“ који треба извршити за идеале, а сви се могу уклопити у појам светског бола. Бранко жели да живи тако да се и после смрти зна да је живео, „он је сваког слабијег против јачег бранио“; тражи чисто срце, верује да су људи невини и добри док се не докаже да нису, од детињства држи страну истини и правди, „увек се тужио да је тешко поштеним и добрим човеком бити на свету, но он вели: 'Савест награђује'“; такође, тежи ка општем добру човечанства, има циљ који „још није докучио“. Он не мари за богатство, верује да се „човек који се за већу какву идеју бори, не сме грамзити за новцем“, зато презире свет пун нерадника, злобе, охладнелости коју сматра „највећом болешћу“ („Ту баш лежи наша највећа болест што за живота један другог нећемо да помажемо“).³⁰² Верковићу „неће никада бити новац Бог“, изгубио је веру у љубав жене, држи га још „љубав роду и човечанству“ и чежња да иза себе остави пород. Свом највећем идеалу, „слободи народа“, подредио је личну срећу („он је држао да је несретан, док види ропске народе“).³⁰³ Милан Негован „хоће да покуша, да буде адвокат у најплеменитијем смислу адвокатског позива, правобранитељ, заштитник правде и истине“, да штити сиротињу, његови су идеали „човечанство, отаџбина [...] љубав према сачовеку“.³⁰⁴ За разлику од њих, Решпект није борац за добробит човечанства, већ за национални идеал.

³⁰² Јаков Игњатовић, *Милан Наранџић*, стр. 51, 39, 139, 172, 318, 317.

³⁰³ Јаков Игњатовић, „Увео листак“, стр. 155, 179.

³⁰⁴ Јаков Игњатовић, „Појета и адвокат“, *Друштвене приповетке*, Матица српска : Јединство, Нови Сад : Приштина, 1988, стр. 385, 383, 407.

Осим идеала, заједничка им је и стална усмереност на делање у правцу њиховог остварења. „Баналном злу“ чиновника за које важи девиза: „Што закон допушта, то није гуљење“, они супротстављају живу савест, осећање људске одговорности и емпатије са човеком који страда (Негована, који је постао адвокат „против своје воље, својих осећања“, „готово на силу“, савест гризе када из незнања науди клијенту, воли да брани а не да напада, не воли „хајку ловца против застрашене животиње“; Бранко сажаљева сиротињу, не може да утерује дугове итд.).³⁰⁵ Међутим, постојани неуспех свих стремљења, свест о томе да свет неће начинити бољим местом, доживљај узалудности, непотребности и несхваћености у колективу, чине да постају „све незадовољнији“, уморни од неуспеха и разочарани, као Бранко пред крај другог дела романа. У улози пишневог двојника, Негован (млади Игњатовић) и Верковић (зрели Игњатовић) носе неку врсту пишневе исповести: Негована корумпирано судство истискује из адвокатског посла јер им наноси штету, због чега постаје „све незадовољнији“. У свету „изелица“ и „кождера“ он је „неспособан“, тек „појета“, а не човек који „зна живити“, док Верковића који хоће да се укључи у борбу народа за слободу одбијају као непотребног. Са становишта прагматичне стварности, њихови заноси су тек „маштарије“ приличне дерану, али не зрелом човеку који „кућу тече“ („Знаш, Перо, Милан је појета. Он лети по ваздуху. Већ као дете почео је стихове правити [...] Али кад је човек већ зрелији, мане се тих фантазија; тако ће и Милан. Је л’, Милане, да је тако?“).³⁰⁶ Императиву стицања подлеже читав свет, зато су заноси и племенити науми Игњатовићевих сентиментално-романтичних јунака могући само у ђачком и студентском добу, после чега наступа „борба за опстанак“. Стога неретко бивше ђаке касније у његовим романима затичемо као егзекуторе, фишкале, утериваче дугова, посвећенике уносне женидбе, а опстајање у идеалима поуздано води у песимизам и сматра се наивним и смешним („сиромаш’ Бранко“).

Но, песимизам Игњатовићевих особењака није мотивисан само неуспехом идеала за које се боре, већ има дубље корене у мотиву мучеништва и обречености на страдање које писац сугерише или непосредно обзнањује са различитих

³⁰⁵ Јаков Игњатовић, „Појета и адвокат“, стр. 407, 389.

³⁰⁶ Јаков Игњатовић, „Појета и адвокат“, 383.

наративних позиција: Бранко о себи каже да је „мученик од овога света“³⁰⁷; о Решпекту сазнајемо да је „несрећник“, „баш судба га гони“ и да „има таквих људи које судба од постанка гони“³⁰⁸. Још је непосредније овај мотив присутан у приповеткама: Негован о себи мисли „да ни један дан у животу свом није био сретан“, да је, као и Верковић, „од колевке несретан“.³⁰⁹ Неправедност друштва али и самог живота, оличена у низу незауостављивих несрећа и неповољних околности, сугерише се са разних инстанци као почетно сазнање из кога проистичу сви остали порази, при чему је губитак родитеља само први од великих и незаслужених животних губитака (на то се надовезују губици деце, жена, сродника, љубави, положаја, заслуга, имања). Све то, заједно са негативним искуственим сазнањем јунака о непоправљивости света, утемељује мисао да они нису само жртве људи и система (нпр. Решпект Матилде, Бранко Гривића и Ханике), но и космичких сила судбине која их не погађа по слепој случајности, већ крајње рационално, одабирајући најбоље примерке да у њих забада своје најотровније стреле.

На овој релацији у Игњатовићевом делу склоном хоризонталном простирању, у ширину, заснива се метафизичка вертикала, однос човека и трансценденције: не само да универзум није према човеку праведан, није чак ни незаинтересован, већ непријатељски устремљен на све племенито и недужно, при чему је истовремено, гротескном правилношћу, благонаклон и широке руке према плитком и безвредном. Човек који дубоко осећа и мисли, притом своје делање усклађујући са тим, на удару је и људи и космоса, који не оставља чак ни најмању заблуду о реципроцитету и коинциденцији сусрета таквог човека са срећом: „Код свакога срећа бар једаред куцне на врата“, код Верковића никад.“³¹⁰ Свест о негативној селекцији космоса, једна од завршних Верковићевих мисли, добија смисао исказа највишег степена општости: „А многе лудове и непоштене вози срећа на ветрени коли.“³¹¹ Страдање племенитости потврђује се и код других јунака за које се експлицитно не везује мотив зле коби, али чије судбине утврђују овај модел, тако Петар, вредни и пожртвовани син Стеве и Катарине Огњан, хром,

³⁰⁷ Јаков Игњатовић, *Милан Наранџић*, стр. 94.

³⁰⁸ Јаков Игњатовић, *Васа Решпект*, стр. 32.

³⁰⁹ Јаков Игњатовић, „Појета и адвокат“, стр. 380; Јаков Игњатовић, „Увео листак“, стр. 185.

³¹⁰ Јаков Игњатовић, „Увео листак“, стр. 115.

³¹¹ Јаков Игњатовић, „Увео листак“, стр. 185.

мученик од рођења, умире над тешким послом којим издржава породицу, а његова сестра Марија, за разлику од Емилије „вестално невина“ и скромна, полуди (*Васа Решпект*), Владана, Верковићево дете анђеоске доброте, коси опака болест (*Увео листак*) итд. Подела јунака на миљенике среће и обречене на страдање извршена у концепцији Игњатовићевог књижевног света, која се у великој мери поклапа са већ истакнутом у критичкој мисли деобом на успешне и неуспешне ликове, тек у овом аспекту открива у структури целокупног дела значајну идеју о несрећи племенитих.

Приказивањем парадоксалне доследности зле коби, писац намеће закључак о непотребности и сувишности изузетног човека, не само у заједници, већ и у космосу, што је у суштини транспоноване пишчевог виђења и сопствене судбине. Постављањем животног циља који има исход у апсолуту (остварити земаљску правду у борби за потлачене, заштитити страдајуће и невинне, остварити идеалну љубав, учинити свет бољим местом), јунак себе осуђује на неуспех и резигнацију (велтшмерц). Романтичарско осећање космичког нереда и туге због неправде у свету, које изузетан човек као медијум између универзума и света осећа, као да изазива и космички негативни детерминизам. Романтични јунак остварује своју улогу тако што не одустаје од постављеног циља, упркос сталним препрекама (Бранко, Решпект), или креће у непознато (Негован), или – полуди (Верковић). Патетично-романтични преображај Негована и опредељење да из света окованог баналношћу и користољубљем крене пут слободе са својим „штапом добротинства“ (заправо штапом добијеним од клијента коме је помогао из алтруистичких порива, који постаје метафора и позив на племенитост међу људима), да „проповеда љубав“, спада у ганутљива фразеолошка песничка места: „Нећу да живим у овим оковима, где при сваком кораку у борби за опстанак, за човечанску цел, морам против свога уверења да радим, против срца и осећаја. Тражићу други живот... Моја мисао иде у безграничну природу, где владају вечити закони... Моје је плаво небо, моје су приковане звезде... Мој је сав ваздух, моје је сунце и месец, што ме греје, што ми сија... Моје су добре душе, које хвалим...“³¹² Мотив лудости схваћене као наивност и доброта онога ко „не зна у свету живити“ и ко је животни циљ везао за апсолут, занесењака и поете, какви су

³¹² Јаков Игњатовић, „Појета и адвокат“, стр. 429.

Орлић и Негован, прераста код Верковића у лудило као резултат тежине и узастопности губитка и празнине коју он за собом оставља (рани губитак родитеља, смрт вољене сестре, двеју жена и двоје деце, неуспех у хуманим тежњама и на крају смрт Христине и Владана). Држање у животу онога коме је све осим тога одузето, последњи је могући удар судбине, само да се патња не би завршила, јер се племенито биће са злом не може носити, може га само „сносити“: „Тако он сад живи и лудује, и само зато се не убија да не буде кукавица која не зна зло сносити... Изгубио род, дете, иметак и памет. Само сам себе није изгубио. А кад је у најтишем стању, онда рекне: 'Из живота у гроб! / Из гроба у живот!'“³¹³

Ликовима Негована и Верковића, у највећој мери аутобиографским, готово до исповести, као и Орлића и Решпекта, Игњатовић проблематизује могућности егзистенције романтичног јунака у профаној стварности, лоцирајући истовремено, први пут у српској књижевности, судбину интелектуалца као приповедачку тему (пре појаве Лазаревићевих приповедака на ову тему). За разлику од Лазаревићевог интелектуалца који, разнежен школовањем у туђини, долази у сукоб са чврстим устројством патријархалне средине из које је потекао, али успева да га превазиђе захваљујући компактности заједнице која га оздрављује и враћа себи (писац је био велики поклоник патријархалног породичног модела)³¹⁴, Игњатовићев јунак је, мада наслеђује извесне црте сентиментализма, као носилац активне врлине, напредних националних и хуманих идеја у сукобу са средином лишеном свих идеала осим стицања, трајно отуђен и приморан да се разочаран повуче из друштва коме припада. Док се Лазаревић бави судбином интелектуалца повратника у провинцијалну средину, Игњатовић третира шири проблем изузетног појединца у недобронамерном и заувек измењеном животном окружењу, чиме ову тему приближава европском оквиру. Иако реалиста по опредељењу, он је своје омиљене јунаке (ако се о томе може закључивати по техникама и природи ауторског коментара), а и себе самог, представио у романтичарском кључу. Неретко у сликању својих фиктивних двојника Игњатовић оставља извесне трагове, као што су насlage патетике у наведеном одломку о Неговану, или пародијски тонови у деловима о Бранковом љубавном

³¹³ Јаков Игњатовић, „Увео листак“, стр. 186.

³¹⁴ Јован Деретић, *Историја српске књижевности*, стр. 316.

животу, за које имамо разлога да верујемо да су видови литерарне, али и аутоироније.

Оптерећење мотивско-семантичког концепта јунака „патника од колевке“ кога „судба гони“ у Игњатовићевом делу додатно се проширује прикључивањем читавог низа ликова такође углавном свесних сопствене обречености на страдање и изложених поражавајућем губитку ближњих: Аница (*Васа Решпект*), Јелица, Диздаровић и Делибашић (*Патница*), Христина и госпођа Болић (*Увео листак*) – сви сирочад, племенити и непрестано на удару судбине. Из ове сродности проистиче други тип љубави и наклоности у Игњатовићевом делу, рођене не из користи, већ из осећања самилости, сапатње и жртвовања (Аница – Васа, Диздаровић – Јелица, Верковић – Болићка/Христина). Како је у првом случају реч о лажној наклоности, закључујемо да је међусобна љубав прогоњених од људи и судбине једини вид суштинске емотивне везе коју остварују Игњатовићеви ликови и којом потврђују сопствену острањеност у простору тривијалне стварности. Саучесништво у страдању свесно је опредељење врлини посвећеног романтичног јунака, али исто тако и веза највишег реда која чини да се превазиђу социјалне и друге разлике, као што је случај са сеоским сирочетом Христином и средовечним интелектуалцем Верковићем: „– Где бисте ви волели оваку сироту девојку? – Волим те од срца баш зато што си сирота, јер и ја сам био сирота, а сироте веже судба, ма се како разликовали.“³¹⁵ Орлићево осећање обавезе да спасе беспомоћног и да му помогне рађа свест о судбинској сродности и наклоност према лажним страдалницама Ханики и Хермини (отменој девојци коју су родитељи удали за психички неурачунљивог младића ради иметка) за које је спреман да се жртвује, што постаје главни узрок његове љубавне неостварености.³¹⁶

Да Игњатовић није био љубитељ љубавних тема и да је желео да одвикне српску књижевност и литерарни укус читалаца од љубавних заплета, исказао је експлицитно и имплицитно. Иако је његова снажна и у суштини епска природа заобилазила сентименталне љубавне историје и проналазила теме за своја дела у историји и у различитим видовима савременог живота српске заједнице, у

³¹⁵ Јаков Игњатовић, „Увео листак“, стр. 154.

³¹⁶ „– Сирота Хермина [...] како је, како је несрећна“, рече Бранко. „Ово је што нечувено тако дете убити! Ако јој могу помоћи, жртвоваћу се за њу!“ (Јаков Игњатовић, *Милан Наранџић*, стр. 130).

реалистичким делима ипак налазимо неколико литерарно занимљивих љубавних односа. Брак Верковића и паоркиње Христине у *Увелом листку* (где је писац у интимном тону али у трећем лицу у приповетку преточио догађаје из сопственог живота: женидбу сеоском девојком и губитак и ње и сина после неколико година), такође мотивисан осећањем сапатње и људске посвећености, сјајна је слика неподударности и судара људи различитих цивилизацијских равни. Опис везе средовечног интелектуалца и прости девојке из народа која за њега представља остварење русоовског идеала, али не лажног, каква је прва пишчева жена била (послужила је као прототип за Ханику), прераста у расправу о могућности реалног проживљавања једне литерарно-филозофске идеје. Христина, дивна у скромности и природности, вредна и искрена, показује све знаке примитивне средине из које је потекла: крајње незнање, поверење у магијске радње, неукост у васпитању од кога би њихово дете вероватно страдало да га отац није дао на старање племенитој и ученој госпођи Болић, која га ипак неће моћи сачувати од болести итд. Поучен личним искуством младог човека који је више читао него што је о животу знао, Игњатовић још једном поставља питање утицаја литературе на стварност и испитује животну „носивост“ русоовског идеала, и овога пута на штету живота.

Љубав Анице и Васе Решпекта једина је темељна и дубока веза мушкарца и жене описана у Игњатовићевим делима. Мотивацију за литерарну нераскидивост ових ликова писац је нашао у блискости сирочета са злостављаним дететом и у љубави која ће се изродити између двоје презрених и одбачених од средине („због наличне судбе симпатија се изродила“). Аница, која је у дом Решпекта доспела као нека срећа, „аманет“ када су је родитељи, Словаци, једне гладне године у чамцу пустили са другом децом низ реку, поистоветила је своју судбину са његовом још у детињству, „она је плакала кад би он патио“, обавезана његовим страдањем, чији је сведок била. Напуштено дете које је патило неће погизити обећање дато страдајућем, зато је њихова љубав заувек „страдањем запечаћена“. Овај однос је изузетак и по томе што га писац није увео ни у какав пародијски концепт литерарног огледала (као што је учинио са паровима: Бранко – Ханика; Верковић – Христина; Емил – Емилија; као и са Катицом Кирић), али га је и поред реалистичке мотивације стилизовао по моделу идеалне љубави из

српске тардиције и народне епике, у складу са концепцијом главног лика. Лик Анице није психолошки продубљен мада је њен однос према Решпекту уверљиво осликан: детиња наклоност, прекинута Васиним одласком из породичног дома, обновљена је у затвору пошто је Решпект осуђен први пут, баш тамо где се његова веза са Матилдом, због које је доспео у затвор, завршава. Она остаје његов „анђео хранитељ“ и „сателит“ који га неће напустити ни по коју цену, упркос свим испадима и недаћама, једина Решпектова светиња међу људима: „Аница је била оквир у ком су била намалана његова страдања и нежна љубав“, „ко у Аницу дирне, тај мора пропасти... ма ко он био, па ма и сам пропао“.³¹⁷ Иако њихова веза у површинском мотивском слоју има сродности са љубављу Војна Радића и Анђелије из историјског романа *Крв за род*, у реалистичком роману Игњатовић је успео да оствари сложен систем мотивације и да однос међу ликовима учини психолошки и социјално уверљивим, уклопивши га природно у структуру романа. Без ове димензије лик Васе Решпекта не би био људски уверљив и психолошки развијен.

Са мотивом зле судбине Игњатовић у више наврата повезује мотив предвиђања будућности. У социјалном погледу, веровање у судбину, неретка појава у добу разума, други је пол самоуверености новог грађанина ковача своје среће, оног што је све себи „сам извојевао“, последица повлачења пред агресивношћу новог света, али и „економске и здравствене несигурности“.³¹⁸ Повод за бројне изненадне смрти у Игњатовићевим делима јесу епидемије и неизлечиве болести, које су заиста косиле становништво Европе XIX века, што је повећало удео ирационалног у стварности. Јунакова жена и син у *Увелоу листку* умиру од црних богиња и дифтерије, Јеличин отац, муж, љубавник, у Игњатовићевом последњем роману, умиру од исте болести – „јефтике“ (туберкулозе), од које је 1889. године умро и сам романсијер, стога закључујемо да је престрог био Матичин рецензент када је написао да је требало да *Патница* носи наслов *Јектичави или труо свет*.³¹⁹ Да је европски грађанин склон детерминизму као моделу поимања стварности, и то не само у животној

³¹⁷ Јаков Игњатовић, *Васа Решпект*, стр. 99, 106.

³¹⁸ Мирослав Тимотијевић, *Рађање модерне приватности*, стр. 296.

³¹⁹ Павле Марковић Адамов, „Рецензија романа *Патница*“, стр. 149.

опасности, уочавамо и код других писаца истог културног круга, нпр. у мемоарима Саве Текелије и Симеона Пишчевића, при чему су поједина места таква да се чини да су истргнута из Игњатовићеве прозе.³²⁰ Овај социјални феномен Игњатовић је прилагодио интенцијама своје књижевне фикције и визије света у њој, остварујући на мотиву предодређености племенитости и врлине на страдање сложене уметничке домете и укрштајући га са другим мотивима карактеристичним за епоху, као што је предвиђање судбине. Из нагомилане несреће проистекао фатализам, као сазнање о немоћи пред неминовношћу и о узалудности свих племенитих настојања, претвара се у покушај антиципације судбине путем снова и гатања. За Бранка Орлића наратор каже да је имао ту слабост да је „много на сан и гатаре давао“, што подразумева његову свест о злој судбини која га гони и намеру да се припреми за предестиниране догађаје или да предупреди неумитност. Склоност Васе Решпекта према хазардерским играма (коцкање, лутрија, карте) има посебну димензију. Коцкарска спремност на ризик само је други вид његове ратне смелости и улазак у обрачун са судбином, покушај да надмаши силу која га гони, да освоји срећу, вероватно у вери да судбина на другој страни мора надокнадити оно што му у приватном животу ускраћује, чега је он дубоко свестан. Идеја о обрнутој сразмери личне и коцкарске среће постаје очигледна у структури романа, да би на крају прерасла у један од очигледних закључака: поново у тамници, из које овог пута неће изаћи, Васа Решпект „меће на лутрију“ и стално добија, као да судбина пред смрт покушава да успостави равнотежу и да надокнади оно што је на другој страни одузела. И раније срећне руке, сада, када новцем не може себи да приушти ништа до чега му је стало, постаје „нечувено срећан“. Да иронија буде већа, стриц Јоса, који га је одбацио

³²⁰ „Не говорим о ретким људима којима иде све глатко, који из свега извлаче корист, а сметњи готово никад немају. Мора се, додуше, рећи да међу таквим има и људи ваљаних и од вредности, али има и рођених срећних, који су иначе и без памети и без икаквих врлина, онаквих за које се обично каже да их Бог није ни за шта створио, а ипак их њихова судбина води сигурно стазом среће, и то без икаквих препрека, награђује их стотруко и даје им толико да већ ни сами не знају шта ће са толиким благом.... Рођени су под срећном звездом, судбина их води путем среће и они постижу и оно о чему ни сами нису сањали. Али има и таквих којима судбина није наклоњена (тих је највише), а њихова срећа, слаба и немоћна, није им кадра помоћи. И поред тога што су њихове намере на сигурном темељу засноване, љубав према отаџбини доказана, служба верна и несебична и ревност велика, њима ипак иде све наопако, увек се нађе понека сметња која им не да да дођу до каквог било добра. Понекад, истина, човек сам себи уништи срећу, али ја сматрам да му и у том случају његова зла судбина помрачи прво ум...“ (Симеона Пишчевић, *Мемоари*, Београд, 1963, стр. 349–350, наведено према: Мирослав Тимотијевић, *Рађање модерне приватности*, стр. 298).

више пута када је могао изменити његов животни пут, после смрти му у наследство оставља приличну своту новца која му се има исплаћивати сваке године. „Сад Решпект, да није роб, сасвим би му се стање олакшало“, закључује наратор.³²¹

Сурова игра судбине која изневерава сва велика и важна а испуњава безначајна обећања, засипајући непотребним даровима, добија на крају романа гротескан епилог у „нечуваној срећи“ детета без мајке, одбаченог сина, јунака без отаџбине, побеђеног ратника и вечитог роба, који умире од туберкулозе, по трећи пут у тамници, у којој је провео младост. У парадоксу срећног несрећника судбина добија димензију настраности, а стварност открива размере несклада и слабост човекових моћи расуђивања и управљања сопственим животом. Нагињањем слике света од основних објективних поставки ка гротескним исходима, у суштини страним реалистичкој поетици, Игњатовићево дело открива семантичка поља која упућују на романтичарске и још више на барокне представе, а која се у структури дела увек везују за ликове особењака, такође из романтичарског проседеа, али такође и за универзалне исказе који обележавају слику света Игњатовићевих дела. И други Игњатовићеви јунаци „од рођења несрећни“ постају жртве ове околности која се у структури дела јавља са таквом правилношћу да се не може сматрати случајем већ метафизичком замком за човека; у њу упадају и Орлић и Негован, а посебно Верковић кога приповетка прати до краја амбиса. Завршивши у некој врсти лудилог лудила, он је способан да иронијом наведе друштво на смех, „ал’ то је само притворна шала, ’Galgenhumor’“, то јест хумор на вешала осуђеног, „подсмех својој судби“.³²² Од такве судбине страдају код Игњатовића највреднији појединци, обдарени менталном снагом да могу да разумеју шта се са њима збива, физичком да то издрже и осетљивим срцем да пате – а најнесрећнији међу њима су пишчеви литерарни двојници.

У роману *Васа Решпект* импликације ове законитости преносе се и на судбину српског народа по истом принципу „обречености на страдање“.³²³ Јунак романа, спреман на сваки ризик за остварење заветног српског сна о повратку и

³²¹ Јаков Игњатовић, *Васа Решпект*, стр. 161.

³²² Јаков Игњатовић, „Увео листак“, стр. 186, 112.

³²³ Љубиша Јеремић, *Трагички видови старијег српског романа*, стр. 119.

царству, не налазећи у реалном историјско-политичком контексту могућности за његово остварење, машта о великој премији од двеста милиона форинти, померајући национално упориште из историјско-политичког контекста у поље неизвесне и непредвидиве среће. Тим новцем би истерао Турке из Европе, отишао би у Црну Гору, подигао целу Херцеговину и Босну, „да правимо Велику Србију, Душаново Царство“, начинио би фабрике оружја, сакупио војску, да се Срби бране од кога год затреба, па и од Аустрије, „само да се ослободимо, па ма ја ништа не био“.³²⁴ Решпект и на националном плану очекује изненадну премију која мора наступити после векова националног страдања и спреман је да, када се то деси, ухвати прилику и добије битку, али трајно неповољне околности се не мењају, па се национална срећа пројектује на тренутке прошлости и очекиване будућности.

6.12. *Васа Решпект*

За разлику од осталих јунака у Игњатовићевој духовној породици особењака, обликованих по моделу европске романтике и бидермајера, чије циљеве карактерише висок ниво општости и апстрактности (човечанство, правда, слобода), лик Васа Решпекта грађен је у духу националног романтизма и хероике. Са ликом Бранка Орлића писац је већ шездесетих година увео у своју књижевну фикцију тему нужности друштвене промене и националне борбе, али је она у склопу модела аутобиографске приче о „животу и прикљученијима“ једног „селадона“ остала на периферији романескних интересовања. Будући да је у контексту хумористичког романескног приступа и наративне перспективе Милана Наранџића морао бити сужен ниво и видокруг третирања национално-политичких питања, као и због извесне апстрактности и литерарности самог лика носиоца ових идеја и померања тежишта на његов љубавни живот, у првом Игњатовићевом роману није дошло до проблемског односа према овим темама. Исто тако, идеали Милана Негована (*Појета и адвокат*) сасвим су неодређени, имају извештан општечовечански правац али су лишени конкретног циља, док Верковићеви (*Увео листак*), конкретније национални мада тек наговештени,

³²⁴ Јаков Игњатовић, *Васа Решпект*, стр. 114–115.

остају у сенци приватне историје. Мада се и сва Игњатовићева хумористичка дела на пародијски и сатиричан начин баве питањима резултата и последица културног преласка, могућностима опстанка и националне егзистенције српског народа у Монархији, што смо покушали да докажемо, тек у роману *Васа Реишпект* писац остварује проблемски приступ овим темама. У роману који заједно са *Вечитим младомжењом* заузима централно место у Игњатовићевом књижевном опусу преклапају се различити планови (социјални, породични, историјски, политички), пружајући сложену и продубљену слику српског живота у Јужној Угарској.

У традицији књижевног тумачења запажена је особеност овог дела и указано на многострукост мотивације јунака и збивања: *Васа Реишпект* помиње се као „други васпитни роман код Срба“ (после Видаковићевог *Љубомира у Јелисијуму*)³²⁵, такође као „озбиљан, проблемски роман“ и „роман епохе“³²⁶, у коме се романсијер „домогао највишег квалитета савремене књижевности, то јест, открио [...] могућност обликовања трагичког виђења у репрезентативном прозном жанру“, при чему је основно подручје трагичког била „национална историја, тумачена у знаку слутње о могућности страдања и пропасти целих народа усред цивилизоване Европе“.³²⁷

Иако није роман великог епског распона – прати судбину неколико чланова једне породице, при чему само главни лик учествује у револуцији 1848. године, најзначајнијем историјском догађају епохе – у питању јесте роман на историјску тему, или прецизније, на националну тему, који показује намеру да историјском тренутку у коме се налази један део српског народа да парадигматски смисао. У његовој основи је фабула о једној особењачкој породици, првенствено о једном њеном члану, што упућује на видокруг појава социјалног и приватног живота (породични и сукоб генерација, „очев и деца“, однос особењака и средине), међутим, *Васа Реишпект* је много више од појединачне приче из бидермајерског тематског проседеа о српском „зондерлингу“, за који су поједини тумачи искључиво везивали и ово Игњатовићево дело.³²⁸ Посреди је наратив који, пратећи судбину појединачних ликова, сагледава значајна национална питања,

³²⁵ Драгиша Живковић, „Два романа Јакова Игњатовића“, стр. 140.

³²⁶ Јован Деретић, *Српски роман 1800–1950*, стр. 131, 132.

³²⁷ Љубиша Јеремић, *Трагички видови старијег српског романа*, стр. 120.

³²⁸ Драгиша Живковић, „Два романа Јакова Игњатовића“, стр. 146.

бележећи одумирање једне епохе и припадајућег комплекса идеја, са намером тумачења и разумевања појава и њихових импликација у националном животу.

Смештајући почетак наратије у родну Сентандреју, најсрпскији српски град Јужне Угарске, који су Срби сами подигли на пустој дунавској обали, доказујући тиме да је могуће створити нови српски свет, засновати га и одржати на новој земљи са старим традицијама и обичајима, свет у ишчекивању да се још једном вине кроз простор и историју и врати у метохијску равницу, Игњатовић је одредио фон на коме се одвија сиже и ишчитавају животи ликова. Тај „српски Фарос“ у туђинском океану, место „где су Срби ликовали“³²⁹, узносећи се богатством, отменошћу, вером и језиком над иноплеменицима, описао је Игњатовић у првој књизи *Мемоара* и у два есеја о родном граду, сасвим сродна уводном делу романа, дочаравајући живот колектива урођеног једнако у прошлост и садашњост, коме је тело у стварности а душа и срце у прошлости и жељеној будућности. Јер, Сентандреја имућних српских трговаца и занатлија који подигоше „седам цркава и школу, све са красним иметком, искоренише планинске шуме и створише винограде“, само је тренутно смештена подно Будима, одакле ће се, ваљда заједно са свих седам цркава, „помоћу ћесарске војске, опет у своју драгу стару отаџбину повратити“.³³⁰ Тај невелики град који је себе држао за читав универзум, у коме се говорило и веровало да „и сам руски цар Сентандрејцима држи страну“³³¹ и певало *Ми же Сентандрејци, цјелог свјета славни*, постао је у Игњатовићевом роману поприште националне драме и подлога за причу о „нарочитој судбини родољубља горњих Срба“.³³²

Да је локализација радње од превасходног значаја, указује и чињеница да једино још у роману *Трпен спасен* романсијер прецизира место збивања радње, пародирајући конкретну локалну средину (Нови Сад – српски Париз, Петоварадин – сремски Гибралтар, дунавска променада – Bois de Boulogne...), док се у свим осталим романима и приповеткама, у реалистичком маниру, служи иницијалима, именујући једино метрополе у које јунаци доспевају (Беч, Пешта, Будим). Чак се и роман *Вечити младожења*, који тумачи редовно и с правом везују за Сентандреју,

³²⁹ Јаков Игњатовић, *Мемоари I*, стр. 22.

³³⁰ Јаков Игњатовић, *Васа Решект*, стр. 8.

³³¹ Јаков Игњатовић, *Мемоари I*, стр. 22.

³³² Љубиша Јеремић, *Трагички видови старијег српског романа*, стр. 101.

одвија у загонетној вароши: „У вароши У. живео је господар Софроније Кирић, трговац...“³³³ Иако све указује на то да би загонетна варош могао бити пишчев родни град, „лепа варошица крај Дунава“, па и сам писац саопштава у есеју да је у *Вечитом младожењи* представио гиздавца адвоката каквих је у Сентандреји било много, а који је „још жив, у дубокој старости“³³⁴, он намерно избегава да место радње прецизно одреди. Осим што иницијалима постиже утисак истинитости описаних лица и догађаја, Игњатовић ствара специфичан неформални, „локални штимунг“ приче из мале средине у којој се вести преносе и судбине препричавају, где и књига може бити интригантна прича о стварном и препознатљивом суграђанину у чију приватност малограђанска средина има потребу да завири. Игњатовићеви су читаоци неретко препознавали међу суграђанима личности које су послужиле писцу као прототип, испуњавајући, свакако, пишчеву намеру да их заинтригира и учини учесницима у књижевном феномену, изводећи истовремено свој књижевни свет на улицу, у живот, приближавајући тако у највећој мери књижевну фикцију стварности. Истовремено, овим поступком писац постиже виши ниво општости и утисак да се исти сиже могао одиграти и у некој другој српској средини, јер су све те А., П., Р., У. итд. вароши сличне, што са романом *Васа Решпект* није случај: прича о породици Огњан може се десити само у Сентандреји и нигде другде, једино ту где живе они који су „остали непоколебими у својој праотачкој верности“ она има право утемељење и распон.³³⁵ Ова чињеница представља основу и оквир за разумевање романа.

Писац се у делу служи удвојеном фигуром наратора: објективни приповедач у трећем лицу појављује се само на оквирима приповедања (на почетку, на крају и на пресеку усменог приповедања из првог у други дан, X–XI поглавље) и једино у уводу има шире излагање којим припрема читаоце за причу која следи, иначе је његова улога занемарујућа и сасвим формална (оквирни приповедач који преноси причу коју је чуо). У односу на Војка Огњана, који приповеда из субјективне перспективе као Васин рођак и сродник по страдању³³⁶, он је у улози слушаоца, вероватно још једног члана породице, мада би могао бити

³³³ Јаков Игњатовић, *Вечити младожења*, стр. 169.

³³⁴ Јаков Игњатовић, „Сентандреја“, *Мисли о српском народу*, стр. 294.

³³⁵ Јаков Игњатовић, „Свети Андреја“, *Мисли о српском народу*, стр. 254.

³³⁶ Љубиша Јеремић, *Трагички видови старијег српског романа*, стр. 92.

и сам Војко који сада препричава сопствену причу исприповедану у усменој наративној ситуацији читаоцима, додајући јој шири увод. Осим тога, ваља нагласити да су у лику наратора уочене бројне аутобиографске црте писца (Војко – Јаков; у првој години остао без мајке, а неколико година потом и без оца, доживљај тог губитка веома сличан аутобиографским записима, одлазак у хусаре...).

Зашто је романијеру, који би могао бити и ауторски наратор, потребан тај додаток? Шта читаоцу саопштава што унутрашњим усменим казивањем већ није речено? Осврт у прва два поглавља на двовековну историју града и на славне претке, дат у виду „публицистичког увода“, „у свечаном и носталгичном тону евоцирања некадашње славе и величине“³³⁷, представља подлогу на којој се развија сиже и дајући слици света историјску дубину, зрачећи непрестано према различитим аспектима романескне структуре. Прва поглавља доносе историјску панораму на коју се у трећем надовезује почетак збивања, време приповедања смештено у наративну садашњост. Тренутак сусрета прошлости и садашњости испуњен је мотивима који упућују на непрекинути културни континуитет Сентандрејаца: Преображенска црква на дан славе пуна је света, служи се „света летурђија“, у порти све врви од живота, чита се јеванђеље, прангије пуцају; у кућама се служи шљива, хлеб и ракија, у порти игра коло – све је у знаку освештаних и живе прошлости. Представник четврте генерације Огњана у Угарској, Војко, сусрешће се са Јанаћем Сарајлијом, трговцем из Београда, пред гробом свога деде, приспелог „под Чарнојевићем“, који је спона „доњих“ са „горњим“ Србима, и повести га, по традиционалном сентандерејском обичају гостољубља, у породичну кућу, коју је саградио онај на чијем су гробу стајали.³³⁸ Све указује на то да је Сентандреја друге половине XIX века (иако тренутак приповедања није историјски прецизиран, већ се дешава „једне године на Преображеније“, мора бити смештен у доба после револуције у којој Васа учествује) посебна културолошка али и временска зона, свет у свету, време у времену, или више од тога, вечност уметнута у време. Српска кућа, увек отворена за саплеменика, на дан православног празника постаје наративни оквир који се активира доласком вести о смрти Васа Огњана званог Решпект. Кохезија наратора

³³⁷ Љубиша Јеремић, *Трагички видови старијег српског романа*, стр. 103.

³³⁸ Јаков Игњатовић, *Васа Решпект*, стр. 10–12.

и слушалаца остварена је на двама сродним семемама: *гроб* и *кућа*, које чине заједнички културолошки ланац и служе препознавању. У том српском микрокосмосу приповеда се судбина једног члана породице парадигматске вредности, у коју Јаков Игњатовић транспонује уметничко виђење непоновљиве српске егзистенције. Удајање наратора указује на то да је писцу значајно да нагласи да се прича о Васи Решпекту одвија у традиционалном усменом наративном оквиру, приликом сусрета „горњих“ и „доњих“ Срба, док истовремено субјективном приповедачу и усменој приповедачкој ситуацији претпоставља инстанцу која уопштава испричану породичну историју, претачући је у узорни образац, објективно и са тенденцијом обухватног тумачења и давања одговора на сложена национална питања. Присуство Јанаћа Сарајлије има значај преношења поруке „горњих“ Срба „доњим“ Србима о томе да су још Срби и какви су: „И ви, брате из Србије, останте овде као гост код нас, да знате код куће испричати шта се овде збива.“³³⁹

Осим што је уводом успоставио историјску перспективу, Игњатовић је судбину јунака позиционирао према њему у односу узрока и последице: уводом је неминовност већ констатована, породица Огњан је само њен егземплар. У роману, као и у историјским делима, *Мемоарима* и публицистици, писац се о сеоби Срба изјашњава као о негативном и погубном чину, како по иселенике, који су се одвојили од матице а потом „раштркали“ по туђем свету, тако и по остатак народа који су својим одласком економски, војно и у људству ослабили: „Оставили су Метохију, Стару Србију, алем камен српске круне, изнели су силно благо и оружје, остала је најкраснија српска земља пушта, ослабили су српски народ и бацили су ослобођење васцелог Српства за које столеће уназад.“³⁴⁰ Кривицу приписује патријарху (иселили су се „под Чарнојевићем“, он „извуче из Србије тридесет и седам тисућа породица“ – *курзив наши*) који је као црквени поглавар преузео вођство и одговорност над народом, те овај историјски чин надовезује на низ погрешних и погубних владарских одлука, огрешења о народ и о његове интересе о којима је говорио у историјским делима.³⁴¹ На народу нема историјске

³³⁹ Јаков Игњатовић, *Васа Решпект*, стр. 26.

³⁴⁰ Јаков Игњатовић, *Васа Решпект*, стр. 8.

³⁴¹ Личности патријарха Арсенија Чарнојевића у савременој српској историји придаје се епохална важност а његово деловање сматра се национално пожртвованим.

кривице, све што се са њим дешава у скоро два века историје преко Саве и Дунава само је неминован след догађаја. У контексту уоченог мотива „коби од постанка“, пројектованог путем паралелизма између судбински унесређеног појединца и народа³⁴², овај историјски моменат је кулминативна тачка којом се проузрокује трајно негативно деловање судбине на народ, а самим тим и на појединца. У роману се понавља идеја коју смо утврдили анализирајући Игњатовићеву историјску мисао да се услед погрешних владарских одлука историја претвара у стихију, а народ излаже „слијепој случајности“³⁴³, односно судбини, при чему није реч о усуду као метафизичкој предодређености, већ о трајно дејствујућим и детерминишућим условима и чињеницама. На овом плану структуре дела не говори се, дакле, о ирационалној, фаталистичкој, већ о историјској мотивацији националног положаја.³⁴⁴ У том смислу, оно што је за националне претке или претка била одлука и избор, на потомке се еманира у виду судбине, попут старозаветног искуства: „Оци једоше кисело грожђе, а синовима трну зуби“ (*Језекиљ* 18,2). На темељима тих чињеница Игњатовић гради историју потомака оних који су се иселили, задржавши „сви“ веру у повратак, и основали варош Сентандреју „као нов Енеј – али Троја паде, а српски Рим се не подиже“.³⁴⁵

Прецветала Сентандреја Војковог и Васиног времена, свет усађен у туђинску цивилизацију, дотрајава на рубу велике и хучне реке; она је „дивна руина“ која опија, саграђена од сна о трајању и повратку више него од земље и камена, визија од које се не може одустати јер не постоји алтернатива и зато поприма облике болести и опсесије. Радња романа, за који је утврђено да има највише аутобиографских елемената, везана је за доба пишчевог детињства и младости, а у средиште фабуле смештена је породица Огњан, настала по прототипу пишчеве породице (српски парњак латинског имена; лат. *ignis* значи *огањ*). Истичући у први план породичну ексцентричност, романсијер их издваја из стандардизоване економске стварности и наглашава особеност родољубља као

³⁴² На ову напоредност судбина указао је Љ. Јеремић у својој студији.

³⁴³ О појму „слијепе случајности“ више у: Јаков Игњатовић, *Мисли о српском народу*, стр. 112, 170, итд. и у одељку: *Тумачење историје – О херојима* овог рада.

³⁴⁴ „Тако се и у национално-историјској сфери јавља запажање о постојању неке погрешке од почетка, јер на почетку нововековне историје иселених Срба стоји политичка погрешка која је условила аветињску веру у немогуће“ (Љубиша Јеремић, *Трагички видови старијег српског романа*, стр. 104).

³⁴⁵ Јаков Игњатовић, *Васа Решект*, стр. 8.

најизразитији вид њиховог особењаштва: „Није ни чудо, цела породица је шовенистична, то јест свој народ у звезде кује.“³⁴⁶ Огњани су слични Србима из Пеште, Будима и Сентандреје које упознајемо на почетним странама Игњатовићевих мемоара, код њих страх од примицања краја без отварања могућности повратка прераста у врсту наследне породичне опсесије, али једино то их и одржава оним што су им преци били, без тога могу само умрети или се помађарити, тек, Срби не могу остати. Оно што је за дедове била још реална нада, за њих је све више илузија, фантазија, али фантазија која живот значи, зато Огњани читају и сањају „о великој Србији која се има саградити“, о Источном питању, Васин отац Игња „надрикњига“ („нешто је читао, па је мислио да много зна“) чита књиге „особито што се тиче Русије и Србије [...] о 'Наваринској бици', о Црном Ђорђу, о Милошу Обреновићу. Радо би слушао о Чарапићу и Хајдук-Вељку; руског цара Николу обожавао је, и на дан Св. Николе увек би испио чашу и 'у здравље свесилњејшег императора Николаја и у здравље свију баћушка, да добију Цариград, да подигну крст на цркви Св. Софије, а Србима да даду Босну и Херцеговину и Призрен – даже до морја’.“³⁴⁷ Што јасније виде да ту где јесу морају нестати, то мисао о повратку постаје већи императив. Самосвеснији и богатији од осталих Срба, поноснији у свом малом царству, они не могу пристати да их нестане, зато њихово родољубље све више добија знаке „шовенизма“, а духовно и емотивно борављење у сну који се неће остварити прераста у феномен који ће наследник Јакова Игњатовића, Милош Црњански, довести до суматраистичке визије.

Између реалних националних потенцијала и притиска спољашњих сила које те потенцијале гуше и осујећују, расте простор фантазије: „и све се нада великој будућности, но увек их све редом смрт превари“.³⁴⁸ Међутим, не сугерише Игњатовић да они пропадају зато што су заједница ирационална, отуђена „од сопствене стварности, оптерећена илузијама, обманута лажним надама“, под „погубним деловањем традиционалних представа о вредностима, претворених у илузије о прошлој и будућој величини“.³⁴⁹ Они могу савременом читаоцу, свесном

³⁴⁶ Јаков Игњатовић, *Васа Репект*, стр. 25.

³⁴⁷ Јаков Игњатовић, *Васа Репект*, стр. 25.

³⁴⁸ Јаков Игњатовић, *Васа Репект*, стр. 25.

³⁴⁹ Љубиша Јеремић, *Трагички видови старијег српског романа*, стр. 119.

актуелних политичких констелација, изгледати као фантасти, а њихове представе као илузије, међутим, у XIX веку, широко отвореном за промене, у коме државе и царства нестају и настају, то нису били. Сентандрејци имају јасне националне амбиције, које у том тренутку деле са већином Срба, амбиције које са становишта односа националних снага на Балкану нису илузије о величини, већ израз тежњи поробљених народа да заснују сопствене националне државе и сруше „Болесника са Босфора“, држаног у животу само вољом великих сила. У оквиру комплекса дипломатско-политичких питања у историји познатог као Источно питање, покренуте су активности за ослобођење и уједињење кључне у историји Балкана, а сан о националној држави и уједињењу био је логична последица вишевековне подељености српског народа између два освајачка царства. Огњане све редом „смрт превари“, али им сан који сањају омогућава да умру као Срби, тај сан их не убија, већ им даје живот, јер шта би они могли учинити на националном плану, што већ нису, да се одрже подно Пеште и Будима? У том смислу, не бисмо рекли да роман *Васа Решпект* треба разумети као упозорење о погубном деловању илузија „о прошлој и будућој величини“ нити као пишчево упозорење да се „оно што се догодило са његовом Сентандрејом и са Србима у Угарској може да догоди са било којом другом средином: ’Срби свуд су једнаки, па били они у Сентандреји, у Новом Саду, или у Нишу’“.³⁵⁰ Срби са простора Војводине нису се вратили на стара огњишта, али су остварили своје вековне „тежње да се ослободе туђег господства, да се сједине и живе заједно са својом браћом преко Саве и Дунава“, што је један од ретких и великих историјских успеха новије српске историје, у директној вези са дуго сањаним националним сном.³⁵¹ Оно што се догодило Сентандрејцима, није им се догодило зато што су били оптерећени „лажним надама“ и сањали сан о повратку, нити су они икако могли избећи сопствено нестајање и слабљење, смештени у дубину Угарске, у условима немања матице која би их одржала. Сентандрејци нису „пропали“ „отуђени од сопствене стварности“, већ су се у тој стварности (економској, војној и културној стварности

³⁵⁰ Љубиша Јеремић, *Трагички видови старијег српског романа*, стр. 120 (мисао о томе да су сви Срби „једнаки“ преузета је из: Ј. Игњатовић, *Чланци*, стр. 250). Није нам јасно на какву је то погубну српску фантазију тумач мислио, а која би могла учинити да Срби у Нишу или Новом Саду нестану. У том смислу не можемо се сложити ни са закључком да је код Јакова Игњатовића национална историја „тумачена у знаку слутње о могућности страдања и пропасти целих народа усред цивилизоване Европе“ у контексту погубности националних илузија.

³⁵¹ Василије Крестић, *Срби у Угарској 1790-1918*, стр. 491.

Угарске) снашли и истицали готово два века, прослављајући српско име, што оквирни наратор и истиче у уводу, наводећи значајне суграђане који су постали „фелдцајгмајстори“, „екселенције“, чувени официри и пуковници („па каквих је било ту још ваљаних људи у свим сталежима!“)³⁵², већ су пропали упркос свему томе, и у томе је њихова трагика. У Роману *Васа Решпект* Јаков Игњатовић је остварио квалитет трагичког у приказу нестајања заједница и појединаца насупрот сваком племенитом труду и настојању, услед њиховог историјским положајем омогућеног „етичког парадокса“ који се постојано потврђује на личном, социјалном, национално-историјском плану, по коме „сваки човек који на овом свету зажели нешто што је изнад свакидашњих и овоземаљских задовољстава, добија за узврат оно што је супротно томе“³⁵³ и остане „са својим плановима као патак на леду“.³⁵⁴ Иста трагичка димензија опажа се и у другим Игњатовићевим делима, али у овом роману добија највиши уметнички израз. У свету нових врлина нема места за народе, заједнице ни поједнице који их не прихватају, без обзира на вредност њихових традиција, и то сазнање се испољава на свим животним плановима, нема места за човека који „већим духом дише“. Сентандрејска средина, међутим, ипак је начинила пропуст, али не на националном већ на социјалном и васпитном плану.

Мада је отпадник из своје средине, све речено за Сентандрејце важи и за Васу Решпекта, последњи изданак једне гране породице српских „шовена“ у Сентандреји „у средини Мађарске“, где је „закопана српска радост и жалост, јер су некада били славни, а сада изглодани“ и који пред крај романа, опет у затвору, свестан и сам да је човек кога „судба гони“, помишља: „Богзна није ли несрећан што је Сентандрејац. Јер не може бити друго него Србин, а не да му се бити Србином.“³⁵⁵ Ово је једна од најтемељнијих мисли у целокупном делу Јакова Игњатовића, често цитирана и примењивана и на самог писца, али без прве реченице која локализује значење и открива у сржи дубину несреће *баи* Сентандрејца, најтрагичнију од свих српских судбина у Угарској, онога који има

³⁵² Љубиша Јеремић, *Трагички видови старијег српског романа*, стр. 119–120; Јаков Игњатовић, *Васа Решпект*, стр. 9–10.

³⁵³ Никола Милошевић, „Основне филозофске линије другог дела *Сеоба*“, у зборнику: *Књига о Црњанском*, СКЗ, Београд, 2005, стр. 298.

³⁵⁴ Јаков Игњатовић, „Увео листак“, стр. 114.

³⁵⁵ Јаков Игњатовић, *Васа Решпект*, стр. 111.

обавезу на коју га опомиње све што памти и што га окружује, и нема права да буде ништа друго до Србин, у свету у коме као Србин више не може опстати. Он није као Шамика који се пред онима што је свима јасно, да добродостојећи „Шваба“ католик неће дати кћер за Србина осим ако не промени веру, чуди: „Зар је такав свет?“, Васа зна какав је свет и да Србин, кога када желе да увреде називају „рацка швиња“ и псују му „рацког Бога“, у њему није добродошао, али га то не спречава да буде то што јесте.³⁵⁶ То је основни вид предестинације Васе Огњана и самог писца из чијег дела ова свест постојано истиче и одређује квалитет његове представе о свету.

У самом роману сложена национално-историјска мотивација којој подлежу ликови и збивања, очитована у мотивима националне и личне осуђености на страдање, не потпада у основи у облике логичког дедуктивног нити индуктивног закључивања којим се долази до силогизама. У *Васи Решпекту* бити Сентандрејац значи бити несрећан зато што си то што јеси („јер не може бити друго него Србин, а не да му се бити Србином“), што представља егзистенцијални суд који подразумева иманенцију између садржаја субјекта и предиката и истовремену контрадикцију у односу на појам среће („богзна није ли несрећан што је Сентандрејац“). Овај суд се може доводити у везу и поредити са другим појединачним судовима који дефинишу српски национални положај, истовремено задржавајући висок степен посебности – „Сентандрејац“, као *differentia specifica*. За разлику од осталих Игњатовићевих романа, *Васа Решпект* је у највећој мери књига о онима који се нису претопили. Ако су први у својој журби и одступању од жељеног били комични, повремено и јадни, други су у својој нужној, готово безизборној истрајности трагични, повремено и гротескни.

Ова сентандрејска датост, као тип мотивације јунака и збивања, у својој сложености националних, породичних, историјских и социјалних компоненти које подразумева, кључна је у конституисању лика Васе Решпекта. Друга компонента, са њом у директној вези, јесте васпитање, чиме Игњатовић још једном потврђује везу са просветитељским моралистичко-дидактичким проседеом и романом васпитања, главном врстом просветитељског реализма, на коју је у литератури

³⁵⁶ Јаков Игњатовић, *Васа Решпект*, стр. 92, 97.

указано.³⁵⁷ Васа Решпект још једно је у галерији Игњатовићеве сирочади и занемарене деце – заштићен за мајчина живота, већ као дете стиче лоше навике, почиње се коцкати и картати, но изгубивши рано мајку, „неописано добру, мекану и питому“ жену, остаје под пажњом строгог оца који га за сваку сутницу туче „страшно“, тако суровог да му једном приликом пушком прети да ће га убити због детиње непослушности, и од кога ће са шеснаест година побећи у хусаре. Модел одгоја којем је изложен јунак представља крајност васпитања дефинисаног као типично српског у есеју „Србин и његова поезија“: у српској кући влада патријархална строгост и поштовање према старијем, отац је строг, мати блага, погрешке синовљеве прикрива, отац породице не гледа млађима кроз прсте, већ њихове погрешке престрого кажњава; често бива да се отац сина за ситницу одриче и за распикућу га прогласи итд.³⁵⁸ Започињући причу о Васи, наратор предочава окупљеним слушаоцима да ће им „пред очи [...] ставити једну жалосну породичну слику“.³⁵⁹ Коментар наратора са почетка приче („Већ у детињству су му решиле судбу две крајности: претерана строгост очева и материно мажење. Измеђ њих ће сад као измеђ Сциле и Харибде бродити, но хоће ли добра пристаништа наћи, видећемо. Боље је да је отац мало попустљивији био, а мати мало оштрија“) поновиће се у расплету судбине јунака који и сам, пред крај живота, истиче грешку у васпитању и породични амбијент као главни узрок своје нарави и несреће („И на то се увек тужио да је у детињству оцу гледао по вољи што учинити [...] и ма шта да му је добро урадио, отац не би показао, вели, задовољство, већ би матери рекао: ’Дете је као кер: одмах се обезобрази како му

³⁵⁷ Драгиша Живковић, „Два романа Јакова Игњатовића ’Вечити младожења’ и ’Васа Решпект’“, стр. 140; Љубиша Јеремић, *Трагички видови старијег српског романа*, стр. 84–98: Аутор указује на сродност Игњатовићевог наративног поступка у *Васи Решпекту* са романом васпитања XVIII века, главним жанром просветитељског реализма, за који је карактеристично истицање утицаја васпитања на карактер и поступке јунака. Насупрот томе, увиђа паралелни али много сложенији и дубљи, имплицитни ниво мотивације у коме дејствују мотиви „коби од постанка“ и обречености на несрећу. Док експлицитни, површински слој тежи да педагошки усмери приповедање, прожето честим морализаторским коментарима, „дотле је у унутрашњем, више имплицитном слоју мотивације, неутралисано само веровање у суштинску разумност људске природе, које би морало бити претпоставка онакве педагошке усмерености. Јер, у овом другом слоју Игњатовићев наратор открива у извесној тамној, ирационалној обележености несрећом од постанка разлоге и зближавања међу људима, али и свакојаког деструктивног деловања“ (Љубиша Јеремић, *Трагички видови старијег српског романа*, стр. 98); о особеностима просветитељског реализма у: Н. Л. Степанов, „Просветитељски реализм XVIII и начала XIX века“, у зборнику: *Проблеми типологије русског реализма*, Наука, Москва, 1969. Наведено према: Љ. Јеремић, *Трагички видови старијег српског романа*.

³⁵⁸ Јаков Игњатовић, „Србин и његова поезија“, стр. 119–120, 127.

³⁵⁹ Јаков Игњатовић, *Васа Решпект*, стр. 12.

добру реч даш. Увек му треба намргођено лице показати'. И тако мати му зарана умре, а отац, жесток, напрасит, намргођен. Изгубио је веру да он има кога свога на свету ко њега љуби. А ко ту веру изгуби, тај је целог века незадовољан жалосник [...] Дакле, топло отачаско срце није га никад грејало“), а затим у самом епилошком коментару Војка Огњана, као поента мисао са почетка („Да је отац био мало мекши, а мати мало строжија, боље би било“).³⁶⁰

Очигледно је да је васпитање истакнуто у први план нарације, особито у структури коментара, и да је читав јунаков живот стављен у педагошки оквир. Негативним последицама одгоја придружује се такође негативан однос средине („Свет га је држао за много горег него што јесте [...] Све неваљалство је у њему сабијено, тако су мислили, и никад неће бити добар, већ је рођен рђав. Родитељи су деци забрањивали с њиме дружити се...“).³⁶¹ Суровошћу оца и раним губитком мајке детерминисана је и у највећој мери „решена судба“ Васина: Игња је био „поштен, али особењак, и много је узрок Васиной несрећи“; „Баш судба га гони... Има таквих људи које судба од постанка гони, и готово људи их нагнају да буду рђави. Тако Васа од постанка нема мира: *гонио га отац, гони га цео свет*.“³⁶² Као што је мотив несрећне судбине народа активиран погрешном политичком одлуком, тако је и мотив зле коби појединца као резултат негативних породичних услова изгубио у великој мери димензију ирационалног и фаталистичког и постао огледало реалних психолошких и социјалних околности у којима се биће затекло. Конкретно, у случају Васе Решпека, фатализам је израз немоћи породице и средине да одгоји и себи прикључи нову генерацију, да се прилагоди новим културолошким условима чувајући језгро смисла и националне истовестности са прецима. Породица је та која подбацује у процесу преношења идентитета, или тако што га се одриче, или тако што га вербално и формално пропагира иако је попримила сасвим другачији *modus vivendi*, или понашајући се као да се свет није променио и да још увек живи у старој Србији. У сваком случају, она не може да увиди и освести шта се са њом збива у измењеним животним условима. Ова немоћ очитује се у свим Игњатовићевим делима у опозицији старих и младих,

³⁶⁰ Јаков Игњатовић, *Васа Решпект*, стр. 17, 163, 165.

³⁶¹ Јаков Игњатовић, *Васа Решпект*, стр. 18, као и 28: „Васа је већ осуђен, прокажен, проклет. Нема никог у вароши који добро што о њему мисли, иако није ником зла учинио.“

³⁶² Јаков Игњатовић, *Васа Решпект*, стр. 41, 32, курзив наш.

очева и деце, чиме се распадање српске породице ставља у сам центар његовог књижевног интересовања, а растакање Српства у Јужној Угарској у једној димензији значења одлучујуће се условљава пропашћу српске породице као основне ћелије сваке заједнице.

Ако на пишчеве просветитељско-реалистичке тенденције са породичним миљеом и одгојем у центру пажње применимо димензију судбинског, на шта нарација често упућује, у другачијем светлу сагледавамо јунаке, при чему о Игњатовићевом књижевном поступку, слици света и Срба у њему откривамо нешто значајније од просветитељских узора и модела романа васпитања. У *Vasi Respektu* ове су аналогije најбројније: осим што је емотивно ускраћен, Васа је од оца разбаштињен, што доводи до пропасти великог иметка; осим главног јунака, кобно одређен породичном ситуацијом сирочета јесте и приповедач, Војко Огњан; тројица браће Огњан целог живота су у сукобу, узрок је стари српски „као и обично, деоба“, Стева и Игња петнаест година око имања „процесе терају“; стриц Јоса не прихвата дете свога брата иако нема деце и пушта да му иметак пропадне. Паралелно са Васином судбином наратор развија причу о Стевиној породици: расипник Стева је рано остао без родитеља, „у добру рођен“, а неодгојен, није научен на школу нити на икакву муку, „одмекнуо“ живећи лагодно, модерно, једино што је стекао јесте титула „танцмајстора“, као и његова жена Катарина, „таман пар људи кућу да упропасти“, што ће и учинити. Њихове скандале, туче и немар наратор експлицитно наводи као узрок Маријиног лудила и Петрове смрти, док мајка каћиперка свесно постаје сводница сопствене кћери Емилије. Једина која се из те куће спасе јесте кћер удата за скромног вредног трговца, истргнута из безумне мајчине опсесије луксузом. Марија, дивна и невина, а презрена, злоупотребљена од детињства, постаје симбол растурене и слуђене породице, а слика њеног лудила открива жариште проблема: препознавши приликом његове посете Деблингу у наратору сродника, девојка „ужасно врисне“ и падне у наступ беснила који се стиша тек када јој објасне да тај кога је видела није Војко Огњан. Матилда алијас Ида Херцдијамант, „светски омнибус“, такође је дете из добре куће, рано остала сироче, „у васпитању поклизнута“, развила је и усавршила уметност страсти до димензије инферналног.

Сличне породичне слике честе су и у другим делима: Милан Наранџић је пре свега напуштено дете из растурене породице у којој мајка после очеве смрти заборавља на сваку родитељску обавезу, о њему нико не води бригу, већ се сам пробија кроз живот, у том смислу јесте „све сам извојевао“; Бранко Орлић, још један пишчев „двојник“, жртва је татора, племенитог и добронамерног, који ће му усадити чврсте животне принципе, али преко мере грубог и невичног васпитању детета, од кога ће, као и Васа, као и сам писац, побећи у хусаре, после чега настаје неизвесност и лутање. Лауру мајка наговори да се уда за старца ради пара, па ће после његове смрти живети, али он не умире а она је после удаје „као убијена“, „канда је из гроба устала“ (*Милан Наранџић*). Гавра Свилокосић скрива се по Пешти, а потом бежи у Америку од оца који му забрањује да се школује да би се по сваку цену прикључио породичном берберском занату; његова сестра Милева одбегне од породице са непознатим мушкарцем (*Трпен спасен*). *Стари и нови мајстори* такође су пуни одбачених и одбеглих синова и кћери; *Чудан свет* прати процес распадања патријархалних сеоских породичних задруга; у *Патници* породица својим члановима о глави ради; у *Вечитом младожењи* син старог оца обеси штрангом о велики клин у властитом дућану и опљачка га, други син успе да истроши и раскући до последње паре све превелико богатство које је отац целог живота текао, кћер умире осујећена од оца у емотивним намерама, као и Јуца Соколовић итд. У Игњатовићевим делима „блудни син“ постаје готово институција српске средине, но сви су они ускраћени и осујећени, а често и упропашћени од најближих, јер и кад хоће, и кад имају најбољу намеру, родитељи ретко умеју да васпитају доследно и строго, али посвећено и са љубављу.³⁶³

Игњатовићево дело сведочи да српска породица и колектив у Монархији, у увек истицаним условима „раштрканости“, „одсуства средишта“, недостатка институција и културне политике, нису успели да створе адекватан културни и васпитни образац у реалним оквирима који би могао опстати и омогућити национално очување заједнице и њено целовито укључење у западни

³⁶³ „Пера је био већ првих година пренебрегнут. Како се родио, већ га је отац наменио за трговца [...] Софра је хтео да га начини правим газдом, какав је сам он био [...] План му није био рђав, али требало је одмах у почетку мало припазити да се зна увек шта радити, и препречити странпутице, за шта, опет, господар Софра није имао доста времена [...] Мати је пре тог спомињала г. Софри да да Перу даље у школе или да га да гдегод на друго место у трговину, али он нипошто; хоће по свом калупу сина да изобрази [...] Велика разлика између његове и Перине младости...“ (Јаков Игњатовић, *Вечити младожења*, стр. 200–201).

цивилизацијски оквир. Распети између сна о обнављању царства, сопствене моћне државе, и модернизованог друштва у коме су као нација осуђени на вечиту периферију, „умаљавање“ и нестајање под институционалним и културним притиском германизације и мађаризације, они неко време истрајавају у старом да би на крају подлегли туђинском културном моделу, а тај процес пропраћен је породичним, економским и биолошким расулом. Игњатовић пише о новом, другачијем српском колективу који је први примио тековине грађанског живота, привредних, образовних и верских реформи, постајући заједница европског типа, али који је истовремено био изложен процесу разарања највиших националних вредности, колективне и породичне свести, под кородивним дејством „окужене“ западне цивилизације која је тиме све позитивне домете, са српског становишта, поништила.

Главни симбол-слика који се јавља као визуелни знак пропасти породице, постојано вариран на истакнутим местима у структури Игњатовићевог дела, у којем се сажима значење овог тематског језгра, јесте мотив тестерисања породичне куће, односно неслоге браће приликом деобе. Овај истинити „бисер“ пишчеве породичне историје и прилог српској породичној историји, сукоб писца са старијим братом око наследства, описан је у есеју „Србин и његова поезија“ без прецизирања актера, а онда опет у мемоарима, у личном аутобиографском тону, да би се поново појавио у *Васи Рептеку* (Игња у спору са Стевом доводи дунђере и зидаре да тестеришу кућу) и одмах затим и у *Вечитом младожењи*, где исто чини и Пера Кирић после очеве смрти у спору са Шамиком: „Поручи једном зидару и једном грађару да дође к њему с алатом. Они дођу. Пера их доведе до велике куће код Дунава, мери кућу, значи им тачку, каже им да ће сто форинти дати да кућу на пола секу, ако могу да је претестеришу. Мајстори су у чуду, сетили се шта је, најпре не усуђују се, али Пера им склопи у шаке сто форинти и храбри их да на његову одговорност то чине. Мајстори почеше кућу рушити. Чује то Шамика, дозове пандуре, па позатвара Перу и мајсторе.“³⁶⁴ Ова симболична, али непосредна и у реалности заснована слика српске породичне патологије, добиће свој поетски пандан у роману *Сеобе*, али тамо са много тамнијим и

³⁶⁴ Јаков Игњатовић, *Вечити младожења*, стр. 312; упоредити са: Јаков Игњатовић, „Србин и његова поезија“, стр. 126; Јаков Игњатовић, *Мемоари II*, , стр. 157–158; Јаков Игњатовић, *Васа Рептект*, стр. 43.

разорнијим значењем: вративши се из рата, Вук Исакович долази у празну кућу која је пукла по средини, у међувремену, његова жена Дафина умрла је „од течења крви“ пошто ју је бремениту обљубио девер, Аранђел Исакович.

Покушај тестерисања куће чин је потпуно неразуман, чак ирационалан, јер се кућа може преградити, али не и пресећи. Такав покушај, одраз дубоке братске мржње која би породични праг радије да разори ако не може да га поседује, него што би га препустила у својину брату, постаје опсесивна слика и главна метафора српске породице у Игњатовићевом делу. Отуђење које води у деструкцију, а која је уједно и аутодеструкција, нема корен првенствено у жудњи за материјалним колико у праву првенства и патолошком егоцентризму. У питању није ма каква већ породична кућа, слеме, кров који спаја породични дом са небесима и повезује потомке са благословом предака. Пера, прворођени син, као и пишчев брат, не може да поднесе да на њему не остаје кућни кров и да са братом у томе није макар раван, зато ће, противно разуму, закону и очевом тестаменту, покушати да га уруши. Светећи се прецима (оцу), прекида однос са њима и рушењем слемена оспорава сврховитост њиховог постојања. Овом сликом писац превазилази очигледан педагошки слој мотивације, уводећи у породичне односе дубљи, ирационални аспект, ону силу чије је дејство међу Србима још у отаџбини описао у историјским студијама и фикцији, која је успоравала напредовање и водила растакању српског царства, где је сваки и најмањи претендент радије служио непријатељу и радио на разорењу читаве државе него да се повинује снажнијем, макар и законитом наследнику власти, а о којој је опширно писао у *Мислима о српском народу*. Наслеђени „дух растројенија“, „семе раздора“, активни су у Србима XIX века, сада на малом узорку приватног живота, јер државе нема, то старо зло, „болест децентрализације“ и дезорганизације која је „глођала српски народ“ откад зна за себе.³⁶⁵ Сила која је терала исти народ на деобе и цепање на мање делове (видети: *Критичко сагледавање историје*, стр. 118), постајући „грозна судба“ и увод у националну катастрофу, гони и њихове потомке и узрок је породичне несреће. Из Игњатовићевог дела просијава захтев за рационалним и одговорним односом народа и појединаца према стварности јер неразумност чини

³⁶⁵ Јаков Игњатовић, *Мисли о српском народу*, стр. 78.

да се „опет замрсе конци живота“.³⁶⁶ Српско породично проклетство уочено у дубини историје и изложено у нефикционалним делима, потврђено личним искуством писца и дефинисано у анализи породичних односа, добило је у слици тестерисања куће свој уметнички израз, један од најтрајнијих и најсимболичнијих у целом делу Јакова Игњатовића.

У мотивима зле судбине и обречености на страдање, које Игњатовић у мноштву сугестија развија на индивидуалном и националном плану, концентришу се многоструки наследни, васпитни, породични и социјални утицаји. Поврх тога, фактор судбине јавља се у реалистичкој прози повремено у значењу среће односно зле случајности која осујећује у најплеменитијим намерама, као што смо констатовали и у историјским делима (неспретни слуга Шамикино писмо уместо Лујзи преда њеном оцу; у Прагу се случајно деси тамничар који ухапшеног Решпекта препознаје као бегунца, што му одлучује судбину итд.). Као народ без разумних и мудрих вођа, тако и појединац без заштите и темеља породице, препуштен је „слепом случају“ и ненаклоњеној судбини упркос вредности и труду: „Но има такве среће људи који се целог века крајњим силама боре, па опет никад даље; код гдекојих, опет, срећа их као луда пригрљује. *Бадава, права је то истина да више околност прави човека, а не човек околност* (курзив наш). И за Решпекта увек рђава околност.“³⁶⁷ Ова мисао постаје лајтмотив и идејна подлога читавог Игњатовићевог дела.

Све особине које наратор приписује Васи Решпекту (тврдоглав, упоран, одважан, племенит према слабијем, диваљ, непокоран, опор, плаховит, ћудљив, жесток, „шовениста“) стичу се у пресеку комплементарних утицаја васпитања, српског порекла и припадности сентандрејској заједници и препознају се као типично српске („Србин и његова поезија“), али унутар другачијег цивилизацијског обрасца постају ознака атипичног, односно особењаштва. Има, међутим, нешто што Васу Решпекта чини различитим од осталих Огњана особењака и родољуба. Одбачен и презрен у породици и заједници, лишен старања и добронамерне пажње средине, Васа Огњан се као личност пресудно формира у односу на обрасце из јуначких песама које чита „из неких старих ’собранија““, за које је „држао да се баш то тако збило, мада је на немогуће

³⁶⁶ Јаков Игњатовић, *Васа Решпект*, стр. 50.

³⁶⁷ Јаков Игњатовић, *Васа Решпект*, стр. 154.

наличило“ и никада „не би допустио да је могло бити друкчије“.³⁶⁸ За разлику од осталих суграђана чији се живот одвија између практичне стварности и српског сна, он се уживљава у литерарну стварност епске песме и стасава имајући пред собом не реално већ идеално Српство, онакво какво никада и није могло постојати нигде другде до у сакрализованом епској традицији, укључујући се на тај начин у једну заједницу највишег реда. У условима кобне одвојености заједнице од матице којој припада, потенцирана потреба за очувањем идеализоване визије Српства која се потхрањује у Сентандреји код њега поприма сасвим непосредан, реалан вид: „Оне осијанске слике где српски јунак, кад му је врућина, ишчупа с кореном читаву јелу из земље, па на коњу јездећи држи јелу у руци, а сунчани зраци кроз лишће на токе му падају, – то је све тако било...“ Слушајући од слепаца такве песме, представљали су му се „диноовски ликови, и тек би презирао садашњи мекушни нараштај“.³⁶⁹ Огледајући се у херојском обрасцу, Решпект подражава епском идеалу као норми заједнице којој припада јер друге нема, постајући тако још један Игњатовићев романтични јунак, овог пута по моделу национално-херојског идеала. Драма коју пратимо у судбини Васе Решпекта није само сукоб двеју цивилизација у условима културног преласка³⁷⁰, већ и сукоб идеала и стварности, романтичног јунака у неромантичном времену, као и сукоб једног конзервираног, до етичког и уметничког савршенства доведеног књижевног и легендарног света и модерног, прагматичног грађанског друштва.

Пратећи херојски модел, за који је пореклом и васпитањем предиспониран, Решпект постаје епски јунак у неепском, реалном времену, још један књижевношћу опсењени лик, не само жртва историје већ пре свега епске свести по којој се влада. У њој леже мотиви кључних одлука и потеза Васе Решпекта који га чине изузетним и несрећним. Примање на себе Матилдине крађе на суду због које је одлежао 12 година није само резултат љубави према њој већ и витешке части која му не допушта да пребаци кривицу на жену; убиство каплара који се наметао Аници није чин неконтролисаног дивљака већ епског јунака-заштитника и осветника жене, дома и вере по сваку цену (каплар му псује „рацког“ Бога), поменимо још тучу са капетаном који га је увредио, јуначко понашање у рату,

³⁶⁸ Јаков Игњатовић, *Васа Решпект*, стр. 19.

³⁶⁹ Јаков Игњатовић, *Васа Решпект*, стр. 19–20.

³⁷⁰ Љубиша Јеремић, *Трагички видови старијег српског романа*, стр. 119.

велику војничку храброст и пожртвовање; племенит однос према слабијима и према заробљеним противницима итд. Очигледно је да је свог јунака Игњатовић моделовао према етосу српске јуначке песме, литерарно испунивши тиме завештање дато сународницима у најчитанијем његовом тексту да се држе и угледају на морални кодекс своје епике да би остали Србима у туђини.³⁷¹ Пратећи сиже можемо пронаћи већи број мотива преузетих директно из контекста херојске песме, као што су: огледање јунака, мегдан са даривањем, јуначка женидба, јунак и његов коњ, тамновање јунака, верна љуба. Док се у тамници исповеда свештенику, Решпект вино пије из бокала, а после изгубљеног рата, љуби коња и плачући му зарива сабљу у груди; наратор га у опису сукоба и битака пореди са лавом, змајем, рисом, соколом, гујом, служећи се епским формулама итд. Међутим, сложена визија света у роману *Васа Решпект* открива таквог српског јунака, достојног дивљења, као неминовног губитника у другачијим условима егзистенције, несрећног, осуђеног на самоћу и трагичног, што на посредан начин говори о исходима пишчеве визије националне егзистенције пројектоване у есејима и историјској фикцији. Између јунака и света влада дубок јаз узајамног неразумевања: тај свет у њему изазива презир, а он у том свету извештан „решпект“, са дозом чуђења или подсмеха. У основи, по цртама личности он се не разликује много од јунака историјских романа *Дели Бакић* и *Крв за род*, али га амбијентом у коме се креће, рељефним и слојевитим, многоструко мотивисаним и сугестивно имплицираним до највиших уметничких постигнућа, различитим од једнодимензионалне фикције историјског романа, романсијер доводи до трагичне парадигме.

Васа Решпект је у карактеру и делању вишеструко мотивисан лектиром: осим на епским песмама, сам се образује читајући у дугим годинама робије „песме, романи, и све што је српски написано било“; и сам сужањ, посебно воли драму *Владимир и Косара* Лазара Лазаревића, чита књиге „молитвене и мирске“, војне историје, описе битака и стручну војну литературу, географске књиге, карте и мапе, које почиње и сам да прави са великом прецизношћу. Постаје, као и отац,

³⁷¹ „Србину су његове пјесме огледало. Какве су пјесме кога народа, такав је и народ. Српске пјесме садрже у себи јунаштво, тугу за прошлом славом, освету пада, борбу за народну слободу [...] Српска пјесма (је) рачун Српства пред свијетом [...] оне су тестаменти и нашљедство српства“ (Јаков Игњатовић, „Србин и његова поезија“, стр. 97–98).

„надрикнутига, али такав да му се чудити мораш“, изграђујући се у врсног војника и официра. Међутим, сваки напредак у војној служби који му доносе ратна вештина и војничко знање, поништава се негативним случајностима у које запада и жестоком нарави. Особине којима се истиче и због којих би „у ратно доба, где само срце, мозак и мишица решава, а не аристократија, далеко дотерати могао“, по признању наклоњеног му пуковника, исте су оне због којих у одсуству дејстава доспева у немилост и на робију.³⁷² Јунак лишен отаџбине коју би бранио, ратник лишен рата, човек који „ипак већим духом дише, а за њега радње нема“, саздан за велике подвиге, суочава се са одсуством дешавања у којима би се могао истаћи јер „њему за љубав, боме, неће се буне правити“³⁷³, али и са недостатком смисла јер се, када рат наступи, за разлику од епских јунака на које се угледа, не бори ни за шта до чега му је стало. Он је ратник јунаштва ради, што епски јунак никада није, његова величина није у одбрани светиње, већ у пуком потврђивању херојства и апстрактном „чувству слободе“.

Тематизујући судбину српског војника у Монархији, Игњатовић одлази и даље – сврставајући свог јунака у време револуције на страну Мађара, претвара га у антихероја са националне тачке гледишта, отуђеног од бића сопственог колектива чијих је највећих вредности оличење. Његово ратничко држање, изузето из времена и простора, не само да нема додирних тачака са националним интересима, већ се окреће насупротив њима. Без обзира на то што наратор саопштава да „Србљи траже Војводину. Већ се зато и покољу. Дођу у помоћ из Србије“, „Србљи се увелико туку“, Решпект им се не придружује, нити осећа везу са њима.³⁷⁴ У том смислу не сматрамо да овај роман приказује „слом национално-херојских идеала српског грађанства у бирократској тамници Метерниховог апсолутизма“³⁷⁵ јер Васа Решпект, иако у свом унутрашњем свету јесте оличење национално-херојских идеала, у практичном делању он то не постаје, као што није ни репрезентативни израз српског грађанства које се осим ретких изузетака бори на супротној страни, већ његов антипод. За разлику од Атанацковићевог Младена, са којим дели исти сан о српском царству и црте романтичног јунака, Решпект је,

³⁷² Јаков Игњатовић, *Васа Решпект*, стр. 79–81, 111.

³⁷³ Јаков Игњатовић, *Васа Решпект*, стр. 162.

³⁷⁴ Јаков Игњатовић, *Васа Решпект*, стр. 117, 126.

³⁷⁵ Јован Деретић, *Српски роман 1800–1950*, стр. 127.

мада целом својом природом репрезент националног етоса и корпуса идеја, усмереношћу аката суштински у деформисаном положају одвојености од националног бића. За разлику од реченог, сматрамо да Игњатовић у овом делу и није тематизовао проблем националне борбе српског грађанства, већ „фаталну пометњу и раздируће противречности у вредносном видокругу једног колектива“ и „укочено ишчекивање немогућег“³⁷⁶ јунака васпитањем и средином неспособљеног да се укључи у реалне националне тежње својих сународника. Везан за апстрактни идеал а лишен конкретног колектива којем сваки епски јунак припада, он балансира између модела националног хероја којег опонаша и лутајућег витеза, стога је не без разлога у литератури доведен у везу са најамницима из доба ренесансе, италијанским кондотјером и немачким ландскнехтом, а не са Бановић Страхињом о коме занесено и са сузама пева.³⁷⁷

Празна и обесмишљена еманација српског јуначког принципа као судбина српског ратника која се у реалности окреће против сопственог народа, у делу Јакова Игњатовића добија симболичан значај и постаје жариште смисла с обзиром на положај који је писац заузимао током револуције и касније, у време политичке борбе, на лавирање између националних, антиаустријских и проугарских ставова. Проблем национално-етичког вредновања Решпектовог ратничког ангажовања у Мађарској војсци у роману је решен на посредан начин уз пишчеву очиту потребу да га „оправда“. На почетку ратних збивања, у којима човек „таквог калибра“ коначно може да се истакне, побегавши из тамнице, Решпект се нађе у Пешти, одакле одлази у Карловце, где се „и његова судба мора [...] решити“, односно мора одабрати страну. Он би против Турака, али „Србија у миру оргије слави“, „нико се не миче за тужну рају, нити Србија, нити посестрима Банија, а Мује комотно тутунишу: ’Алах ил алах! Ђаури нек се међу собом кољу!’“³⁷⁸ Пошто из разговора са Србијанцем сазнаје да нема наде да се у Турској устанак диже, бацивши сенку на пасивност и незаинтересованост државе Србије за судбину народа под Турцима („Нама, фала богу, ништа не фали; ми имамо устав“), и на исход српске револуције у Угарској коју предводи „калуђер“ („Азевата, ја сам

³⁷⁶ Љубиша Јеремић, *Трагички видови старијег српског романа*, стр. 109, 110.

³⁷⁷ „Он има душу једног ритера из доба када је владало песничко право, то је кондотиер из дана када су се мале талијанске републике међу собом клале, ландскнехт из времена Тридесетогодишњег рата“ (Јован Скерлић, *Јаков Игњатовић*, стр. 137).

³⁷⁸ Јаков Игњатовић, *Васа Решпект*, стр. 126, 116.

хусар био, ја нећу да ми калуђер командира. И мог прадеду и све моје земљаке довео је калуђер, па ћемо се овде појести, него ако хоће патријарх да нас води у Турску да наше старе земље опет задобијемо, онда ћу ићи за њим, овако не“), благонаклони наратор га разрешава националне одговорности због ступања у мађарску војску. Истичући да је спреман у рату против „Метернихових питомаца крв пролити“, стављајући у други план да то истовремено значи и против Срба који се у одупирању мађаризацији држе за царску војску, он тражи од слушалаца разумевање за Решпекта: „Ко ће му замерити, петнаестогодишњем робу? (Подразумева се, царском робу, наш коментар.) Имао ли право или неправо, патња његова заслужује да му опростимо.“³⁷⁹ Планирајући на крају романа још један бег из тамнице, Решпект не намерава у Србију, већ у Америку, јер Србија је „мирно морје“, нема говора о рушењу Турске, што је Решпектов једини сан и амбиција.

За разлику од *Мемоара*, писаних крајем седамдесетих, у којима аутор изражава став о немогућности борбе против интереса Мађарске и о великој дилеми у којој се нашао у револуцији, његов јунак не гаји осећање обавезе према „угарској домовини“, мада се наратор више пута о Мађарској изражава као о „отаџбини“, нити са њиховом војском има осећање блискости, већ је вођен потребом за деловањем у складу са сопственом јуначком природом и отпором према царској власти под којом је тамновао (истина, због тешке крађе коју је примио на себе и због убиства у афекту). Истовремено, он не осећа обавезу ни према сународницима, не препознајући у борби „горњих“ и у револуцији приспелих „доњих“ Срба прави колектив коме припада. Ако изузмемо апстрактну блискост са српском историјом и културом, изопштен из заједнице још у детињству, осим Анице, „анђела хранитеља“, њему није близак нико од људи („комарата правог није имао, није ни хтео имати, није ником веровао“)³⁸⁰, зато његов подвиг није друго до пука романтична потреба за експонирањем херојства и витештва без јасне намере и циља, из „пасије“: „Решпект је имао нешто страсти тући се, и не једанпут би казао да са таквим коњаницима као што су Руси пасија је тући се, и не би бранио да је сваки дан као код Ваца, само да му коњ не мањка.“³⁸¹

³⁷⁹ Јаков Игњатовић, *Васа Решпект*, стр. 126, 127, 128.

³⁸⁰ Јаков Игњатовић, *Васа Решпект*, стр. 80.

³⁸¹ Јаков Игњатовић, *Васа Решпект*, стр. 151.

Ипак, он неће прећи коначну границу која би га учинила убицом сународника, једина ограда коју свом јуначком делању поставља јесте да неће српску крв проливати и да је „готов пре главу изгубити него да у друштву Роже Шандора сродну крв пролива“.³⁸² То га разликује од другог, њему сличног српског „јунака“, генерала Јована Дамјанића, једног од највећих војсковођа угарске револуције, коме се Игњатовић дивио и кога уводи у романескну фикцију као Решпектовог заповедника.

Занимљив прилог о Игњатовићевом схватању части и родољубља представља портрет овог угарског пуковника који је у националној историји остао запамћен по злочинствима над Србима почињеним под његовом командом (нпр. у Јарковцу), стрељаног одлуком аустријског суда 1849. године.³⁸³ Игњатовић га сматра дивним јунаком који је „Србима код Мађара образ осветлао“, не марећи што је његова војничка ванредност баш против Срба и испољена: „Он се бори против рођене своје браће. Од те борбе почео је бити чувен. Додуше, жалостан појав. Ипак остаје Дамјанић за своје уверење, за слободу борећи се јунак, и његово је јунаштво рефлекс карактеристичан јунаштва српског [...] Одушевљен за пригрљену ствар, искрен, веран својој задаћи, отаџбину (*Угарску*) свему претпостављајући, ванредно храбар.“³⁸⁴ Дамјанића српски писац држи за „мартира“, што је и постао у легенди мађарских војника, одлазећи до крајности у опортунизму до дијаболичности: „И оно што су метнули на језик Дамјанићу: ’Да могу да искореним Раце, па да и себе као последњег Раца убијем’, ако је истина, и онда није се осећао друкчије нег’ Србином, и смисао је: кад нећете слободе, боље да ни вас ни мене нема“³⁸⁵, претпостављајући тиме биолошки опстанак сопственог народа изопаченој угарској идеји слободе.

О Решпекту наратор саопштава да је човек „калибра једног Крастинуса“³⁸⁶, чија је храброст одлучујуће утицала на исход Цезаровог грађанског рата, као и писац о Дамјанићу да је „Клебер мађарске револуције“, тврдећи притом: „Дамјанић није био издајица [...] Дамјанић је српски јунак“, аргументујући ту

³⁸² Јаков Игњатовић, *Васа Решпект*, стр. 129.

³⁸³ Василије Крестић, *Срби у Угарској 1790–1914*, Матица српска, Нови Сад, 2013, стр. 187.

³⁸⁴ Јаков Игњатовић, *Мемоари II*, Матица српска :Јединство, Нови Сад :Приштина, 1988, стр. 31–32.

³⁸⁵ Јаков Игњатовић, *Мемоари II*, стр. 33.

³⁸⁶ Јаков Игњатовић, *Васа Решпект*, стр. 165.

тврдњу тиме што су га и Мађари „за Србина држали“ у њему гледајући „српско јунаштво и дурашност, којих врлина је код њих Дамјанић заступник био“.³⁸⁷ Но, управо оно што су му Мађари приписивали као највећу врлину, то што он „*Damjanics mint rác*“, „као Србин“ чини у њихову корист а против своје крви – учинило га је мађарским јунаком а српским непријатељем и злочинцем, при чему о издаји не може бити речи јер је очито остао веран ономе чиме се сматрао.

Очито је да је код Игњатовића услед неприродног положаја раздвојености народа од државе којој припада и колизије политичких интереса са широм заједницом чији је део постао дошло до замене српског питања српским принципом. Бити Србин за њега значи у свом делању остваривати и потврђивати српску природу у етосу, достојанству, имену и обичајима, бити успешан, укључити се у живот нове заједнице, а притом сведочити да си Србин. Превидео је притом нарастајућу противречност интереса националне и државне заједнице, јер бити добар Мађар кроз читав XIX век за Србе је значило бити лош Србин, стога је јасно како је писац пред крај живота понео овај епитет. Он је превидео да се ниједна национална и уопште вредносна парадигма не може заступати и остварити у таквој дихотомији и антиномији са њеном основном претпоставком, а да се притом не зађе у простор празнине и бесмисла у који је зашао књижевни јунак и много више његов творац. То не значи да би Решпект био мање трагичан да се борио на другој страни, али одређује квалитет трагике његовог књижевног постојања као парадоксалан и готово апсурдан „жалостан појав“. О писцу би се могло закључити исто. Међутим, иако је јасно да Решпект и Дамјанић не могу имати „калибар“ националних јунака, писцу не можемо одузети „калибар“ националног писца.

Као трећи скривени експонент мађарске политичке борбе у роману појављује се сам наратор, Војко Огњан, чији коментари показују жаљење због страдања невиних и храбрих на обема странама, али и латентно дивљење мађарским победама и јунаштву, истицање несразмерности угарске војске аустријској војсци потпомогнутој Русима. Иако се наратија одвија у првом лицу, приповедач повремено заузима свезнајућу позицију. Приповедајући судбину свог

³⁸⁷ Јаков Игњатовић, *Мемоари I*, стр. 32–34; Жан Батист Клебер – Наполеонов генерал, главнокомандујући у походу на Египат; заузео је Александрију, Газу и Јафу, страдао од руке арапског родољуба.

јунака, наратор прати кретање и окршаје угарске војске, прелазећи повремено на документарни стил извештавања о бици и описујући понашање свог јунака из непосредне близине, као очевидац, што би Војко Огњан, и сам хусар, могао бити.³⁸⁸

Срећом, апорија „српског родољубља“ и „угарског домољубља“ Јакова Игњатовића није у великој мери оптеретила роман и јунака, нити му ускратила могућност трагичких виђења, мада је одредила њихову природу. Васа Решпект остаје само „рефлекс српског јунаштва“, „прототип хусарски“ и српски, импозантна фигура која изазива поштовање („решпект“), трагична у узалудности моћи и величине и одсечена од амбијента у коме би могла остварити истински значај и смисао подвига. Наратор имплицитно пореди Решпекта са његовим епским узором Бановић Страхињом и другим српским јунацима, о чему сведочи формула поновљена на оквирима усмене приче („’Био је Mordkerl, јунак!’“, на почетку, односно у епилогу: „Једни повичу: ’Mordkerl!’, Јанаћ Сарајлија: ’Бе аферим, то је делија!’“)³⁸⁹, по угледу на формулативни почетак и завршетак песме о Бановић Страхињи Старца Милије („Нетко бјеше...“ и „Помало је такијех јунака...“). Али, иако целог живота тежи да постане „јунак“, Васа Решпект остаје само „Mordkerl“, „делија“, као што узвикују слушаоци по завршетку Огњанове приче, острањени и обесмишљени српски идеал у туђинском окружењу. Његова једина жеља је да „умре у одбрани отаџбине“, „таку би он смрт себи желео“, на томе завиди угарским рањеницима, али баш то му није дато („још једаред на коња сести, па за какву поштену ствар јуначки погинути, само да не умре у казамату“).³⁹⁰ Од свег његовог јунаштва у војним и затворским аналима остаће забележен само као „непоправим“ и „пијанац“, зато што није био понизан пред силницима, више пута деградиран и утамничени „дивљи Рац“, како су погрдно називали његов народ у Угарској.

По непогрешивом ходу судбине, Игњатовићевог јунака постиже оно што најмање жели а срећа га заобилази у широком луку. У пресеку успешно

³⁸⁸ „Решпект баца тамо око као соко, измери згодну даљину у тренутку, заповеди атак, па плесне са већом коњском хитрином на киразире. Решпекту од брзине на калпаку челенка се савија, сав је полегао по коњу, сабља му над главом коњском међу ушима пружена...“ (Јаков Игњатовић, *Васа Решпект*, стр. 135).

³⁸⁹ Јаков Игњатовић, *Васа Решпект*, стр. 12, 165.

³⁹⁰ Јаков Игњатовић, *Васа Решпект*, стр. 145, 163.

мотивисаних и повезиваних наративних токова, у склопу различитих негативних националних, породичних, друштвених, приватних и случајних околности, плете се око њега мрежа, коју романсијер генерише у теми судбине, чинећи га „целог века незадовољним жалосником“, изузетним човеком „сажаљења достојним“, за кога казamat, тамница, постаје метафора живота. Али, *Васа Респект* није само роман о једном јунаку, он је прототип једног облика ништавила, празнине и пометње у коју је урођена српска егзистенција у Угарској, трагичног расипања великих људских потенцијала по странпутицама српске историје.

6. 13. *Вечити младожења*

Романи *Васа Респект* (*Отаџбина*, Београд, 1875) и *Вечити младожења* (*Српска зора*, Беч, 1878), настали у највећем напону Игњатовићеве зреле стваралачке снаге непосредно један за другим, представљају врхунске домете његовог романсијерског умећа. Тешко је замислити веће антиподе међу Игњатовићевим јунацима него што су Васа Респект и Шамика Кирић.³⁹¹ Везани за идентичан хронотоп, један поред другог по времену литерарног рођења и по припадности истој генерацији која је стасавала тридесетих-четрдесетих година XIX века, они у пишчевом опусу одређују различите, контрапунктне могућности националне егзистенције у конкретном социјалном, културном, политичком и историјском амбијенту у коме обитава део српске нације у Монархији, одређујући на имплицитан начин путеве међусобне рецепције. Постављање ове двојице јунака у интерпретативном процесу једног наспрам другог омогућава нам да јасно сагледамо различите димензије и егзистенцијалне позиције људи једног времена: ако је за првог од њих речено да је његова главна особина „неспособност прилагођавања друштву“³⁹², за другог бисмо с правом могли казати управо супротно, да га обележава изузетна способност прилагођавања, што га чини најрепрезентативнијим примерком новог, младог српског грађанства одраслог на вредностима западне цивилизације. Они на изванредан начин маркирају различите животне обрасце у савременом свету, а заједно са трећим, који чине Милан

³⁹¹ Ову супротност увиђа Милош Савковић (Милош Савковић, „Јаша Игњатовић“, стр. 223).

³⁹² Јован Деретић, *Српски роман 1800–1950*, стр. 128.

Наранџић и Ђока Глађеновић као најизразитији представници једне духовне породице, постају три носећа стуба, темељне парадигме и симбола српског постојања и целокупне слике света у Игњатовићевој наративној прози. У њима се најбоље огледа разноликост идејних и духовних компонената епохе, очитованих у дивергентним културним утицајима чије тенденције дефинишу профил личности, садржај њене свести и амбиције.

Сусрет филозофских и књижевних идеја које су у уметности формирале сентиментализам и романтизам са економски профилисаним материјализмом објективне стварности, дао је различите типове личности као израз једног истог времена „које чини људе“. Ако су Наранџић и Глађеновић у највећој мери као ликови формиран под утицајем материјалистичких амбиција и тежњи ка економском и статусном уздицању новог грађанина, којима подређују сентименталистичке моделе опхођења и навике, претварајући их у оруђе друштвеног успеха, а Васа Решпект постао романтични јунак у клими националне романтике и родољубља, под одлучујућим утицајем етоса епске песме коју је романтизам избацио у први план, Шамика Кирић је оличење и симбол разнеженог духа сентименталне културе, „мекушног младог нараштаја“ који тако презире Васа Решпект, као што би и Шамика свакако презирао све Решпектове склоности и заносе. Тај дух продире у навике, васпитање и целокупан живот традиционалне српске породице, културно је растачући изнутра и ствара нове обичаје који неминовно потискују старе, са којима су у крањој опречности.

У литератури је истакнуто да *Вечити младожења* припада посебној врсти друштвеног романа – „то је роман-хроника о успону и паду једне грађанске породице“, што га сврстава у групу великих дела европске и српске књижевности сличне тематике, (*Буденброкови* Т. Мана, *Сага о Форсајтима* Џ. Голсвортија, *Дело Артемонових* М. Горког, *Господа Глембајеви* М. Крлеже, *Нечиста крв* Б. Станковића итд.), с тим што је Игњатовић ову тему обрадио пре свих поменутих писаца.³⁹³ Иако већ наслови романа *Васа Решпект* и *Вечити младожења* указују на то да су у питању романи личности, односно „психолошке биографије“, ови романи су истовремено и породичне хронике. Како су централне теме средишњег периода Игњатовићевог књижевног рада породица и васпитање, којима остаје

³⁹³ Јован Деретић, *Српски роман 1800–1950*, стр. 132.

трајно везан за просветитељски проседе, романијер је предочио два породична модела која у истом колективу, у исто време, у истој генерацији, стоје један наспрам другог, један против другог, често и у једној истој кући, као што је случај са Кирићима и васпитањем Пере и Шамике (у претходном роману то су Васа и Стева Огњан). Док су Васа и Пера изложени традиционалном васпитању, један у стоичком, родољубивом, а други у практичном занатлијско-трговачком духу, при чему ниједан од ових модела није доследно и васпитно адекватно примењен (о чему је већ било речи у овом поглављу), Шамика је производ модерног васпитања под утицајем сентиментализма, којем мајка, отворена за нова струјања и посредник између породичног и ширег модерног грађанског контекста, прибегава. Осим што је својом тежњом ка уздизању дала основни тон породичном животу, посебно женског дела породице („Сока нешто навише изгледа [...] кћери није хтела удати за бакале и механције, него тражи штогод више“, отмено се носе, ките се скупоценим накитом...), видећи грешку и последице васпитања старијег сина, на најмлађем детету примењује сасвим супротан модел. „Сентиментално васпитање“ Шамика није упио из литературе, попут женских ликова о којима је раније било речи, већ из породичног и социјалног амбијента.

Док је Пера био „пренебрегнут“, подређен „очиној вољи“, претворен у шегрта иако је хтео да се школује, мати је „желела све то код Шамике накнадити“: „Шамику је мати почела мазити. Ишла је код учитеља да га моли да Шамику никад не удари, да га јако не укорава ако не зна лекцију, него све лепим. Но где је ту границе?“³⁹⁴ Резултат такве педагогије „без граница“ јесте Шамика – „право материно дете“, преко мере мажен и штићен од мајке и сестара, од раног детињства „мали фишкар“, који постаде „тако чувствителан да за најмање, ако му ко шта рекне, плаче“.³⁹⁵ Ако су животни пут и судбину Васа и Пере одредили очеви, судбину Шамикину одредила је мајка. Ово је, сматрамо, мада не једини, уз националну припадност пресудни план мотивације јунака двају знаменитих Игњатовићевих романа, из тог просветитељског али и реалистичког проседеа произлази њихов карактер и реаговање на животне околности. Са ова два водећа плана повезују се и друге мотивационе линије (судбинска, психолошка, социјална). Тако Пера и Шамика у истој породици одрастају у сасвим различитим,

³⁹⁴ Јаков Игњатовић, *Вечити младожења*, стр. 202.

³⁹⁵ Јаков Игњатовић, *Вечити младожења*, стр. 199, 202.

чак и супротним околностима, о којима писац оставља бројне трагове (само са Пером се отац не опрашта полазећи на трговачко путовање, само њему не доноси поклон при повратку, никада не показује нежност да му син не „одмекша“...), а одатле потиче и Перино непријатељство према брату кога „никада није пољубио“, према којем ће се касније презриво односити („гле, штуцер за црне банке мога оца“). Насупрот њему, а сасвим психолошки уверљиво, Шамика, обасипан нежношћу, не гаји непријатељство ни према коме, па ни према брату. У *Вечитом младожењи* посебно је упадљиво да у Игњатовићевој мотивацији ликова средина и моменат из Тенове теорије играју много важнију улогу од наслеђа, што долази до изражаја и у коментарима објективног наратора („И ко би рекао да ће такав човек отпасти од тако мушког значаја човека као што је господар Софра!“).³⁹⁶

На Шамику бисмо могли применити оно што је речено поводом Васа Решпекта: да је несрећна судбина његова „нужна последица неадекватности васпитног процеса“, те да се одвија „с неминовношћу античке трагедије“.³⁹⁷ „Материно дете“, стасало у женском друштву, уз женске разговоре и занимације као што су мода, плетење, вез, без строгости и фигуре оца и мушкарца као узора, постало је галантом, организатор прослава и „изредан играч“, гиздавац, кавалер, који се радије дружи са женама но што се пача у мушке разговоре.³⁹⁸ У дугој традицији тумачења овог јунака није се штедело на негативним квалификацијама, тако је закључено да је Шамика „представник младог гњилог нараштаја“, „полу-женско размажено створење“, „мекушац, женска душа у мушком телу“³⁹⁹, до крајности доведен израз „снобизма европске културе“ и „Дон Жуан без мушкости“⁴⁰⁰, „галантни мали сноб“ који не живи него вегетира⁴⁰¹, феминизирани и подвојени тип који одсуство мушкости рекомпензира хипертрофираним

³⁹⁶ Јаков Игњатовић, *Вечити младожења*, стр. 249.

³⁹⁷ Драгиша Живковић, „Два романа Јакова Игњатовића 'Вечити младожења' и 'Васа Решпект'“, стр. 140.

³⁹⁸ „У детињству растао је међу женскимa, сестрама. Доцније, по вишим школама, све је некако по кућама седео где су даме; примљен је био лепо, пре подне међу женскимa, после подне међу женскимa. Упио је некако женску нарав“ (Јаков Игњатовић, *Вечити младожења*, стр. 249).

³⁹⁹ Јован Скерлић, *Јаков Игњатовић*, стр. 88.

⁴⁰⁰ Милош Савковић, „Јаша Игњатовић“, стр. 224.

⁴⁰¹ Славко Леовац, „Јаков Игњатовић“, стр. 178.

галантомством⁴⁰², „нерадник и слабић“ који „није у стању ни да се ожени“, и опет: „није успео чак ни да се ожени (курзив наш)“.⁴⁰³

Чини нам се да никада књижевни јунак као оличење једног типа личности у нашој књижевности није био изложен тако упорном и дуготрајном презиру, а да притом објективни наратор постојано истиче да је његово понашање „без сваке замерке“ (никада од њега ружне речи ни псовке, никога није увредио, нико га пијаног није видео, доброћудан, благе нарави...). Овакве квалификације резултат су критичарског вредносног суда одређене физиономије, насталог на контрасту младих према старима који писац истиче, и културног прекида чији је Шамика изразити носилац. Покушавајући да одбране право на живот такве не књижевне већ стварне личности, социјалног али и „вечитог феминизираниог типа“ (јер књижевна вредност и уверљивост јунака није довођена у питање) и да укажу на његове људске потенцијале, поједини тумачи су сматрали да је Шамика „доследно, целим својим животом, остварио своју природу, што је уз сва искушења и све замке, на све молбе и наваљивања свога оца, упркос многим стицајима околности које су га нагониле да се ожени, остао доследан своме унутрашњем нагону да буде сâм и несрећан, пружајући свима око себе своју доброту, невиност, и занесеност.“⁴⁰⁴ Овом схватању прикључује се мишљење да Шамика има „потајну намеру да се одгоди и осујети женидба“⁴⁰⁵, те да сам ствара „систем препрека“ или их „искоришћава као околности које му олакшавају да отклони женидбу“.⁴⁰⁶

Оспоравајући значај новине оваквог типа личности у српској књижевности и инсистирајући на континуитету његовог појављивања током више векова (од мемоарских личности Симеона Пишчевића и Саве Текелије, преко Шамике и Лазаревићевих јунака, до јунака *Дневника о Чарнојевићу* Милоша Црњанског), неки од тумача зашли су даље у психоаналитичко тумачење тезом о „еротски

⁴⁰² Владимир Дворниковић, „Игњатовићева антиципација психоанализе и проблем ’Вечитог младожење’“, ПКЈИФ. 21:3/4, 1995, стр. 241–249, цитирано према: Душан Иванић, „Ритам пролазности“, *Свијет и прича: о приповиједању и приповједачима у српској књижевности*. Народна књига, Београд, 2002, стр. 216.

⁴⁰³ Јован Деретић, *Српски роман 1800–1950*, стр. 130.

⁴⁰⁴ Драгиша Живковић, „Два романа Јакова Игњатовића ’Вечити младожења’ и ’Васа Решпект’“, стр. 147.

⁴⁰⁵ Милорад Павић, „Тема вечитог младожење у српској књижевности“, Научни састанак слависта у Вукове дане, 7/2, Београд, 1979, стр. 178.

⁴⁰⁶ Душан Иванић, „Ритам пролазности“, стр. 217.

обележеном односу сина према мајци“ који омета и коначно спречи његов нормалан живот и заснивање брака. Уочен наглашени однос према мајци, као заједничка црта свих наведених ликова, послужио је тумачу за извођење закључка о „инцестуозном језгру“, што је водило даље ка подређивању књижевног ткива „модерној дубинској психологији“ у правцу Фројдове теорије о раној сексуалности детета између треће и пете године која се развија према члановима породице, при чему за дечака мајка постаје „први предмет љубави“, а неразрешена конфликтна ситуација из тог периода води у трајни поремећај сексуалности („пошто се морао одрећи мајке, дечак је решен да се одрекне и свих других жена“).⁴⁰⁷ Овим путем дошло се до „дефиниције ’вечитог младожење’“: „наши су јунаци особе које нису успеле у себи да потисну на време Едипов комплекс“.⁴⁰⁸ У ову основну тезу уведени су и детаљи из Шамикине литерарне биографије: одлагање женидбе због мајчине смрти (што је чак и у савременој српској заједници уобичајено), „намеран“ избор католикиње Лујзе као немогуће невесте итд.

Мишљења смо да ови ставови не одговарају подацима из света књижевне фикције. Интерпретацијом предимензионирана веза мајке и сина, сведена је на „инцестуозно језгро“ као срж и амблемску ознаку психологије ових ликова (међу којима постоје извесне сродности у правцу салонског, галантомског обележја карактера), уз занемаривање других мотивационих линија. Осим тога, нити пре Игњатовића има овог типа у српској књижевности, нити је Шамика дефинисан инцестуозним односом према мајци. Иако гиздавац и галантом, он жели да се ожени, и оженио би се да није негативног деловања средине: једном је то склоност маловарошана ка оговарању („Проклетиња нека на малим местима и варошицама да држе што је из свог места да је лоше. Ако му се која допадне, покуди овај или онај... Шамика лако би нашао коју, али чује отац или мати штогод, па онда зна да већ није њима повољно“)⁴⁰⁹, други пут одбијање да се жени

⁴⁰⁷ Милорад Павић, стр. 184–186.

⁴⁰⁸ Милорад Павић, стр. 187.

⁴⁰⁹ Јаков Игњатовић, *Вечити младожења*, стр. 245. Ова узредна напомена једно је од места које открива да је у Шамики „ипак јак патријархални дух, од којег се у спољашњостима тако манифестно ограђује“ (Петар Милошевић, „Особености композиције *Вечитог младожење*“, Зборник Матице српске за књижевност и језик, књига тридесет осма (свеска прва), Нови Сад, 1990, стр. 40). Он је послушни син који се неће оженити против воље породице, па ипак, у епизоди са Лујзом, одлучује се и на такав корак.

као да тргује („то није љубав, то је трговина“), трећи пут верска разлика која представља непремостиву препреку у очима девојачке породице, и поред свих удварачевих квалитета, четврти пут девојчина болест због које породица удају сматра неприличном.

Као што је код појединих тумача уочено, препреке се тичу „много мање његове појединачне природе, а много више извесних црта његове средине“ и „мање говоре о његовој неодлучности, а више о недоличности обичаја и нискости нарави“.⁴¹⁰ Између Шамике и његовог оца, који се приликом избора жене понаша као купац на пијаци („Кад човек на вашару купује животиње, он гледи од какве је фајте. Зашт’ да и ја то не чиним, нег да узмем којешта, па после да оставим богаљеве, да ме и после смрти проклињу што сам им отац био, а нисам крив?“)⁴¹¹ и којем је главни циљ продужетак лозе, стоји не само разлика у типу личности, већ и цивилизацијска разлика. Лишен снажног биолошког, сексуалног и економског разлога за женидбу, префињен и истанчаног укуса, и осећања, Шамика жели да доживи романтичну љубав и да освоји женско срце, али га управо та намера у свету људи за које је женидба посао дисквалификује и чини неуспешним и закоченим у делању: „У Шамике је једна црта романтике: хоће да опседне женску као јак град, да се мучи, да је заслужи. Неће јевтине победе.“ Томе се прикључују феминизирана нарав, површност и недостатак упорности као резултат васпитања, мада у два наврата, када је заиста решен на женидбу, не показује ниједну од ових црта карактера. Две централне „женидбене епизоде“, са Лујзом и Јуцом, откривају другачијег Шамику („готов сам на све“, каже Лујзи), али је у оба случаја осујећен туђом заслугом, док су сва остала његова удварања само испуњавање очекиване сентименталне улоге удварача, отменог и углађеног, на услузи дамама. За разлику од других, он је некористољубиви галантом који се према жени односи са уважавањем, без скривене намере, уопште, без икакве намере („Код њега је била љубав неки ’Sport’, спољашњи формалитет, а женидба из конвенцијенције нужно зло“).⁴¹² Дакле, Шамика жели брак, али не конвенционални брак ради реда, потомства или користи, већ из љубави. Навикама и предрасудама средине спречен у намери романтичне женидбе, онемогућен да

⁴¹⁰ Љубиша Јеремић, *Трагички видови старијег српског романа*, стр. 135, 136.

⁴¹¹ Јаков Игњатовић, *Вечити младожења*, стр. 184.

⁴¹² Јаков Игњатовић, *Вечити младожења*, стр. 299.

придобије жену изборивши се за њу сопственим квалитетом, окружен родитељима који нуде своју децу као на пијаци (најизразитији примери таквог понашања дати су у *Милану Наранџићу*: госпођа Нина и фрајла Отилија, „женидбени оглас“ итд.) и удавачама које се „продуцирају“, он се од младожење претвара у трубадура и потврђује своје литерарно порекло: „Блуди као трубадур тамо-амо, тражи даме, пева, свира о љубави, и задовољи се са једним букетом и крином косе.“⁴¹³ Током времена мења се његов положај младожење, отупљује се стварна намера и разлог за женидбу. То га на крају романа доводи до улоге општег удварача и галантома (Шамика [је] живео само да женске усрећи; не једну, две, него све“), до пародије младожење, означавајући кључно место у његовом животу преко којег није успео да прекорачи.

Приликом неуспеха са Лујзом, писац активира мотив судбине, овог пута у виду „случаја комедијанта“⁴¹⁴ који се често уплиће у животе његових реалистички заснованих ликова, увек да их упропасти – баналном грешком кочијаша који је имао јасне инструкције да писмо у коме Лујзу обавештава о одлагању бега за неколико дана преда њој у руке, оно доспева до њеног оца, а Шамика тек након више од двадесет година дознаје „како је због луцкастог кочијаша изгубио Лујзу“.⁴¹⁵ Никаква унутрашња свесна или подсвесна препрека не зауставља га да се ожени њоме и против воље њене породице и свога оца који крађу девојке сматра понижавајућом за своју кућу. У другој епизоди, препознатој као једној од најлепших у роману, наклоност је последица духовне сродности несрећних, главни љубавни мотив из осталих Игњатовићевих дела („Видите, Јуцо, и ја сам несрећан. Прво у породици, као што је свету познато. А у избору нисам био срећан, нисам се могао оженити. Нек буде“).⁴¹⁶ Шамика подвлачи недостатак среће као кључни фактор – и заиста, уз само мало обичне људске среће његова судбина била би другачија. Али као и приликом договореног бега са Лујзом, и сада по други пут недостаје му то мало да оствари што је наумио, као да му је

⁴¹³ Јаков Игњатовић, *Вечити младожења*, стр. 301.

⁴¹⁴ Осетивши „сву немоћ људског живота“ и замршеност судбина, видевши да „нико не иде куда хоће“ већ како га неко чудо „баца, витла и носи“, Црњански је то сазнање назвао „случај комедијант“ или „комичар Буца комедијант“ (Милош Црњански, „Коментари“, *Лирика Итаке и коментари*, Сабрана дела Милоша Црњанског, приредио Мило Ломпар, Штампар Макарије : Октоих, Београд, 2008).

⁴¹⁵ Јаков Игњатовић, *Вечити младожења*, стр. 325.

⁴¹⁶ Јаков Игњатовић, *Вечити младожења*, стр. 315.

заиста суђено да буде само „галантом“, али никад „драговић“, како каже наратор. Паралелно са више типова мотивације оличених у васпитању, утицају средине, полагају културног преласка, чини се да је та одлучујућа кап која Шамику раздваја од женидбе фактор недостатка среће, што га приближава групи Игњатовићевих изузетних јунака судбински и метафизички предодређених да не остваре што су наумили.

Шамикина наклоност према болесној девојци носи обележје Игњатовићеве теме племенитих љубави животом унесрећених и спремности на жртву. У зрелим годинама, али још увек не престар за женидбу, одбијајући да се приклони увредљивим брачним конвенцијама средине, Шамика је спреман да живот посвети оној која је племениту љубав била спремна да посведочи животом. Јуца Соколовић најупечатљивија је женска фигура Игњатовићевог дела, а уз Аницу Решпектову и најплеменитија, прави драгуљ у тривијалној средини. Њена самртна лепота и „неописано смешење“ („иронија за живот“, по речима наратора), жудња за животом и решеност да оствари свој сан и постане невеста, иако свесна да умире, и Шамикина воља да јој ту жељу испуни и да макар један дан не буде „вечити младожења“ већ супруг, а да та улога има достојанство и значај у племенитости његовог чина, утемељени су на једној од најлепших и најнеобичнијих мисли Игњатовићевог опуса: „Ако живот није сто година, не мора бити ни десет; може бити и један дан.“⁴¹⁷ Јер само тај један дан преосмишљава њихове животе: њу чини невестом и испуњава сан о брачном животу, потирући је као девојку која се тровала због неостварене љубави, њега чини достојним брачником и укида увредљиви статус неспособног младожење. Али човеку није допуштен ни тај један дан, а ускраћују му га ближњи. Мисао о космичкој нужности страдања лепоте и племенитости, позната нам из контекста субина Игњатовићевих изузетних јунака, и у овом роману активирана уделом „луцкастог кочијаша“ у судбини главног лика, чини нас осетљивим на назнаке присутности овог семантичког поља којим се метафизичка слутња надвија над реалистичком мотивацијом.

И у метафорама које се за Шамику вежу, „женидбе Танталус“ и „ewiger Jud“, писац упућује на трансцендентни контекст и мотив греха, који, иако у

⁴¹⁷ Јаков Игњатовић, *Вечити младожења*, стр. 317.

роману хотимично доведени до фриволности, указују на метафизички оквир Шамикине судбине.⁴¹⁸ У литератури је давно указано на сродност Игњатовићевог јунака са ликом нежење из европске, посебно немачке књижевности⁴¹⁹, а метафоре које у самом роману наратор или ликови користе упућују на Шамикину сличност са још једним у XIX веку изузетно популарним типом јунака. За разлику од узора из европске књижевности, особито популарног у доба романтизма, често обдареног цртама побуњеника, предвиђања будућности, великог искуства и мудрости, Игњатовићев „ewiger Jud“, како га Лујза и Матилда подругљиво називају, остаје само проклет да лута и да не нађе покој. Иако ове метафоре имају смисао пародије, у бидермајерском маниру депатетизације и дезинтеграције романтичног стила до тривијалне сентименталности и свођења романтичарског јунака у бидермајерске оквире, јер је живот оставио трага на лику и телу некада најпожељнијег младожење и удварача, оне задржавају трагове старих значења, при чему се банализација и заснива на супротности између литерарног и симболичког обрасца и примера на који се примењују. У Софриној парадоксалној реченици: „Богали се оженише, а ти такав момак“⁴²⁰, очитује се јунакова немоћ пред задатком који треба извршити ради оца и породице („Треба се женити због себе, мора се женити због оца“).⁴²¹ Али на сентименталним моделима васпитани галантом, горд да дозволи да му девојачки очеви загледају у џеп, није у стању да ту обавезу изврши. Тако Шамика постаје антипод свом лажном двојнику, још једном Игњатовићевом јунаку који има муке са женидбом, али сасвим супротне врсте, Љуби Чекмеџијићу (*Једна женидба*). Док се Љуба, идући за миразом, на крају успешно оженио, Шамика, тражећи романтичну наклоност и људско достојанство – није, напротив, та очекивања га чине неспособним у свету амбициозних удавача и младожења. У светлу ових закључака, запажа се да

⁴¹⁸ „Вечити Јуда“ или „Вечити Јеврејин“, Ахашвер – човек кога је, по хришћанској легенди из касног средњег века, идући на Голготу Христос проклео да вечито лута и да се никада не може смирити јер му није дозволио да се одмори на његовом прагу. Од средњег века се јавља као литерарни лик, о њему су писали Гете, Шели, Потоцки, Жуковски... Лик Ахашвера, тј. „Вечитог Јуде“, стекао је светску популарност у доба романтизма, посебно „након објављивања авантуристичког романа Ежена Сија *Вечити Јуда*“. Си га осликава као романтичарског јунака у авантуристичко-друштвеном роману (о „Вечитом Јуди“ према: *Енциклопедија књижевних јунака*, уредник: С. В. Страхорски, Плави круг, Београд, 2013, одредница: *Ахашвер*).

⁴¹⁹ Герхард Геземан, „Мотив вечитог младожење у српској и немачкој књижевности“, предговор у: Јаков Игњатовић, *Вечити младожења*, Београд, 1942, стр. 5–16.

⁴²⁰ Јаков Игњатовић, *Вечити младожења*, стр. 301.

⁴²¹ Јаков Игњатовић, *Вечити младожења*, стр. 299.

Игњатовић, тумачећи судбину романтичног јунака у баналној стварности, паралелно са приказивањем његове неминовне деградације до које долази учествовањем у тривијалној свакодневици, истовремено уводи процес његовог накнадног уздицања. Јер, иако у извесној мери само „напудрани удварач и галантни љубавник-играч“ наслеђен из рококо салона XVIII века⁴²², јунак сведен на мале мере грађанског живота, патетично сентименталан и обесмишљен, он и даље сведочи о потреби за неким узвишенијим животом и достојанством којим се човек уздиже изнад грубих економских потреба.

Све говори да главни проблем није у Шамики, његова феминизираност и галантност, које су постале разлог за литерарно ниподаштавање карактера (ваљда зато што је он први на тај начин одрођен и феминизиран лик у још увек изразито патријархалној српској књижевности, симбол разорног дејства модерне цивилизације), само продубљују проблем и дају упадљиву нијансу овом типу нежење, али су кључни експлицитни разлози неженства социјални, уз повремено активирани импулсе теме судбине која игра значајну улогу у животима свих Игњатовићевих јунака рађених у мањој или већој мери по моделу романескног јунака доба сентиментализма и романтизма. Шамикиним ликом Игњатовић још једном обрађује своју стару тему: судар романтичног јунака са прозаичном стварношћу. Код Шамике запажамо само сурвивале овог књижевног типа, то су црте романтичне природе, незаинтересованост за економски живот, отмени манири, примамљив и „демонски“ изглед, разочараност устројством света („Је л’ могуће да је такав свет!“), а све уведено у миље плитке грађанске стварности, без романтичарског значаја и димензија личности. Очито је да Игњатовић улази у простор животног стила бидермајера, тенденциозно од њега позајмљујући мисаоне обрасце којима су руковођени његови јунаци. У том смислу се као темељан закључак о овом аспекту његовог дела намеће став по коме Игњатовић у својим романима приказује „поред осталог и то како се романтизам, који је био не само књижевни стил него и особени стил живота, дезинтегрише у фриволну и плитку романтику (која, вероватно, и јесте оно што се назива бидермајером); управо у том откривању дубљих духовних процеса свога доба, у описивању стила

⁴²² Милорад Павић, „Тема вечитог младожење у српској књижевности“, стр. 175.

живота, мишљења и осећања својих савременика, Игњатовић се показао као истински реалиста.⁴²³

У националном смислу, овај јунак је сушта супротност српском обрасцу, у њему није остало ништа од српске традиционалне природе и навика изузев презимена. Захтев Полачекових да промени веру и постане католик да би добио Лујзину руку Шамика одбија, али не из националног и верског већ из личног достојанства, јер га за веру и цркву не веже ништа изузев формалне ознаке припадности и идентитета. Колико год да је оличење модерне културе, готово амблем нобилизованог ационалног грађанства, дакле у највећој мери прилагођен новом укусу и назорима које је усвојио са великим успехом, он је ипак неприлагођен економском императиву времена. Његов лик романсијер је градио продубљујући црте сентименталног и туђинског утицаја до крајности, тако је Шамика постао заиста „као из кутије“ (овим изразом Игњатовић често описује беспрекоран Шамикин изглед), оличење модног журнала и салонских конвенција, у суштини жртва моде која се „запатила“ у васпитању и навикама једне растројене средине, не допустивши му да развије интелектуалне или неке друге потенцијале: „Једну је имао слабу страну, а то је да се слабо учио... премда није био без талента... У оно доба учити се била је дужност сиромашног младића, а код имућног гдекојег било је тек 'племенита пасија'.“⁴²⁴ Шамика се не школује из духовне потребе, нити из економских разлога, нити се икада бави послом за који се школовао, већ само титуле ради, тек да буде „фишкар“ којим ће се породица подичити. Он је као „швајцарски сат“ у соби за „физиту“ господара Софре и госпође Соке који се „тек онда [...] навија кад ће гости доћи“.⁴²⁵ То што Шамика јесте, он постаје неминовно, за све речено је породицом и средином предодређен, готово судбински, чиме Игњатовић још једном истиче идеју о васпитној и дидактичкој компоненти као детерминизму највише врсте, готово равном метафизичкој предестинацији.

У том смислу не можемо говорити о два донекле независна романа о двама генерацијама, што се у литератури среће⁴²⁶, већ се први део романа појављује као

⁴²³ Јован Деретић, *Српски роман 1800–1950*, стр. 116–117.

⁴²⁴ Јаков Игњатовић, *Вечити младожења*, стр. 244.

⁴²⁵ Јаков Игњатовић, *Вечити младожења*, стр. 172.

⁴²⁶ Као пример оваквог става навешћемо мишљење Петра Милошевића који указује на „проблематичну композицију дела“: „Игњатовић није успео да оца и сина уплете у заједничку

драмска експозиција другог дела чија збивања полако и у дужем временском периоду воде ка расплету.⁴²⁷ Осим проблема природе књижевног јунака, у традицији тумачења „вечитог младожење“ наметнуло се и питање његовог смисла, разрешавано у друштвеном контексту пропадања српске буржоазије у Угарској, у међугенерациском сукобу, породичном и васпитном амбијенту или фаталном судару традиционалне српске и денационализујуће западне културе у контексту културног преласка. За нас је ван сумње и очигледно да, упркос устаљеном мишљењу да Игњатовићево дело „не обиљежава сложеност склопа, ликова, радње нити стилска изнијансираност“⁴²⁸, оно садржи и еманира све поменуте аспекте, што мора бити сведочанство управо супротних његових квалитета.

На деци се оспољила у породици неосвешћена контрадикција која је старија од њих самих, а тиче се родитеља, између у великој мери традиционалног Софре и модерном укусу и навикама склоне Софије. И поред нешто нових обичаја који су продрли у његов живот, Софра живи и умире као „класични“ Србин старог кова (Софра је „необорив православљанин“, гаји идеал скромности, одрицања, верује да вера спасава у невољи, поштује свеца заштитника као највећу светињу, весели се уз похвалне песме Св. Николају и Богородици, умире исповеђен и причешћен), док његова знатно млађа жена уводи „нови типар“, „нови тон друштвени, који је смерао да истисне старе обичаје“.⁴²⁹ За разлику од Наранџићеве породице у којој таква ситуација води у расцеп, Кирићи живе у слози иако је породица суштински раслојена, што убрзо долази до изражаја у животним исходима њених чланова. Пропадање српске породице, које Игњатовић у свом делу констатује, у суштини је последица њених унутрашњих непомирљивих противречности јер и Васа и Софрина деца детерминисана су пресудно васпитањем. Али унутрашњи сукоб само је показатељ „општег културног поремећаја“, он је још једна Игњатовићева слика спољашњег судара

фабулу; између прикљученија господара Кирића на трговачкој експедицији, односно Шамикиних неуспелих покушаја да се ожени, постоји само случајна биографска веза. Када би се наслов руског романа пренео на Игњатовића, могао би се мењати везник: *Очеви на деца*“ (Петар Милошевић, „Особености композиције *Вечитог младожење*“, стр. 39).

⁴²⁷ Иако у роману види два слабо везана дела, Скерлић увиђа да је први „само несразмерно дуг али нимало досадан увод“ (Скерлић, стр. 87).

⁴²⁸ Душан Иванић, „Ритам пролазности“, *Свијет и прича*, стр. 214.

⁴²⁹ Јаков Игњатовић, „Сентандреја“, *Мисли о српском народу*, стр. 294.

цивилизацијских размера „двају редова вредности који се одвија у сваком појединцу... и у породици као основној јединици која брани национални опстанак“, неминовно разарајућег и „деструктивног, па отуда и трагичног“ јер не постоји могућност „друкчијег исхода судара националне традиције и денационализујуће културе“.⁴³⁰

Сукоб генерација, важна претпоставка Игњатовићеве књижевне фикције, у *Вечитом младожењи* задобија уметнички најуспелији и најприроднији израз, исказан са једне стране у агресивној мржњи сина према оцу и презира оца према сину (Пера–Софра), а са друге у љубављу и поштовањем замагљеној суштинској противности карактера (Шамика, Катица–Софра). У литератури је примећена амбиваленција односа старих и младих, „класичних“ и „нових“ Срба који превазилази тенденциозно нараторско заговарање вредности патријархалног света на штету свега новог јер, упркос експлицитном семантичком слоју, сиже прати осетна пародијска и комичка дистанца усмерена према вредносном хоризонту старих из које се изводи закључак о родитељским захтевима као узроку емотивне и еротске осујећености младих.⁴³¹ Мисао изведена из већег броја судбина изложених у роману свакако је тачна и баца мрачну сенку на свет генерације очева, морално већ подгризених грубом економском логиком као нужношћу која дефинише све сфере живота, па и однос према деци (посебно се у том смислу истичу Сокина мајка и Софра који у суштини припадају истој генерацији), али се не може применити на Шамику. Напротив, за разлику од сестара и од Јуце, он све време има могућност избора, отац пред њега не поставља никакве услове нити захтеве: „Сад је отац рад само да га добро ожени. Неће га гањати коју да узме, оставиће му то слободној вољи“; „Ожени се једаред... Па с којом будеш ти задовољан, бићу и ја“; „Па де, узми ма коју, која ти се допада“, а посебно не

⁴³⁰ Љубиша Јеремић, *Трагички видови старијег српског романа*, стр. 141.

⁴³¹ „Није Шамика једини 'вечити младожења'[...] Напротив, пада у очи то да у овом роману има велики број судбина унесрећених родитељским захтевима и забранама, тачније речено, родитељским противљењима брачним везама које нису у складу с једном вулгарном материјалистичком претпоставком о људској срећи заснованој на рачуну и 'состојанију'“ (Љубиша Јеремић, *Трагички видови старијег српског романа*, стр. 132). У том смислу се Шамики прикључују несрећени сиромашни вереник госпође Соке који умире „од жалости“, Софрин однос према Кативици по питању удаје за сиромашног лекара који нема ништа осим дипломе и намера да кћери уда за добростојеће трговце и занатлије, фрајла Јуца која је попила витриол због очеве забране да се уда за онога кога воли.

тражи мираз уз девојку: „Шта ми је новац, ја девојку тражим!“ итд.⁴³² У том смислу Шамика није један од „унесрећених родитељским захтевима и забранама“, посебно не оним економске природе.

Пишчева пажња фокусирана је у већој мери на главу породице Кирић, носећу фабулу заиста „сачињава животна историја Софронија Кирића, његов трговачки и животни успон и пад“.⁴³³ Судбина насловног јунака и његовог брата и сестара прати и заокружује животни пораз предузимљивог и снажног оца. Без те оквирне приче, Шамикина фигура и женидбена историја не би могли бити грађа за добар роман јер и нису у центру Игњатовићевог интересовања, већ само рецидив приче о очевима. Шамика постаје романескно упадљив тек као син свог оца и као последњи бледи изданак једног моћног стабла, али и као атипични представник једне патријархалне традиције. Тек посматрана у том миљеу, судбина и овог Игњатовићевог јунака поприма димензију деформисаног и гротескног, наопаког у односу на нормалан животни ред и породични, национални и сваки други континуитет. На том фону ишчитавана, његова судбина прераста оквира појединачног живота, а романијер још једном саопштава нешто „обично и страшно“, по речима Црњанског, што се тиче националне судбине, о чему је у литератури било речи.

Међутим, осим ове дијахронијске димензије присутне у дубљим слојевима значења романа и судбине насловног јунака, и истовремено са њом, *Вечитим младожењом*, више него иједним својим делом, писац продире у простор општељудског у правцу надличног, наднационалног, надисторијског. У том смислу овај роман у једнакој мери открива Игњатовића као летописца „пропадања српског средњоевропског грађанства“ колико и хроничара неизбежне људске судбине: „човек је осуђен на несрећу и промашеност – цела породица Софре Кирића завршава исто као и породица Стеве Огњана“; иако је један штедљиви домаћин, а други „распикућа и пијаница“, судбине њихових породица су исте – „дегенерација, распадање и смрт“.⁴³⁴ Из *Вечитог младожење* не извире само национални песимизам који смо разматрали поводом његових осталих дела са

⁴³² Јаков Игњатовић, *Вечити младожења*, стр. 245, 247, 301.

⁴³³ Љубиша Јеремић, *Трагички видови старијег српског романа*, стр. 131.

⁴³⁴ Јован Деретић, *Српски роман 1800–1950*, стр. 142; Драгиша Живковић, „Два романа Јакова Игњатовића 'Вечити младожења' и 'Васа Решпект'“, стр. 141.

темом из савременог живота, већ и снажан антрополошки песимизам који се тиче исхода човековог живота: какав год човек био и колико се год упињао да живот испуни и надвлада његову стихијну снагу, умире неостварен и празних руку. За разлику од тумача који истиче ову мисаону димензију, али њено књижевно порекло и опсег види у контексту бидермајерског „велтаншаунга“ (погледа на живот), сматрамо ово уметничком фикцијом посредовано сазнање једним од најуниверзалнијих у читавом пишчевом опусу. На значајно откриће Игњатовићевих дела „да цивилизацијски процес може имати неочекивано нехумане последице када се појављује неприродно, када се уноси принудно и у нескладу са аутохтоним традицијама народне средине, односно са ’оригиналним народним духом’, како је Игњатовић записао у *Мемоарима*“⁴³⁵, надовезује се дубока песимистичка спознаја да је човек коначно поражен.

Од самог почетка романа, са драмском извесношћу, Игњатовић наговештава исход породичне хронике и економске моћи оца породице: „Софра тече, али има ко ће растећи“, говоре непријатељи и завидљивци.⁴³⁶ У последњем разговору двојице старих пријатеља, „први газда“ у вароши, видећи да се са децом његова лоза гаси, рефлектује о узалудности својих подухвата и успеха. Софра је као вредан газда и одговоран отац учинио све што је умео и што је било у његовој моћи да обезбеди трајност породице и иметка, па ипак се на крају живота суочио са парадоксалним неуспехом. Кречар, који има бројне унуке, Софрином туговању над сопственом судбином надређује заједничку трагику свих људи, јер „морамо умрети“:

„– Ал’ жао ми је мога труда, и не само што сам изредио, нег и оног што сам тек изредити могао – суза му кану.

– И мени је жао, а знаш кога?

– Кога?

– Мене и тебе.

– И мени је жао, – дубоко уздахне Софра.

– Видиш, Софро, ми овде сад седимо; тамо у сали музика свира, онде је нов, млад живот, а ми смо трули пањеви.

⁴³⁵ Љубиша Јеремић, *Трагички видови старијег српског романа*, стр. 142.

⁴³⁶ Јаков Игњатовић, *Вечити младожења*, стр. 238.

– Право кажеш, Јово, све ће бити, само нас неће бити.“⁴³⁷

Више него ичим другим, Софра је погођен свешћу о пролазности која сваки људски труд чини узалудним, потенцираном личним сазнањем да се са њим и његовом децом биолошки и економски све завршава и урушава. У дијалогу ликова само се експлицитно обзнањује присуство пролазности као кључне теме романа, успешно посредоване наративном композицијом и приповедањем сведеним и фокусираним на низ сукцесивних prizora: после развијеног и успореног првог дела, у коме су Софра и његова породица још увек у напону животне и економске моћи, следи на почетку XII поглавља „велика промена“: „Прошло је десет година, у животу човека дугачак рок... За десетак година у обитељи господара Софре Кирића настала велика промена.“⁴³⁸ Софра је остарио, као и Сока, Ленка се удала против очеве воље, Пелагија умрла, Катица од удаваче постала „дувна“, Пера је „беда“, издвојио се и послује на своју руку – сва је нада сада у Шамики, „гледа отац у њега као у зеницу“. Од тог тренутка, до краја романа, наратор износи само кратке исечке из живота: Софија је умрла, прошла је година, Катица је умрла, прошло је пет година, „нема више господара Софре“, „прохујаше неколико година“, Кречар је умро, Чамча је умро... Једино што прекида незаустављиву хронолошку линију сталних смрти и губитака јесу епизоде о Шамикиним женидбеним покушајима, при чему „сваки нови догађај [...] варира исту тему“ и потврђује неуспешност јунака пред овим за њега и породицу значајним животним задатком.⁴³⁹ Та сижејна и читалачка позиција, „запањујуће модеран поступак“, своди се на ишчекивање нечега што се неће догодити.⁴⁴⁰ Слична наративна техника примењена је и у роману *Васа Решењек* у којем сиже почиње сазнањем да је јунак умро у тамници од „јефтике“, што ће и послужити као замајац читаве приче. Игњатовић, очито, у овим делима фабулу не води рачунајући на фактор изненађења (шта ће се догодити), већ на начин (како ће се догодити, или како се неће догодити), доводећи у средиште судбину личности, а не фабулу, што ове романе и чини романима личности.

⁴³⁷ Јаков Игњатовић, *Вечити младожења*, стр. 309.

⁴³⁸ Јаков Игњатовић, *Вечити младожења*, стр. 242.

⁴³⁹ Јован Деретић, *Српски роман 1800–1950*, стр. 132.

⁴⁴⁰ Петар Милошевић, „Особености композиције *Вечитог младожење*“, стр. 42.

Наративна структура *Вечитог младожење* опире се драмском обрасцу, при чему кулминација сасвим изостаје. Уместо тога, Игњатовић своје јунаке суочава са већим бројем животних губитака. Два можда највећа удара у сизије представљају изненадна смрт госпође Соке и неуспех Шамикинога покушаја женидбе Лујзом, али ни они нису врхунац у расту напетости које у драмском смислу и нема, као ни нерешивог сукоба. Тако се радња своди на дуг и опширан увод, односно експозицију, трајање испуњено низом епизода мањег интензитета и неколико већих животних губитака, и расплет који је неминовно трагичан. Но, ако нема правог драмског јунака, личности изузетних потенцијала и снаге у сукобу са средином, космосом, собом самим, а нема, и нема раста и врхунца напетости, а онда ни перипетије која би потенцирала расплет – на чему се онда заснива трагизам Игњатовићевих јунака, присутан у овом роману, опажен као „монотона туга“ или „осмехнута туга“ и општи песимистички правац нарације?⁴⁴¹ Живот у *Вечитом младожењи* није судар светова, већ неминовност трајања и губитка. Средствима потпуно страним драми, посебно класичној, донекле налик чеховљевском позоришту, али другог емотивног квалитета, Игњатовић успева да сликањем свакодневног и баналног, људског у највећој мери обичног, створи снажан уметнички утисак меланхолије и дубоке туге протицања и нестајања свега што човек и живот јесу. Тај процес одвија се на личном, породичном, колективном и националном плану.

Оно што су старији тумачи сматрали недостатком Игњатовићеве нарације („прича развучено или телеграфски штуро“, на крају романа се „само брзо, телеграмски ређају догађаји“)⁴⁴², крајем прошлог века опажено је као специфичан квалитет и модеран наративни ефекат којим се у овом делу остварује „трагика пролазности“.⁴⁴³ Због ове особине нарације, у Игњатовићевом „моделу свијета и човјека у том свијету“ препознат је „ритам пролазности“ као семантичка подлога

⁴⁴¹ Светислав Вуловић, „Уметничка приповетка у најновијој српској књижевности“, *О књижевности и језику I*, Матица српска : Српска књижевна задруга, Нови Сад : Београд, 1972, стр. 413: „Чини нам се да се све те слике, што се веселе, проводе, живе, спремају или у гробље, или у лудницу, или у тамницу, или у банкротство. Општи је утисак нака монотона туга“; Милан Кашанин, „Трагичност периферије“, стр. 115.

⁴⁴² Драгиша Живковић, „Два романа Јакова Игњатовића 'Вечити младожења' и 'Васа Решпект'“, стр. 149; Јован Деретић, *Српски роман 1800–1950*, стр. 133.

⁴⁴³ „Више него у било којем свом роману Игњатовић у *Вечитом младожењи* опажа протицање година, и настоји, на начин који ће тек стотинак година касније његов велики наследник, Милош Црњански, оживети, да начини од самог процеса старења потајног јунака романа“ (Љубиша Јеремић, *Трагички видови старијег српског романа*, стр. 144).

дела и речено да је „мало наших романа у којима се тако осјећа усуд времена као у *Вечитом младожењи*.⁴⁴⁴ „Ритам пролазности“ искусили су Софра и његов пријатељ, али искусио је, у страшнијој мери, сâм Шамика. Ако је за њих то било сазнање узалудности делања, за њега је спознаја немогућности делања, закочености пред оним што свакоме полази за руком. Шамина судбина у највећој мери освешћује пролазност тела, физичке лепоте. И остали се јунаци временом мењају, али не тако наглашено, јер њихово старење дешава се природно, у складу са животним улогама које током живота преузимају. За разлику од њих, Шамика је улогом „вечитог младожење“ приморан да буде увек млад и увек са младима, удварач, плесач, денди, галантом, увек „као из кутије“. Тако из позиције демонски примамљивог, неодољивог и најпривлачнијег момка, „првог у вароши“, за којим све девојке лудују, преко позиције у којој његова женидба постаје „шупља тема“, постаје „трагикомична фигура, која већ служи на подсмех и увесељавање његовим некадашњим љубавницама“, а градећи даље његов лик, писац га приближава „карикатуралном и лакрдијском, чак и гротескном“, на пример у удварању кћерима и унукама својих некадашњих љубави међу којима „стари љепотан изгледа ’као рен међу љубичицама’“. ⁴⁴⁵ Истовремено, у литерарној структури дела он од јунака романтичних црта деградира до трагикомичне фигуре, што се истовремено одражава на литерарни квалитет књижевне фикције. То је путовање сложено и за романсијера може бити захтевније од реалистичког приказивања карактера у развоју на психолошком плану, чији су недостатак тумачи Игњатовићу често спочитавали. Карактер је код Игњатовића константан, али се мењају „околности у којима се остварује основно својство карактера“⁴⁴⁶, а мења се самим тим и литерарни модел јунака и књижевне фикције.

Наратор упорно указује на преображаје који се са јунаком дешавају и наглашава да „ни Шамика није више негдашњи Шамика“: „Већ је преко тридесет и пет година. Оћелавио је, па се чини још старијим. Истина, лепа глава, лепо чело још, али до пола ћелав... па већ и беле косе виде се, прогрушане. Већ је мраз лист

⁴⁴⁴ Душан Иванић, „Ритам пролазности“, стр. 222.

⁴⁴⁵ Драгиша Живковић, „Два романа Јакова Игњатовића ’Вечити младожења’ и ’Васа Решпект’“, стр. 147; Душан Иванић, „Ритам пролазности“, стр. 212.

⁴⁴⁶ Душан Иванић, „Ритам пролазности“, стр. 217.

опрљлио.⁴⁴⁷ То је тренутак када се дешава епизода са Јуцом Соколовић. После тога време се још више убрзава, наратор скраћује и сужава увиде на кратке бљеске светлости, више у виду извештаја: „И Шамика већ има шесет шкопаца. Сав бео и ћелав“; „Шамика је већ седамдесет година стар. И он је већ искидан човек. Добије одједаред грозницу и за четрнаест дана умре.“⁴⁴⁸ Али, писцу није довољно што је читалац свестан протицања и убрзања времена у свету књижевне фикције, већ то сазнање освешћује и у свом јунаку јер, „то је жалосно код момака да, кад су млади, не мисле да ће икад оматорити; кад оматоре, још се држе за младе“.⁴⁴⁹ Да га не би оставио у лепој илузији, романијер га доводи пред највећи ужас пролазности и старења, а то је урушавање светости сећања.

Поново је у животу Игњатовићевих јунака на снази „случај комедијант“, коинциденција таква као да је у пандемонијуму смишљена: пошто се удала по очевој жељи за касапина и „тамо далеко са својим мужем много година провела“, Лујза се после очеве смрти са мужем досели у варош У. ради поделе наследства. Упознавши се са њеним мужем, Шамика на његов позив посећује Лујзу. Оно што се при том сусрету дешава има квалитет ружног кошмара: „Гледају се. Пред Шамиком је разрашћена дама; Шамики се у глави узмути сва прошлост, не зна шта да мисли, шта да говори. Госпођа Лујза, опет, има пред собом сувоњавог човека, сав ћелав, бркови шарени, – није то негдашњи Шамика. Сажалителан поглед баци на њега. Волела би да га више није видела. Досад барем у сну, у фантазији, прати је лик млађаног Шамике; код ње је Шамика увек био младић као Ахил. Пружи му руку, па се дуго гледају, не могу да започну, представило им се канда сањају. Кад се разаберу, почне једно другом приповедати од почетка све накратко.“⁴⁵⁰

Овај тематско-мотивски комплекс, као и његове мисаоне импликације, послужили су Милошу Црњанском као прототекст за настанак сцене сусрета Вука Исаковича са принцем Виртембершком, његовом „првом правом љубави“, после тридесет година. У односу на пословичну штурост у погледу изношења осећања и доживљаја јунака и фокусираност на спољашње манифестације и

⁴⁴⁷ Јаков Игњатовић, *Вечити младожења*, стр. 303.

⁴⁴⁸ Јаков Игњатовић, *Вечити младожења*, стр. 333.

⁴⁴⁹ Јаков Игњатовић, *Вечити младожења*, стр. 306.

⁴⁵⁰ Јаков Игњатовић, *Вечити младожења*, стр. 325.

фабулу, у овој епизоди Игњатовић је необично штедар. Иако су сразмере наказности различите, основне семантичке тачке су исте: „Не бих Вас била познала“, говори Принцеза Мати, готово као и Лујза: „Госпођа Лујза устане, гледа, не верује својим очима. „ – Та јесте л’ ви Негг von Kirić? Давно се нисмо видели. Ал’ смо се обоје променили“; Лујза баца на стару љубав сажаливе погледе, принцеза је „подругљива и презрива“.⁴⁵¹ Шамика је, као и Вук, „збуњен“, прошлост му се „мути“, „представило им се (њему и Лујзи, *коментар наши*) канда сањају“, а симболика сна наставља се и приликом следећег сусрета на балу. Како у уметности нема правих понављања, гротеска присутна у напоредним сценама добија код Црњанског квалитет дубоке трагике пролазности, ужасног и наказног, због чега наратор и каже да је у питању „последњи ужас“ Вука Исаковича. Уместо аветињске атмосфере из *Сеоба* у којој се лепота преобразила у ругобу и наказност, праћену осећањем понижавајуће страног и гадног, код Игњатовића се потенцирају ефекти пародије и трагикомичног, сведеног до баналног и зачуђујуће људског. Некада најлепши пар који је био предмет дивљења и зависти, претворен је у карикатуру, силом времена. Уместо младости, племените белине и грације којом је пленила, код Лујзе се сада истиче гојазност, повезана са извесном сировошћу у семантичкој вези са касапским занатом којем по мужу и оцу припада, а деформација и детронизација идеала и сећања појачане су говором и гестом: некадашња „бела голубица“ претворила се у „разрашћену даму“ о којој бивши просилац може само да закључи: „тако је дебела“, а ни „прави Адон“ није што је био; на балу Лујза га „јаком руком дочепа и бурно се окреће“, тапше га по рамену пред мужем: „Мој стари швалер“.⁴⁵² Читава епизода премрежена је мотивом смеха (Лујзин муж се више пута „слатко смеје“ када му жена или Шамика приповедају о старој љубави, Шамика се „смеша“ мерећи Лујзу, смеју му се Лујза и Матилда и грле га, говорећи да је „боље да је женском рођен“ кад није знао девојку угрбити по договору). Осим што изражава подсмех, овај гест указује на велики распон између прошлости и садашњости, то је ругање живота са човеком, али и човека са собом самим пред оним што је био, без злобе и злурадости. Троугао Свирак–Лујза–Шамика своди се на фамилијарну црту

⁴⁵¹ Милош Црњански, *Сеобе*, Штампар Макарије : Октоих, Београд, 2008, стр. 120; Јаков Игњатовић, *Вечити младожења*, стр. 325.

⁴⁵² Јаков Игњатовић, *Вечити младожења*, стр. 328, 329, 330.

свакидашњег, потпуно растерећеног потенцијала љубавничког, патетичног и емотивног.

У демистификацији средишње епизоде Шамикиног љубавног живота писац се послужио истим изразом који користи да опише стање у коме се налази његова нација: „Шамики се све прошле године премећу по глави; хоће силом да се увуче у негдашње, старо његово осећање... Не може све је изглођано.“⁴⁵³ Глаголски облик „изглођано“, наизглед груб и неприлагођен ситуацији, пажљиво је одабран и високо сугестиван, упућује на зубе, на зверско кидање после кога остају смо голе кости, без меса, а у метафоричком смислу открива карактер појава. Као што је историјско време изглодало његов народ, тако је у животу појединца иста категорија уништила и демистификовала љубавни идеал младости и сећање. Једино што остаје као траг онога што је јунак био и што је доживео, јесу прах и пепео букета, праменова косе, Јуцине венчане хаљине, „пепео његових успомена“ уредно спакован у сребрне кутије на столу у Шамикиној соби, као што доликује романтичном галантому: „кад не може да спава, узме кутије, па их љуби. То нико не види, нити он жели да ко види, јер само он осећа бóљу.“⁴⁵⁴ Највећа светиња остаје медаљон са Јуцином косом који увек носи са собом, а Јуца непомућени идеал изгубљене, мртве драге коју живот више не може наружити, што га још једном уводи у контекст романтичног јунака. Слика времена у *Вечитом младожењи* остаје један од трајних домета српске књижевности, а у изучавању симболике времена у делима Милоша Црњанског (*Сеобе*, *Ламент над Београдом*) свакако треба кренути од његовог литерарног предлошка, чиме се још једном потврђује давно утврђена плодна литерарна грана српског романа: Видаковић – Игњатовић – Црњански.⁴⁵⁵

На крају романа, од свих ликова у животу остаје само Пера, као блудни син под старост освешћен и искуством поучен („дуг живот, велика школа“), али без онога чију би руку пољубио и затражио опроштај, још један Игњатовићев „покајани разбојник“ који под старост поучава и упућује децу на добро, чиме романсијер последњи пут потенцира педагошко-дидактичку димензију своје

⁴⁵³ Јаков Игњатовић, *Вечити младожења*, стр. 325–326.

⁴⁵⁴ Јаков Игњатовић, *Вечити младожења*, стр. 331.

⁴⁵⁵ Први је ту линију утврдио Јован Деретић у студији о српском роману.

антрополошке мисли. Слика коју је засновао широко, пуну ликова, покрета и динамике, полако се празни. Механизам времена је све убрзанији, а сцена све сведенија, ликови са ње нестају један за другим, да би на крају Шамикином смрћу остала потпуно пуста и очишћена од живота. Завршна слика јунаковог гроба на коме стоји натпис који потврђује његову животну улогу, истоветан је наслову књиге о њему, још једног надгробља човековој судбини. Живот се наставља и обнавља, али живот света који је Игњатовић покренуо и оживео се завршава, и у тој уметничкој празнини саопштена је велика и страшна истина, очишћена од споредности, неповезаности, од мноштва којим је личност у стварном животу окружена, а без икаквог стварног односа са њом. Али за разлику од заћуталих гробова, Игњатовићев књижевни споменик тај свет и његове актере увек изнова оживљава и подиже у живот, пре него их врати у покој небића.

6.14. Слика села: *Чудан свет* – први српски роман из сеоског живота

*Српска се народност развити мора, јер врло здрав материјал у себи содржава: но наша је дужност и задатак са свеићу, концентrirатим чувствама и материјалним силама исту развијати; расцепљеност досадашњу поправити морамо... Она маса, која при плугу народност нашу представља, која числом све надвишује, тј. прост народ, највеће вниманије заслужује, ова је маса корен наше народности; она је фамилије наше националне мати, отуд смо сви произаили и данас произилазимо; све друге класе даду се метежем временим у чувству народњем уништити, само она остаје старом свом народно фамилијарном чувству највернија. Ова маса је, даље, земља народности наше, на којој ће се такав плод родити какво семе посејемо.*⁴⁵⁶ (Јаков Игњатовић)

Чудан свет (1869) први је роман са темом из сеоског живота у српској књижевности. Осим овог романа, сеоском тематиком Игњатовић се бавио и у два приповеткама: *Најскупља коза* (1879) и *Кнез у купатилу* (1885). У невеликој историји српског романа до Јакова Игњатовића романсијери су за јунаке узимали

⁴⁵⁶ Јаков Игњатовић, „Черте из народњег живота и мисли о једном народном мњенију“ (1848), *Публицистички списи I*, Матица српска : Јединство, Нови Сад : Приштина, 1989, стр. 60.

историјске личности или имагинарне ликове лишене утемељења у реалном контексту, са изузетком Атанацковића који је дао први роман са темом из савременог живота чији је јунак био обичан човек. Сељак се могао јавити у масовним и епизодним сценама, но пре Игњатовића нико није описао село као центар романеског збивања нити сељаке као актере радње. Истраживачи Игњатовићевог дела установили су основне специфичности овог писца у односу на главни србијански ток српског реализма: уместо приповетке као доминантног жанра, код њега имамо роман; уместо сеоске тематике, махом градску и велеградску; када пише о селу, уместо идиличне патријархалне слике каснијих реалиста, настаје слика „груба у својој отворености“, која се доводи у везу са натурализмом.⁴⁵⁷ Будући да је рођен, одрастао и највећи део живота провео у градској средини, Игњатовић је већину својих реалистичких дела посветио сликању варошког и велеградског живота. *Чудан свет*, који је написао боравећи на имању у Даљу (1863–1879), где се ближе упознао са животом села, спада по оцени књижевних критичара у његова зрелија остварења.

Ауторским коментаром у експозицији романа писац скреће пажњу на феномен неправедне занемарености сељака у животу друштва, али и књижевности: „Свет једнако пише и говори о царевима, краљевима, великашима, о господи, а о сељаку ништа. И сами списатељи пишу једнако о грофовима, баронима, госпођама, фрајлама, а о сељаку ништа.“⁴⁵⁸ Овај апел самог писца и навођење типичних романескних јунака упућује на унутаркњижевну дискусију, тј. на критички однос према сентименталном романтичарском и тривијалном бидермајерском роману, као његовом најнижем облику, као и према њиховим конзументима. Интересовање за сеоски живот и претпостављање јунака из сеоске средине ликовима из високих друштвених слојева у основи је реалистичке

⁴⁵⁷ Осим Скерлића који у читавом Игњатовићевом делу види природни, спонтани натурализам, тако о овом роману мисле Кашанин, Деретић и други. „Игњатовићево поверење у велике могућности мотивисања свега назнаком утицаја новца и новчаних интереса [...] условили су да је овај роман, по својој суштини, први наш социјално обојени натуралистички роман“ (Милан Кашанин, „Трагичност периферије“, стр. 175).

„Његово село нема ничег од оне идиличне патријархалности карактеристичне за село каснијих реалиста. Слика сеоског живота коју он даје у свом роману је груба до отворености, готово натуралистичка“ (Јован Деретић, *Српски роман 1800–1950*, стр. 120).

⁴⁵⁸ Јаков Игњатовић, *Чудан свет*, стр. 327.

поетике.⁴⁵⁹ Намера писца да демократизује свет књижевности, односно да у њу уведе малог човека, присутна у читавом његовом стваралаштву, очитована је у овом роману сликом сеоског живота. Иако претежно романсијер града и велеграда, пургера различитих фела, Игњатовић је *Чудним светом* заронио у свет и проблеме српског села у Монархији, описујући све сегменте сеоског живота. Решен да Србину да „српски залагај“, да пише о свом народу у народном духу и у књижевни живот укључи цело Српство, од интелектуалаца до паора, у складу са сопственим доживљајем мисије српског писца, Игњатовић је логично морао доћи до сеоске тематике и сељака као јунака. Штавише, из експлицитне поетике сазнајемо да би сељак требало да буде и купац и читалац српске књиге, у највећој мери укључен у сваки национални просветни процес. Овај поетички став, проистекао из свести о маргинализацији сеоског становништва и из доситејевског уверења о образовању као путу избављења сељака из мрака незнања, добиће у свету Игњатовићевих дела своје лице и наличје.

У складу са потребом да прикаже живот у свом обиљу и разноликости у којима се пројављује људско и реалистичком визуром друштва подељеног на класе и разреде, врсте и подврсте, Игњатовић је створио комплексну слику сеоског живота, пуног противречности и потенцијала за комичку, трагичку или ма коју другу врсту уметничке обраде. Он први пут у српској ауторској књижевности уздиже сеоски живот до главног романеског предмета, а сељака на висину достојног и значајног књижевног јунака, проналазећи у њему увек исту људску природу, која га чини једнако вредном грађом за књижевно обликовање: „А колики је велики жив свет у сељаку скривен! Колико туге и јада, радости и весеља у сељачком животу има!“⁴⁶⁰ Пишчева симпатија за малог анонимног човека ни у овом, као ни у осталим делима, не произлази из склоности ка нижим и баналним видовима живота, већ из сазнања да је човекова природа у малом и у великом свету увек иста, да се понавља у основним видовима и типовима мотивације, са једнаком способношћу за тугу и радост, доброту и злочин.

⁴⁵⁹ О уводном пишчевом коментару у *Чудном свету* Јеремић каже да „садржи целу једну поетику, уосталом веома блиску извесним видовима реалистичке поетике у европским књижевностима, нарочито у супротстављању свог предмета, света 'сељака', вишим и повлашћеним друштвеним слојевима“ (Љубиша Јеремић, *Трагички видови старијег српског романа*, стр. 163).

⁴⁶⁰ Јаков Игњатовић, *Чудан свет*, стр. 327.

Роман доноси слику чисто српског села у Угарској. У њему срећемо ликове газда, поштених и непоштених удовица и удоваца, девојака и момака, кумова и проводација, свештеника, сеоских лола, пијанаца и шаливција. Иако у њему живе само Срби, изузев неколико Јевреја, заједница је социјално раслојена, као и градска: „Село Б. је доста велико, људи готово сами сељаци. Има и свештеника; неколико Грка, то јест тргујућих православних Србаља; па онда фарбар, да се може сукња и кецеља у селу обојадисати; још и неколико Чивута, који увек вуну за јевтине новце купују; па онда још путујуће госпде вармеђаша, погдекојих тумарајућих фишкала, а натарош не сме фалити.“⁴⁶¹ Раслојавање ликова извршено је по неколико основа: ту је најпре подела на сељаке и све остале (занатлије, чиновнике), потом на сталне житеље и „путујућу госпду“, а онда и унутар не тако хомогене заједнице сељака (од паора до газде). У *Чудном свету* Игњатовић понавља своју већ устаљену романескну праксу да радњу развија у два паралелна сужејна тока: први прати судбину Саве Дерентовљева, а други судбину Ђоке Гроздића. Сваки од њих садржи неколико значајних догађаја; у првом то су: избор за кнеза, регрутација и женидба Савиног најмлађег сина, падање у замку сеоских протува, а у другом парница око наслеђа и невоља у коју лаковерни Гроздић запада са Циганима.⁴⁶² Иако су ликови социјално вишеструко мотивисани, главни приповедни токови детерминисани су путевима новца који постојаном правилношћу воде слабљењу сељака, јер у финансијским кретањима сељак неминовно губи: великом количином новца Сава Дерентовљев откупљује сина из војске, али значајно слаби потенцијале своје породичне задруге, новац је основни Кресовићев покретач у свим акцијама, жеља за брзим богађењем без труда води Гроздића у кобну парницу која ће га уништити и Пецкошића знатно финансијски ослабити, а потом и у авантуру са Циганима итд. Остале наративне правце покреће људска природа: сујета Саву Дерентовљева увлачи у кампању за избор сеоског кнеза, љубав Јелке Пушибрк и Младена Дерентовљева мотивише приповедачку линију која прати просидбу, веридбу, свадбено весеље. Осим ова

⁴⁶¹ Јаков Игњатовић, *Чудан свет*, стр. 327.

⁴⁶² По тематским укрштањима, мешању јавне и приватне сфере, подсећа први наративни ток *Чудног света* на два смера радње у Нушићевом *Народном посланику*: посланичка и женидбена кампања.

два мотивационо-сижејна средишта, социјално-економског и емотивног, писац је имао још једно тежиште – етнографско.⁴⁶³

6.14.1. Етнографско усмерење: идеал породичне задруге

Традиционални аспекти сеоског живота насликани у *Чудном свету* представљају малу енциклопедију српског народног живота и сеоских типова. У том погледу Игњатовићева намера била је да представи традиционалне топосе српског сеоског живота, као што су породична задруга, слава, свадба, моба, коло итд., који постају предмет посебне врсте поетизације. Неки од ових топоса чврсто су умрежени у ток романескних збивања и имају вредност догађаја неопходног са становишта радње, као прослава краја бербе на почетку романа, коју писац користи да покрене радњу и уведе актере. Други топоси, у врло лабавој вези са радњом, нису проистекли из унутрашње доследности збивања, већ из пишчеве потребе да прикаже одређени аспект српског сеоског живота. Они у већој мери имају вредност слика.

Тако је настала једна од најживописнијих епизода и најразвијенијих слика колективног живота у роману – опис мобе код попа Ћосе. Моба и нема правог јунака, њен јунак је народ, а једина веза са фабулом романа јесте што се на маргини ове слике појављује Гроздић. Неколико учесника мобе писац је именовао и специфичном цртом индивидуализовао да би осликао неку страну српског менталитета или употпунио и оживео слику, градећи призор традиционалног облика колективног рада у Срба. Но, слика мобе код Игњатовића није слика рада на пољу, већ гозбе мобара у кући домаћина после рада, где све врви од живости и хумора. Врхунац епизоде је анегдота чији су актери две старине, очито прерађени истинити догађај, надограђена библијском параболом о два слепца, репрезентативни пример Игњатовићевог приповедачког мајсторства. Читава моба мотивисна је из регистра навика, обичаја и одлика националног менталитета, уз убацивање мноштва аутентичних и духовитих детаља који откривају сеоски живот, при чему је све уведено у план општег и до краја репрезентативног: „Тако

⁴⁶³ Међу истраживачима једино Јеремић помиње Игњатовићево етнографско усмерење у *Чудном свету*, али га, у складу са предметом своје студије, не анализира (Љубиша Јеремић, *Трагички видови старијег српског романа*, стр. 162: „Овај основни смер приповедања несумњиво је одређен изричитим социјалним и, чак, етнографским интересовањем.“).

сврши се моба, и то лепо, само коме лопата, коме виле нестале; али таква је моба“ (курзив наш).⁴⁶⁴

За разлику од ове у великој мери самосталне епизоде, поједини топоси из традиционалног српског живота чвршће су уклопљени у сиже, али у њему имају посебан третман, обрађени су специфичним уметничким средствима битно различитим од средстава примењених у остатку дела. У питању су свадбени обичаји везани за ток радње који прати женидбу сина Саве Дерентовљева кроз неколико етапа: договор очева, прошевина и давање „јабукe“ девојци, веридба са прстеновањем и свадба. Овај наративни ток везује се сасвим побочно за основну радњу и за једног од главних јунака, без њега би фабула могла опстати. Пратећи га, писац има првенствено документарно-етнографску интенцију, зато свесно примењује други вид карактеризације ликова и врши поетизацију садржаја у тону и духу српских обичаја и усмене традиције, приликом чега рачуна на интертекстуална семантичка надовезивања. Младен и Јелка су, изузев почетног импулса заљубљивања, сведени на пасивну улогу младожење и младе, док су прави актери свадбене кампање њихови очеви. Схематизовани по идеалу из усмене традиције, они постају „јунак младожења“ и „лепота невеста“:⁴⁶⁵ док очеви одлучују о њиховој будућности, децу шаљу „за послом“, на дан прошевине девојка седи у засебној соби попут лутке („Кад унутра, а Јелка седи код авлијског прозора, горња сукња мало уздигнута, да се не крши, и то црвенкаста сукња, а види се доња, бела као снег, чудотворно шлингована“).⁴⁶⁶ Опис свадбе, посебно невесте, дат је сасвим у духу и лексици српских обичаја и народне песме: у кућу младе долазе „кићени сватови“, одводећи је певају сватовац *Одби се грана од јоргована*, пред црквом су „коњи виловити“, гости окићени рузмарином, „гајде зује, коњи вриште“, у колу се игра, млађи старије у руку љубе, младенци се житом посипају, три дана траје весеље... Свадба је грађена по обрасцу српских обреда и обичаја, а у тону српске народне песме, уз осетно присуство епског десетерца као прототекста у реченици, са правилним слоговним одсецима 4 + 6, или вештачким разбијањем десетерца путем уметања или изостављања: „У кући је | највећа

⁴⁶⁴ Јаков Игњатовић, *Чудан свет*, стр. 425.

⁴⁶⁵ Јаков Игњатовић, *Чудан свет*, стр. 426: „Него је и Младен ваљан дечко, образ као у делије, прси испупчене, а кроз рукав му се познају јаке мишице, сваки каже: – Ала пернатог ђувегије!“

⁴⁶⁶ Јаков Игњатовић, *Чудан свет*, стр. 374.

свечаност; ту се купе || кићени сватови, ту је кум и стари сват, ту је красан девер || и танане енђе [...] На њој сукња црвенкаста али свилена, напршњак (јој) || од зелене свиле са сребрним пуцетима; (а) на врату || ђердан од дуката, око врата || (лака) свилена (жута) марама, која прави канда је Јелка златна лица.⁴⁶⁷

Осим што је желео да ослика традиционалну сеоску свадбу, по узору на песме о јуначкој женидби, писац је учинио да се ова слика лексички и мелодијски приближи народној поезији, упућујући на везаност сеоске средине за традиционалне обредне топосе. Перспективом и лексиком наратора писац имплицира карактеристичну за његову литерарну фикцију припадност приповедача приказаној средини и још једном отвара дијалог између традиције и савремености у свом делу. Слика невесте којој се лице злати „позајмљена“ је из баладе *Женидба Милића Барјактара* и подређена реалистичкој поетици (Јелкино лице злати се од свилене жуте мараме коју носи око врата, а не од чудесне лепоте). У супротности са дескриптивим обиљем у овој епизоди, сусрећемо се са осетним одсуством свега субјективног у доживљајима ликова. Писац не залази у њихова осећања и узбуђења, осим што су заљубљени, леви и млади, мало шта се о њима казује, Јелка је писмена и у селу је прва у „шлингању“ (вез, плетење), што опет спада у домен узорите сеоске девојке.

Живот породице Дерентовљев типична је слика традиционалне српске задруге, са јасном хијерархијом у којој домаћин има апсолутну власт над имовином и животима укућана: то је заједница у којој се поштује реч, а млађи беспоговорно слушају старије, пре свега главу куће. Иако свесно схематизовани, сеоски односи родитеља и деце одишу поштовањем млађег према старијем и бригом старијег о млађима. Сви ликови осим главе куће само су скицирани по функцијама у породичном животу, без иједне личне црте и специфичног знака, и углавном остају неми (све до тренутка када стари удовац доводи у кућу младу жену која угрожава живот задруге), чиме писац сугерише анонимност и неупадљивост „млађих“ у животу задруге. За разлику од романа из варошког живота, у којима су од традиционалног српског живота и морала остали само деформисани остаци, село у Игњатовићевом роману још увек се у значајној мери

⁴⁶⁷ Јаков Игњатовић, *Чудан свет*, стр. 425, 426.

влада по патријархалном моделу српске традиционалне заједнице, захваљујући животу у готово чисто српској средини.

Игњатовићев поглед на српски сеоски живот у *Чудном свету* сродан је са сликом Срба коју даје у есеју „Србин и његова поезија“. Пишчеви назори у суштини су традиционални и конзервативни, он воли једноставан живот испуњен радом и зачињен веселјем који на селу још увек постоји, те навике види као последњи бедем старог српског живота пред рушилачком снагом туђинске културе. Иако неки истраживачи сматрају да Игњатовићево село „нема ничег од оне идиличне патријархалности карактеристичне за село каснијих реалиста“, те да је слика сеоског живота коју он даје „груба у својој отворености, готово натуралистичка“⁴⁶⁸, читав један наративни план писац је посветио управо идеалу села.

Игњатовић, као и остали српски реалисти, гаји љубав према старом патријархалном животу српског села и даје комплексну слику сеоског живота, те стога морамо одбацити став да је „антисељачки писац“.⁴⁶⁹ Особито велика сродност опажа се између Глишићеве сеоске сатиричне приповетке са сатиричним аспектом романа *Чудан свет*. Игњатовићев сељак психички и физички је супериоран: издржљив, способан за велике напоре, скроман у исхрани, жилавог тела које често и у старости остаје витално, попут Саве, Петра Кресовића или Стојка Пушибрка. Иако необразован а често и неписмен, пун је природне бистрине, разборитости и животне чврстине, баш као што је у есеју „Србин и његова поезија“ истакао („Пореди српског тежака са тежаком другог народа, па ћеш видјети да Србин све бистрије схвата“).⁴⁷⁰ Његова визија српског сељака, осим што има очите везе са русоовском идеализацијом „природног човека“, повремено подсећа на детаље из Таубеовог и Баренштајновог запажањима о Србима из XVIII века. За разлику од града у коме убрзано нестају сва својства националног идентитета и Срби махом улазе у калуп национално анонимних грађана, као и многољудних многонационалних велеграда који потиру сваку специфичност, село у *Чудном свету*, у великој мери изоловано и национално хомогено, чува обрасце и индивидуалитет Српства. Србин са села је још увек

⁴⁶⁸ Јован Деретић, *Српски роман 1800–1950*, стр. 120.

⁴⁶⁹ Драгиша Живковић, „Бидермајерски стил Јакова Игњатовића“, стр. 129.

⁴⁷⁰ Јаков Игњатовић, „Србин и његова поезија“, стр. 151.

побожан, још слави Божић и Светог Саву, а не мајалес и јулијалес, још се цени добар рад и поштење, наздравља се са „Спаси Бог!“, при договору се држи до речи, још нема „Емилија“, „Отилија“ и гебилдед фрајли, а добре девојке још „нису малане“, већ природне. За разлику од романа са темом из градског живота где се не помиње готово ниједан црквени празник, сељани у *Чудном свету* мере време и одређују животну динамику у односу на те дане, сви догађаји се вежу за црквени календар (уговара се венчање „по Божићу“, свадба се дешава „прве недеље пред Св. Саву“, берба се прославља „уочи Лучиндана“, чак су и чизме купљене „о Петрову“, а на Ђурђевдан – „сви у цркву“). Слика мушко-женских односа заснована је на допадљивости и привлачности, а не на лицитацији, „Гдје ко више да, онога је љуба“.⁴⁷¹

Љубав Младена и Јелке једина је срећна а морално непроблематична љубавна веза у Игњатовићевим романима. Она се рађа из прве младалачке наклоности, у окриљу природе, „док је Јелка пударила“, развија се у колу о Малој Госпојини, наочиглед села које их је одмах „спевало“. У њима је оличен пишчев русоовски идеал споја природе, младости и снаге, супротстављен устаљеној варошкој навици примљеној у условима културног преласка и илустрованој у мноштву примера, у којој Игњатовић види један од важних разлога слабљења и биолошког опадања рода. За њега су то неприродни спојеви који не дају доброг плода и уништавају животне наде и идеале: „Природни закон не да се газити. Узми младу дјевојку као струк босиљка, па задјени или накалами њим старца. Показаће се плод.“⁴⁷² Иако су породице Пушибрк и Дерентовљев газдинске, те међу њима нема класне разлике, повод за брак нису материјални разлози већ младалачка љубав. Очеви, обојица угледни, не намећу деци „добре партије“, већ више брину о њиховој животној срећи, задовољни су њиховим избором пре због тога што су нашли пријатеља „према себи“ и што су деца здрава и наочита („по изгледу пар“), што упућује на здрав пород. Чак и да се очеви нису договорили, више пута се помиње могућност да девојка „ускочи“ за момка ког јој срце жели. Обичај „крађе“ или „отмице“ девојке, који омогућава да се млади жене и удају по

⁴⁷¹ Јаков Игњатовић, „Србин и његова поезија“, стр. 109, као и 128: „Новац ту не игра главну улогу, но часност, а који томе претпоставља новац, тај је као неки цивилизацијом окужени изузетак.“

⁴⁷² Јаков Игњатовић, „Србин и његова поезија“, стр. 148.

наклоности, активирао је Игњатовић у приповеци *Кнез у купатилу*, где највећи сеоски газда пристаје на социјално и економски сасвим неприличну брачну заједницу своје деце. Писац показује очигледну симпатију за склапање брака природно и по мери, што дефинише и његов став према браку из интереса који је у граду постао институција.

Игњатовић истиче два стуба од пресудног значаја за национално одржање, да Србин „остане Србин“, како се изразио у раније наведеном чланку: патријархалну задругу и побожност.⁴⁷³ Судаћи по слици коју затичемо у његовим романима, они постоје још само на селу. Лишен државног средишта, Србин само у чврстој заједници стабилног морала може да одржи националну самобитност. Чим своју судбину откине од тог стабла, постаје плен нових културних образаца и нестаје га као Србина, у чему писац види једини прави и суштински национални пораз. Игњатовић, који је цели живот проживео у вишенационалној култури, свестан је да Срби нису острво и да се не могу изоловати, али управо стога и инсистира на очувању традиционалних облика српског живота. У томе је родољубива дидактичка намера његових есеја поткрепљена сликом из романа. У русоовском духу, он поставља идеал узорног српског живота насупрот навикама „окужене“ цивилизације, супротстављајући грађанску западну „развраћену“ цивилизацију традиционалним обрасцима које сматра етички врхунским. Култура и цивилизација су у његовом погледу на свет појмови двоструке вредности и значења, често испуњени негативним садржајима, што га повезује са читавом линијом српских и европских писаца XIX века. Насупрот њима уздиже једноставност, здравље, скромност, природност живота у окриљу природе, зато идеал постављен у *Чудном свету* има посебно место у његовом романсијерском опусу. Други његов идеал оличен је у скромном и раденом животу српских варошких занатлија и њихових породица.

Паралелно са тенденцијом идеализације традиционалних облика живота развија се у *Чудном свету* критичка тенденција у сагледавању сеоских навика и

⁴⁷³ Јаков Игњатовић, „Србин и његова поезија“, стр. 122 и 160: „Гдје нема патријархалног живота, него сваки поједини за свој рачун ради, ту је народ само донде јак док му се државно средиште не провали; али чим се ово продере, он нема куда, већ као лопта скаче с једне на другу страну“; као и: „Србин је побожан и јако држи до свог закона [...] У најкобније доба откинуте и на далеко бачене честице задржаше вјероисповједну светињу у такој цјелости у каквој су је донијели из срца древне патријаршије пећке. И то је велика заслуга српског духа.“

карактере. Иако идеализује традиционални сеоски живот, људи нису идеализовани. Зло, обично, домаће, али и оно које поприма одлике древног демонског зла, стани се и у сељанима: међу снахама влада љубомора, међу браћом завист, пијанац Гроздић урушава живот породице, село болује од незнања, празноверја и злурадости, највиђенији газда пада у замку сеоске блуднице и сопственог кума. Осим тога, Игњатовић је свестан да нису сви српски обичаји добри. Ово сазнање, амблемски изражено у лику гатаре тровачице која се бави „манђијама“, налазимо и у есеју „Србин и његова поезија“.⁴⁷⁴ Традиција код Игњатовића, као и за Доситеја, није скуп идеалних образаца; обичаји, као и људи, могу бити добри и лоши и у прошлости као и у садашњости, стога човек бира обичаје које ће наследити у складу са својом природом, а Ружа Клипара је такође традиционална – у злочину.

Иако Игњатовићеви ликови у *Чудном свету* нису црно-бели, писац разликује оне по природи добре и поштене, којима некада овладају обичне људске слабости (као што је кнежевска сујета Саве Дерентовљева), од демонизованих природа спремних на свако зло. Предводник и иницијатор зла, које потом шири и на друге ликове, јесте Петар Кресовић. Управо он је један од ликова који побијају тврдњу Игњатовићевих тумача о схематизованости његових карактера и клишетираности ситуација.⁴⁷⁵ Мада Игњатовић не иде у правцу психолошког романа XIX века, његови ликови су схематизовани само онда када је таква намера писца са становишта радње (млада, младожења, снаха, гатара; шегрт, берберин, ђак итд.) или када се поиграва са књижевним конвенцијама популарних романа сентименталистичко-романтичарске традиције и бидермајера, што истовремено подразумева поигравање са социјалним типовима свог времена (нпр. Милан Наранџић, Ђока Глађеновић, Бранко Орлић).

Приказан као биће спремно и способно за зло неслућених размера, Кресовић је ипак лик рађен по „српском моделу“ описаном у есеју „Србин и његова поезија“ још 1859, а осим тога и сложен карактер противречних својстава.

⁴⁷⁴ „Србин се тврдо држи својих обичаја, били они добри или рђави. Не да се ни од рђавих лако одвући, јер су скопчани са добрима као карике у ланцу, па како се једни кидају, падају и други...“ (Јаков Игњатовић, „Србин и његова поезија“, стр. 159).

⁴⁷⁵ Драгиша Живковић, „Бидермајерски стил Јакова Игњатовића“, стр. 122 и 126: „Игњатовић [...] од тривијалног романа свога и ранијег времена преузима типизирани личности и клишетиране ситуације...“; „[...]није умео да нијансирано профилира своје ликовне нити да многоструко хвата њихове душевне покрете...“

Његов физички изглед и врлине сасвим су у складу са описом Србина из есеја⁴⁷⁶, а такође и мане: Петар Кресовић „мудар је као змија“⁴⁷⁷; „његог увек прилике којекуд хватају“, пркосан је, прек, лукав и осветољубив до злочина: за срамоту и егзекуцију коју је преживео због двеста форинти које је од Јакова Чивутина узајмио за Младена Дерентовљева спреман је да свом куму Сави уруши читаву кућу и имање и да га усмрти. Портрет злог Србина из есеја показује висок ниво подударности: „Као ријеткост и изузетак, наравно, догоди се да се и Србин од свога отпади. У том случају, као и онда када се проневаљали, много је гори од других народника [...] Код Србина душевне силе јако дјелују, па зато када је ваљан, он је врло ваљан; али када је рђав, а он је таки да не може бити гори [...] Код Србина нема средњег пута. Ако је добар, он је идеал доброте, ако је рђав, а он је оштроуман и подал и врло опасан [...] Србин је, на примјер, љут и напрасит, па је убојица, радо тражи свађу и тим се излаже опасности.“⁴⁷⁸ Кресовић учествује у сваком злу и криминалу који се у селу Б. дешава (наговара неискусног Младена да се подмићивањем ослободи војске, лаковерног Гроздића убеђује да ће добити парницу око наследства, учествује у крађи сеоске стоке, чини штету на сеоским усевима и виноградима, шурује са чиновницима и фишкалима на штету сељака, наводи Пелу да заведе и отрује Саву, отвара врата његове куће гатари тровачици...). Он непочинства не чини из страсти ни у стању помрачене свести, већ ради промишљене и хладне освете, мирне главе при здравом разуму, притом за његог не постоји светиња, осим његове повређене части. Кресовић је један од сложенијих Игњатовићевих јунака: иако хладнокрвни злочинац, попут Мргодића у *Патници*, он побожно скида капу, крсти се и захваљује Богу када види на лицитацији продату стоку на броју у стаји, а осим тога социјално је врло привлачан. Његова игра у колу, заводничка епизода-анегдота из младости, понашање и способности (писмен је, познаје више језика, пева на италијанском, пристао је и омиљен у сваком друштву) чине га јединственим и омиљеним у сеоској средини. Осим што његовим ликом развија идеју о многоликости људске

⁴⁷⁶ Упореди: Јаков Игњатовић, „Србин и његова поезија“, стр. 94-95 (физички изглед Србина) и 113-114 (коло) са: Јаков Игњатовић, *Чудан свет*, стр. 332 и 448 (Кресовићев физички изглед и игра у колу).

⁴⁷⁷ Игњатовић свесно наводи само први део ове јеванђеоске поруке, сугеришући везу мудрости и злоће: „Будите мудри као змије и безазлени као голубови“ (Матеј 10, 16). Мудрост без безазлености прераста у злоћу, безазленост без мудрости прераста у глупост.

⁴⁷⁸ Јаков Игњатовић, „Србин и његова поезија“, стр. 158-159.

природе, романијер поставља проблем неупадљивости и скривитости зла у социјалној сфери. На питање „откуд зло у ’рају’“, или бар у средини приказаној у споју традиције и русоовског идеала, која строгом хијерархијом и чврстим етосом успева да се избори са негативним појавама и да их нивелише, Игњатовић даје увек исти одговор: оно долази споља и увек је социјалног порекла. Село се не разара изнутра већ под кородивним дејством спољашњих сила: зло су Чивути који упропаштавају сељака зеленашким каматама, корумпирани чиновници које је држава поставила да га робе и пљачкају, а и сам Кресовић, који је „запатио“ лоше навике као царски војник по Италији и другде, делује у спреси са представницима закона.

Има Кресовић нешто од шекспировских јунака који упркос посвећености злу задржавају извесну људску привлачност. Сложеност његовог карактера изражена је именом као средством карактеризације, које је овде много више од пуког социјалног, еснафског или карактерног амблема, он већ у имену носи извесну контрадикторност и снагу (име означава стену, камен, а презиме ватру, варницу; ова два симбола заједно упућују на чврстину и снагу карактера и на преку, ватрену природу). Повређена сујета иницира пламен освете код Кресовића. Смелошћу и упорношћу којима се одупире притиску подсећа заиста на косовске јунаке са којима га наратор пореди у слици ђурђевданског кола, свакако у пародијском контексту, јер он је ислужени аустријски војник који је видео света и накупио се зла којим је заразио своју средину. Иако је у његовој окретности, виткости и смелости заиста остало много од епског идеала јунака, у новим културним и историјским условима он се изметнуо до разбојника и убице. Има нешто језиво и гротескно у овом Игњатовићевом поређењу Кресовића са косовским јунацима што добро осликава значење наслова романа.⁴⁷⁹

На споју оног најсветијег у српској култури са профаним – националних култова Срба ратника и мученика обасјаних ореолом светости, са локалним и историјски анонимним сеоским злочинцем – Игњатовић развија најдубља гротескна значења. У националном регистру он разобличава носеће иконе српске културе (Христ – страдање – Косово – мученичка смрт српских ратника) и открива наказно наличје, мрачни понор људске природе, а та слика носи најдубље

⁴⁷⁹ Јован Деретић ово место сматра изразом романтике и поезије коју писац тражи у малом сеоском свету (Јован Деретић, *Српски роман 1800–1950*, стр. 124).

српско национално обележје. Игњатовићев јунак никада није просто човек, већ неминовно Србин. Када својим јунацима приписује мане и аномалије, писац их прелама кроз призму српског изворног карактера, односно националног лика Србина, носиоца хришћанске и епске културе, традиције и историјског сећања, њихове судбине прати у односу на могућности и остваривање националне егзистенције и идентитета. У роману има више сличних места која сведоче о несвесно гротескној природи односа Игњатовићевих јунака према традицији. Тај горки подсмех над оним што препознајемо као најдубље српско, чиме се Србин XIX века наслања на своју прошлост и завете, али тако да је од њих остала још само крта, празна љуштурса, често испуњена отровом, најдубљи је и најстрашнији уметнички одјек националног у српском реализму. Зато је разматрање пикарске традиције и наслеђа тривијалног романа епохе бидермајера у вези са *Чудним светом* ефемерно, као што не стоји да се у лику Кресовића десила „деградација пикара у обичног злочинца“, јер Петар Кресовић је први злочинац српског социјалног романа рађен по српском моделу.⁴⁸⁰

Још једна од гротескних слика која указује на расцеп стварности до кога је дошло услед одступања суштине од привида у смеру нељудског и демонског, остварена је у епилогу судбине највиђенијег, разборитог сеоског газде и старешине породичне задруге који постаје жртва закаснеле страсти, уз иронични нараторски коментар да се кнез Сава још никад није „тако срећним осећао“. Он „све Пели верује“ и умире срећан на рукама тровачице.⁴⁸¹ Игњатовић открива страшно и демонско наличје сеоских нарави, способних да почине најгоре злочине, а стојећи пред иконом и заклињући се кандилом, поштујући пред светом све традиционалне обичаје, штавише – и верујући у њих. Мотивацију и уметничко уобличење злочина писац је успешно градио: на почетку све изгледа као још један обешањаклук каћиперке Пеле и бећара Кресовића када писац у некој епизоди успут напомене: „но, Пела је враг“ или „Кресовић је ђаво“. Касније ове

⁴⁸⁰ Драгиша Живковић, „Бидермајерски роман Јакова Игњатовића“; Јован Деретић, *Српски роман 1800–1950*, стр. 121.

⁴⁸¹ „У сва звона огласи се Савина смрт.

Пела је Сави свећу у руци држала, Пела је Сави очи заклопила, Пела је Сави руке прекрстила, Пела је метнула икону Светог Ђорђа на прси Савине, Пела је љубила хладне руке и сузама орошавала. Да је видео какав странац, рекао би: такове жене више на свету нема!

Укоп велики... Из пет села попови су ту... Пела запева да се до облака чује. Кад дође до гроба, Пела хоће у гроб да скаче, морају је задржавати“ (Јаков Игњатовић, *Чудан свет*, стр. 477).

квалификације добијају право значење у њиховим демонским природама, којима Игњатовић отвара врата своје фикције за уплив инферналног који ће се одиграти у *Патници*. Као и у *Патници*, злочинцима ће главе доћи не људска правда, већ случајност, у чему се опет слуги гротескни призвук. У тренутку када Кресовић успе да оствари све амбиције (богатство, моћ, углед, жена), грешка ситна колико и фатална, а опет психолошки добро мотивисана, свега га лишаваша. Сада већ кнез, Кресовић се просто „преварио у рачуну“ када је ухапсио старог друга лопова, а подмићивање судије, које по правилу успева у Игњатовићевим романима, сада, ето, „није му испало за руком“.⁴⁸²

Тако се игром слепога случаја или космичком правдом расплиће клупко злочина, злочинци су кажњени, „Дерентовљеви срећно живе“. У први мах широко и распричано, етнографски и анегдотски богато приповедање, у последњем делу романа нагло се убрзава и своди, да би се окончало у виду сажетог извештаја-епилога о судбини ликова.⁴⁸³ Точак живота окреће се све брже, ка пропасти главних јунака. Дидактична намера писца, све прочитија како дело одмиче, огледа се у епилогу у уметничкој и космичкој правди којом су изравнати рачуни, но ова привидно успостављена хармонија истакнута у први наративни план не може да закљони дубљи слој мотивације збивања и судбина који води сагледавању људске посвећености злу и непредвидивости живота у коме нема коначних добитака ни добитника. У сложеној структури фикције у *Чудном свету* коначни утисак оставља управо свест о животу који човека надилази и не да се сапети у уске оквире каузалности и реципроцитета, о споју социјалног и судбинског, заједнички устремљеног ка пропасти Игњатовићевих јунака. На почетку свет малих људи и свакодневних мана (весели пијанац, властољубиви кнез, сеоски лола...), село постаје поприште најгорих злодела. Доброћудни пијанац раскући све што има и породицу остави на улици, па полуди, док разборити кнез умире као жртва злочина и живота који се са њим под старост поиграо. Обојицу је живот поразио, Саву изненадним ударом, а Ђоку постојаним губитком до коначне пропасти.

⁴⁸² Јаков Игњатовић, *Чудан свет*, стр. 479.

⁴⁸³ „Пела и Кресовић робују у Лепоглави. Белка Кресовића ускочила момку. Дерентовљеви срећно живе“ (Јаков Игњатовић, *Чудан свет*, стр. 481).

6.14.2. Социјална раслојеност села: сељаци и господа

Игњатовићев идеал сеоског живота који налазимо у *Чудном свету* у знатној мери је већ ствар прошлости. Осим што је нарушено и искварено изнутра, што утиче на судбине појединаца, село је одлучујуће нападнуто споља, али тај удар делује на читаву заједницу и полако је урушава. Породична задруга, основна ћелија граничарског друштва, више није чврста и отпорна заједница која одолева спољашњим притисцима, њена целовитост и неповредивост су уздрмане. Погубни утицај градског живота, али и економско слабљење села, огледају се у жељи за брзим и лаким стицањем путем наследства или изненадног богаћења (оличеној у лику Ђоке Гроздића): већ су и у селу девојке „малане“, теже што раскошнијем одевању, а сељаци улазе у бескрајне и погубне парнице. Захватом проницљивог реалисте, Игњатовић историјски и социјално релевантно прати убрзано пропадање и разарање кућне задруге, овог кроз историју најважнијег и претежног вида српског живота, и Војне границе, која је била гаранција српског значаја и посебности у Монархији.⁴⁸⁴ У касније насталим двама приповеткама са темом из сеоског живота идеализована слика сеоске породице изостаје; *Најскупља коза* прати пропадање двоје лопова, брачног пара Ковић, који покушавајући да надмудре државу и систем, верујући у своје природно лукавство, успевају само да поднесу вишеструко веће последице него што њихов преступ заслужује. То је село огрезло у незнању и неморалу које држава израбљује. *Кнез у купатилу* доноси нешто ведрију слику сеоских природа и живота, као и успео и аутентичан лик српског сеоског газде са којим се Игњатовић враћа још једном старој теми: догодовштинама сељака у граду, обрађеној већ у *Чудном свету* деценију и по раније. Међутим, и поред снажне фигуре српског домаћина и главе куће, сеоска породица је угрожена изнутра а ауторитет главе куће пољуљан.

⁴⁸⁴ Српско становништво после револуције, изложено снажној германизацији у доба Баховог апсолутизма (1849–1860), Аустро-угарском нагодбом из 1867, којом је преуређена Хабзбуршка монархија и успостављена Аустроугарска, потпало је на територији Угарске под власт Будимпеште и угарске националне политике. Нагодбом је, између осталог, укинут посебан статус Војне крајине, што је био увод у већи број угарских мера које су сељака увеле у процес распадања кућних задруга, аграрну кризу и економску зависност. У годинама развојачења Војне границе, која је постала сувишна, сељаци који нису имали већих дугова „били су приморани да се задужују код лихвара. Иако су постојали строги закони против лихве, којом су се у Граници највише бавили Јевреји, али и Срби, тзв. 'српски Чивути', они су знали да изиграју закон. Камата за унајмљени новац код лихвара није била мања од 20% а неретко је достигала и 200%“ (према: Василије Крстић, *Срби у Угарској 1790–1918*, посебно стр. 319).

Строго хијерархијски дефинисан и затворен, тај свет је самоодржив и релативно трајан у навикама и обичајима. Упркос свом унутрашњем злу, он би могао опстати јер има развијене системе саморегулације. Међутим, у Игњатовићевом роману у њега су ступили и они који му природно не припадају, „путујућа господа“: нотароши, фишкали, разни домини, судије и други државни чиновници, „Чивути-зеленаши“ који „вуну за јевтине новце купују“ и склапају менице „како они хоће“. Дошљаци представљају праву опасност за сељака. Насупрот антрополошком злу старом колико и човек, које у српској средини добија специфичан национални карактер, стоји готово нељудско социјално зло. Положај и будућност села зависе од разних закона, прописа, пореза које прописује држава, а спроводе чиновници. Закључили смо већ да је Игњатовић писац моралиста и да је далеко од моралне индиферентности која му је често приписивана, но ако некада и има извесну наклоност према слабостима малих људи, према друштвеном злу је немилосрдан у осуди.

Игњатовић приказује „стварност војвођанског села после 1848, ослобођеног кметовске зависности, али изложеног суровој експлоатацији града“.⁴⁸⁵ Време на селу се дели на оно „пре буне“ и „после буне“ као пресудног историјског догађаја њиховог времена, у коме су и сами сељаци учествовали, а Сава изгубио и најстаријег сина. Социјална и политичка свест српског сељака може се свести на став да је пре било по сељака много боље. Већ уводна реч Саве Дерентовљева уводи нас *in medias res*, дефинише незавидан положај сељака после револуције и однос власти и града према њему: „Сад ти је баш незгодно сељаком бити! Порција (*порез*) велика, господа са свију страна притисла; ако се где тужиш, немаш право; ако у свету ниси никуд пристао, – свуд те за последњег држе.“⁴⁸⁶ Да је ван села сељак предмет поруге, нико и ништа, осећа и кнез Танасије Шамшалов, „најбогатији ратар у селу“, када се нађе у граду. Сељак своју правду не може истерати јер је неспреман за борбу са господом. Осим званичних намета, на плећима носи паразитску бирократију која од система који заступа баштини прерогативе моћи и злоупотребљава сељака за лично богаћење. Сваки додир са спољним светом сељака скупо кошта, било да плаћа високе порезе, да хоће да ослободи сина војске, или да преко суда оствари своја права. Приказани свет од

⁴⁸⁵ Јован Деретић, *Српски роман 1800–1950*, стр. 120.

⁴⁸⁶ Јаков Игњатовић, *Чудан свет*, стр. 327.

почетка је социјално детерминисан и поларизован на село и град, сељаке и господу. У односу на основну категорију, „господа“ су окарактерисана као без изузетка непоштени, безочни у намери да се обогате по сваку цену, горди у односу на сељаке, а потом добијају ужи спецификум у складу са браншом којој припадају: „натроши“ имају мање школе, разметљиви су у одевању и понашању, имају скоројевићку склоност ка лакој заради и трошењу новца; фишкали су супериорнији и хладнији, нерадо губе време, више теже стицању него уживању и трошењу, у односу према сељаку, кога сматрају будалом, гадљиви су и охоли.

У *Чудном свету* писац примењује различите романсијерске поступке и тенденције обликовања света књижевне фикције, у зависности од тога који сегмент сеоског живота и њему припадајуће ликове приказује. Иако сеоски живот и природе слика објективно, Игњатовић, као и остали српски реалисти, гаји симпатију према сељаку у односу на градску господу и она се огледа у поступку поетизације традиционалног српског живота. Упоредо са тим одвија се и други наративни поступак који открива гротескну и пародичну тенденцију писца у приказивању односа села према традицији. Насупрот томе, пишчев став према „господи“ очитује се најбоље у чињеници да ниједног од „вармеђаша“, фишкала, доктора није осликао људским и племенитим бојама, већ су приказани искључиво поступком сатире. Уметничка намера писца наметнула је и овог пута уметничка средства. Сатира не подразумева развијен психолошки портрет, већ усмереност на личне или друштвене мане које се извргавају руглу, отуда изразита схематизованост ових ликова коју му критичари спочитавају.⁴⁸⁷

Наводимо као пример нотароша Шицанића – споредни лик, сведен до социјалног типа ситног чиновника, профилисан са јасном сатиричном тенденцијом, израста у упечатљиву репрезентативну фигуру сеоског нотароша; исти поступак опажамо код Берберића и других.⁴⁸⁸ Иако је особину коју показује српска господа Игњатовић дефинисао као црту српског карактера – Србин воли да се узвиси⁴⁸⁹ – у већој мери нотарошев карактер је резултат друштвених услова,

⁴⁸⁷ Јован Деретић, *Српски роман 1800–1950*, стр. 121.

⁴⁸⁸ Слика фишкала у Игњатовићевом делу заслужује посебно пажњу јер никога писац тако отворено не презире као њих. Писац је и сам био адвокат и неко време се бавио адвокатуром, како у граду тако и на селу, али је после кратког времена одбацио тај позив као недостојан.

⁴⁸⁹ Јаков Игњатовић, „Србин и његова поезија“, стр. 155, 159; у есеју Игњатовић истиче склоност да се уздигне над другима, да буде међу вишима од себе.

система коме припада и места које у њему заузима. Са тим у вези уочава се да је степен типичног међу ликовима који припадају истим професијама знатно већи него међу сељацима који, уз одређене опште карактеристике, захваљујући извесној изолованости и маргиналном положају у односу на центар моћи из кога се шире водеће идеје и обрасци понашања, не личе „као две капи воде“, већ су индивидуализовани у већој мери, што опет сугерише пишчеву идеју о поништавању сваке индивидуалности и аутентичности у свету грађана Монархије.

У том глобалном нивелисању различитости нестају и националне, културне, историјске особености и остају само социјалне, дефинисане професијом, рангом и статусом. Нотароши, судије, фишкали у *Чудном свету*, све сами Срби, нимало се не разликују од људи истих занимања а других народности, социјалне одлике међу господом много су упадљивије од националних, то је оно што их одређује, а не припадност нацији. Шицанић је исти као Брзаковић, а обојица исти као „швапски“ домин Херцкоп, још један „веселак, галант, воли трошити, али воли и тећи“, зна се снаћи, „али није много учен“.⁴⁹⁰ Они деру кожу с леђа баш својима, од којих су се одродили, и то им нимало не квари ужитак. Међу ретке иноплеменике у роману долази и др Шварцлајз који се „окреће око регрутације као коло око осовине, и с тим је доста стекао“. По наказности карактера, без иједне светле тачке, ови ликови подсећају на Гогољеве чиновнике из *Ревизора* и на чувену реплику једног од њих: „Пази, не узимаш онолико колико ти по чину приличи.“

Па ипак, једино овај сој Игњатовићевих ликова не подлеже ни пишчевој ни универзалној правди, за разлику од ликова сељака који скупо плаћају своје злочине и страсти.⁴⁹¹ Кресовић се „мора осветити“ кнезу, али је превише мудар да би се светио Шицанићу који је новце за регрутацију и узео. Он и други из истог круга заштићени су законом који представљају. „Они су, штавише, лица савршено упућена у механизме деловања управо оних сила, спољних или психолошких, које су у односу на сељаке ’демонске’ и погубне, а којима умеју да овладају и користе

⁴⁹⁰ Јаков Игњатовић, *Чудан свет*, стр. 384.

⁴⁹¹ Једино против нотароша „не може се ниште доказати“ (Јаков Игњатовић, *Чудан свет*, стр. 439).

их једино још људи супротстављени закону.⁴⁹² Заштићени и ушушкани од система чији су заступници, они измичу моралистичкој и дидактичкој поенти, што је, опет, уметнички успео поступак који сугерише пишчев однос према овом друштвеном проблему. Тиме се значење демонског са чисто антрополошког помера на социјални план, а непоштена власт постаје његов епицентар који добија готово метафизичка својства. У том смислу и Кресовићево људско зло можемо посматрати као последицу његовог односа са влашћу и осећања сопствене неповредивости слуге система, заштићености и супериорности у односу на средину којој припада. Храброст за злодело, осим из сопственог карактера, он црпи из познавања механизма власти и своје спреге са њом.

И поред тога што се овај роман може читати и као хроника једног злочина, будући да оба главна јунака страдају, а господа експлоатише сељака без милости, не бисмо рекли да је пропаст протагониста изазвана искључиво „чиниоцима социјалног контекста“, посебно кад је реч о кнезу Сави, нити да је село какво Игњатовић представља „апсолутно обречено на страдање“ и „лишено ма каквог излаза“.⁴⁹³ Сматрамо да такав закључак одступа од широке, моћне слике живота који измиче једнообразним решењима и коначним исходима и да то није била искључива пишчева намера оличена у романескном свету, већ само један од мисаоних токова. И поред тога што је живот у свету овог дела, као што смо закључили, непредвидив у игри са човеком, код Игњатовића сви који испаштају са етичког становишта то и заслужују (Кресовић, Пела, гатара) или су починили грешку, прекорачење које их је увело у страдање (Сава – закаснела страст; Гроздић – страст парничења, пијанство, нерад, лаковерност).

Ако Игњатовића схватимо као писца моралисту који упућује, савест народа, што је он увек намеравао бити и оставио о томе трага у фикционалним и нефикционалним делима, закључујемо да није његов циљ да покаже својим сународницима да су осуђени на пропаст, већ да васпитно делује и опомене на опрез и устројавање не би ли се одупрли погубном упливу корумпираних представника власти и негативном утицају цивилизације. То је посебно важно када имамо на уму да Игњатовић није писац који са историјске дистанце посматра

⁴⁹² „Апсолутно неопштећени остају једино немилосрдни представници власти и закона, нотароши, адвокати, судије“ (Љубиша Јеремић, *Трагички видови старијег српског романа*, стр. 165, 166).

⁴⁹³ Љубиша Јеремић, *Трагички видови старијег српског романа*, стр. 164, 167.

завршене историјске и друштвене процесе и своди њихова значења, већ „савременик“ својих јунака, писац чија књига тематизује постојеће прилике, а често и постојеће људе. У *Чудном свету* још увек постоје, иако уздрмани и угрожени, друштвено памћење и унутрашњи систем вредности, који су се у граду расточили. У роману се посебно кућа Стојка Пушибрка разликује по стамености и чврстини добрих животних навика, које су притом и српске. У таквим домаћинствима у којима се гаји култ рада, посвећености, врлине, Игњатовић види шансу за одржање српског села. Најзад, и финалном реченицом епилога писац саопштава да неки робују, док други срећно живе, што упућује на различите исходе и могућност излаза.

Важно је истаћи да управо Игњатовић у *Чудном свету*, а не Глишић, уводи у српску књижевност тему пропадања села и сељака, слике сеоске егзекуције, лицитације и распродаје имовине у бесцење, слике сеоских кућних задруга, слава и кола, супротност села и града, као и ликове сељака, сеоског газде, сеоског зеленаша, поткупљивог чиновника итд. У овом роману се први пут описује погубна по сељака спрега сеоских зеленаша, криминалаца и представника власти коју ће потенцирати Глишић у својој сеоској приповеци *Глава шећера (Отаџбина, 1875)*. Запажају се бројне сличности у типологији Игњатовићевих и Глишићевих ликова (лик наивног и лаковерног сељака: Ђока Гроздић – Радан Радановић; корумпирана сеоска властела, „вармеђаши“, представљена је код Игњатовића ликом сеоског писара Милоша Шицанића, док код Глишића имамо среског писара зеленаша Давида Узловића и капетана Максима Сармашевића) и књижевних поступака (доминантна иронија и сатира у карактеризацији варошке господе и у наративним поступцима, идеал патријархалног живота). Па ипак, у богатој и разгранатој слици села Игњатовићевог дела, то је само један од наративних и мотивационих планова. Иако се у историји књижевности Игњатовић раздваја од србијанских реалиста и посматра у значајној мери као изолована појава, за Глишића је његово дело морало бити неопходна и подразумевана чињеница; најзад, исте године када је Игњатовић као сарадник *Отаџбине* објављивао у њој свој роман *Васа Решпект*, Глишић је објавио *Главу шећера*.

И поред од истраживача уочене карикатуралности и свођења ликова на социјални тип (нотароша, фишкала, судије), које смо препознали као уметнички

сврховите, сатиричним поступком утврђене конвенције, Игњатовић успева да постигне њихову пластичност и живост, утемељујући их у гесту, покрету, навикама и сценама.⁴⁹⁴ Слика Срба „господе“ у *Чудном свету* своди се на приказ корумпираних чиновника или спољних сарадника система, као што су адвокати, али није никаква само српска пасија, већ системом пројектована девијација. Игњатовић разобличава ружну страну власти, а пре свега улогу поткупљивих државних чиновника у упропашћавању села. Деловање корумпираног система опажа се у позадини сеоског живота иако је центар власти далеко. Непомирљиви антагонизам који влада између паора и господе и који слуги нужност друштвене промене долази до изражаја у сцени разговора одметнутих паора у риту. Попут сеоских филозофа, они дефинишу статус сељака као последњег у друштвеном низу, потлаченог, економски обесправљеног.⁴⁹⁵ Оно што се очитује из слике сеоског живота у роману не изговара нико од сељана, већ разбојник који краде за свој рачун и на сопствени ризик, због чега су ови епизодни ликови поређени са Шилеровим *Разбојницима*.⁴⁹⁶ Његов говор слуги освету и побуну потлачених, што је ретко место код Игњатовића и семантички кореспондира са техником „процепа“ из *Милана Наранџића*. За разлику од представника власти, Игњатовић је ову дружину ноћника приказао као бунтовнике са разлогом који би да се боре за праведнији поредак, као побуњенике против читавог система. Кресовић, који као мало који Игњатовићев јунак има изграђену животну филозофију, резонира о неминовности класног друштва и о подели људи на господаре и слуге проистеклом из човекове природе: „– Е, па зар мислите да смо и ми паори бољи? Ту се варате. Узмите сад ми паори какви смо, па да покољемо све капуташе, зар би добро било? Међу нама хтели би опет господом постати, па би се тако међу собом опет клали [...] Манимо се тога, не ваљамо ни ми ни капуташи; ту би требало да још једаред Кристос на земљу дође, па најпре да нас казни, па онда исправи!“ Друштвено зло, сматра Кресовић, последица је човекове искварене

⁴⁹⁴ О карикатуралности ликова у *Чудном свету* говоре Ј. Деретић и Љ. Јеремић.

⁴⁹⁵ „– Како се тамо живи са господом и капуташима?

– Никако. Како ћеш ти мачка и кера измирети! [...]

–Та да могу, све би’ до једног искоренио; и док владају неће бити за нас живота; што је добро, то је све по њи’ добро. Ако треба порције, то паор највише плаћа, ако путове правити, и ту терај паора, и ту паор издире [...] Подај натарошу, подај солгабирову, подај вицишпану, подај доктору, па ћеш сваког од солдатства ослободити“ (Јаков Игњатовић, *Чудан свет*, стр. 446).

⁴⁹⁶ Скерлић прави ово поређење (Јован Скерлић, *Јаков Игњатовић*, стр. 103).

природе коју само Бог може поправити, зато сваку побуну држи за узалудну. Из тога проистиче Петрово „право на зло“ – он је обесправљени сељак и ислужени војник, њега су газили и користили, те и он сматра својим правом да чини исто: „Мене превари Младен Дерентовљев, ја ћу опет њи’ове коње и овце отети; овај некоме покоси зоб, овај опет њему сено, па све то иде мило за драго...“⁴⁹⁷ То је његова филозофија о неминовности зла које човек или чини или трпи.

6.14.3. Масовни призори

Поетска слика је омиљено Игњатовићево средство којим се тако издашно служи у својим реалистичким делима и један од великих квалитета његовог романсијерског дара. Као што је лако запазити одсуство пејзажа, исто тако пажњу привлаче бројне масовне слике у којима све кипи од покрета и звукова. У *Чудном свету* Игњатовић приказује различите облике колективног сеоског живота (коло, моба, свадба, даћа) који носе обредни карактер. Док су коло и свадба приказани као етнографске слике, залеђене у времену и дефинисане високом патријархалном културом, мобарска гозба је сагледана другачије – то је слика праве покладне гозбе, пуна покрета и гротеског реализма. Истог квалитета је и сцена даће на сахрани Саве Дерентовљева, слике сељака у кафани, у судници код сеоског кнеза, слика народа после регрутације.⁴⁹⁸ Карактеристично је да даћу, која се креће између два сегмента српске културе (званичног и народног) и два семантичка пола: хришћанског задушног обеда и народне покладне гозбе живих над смрћу, прекида свештеник, оличење званичне хришћанске културе. Игњатовић је сасвим свестан оба ова значењска потенцијала и поиграва се њима. Са колико је пажње и промишљања романсијер градио овај приказ сабијен у само неколико реченица, а свакако и остале, сведочи податак из писма Даничару.⁴⁹⁹ Слика даће није никаква

⁴⁹⁷ Јаков Игњатовић, *Чудан свет*, стр. 446.

⁴⁹⁸ Наводимо као илустрацију приказ из кафане: „Ту се сад куцају, сви се измешаше, па нит знаш ко пије ни ко плаћа. Гроздић и Кресовић опет једу паприкаша, па то још није ништа; сад тек долази риба; па онда опет удри на шиљер, па на кафу. По пет пута се пије кафа, па опет вино. Сад начини се прави вавилонски торањ, једни се љубе, други инате, један превали флашу, други већ спава на земљи, неки, опет, неће да признаду рачун, инате се с бирташицом, док тако један по један не очисте се. Који не стоји на ногама, тога други на кола дижу“ (Јаков Игњатовић, *Чудан свет*, стр. 367).

⁴⁹⁹ „Више ти не могу писати, јер морам на једну велику паорску даћу – гледе или ради да покупим јошт неке нуждне карактере за роман“ (из писма Ђорђу Поповићу Даничару, из Даља,

успутна скица, кроки из сеоског живота, већ пажљиво и наменски одабрана секвенца која разлистава живот једне заједнице у специфичним навикама и у пресеку различитих традиција.

У овом и сличним призорима доминира материјално-телесни принцип: људи пију, једу, играју, клате се пијани или леже у ћошку, као на сликама Питера Бројгела Старијег.⁵⁰⁰ Сврставање Игњатовићевог дела у традицији тумачења у просторе вулгарног реализма свакако је у вези и са овим призорима, који су далеко од простог приказа ниске и баналне свакодневице, представљају посебан тип гротескне сликовитости и један од значајних квалитета његовог стила, јединствен у српској књижевности. Служећи се масовном сликом као видом визуелне опсервације, оком осетљивим на детаљ, писац успева да пренесе снажан утисак који постиже приказом мноштва тела у покрету, откривајући минуциозно навике и девијације у животу заједнице. На Игњатовићевим „Српским пословицама“ затичемо оно „гротескно тело“ о коме говори Бахтин поводом Раблеа, приказано у својој отворености према свету, недовршено и ухваћено у непосредности и тако страно свакој класичној, завршеној естетици.⁵⁰¹ Колективни призори у *Чудном свету* говоре о сложености и раслојености слике сеоског живота коју нуди Игњатовићево дело, њихова је лепота у неофицијелности романсијеровог одступања од класичне поетике и њоме претпостављене перспективе. И овим карактеристичним типом сликовитости, који у једном маху осветљава одабрани сегмент живота (нпр. велика српска даћа, много хране, сиротиња се најела, Кресовић запевао), приближава се Игњатовић гротескном канону који је Бахтин назвао гротескним реализмом и његовим варијантама. Масовну слику као уметнички поступак Игњатовић је највише примењивао управо у роману из сеоског живота, приказујући порозност границе између народне, смеховне и гротескне и официјелне културе, док је у приказима варошких балова елемент гротеске потиснут у дубину слике која је добила церемонијални, парадни карактер.

19. фебруара 1868, у чијој је *Даници* у деловима излазио *Чудан свет*) (Јаков Игњатовић, *Писма, Мемоари I*, стр. 317).

⁵⁰⁰ Љубиша Јеремић говорећи о сеоским призорима, примећује сцене „бројгеловског значаја“.

⁵⁰¹ Михаил Бахтин, *Стваралаштво Франсоа Раблеа и народна култура средњег века и ренесансе*, Нолит, Београд, 1978, стр. 8.

6.14.4. *Сељак у граду. Метатекст и поезија бирџуза*

За разлику од приказа сеоског живота који у *Чудном свету* има дубину и разноврсност животних планова и нарави, живот у граду, као и свет чиновника, вођени су искључиво материјалним интересима и безочним отимањем. То је она „окужена цивилизација“ о којој Игњатовић говори у есеју, велики свет из кога се српски војник Кресовић вратио у село као злочинац. Узевши за предмет романескне обраде сељака, Игњатовић га је приказао у изворном окружењу, али и у њему туђој варошкој средини. На тај начин се приближио старој комедиографској теми и лику лаковерног, приглупог сељака који постаје жртва варошана, познатим из дубровачке фарсе. Структуру овог топоса писац гради на антитези село – град, сељак – варошани и реализује у више епизода које представљају засебан нарративни ток: код адвоката, у биртији, преварени сељак (овај мотив се развија у две епизоде 1. епизода са Циганима; 2. одлазак цару у Беч). Утемељен у свом микрокосмосу, сељак је сналажљив и сигуран (или се барем тако осећа), у граду он је збуњен и неприлагођен, лако постаје жртва фишкала, зеленаша и превараната свих фела. Чак и искусни Кресовић, тако гиздав и поносит међу паорима, пред адвокатом је понизан и услужан иако је његов „сарадник“ који подржава лаковерне сељаке да уђу у бескрајне и погубне парнице. Као и у другим романима, писац се и овде држи перспективе света који је предмет његове „студије“, приказујући искључиво оне аспекте градског живота са којима се сељак сусреће, а то су адвокатске канцеларије, пијаце и биртије. Мада паори пословично зазиру од вароши и варошана и ретко напуштају село, Ђока је специфична сеоска фигура, он жуди да из малог дође у велики свет. У пратњи Петра Кресовића, који је са становишта паора „светски човек“, искусан у пословима са варошанима, Гроздић, мотивисан парницом коју води због наследства, више пута долази у варош.

Сцена код адвоката, једна од у најуспелијих у роману, у потпуности је грађена по законима комедије. Осим уводне и завршне информације и неколико сликовитих кратких напомена у својству дидаскалија (фишкал седне, а сељаци стоје; Берберич извуче сат, отвори га и метне на сто; Гроздић окрене се према вратима и вади банке...), приказ се развија у драмском дијалогу који савршено осликава психологију сељака и фишкала који ступају у однос жртве и господара.

У питању је у романескно ткиво уметнута драмска појава, грађена по законитостима фарсе, која почиње и завршава се у кујни код адвокатове газдарице којој се сељаци клањају и доносе „два пурана“ да би се и код госпође Лујзе умилили, „јер она кад хоће много код господина може“. Свака реплика открива карактер и осећања говорника: адвокат је безосећајан, строго послован, у говору сувопаран и прецизан, сељак је несигуран и неискусан, има потребу „да се изговори“, да све до детаља каже и опише.⁵⁰² Он не зна добро вредност новца јер је доскора живео у условима робноновчане привреде, задужује се лако, новац троши још лакше јер је широке руке, ценка се са адвокатом око три форинте, а у следећем трену је спреман да му да стотину. Обојицу је писац обележио упечатљивим ставом који открива паорски менталитет и фишкалску филозофију живота. За Ђоку је то тако типична сељачка реченица: „Напоследку волем и то да пре фишкали поједу него Стева Пецкошић!“, а за адвоката: „Мени је време новац“.⁵⁰³

Фишкал је, као и остали чиновници, приказан тенденциозно, као припадник бранше у чијем речнику не постоји реч „милосрђе“.⁵⁰⁴ Дивећи се како адвокати на сат наплаћују, Ђока исказује свој доживљај њиховог позива у облику народне загонетке: „Ала је то живот, па мада ћути, опет му плата иде; нит сеје, нит оре, а свашта има. Ја ћу мог сина, кад дорасте, дати на вишкалство; то је најбољи живот, никог се не боји.“⁵⁰⁵ Аргумент „никог се не боји“ указује на основно Ђокино осећање у односу на адвоката и варошке институције власти. После сваког сусрета он таре зној са чела; док ставља крст на кобно пуномоћје, рука му дрхти. Његове речи: „Само да сам у школу ишао, не би’ се никог бојао“, откривају страх простог човека од свега што не разуме: страх од непознатих

⁵⁰² Игњатовић уводи и сјајно представља сељакове навике да приповеда „од Кулина бана“ и да у танчине држи до фамилијарних односа, које тако често срећемо у српској комедији и скечу. На прецизна питања адвоката, Гроздић одговара: „Е сад ћу вам приповедати за Гавру Волара, како је узео моју тетку. Било је баш једне године после Божића...“ На питање да ли је Пецкошић у роду са покојником, одговара: „– Готово никакав; свет каже да је онде сасвим туђ, ал он се фали да јесте, и како ћу вам казати, на ову ворму: нашег покојног баћа-Гавре секе њиове тете ручног девера брат, па његов пасторак се оженио, па родила му жена Пецкошића – ето то је све! Фишкал се насмеши“ (Јаков Игњатовић, *Чудан свет*, стр. 358, 361). И то је ваљда једини пут код Игњатовића да се фишкал насмешио.

⁵⁰³ Јаков Игњатовић, *Чудан свет*, стр. 359, 358.

⁵⁰⁴ „[...] у фишкалском речнику те речи *милосрђе* – нема, а Берберич мрзео је кад је ко ту реч и преко језика пустио“ (Јаков Игњатовић, *Чудан свет*, стр. 362).

⁵⁰⁵ Јаков Игњатовић, *Чудан свет*, стр. 356.

механизама власти, страх да ће бити преварен, страх од ученог човека, од сопственог незнања и света који не познаје и не схвата, чак и од господских слугу. Као противтежа овом страху сељака од варошких институција јављају се два мотива: утеха у биртији и поверење у сународника.

Кафана, као стални топос Игњатовићевих романа, најчешће се везује за свет сељака и ђака, дакле оних слојева који нису чврсто укалупљени у социјалном механизму. У прози Јакова Игњатовића кафана је као носилац забавно-карневалске димензије варошког живота у највећој супротности са канцеларијама и судовима, одакле потиче уплив механичког и нељудског у друштвену стварност. Осим сцена из *Чудног света*, ту спадају слике из студентског живота и доживљаји из „Борфођастова“ у *Милану Наранџићу*, маскенбал у *Вечитом младожењи* итд. Ђока Гроздић је, како му већ и име каже, чест гост бирцуза, сваки његов долазак у град почиње и завршава се у неком бирцузу. Кафански излети послужили су Игњатовићу да опише у *Чудном свету*, као и раније у *Милану Наранџићу*, „поезију бирцуза“: „Но и бирцуз има своје романтике; кад немачки списатељи приписују свакој ствари своју поезију, као камењу, дрвету, штавише кељу и спанаћу, онда и бирцуз има своје поезије – те какве поезије! И ту је школа, где се и добро и зло научити може; па онда, каква разбигра је бирцуз!“⁵⁰⁶ У овом ретком експлицитном ауторском коментару у роману Игњатовић пародира романтичарску манију поетизовања свега, до најбаналнијих и најнепоетичнијих ствари, као кеља и спанаћа, са типичном за реалисте намером да се од романтичарских заноса окрене човеку и друштву, да опише све, посебно ниже видове живота. То је свакако један од разлога што се о њему говорило као о натуралисти, а о *Чудном свету* као о натуралистичком роману. У складу с интересовањем за ниже слојеве друштва, иде и интересовање за оне друштвене појаве и институције у којима се његов јунак креће.

6.14.5. Типске црте комедијанта у лику Ђоке Гроздића

Ђока Гроздић директни је наследник гротескног јунака Стеријиних шаљивих календара, „Веселјака“ Винка Лозића, на кога очигледно асоцира већ персонификованим именом, неког „српског Бахуса“ у чијем је лику потоњи

⁵⁰⁶ Јаков Игњатовић, *Чудан свет*, стр. 364.

чувени комедиограф на почетку каријере остварио гротескну похвалу јелу и пићу и „апологију тривијалности“.⁵⁰⁷ За Гроздића се везује низ мотива из свакодневног живота: крчме, брачне свађе, преједање, напијање. Као и Стеријин пијанац и лакрдијаш Винко Лозић, чијим космосом управљају божанства „Једем“ и „Пијем“, а најлепша музика му је „кад цврче кобасице или кад чутура клокоће“⁵⁰⁸, тако и Гроздић представља спону преко које писац врши раблеовску карневализацију романескне стварности. Али за разлику од карневалског смеха који препорађа и обнавља и превласти материјално-телесног принципа Раблеовог и раблеовског „гротескног реализма“⁵⁰⁹, у Стеријиној пародији и травестији долази до критичке дистанце у правцу „опорочавања (осуђивања, изругивања) погрешака“ са циљем „’исправљати рода мане’, казивати у шали истине“.⁵¹⁰ При томе се улога карневалских мотива дистанцира од неконвенционалног и афирмативног смеховног принципа и улази у негативну сферу пародије и сатире новог времена, мада са извесном доброћудном благонаклоношћу писца. Игњатовићев однос према карневалско-гротескном наслеђу раблеовског и Стеријиног типа, двострук је. Један од значајних семантичких аспеката романа усмерен је ка приказивању судара народне културе са механичким и дехуманизованим бирократским државним системом, а један од споредних сижејних токова у *Чудном свету* (масовне слике гозби, свечаности и пијанки) припада народном „гротескном реализму“, али је овај семантички план подређен деловању за сиже и исход судбина јунака одлучујућем негативном полу официјелне културе. Тако је и коначна судбина Ђоке Гроздића одређена не његовом бахуском распусношћу, већ основном сижејном нити која прати јунакову пропаст услед деловања бирократског система чија жртва постаје из незнања и лакомости.

Иако је Ђока Гроздић у основи локална појава, српски пијанац и литерарни потомак Винка Лозића (кога је опет, како је у тумачењима доказано, Стерија преузео из усмене традиције), Игњатовић у његовом лику варира неколико типова лакрдијаша који су обележили ниже врсте европске комедије. У сеоском

⁵⁰⁷ О Винку Лозићу и Стеријиним шаловитим календарима видети у: Душан Иванић, *Огледи о Стерији*, Друштво за српски језик и књижевност, Београд, 2007, стр. 8, 96–102.

⁵⁰⁸ Душан Иванић, *Огледи о Стерији*, стр. 99.

⁵⁰⁹ Михаил Бахтин, *Стваралаштво Франсоа Раблеа и народна култура средњег века и ренесансе*, стр. 19, 26.

⁵¹⁰ Душан Иванић, *Огледи о Стерији*, стр. 100.

амбијенту народни забављач-лакрдијаш и учесник у општем празничном слављу, доласком у град поприма одлике јунака фарсе са темом сељака у граду. Потом га писац у епизоди са Циганима уводи у свет веселе ренесансне маскерате цингареске настале из фарсе о сељаку коме Циганка гата⁵¹¹, да би тему превареног сељака из фарсе развио даље у епизоди о сељаку у велеграду која кулминира у мотиву лажне аудијенције. У кафанским сценама у које је романсијер увео технику илустрованог метатекста у основни наративни план у виду ликовног интермеца (видети поднаслов „Имплицитни коментар: *mundus inversus*“) наговештена је Гроздићева улога буфоа: „главна“ радња је прекомерно и детаљно побројано наједање и напијање, а шире гледано стицање и губитак новца. У „међучиновима“ дешава се „међуигра“, интермецо, у коме се појављује Гроздић као буфо, устаљено комично лице које изводи сцену комичног карактера. Сведени описи физичког изгледа дати у роману, тим упадљивији што их мало има, упућују на то да лик Ђоке Гроздића и физички подсећа на буфоа. Он је прави јунак интермеца: „комедијаш надувених образа“, „глуп и неспретан слуга“ кога други шамарају.⁵¹² У првој сцени романа писац фиксира Гроздићев физички портрет: „Добричина, неће никог увредити. Лице му изгледа – како да га опишем – *тако као кад какав весељак кија: обрве јако уздигнуте, а јабучице растегнуте*“ – опажа се упадљива физичка сличност са лакрдијашем, буфоом карактеристично подигнутих обрва, тужним човеком који носи маску клоуна и забавља друштво, односно на чији се рачун сви забављају. Игњатовић од физичких црта помиње још Гроздићеву подгојеност и карактеристично опуштене образе. Он није слуга, али је у односу на своје саговорнике: Дерентовљева, Кресовића, Берберића и друге, најчешће у улози приглупог и бојажљивог слуге који зависи од њиховог ауторитета добре воље. Буквалног шамарања такође нема, али је Гроздић стални предмет шале и подсмеха који прелазе у суровост. И мимо овог кафанског

⁵¹¹ Као посебна врста ренесансне покладне песме, цингареска се развила по угледу на једну сијенску фарсу у којој је сељак главни лик а Циганка гатара споредни. Ову врсту маскерате, популарну у Дубровнику, писали су Микша Пелегриновић и Андрија Чубрановић. Игњатовић позајмљује мотив као оквир за ову епизоду, али главно тежиште у нарацији не ставља на гатање, већ на пљачку сељака.

⁵¹² *Речник књижевних термина*, стр. 96: „Буфо (итал. *buffo* – смешан) – „Гумач смешних улога у озбиљној, а још чешће у комичној опери, која је по њему и добила име – *opera buffa*. Назив потиче од лат. *buffo*, којим се означавао комедијаш надувених образа, кога су остали глумци шамарали. За време средњег века и ренесансе тај назив се пренео на све оне који су забављали публику (буфонерија). Буфо је обично представљао глупог и неспретног слугу...“

интермеца Гроздић задржава симболику буфоа/лакрдијаша: слика опремања Гроздића за рочиште код сеоског кнеза, сцена у којој се пијан врти око своје осе седећи на земљи, изазивајући буру смеха целе чарде и самог Кресовића који се сажали па му помогне да се попне у кола, слика пијаног Ђоке на гозби мобара, сцене са Циганима, особито у циганској черги, сусрет са парном машином итд.⁵¹³ Већина ових сцена имала би у комедији функцију гега, импровизоване шале или комичног геста који забавља присутне и представља краћи или дужи интермецо у основној фабули.

У лику Гроздића Игњатовић одређену појаву књижевне дијахроније, генезу комичног типа, уводи у оквире синхроније на нивоу лика који прелази из света у свет, из још увек колективног света села у грађанску културу индивидуалних и економских вредности. Пратећи модификације лика лакрдијаша из европске „културе смеха“, како је Бахтин назива, кроз неколико векова европске ниже комедије и неколико варијација, Игњатовић показује промену његовог социјалног положаја који поступно води ка отуђењу: на почетку тог процеса он је члан заједнице и има своје место у друштву, а на крају усамљеник који је на позорници живота који је сматрао комедијом све изгубио. Сеоска луда од учесника заједничке општенародне забаве постаје предмет сурове шале, поруге и економске експлоатације и завршава тако што полуди и напушта своју заједницу, што је противприродно улози луде. Слобода избора замењена је опседнутошћу, јер „лудак – то је дејство удеса“, а „луда – то је избор удеса“⁵¹⁴. У лику Ђоке Гроздића десила се деградација и трансформација комичног типа: луда постаје лудак јер друштво у коме живи није устројено као „комендија“, већ је усмерено искључиво ка стицању по сваку цену. Истовремено са деградацијом јунака лакрдијаша преко буфоа до лудака, дешава се промена природе гротеске у роману: раблеовски народни и афирмативни „гротескни реализам“ развија се према негативном полу заједљиве сатире, а племенски колектив постаје само заједница „економског“ човека са другим људима на нивоу интереса.

⁵¹³ Јаков Игњатовић, *Чудан свет*, стр. 349, 368, 400–417, 423–425, нпр.: „Ђока је досад једнако снујден био, но кад се сви почеше смејати, смеши се и он, па, искапивши чашу вина, у говор се умеша [...] Мора и Ђока да игра, вуку га лево-десно док сасвим не малакше, па га довуку до угла пецаре, где се сложи и заспи [...] Онда ђаволани дигну Ђоку, метну га на ручне таљиге, те га тако мртва успаваног кући однесу.“

⁵¹⁴ „Луда је слободна, лудак је опседнут: у њему пребива обиље, патње или екстазе, док у луди нема вишка“ Мило Ломпар, *Аполонови путокази*, Службени лист СЦГ, Београд, 2004, стр. 290).

Много пута је Игњатовић назначио правац у коме треба разумети концепцију лика Ђоке Гроздића. Већ први физички опис упућује нас на лакрдијаша, начин на који га околина доживљава такође утврђује његово место (кнез Сава му каже: „Ти мислиш: кнезовати је лакрдија, да будемо весели, ал’ није баш шала кнезовати...“; када се Гроздић нуди да учествује на моби код попа Ђосе, домаћин „прими га, а и онако са Ђоком ће бити при концу мало шале“).⁵¹⁵ Но, можда је најјаснија сцена када у Пешти јунак одевену лутку пред дућаном пита: „Је л’ овде комендија?“ Он добро зна ком свету припада, као што то знају и остали ликови. Током целог дела Гроздић има улогу луде која нема већих амбиција до јести, пити, забавити се и испричати, бити стално међу људима. И када улази у процес око наслеђа, чини то само да би могао да трајно продужи светковину. Концепцијом лика и његовом свешћу о томе сугерише нам писац и квалитет света у коме се ова комична фигура креће: свет као „бирцуз“, свет као „комендија“, свет као позориште, сцена по којој се крећу глумци карикатуре, разни типови и комедијанти, на коју повремено залутају ликови из неке озбиљне драме, као што су Васа Решпект или Бранко Орлић, али који у комедији немају шта да траже и изгледају сасвим пометени, док њихове реплике и идеје висе у вакууму између комичне сцене и публике која је дошла да одгледа фарсу, а не озбиљну драму ни трагедију. Шта би Антигона у нпр. *Ученим женама* или Прометеј у *Родољупцима*? Најзад, шта би био Краљевић Марко и сва велика и трагична историја српска у кафани „Код дебеле Насте“ (а кафана, „бирцуз“, још је једна Игњатовићева метафора живота) и у „свету-комендији“ до страшило и карикатура? У сусрету са класичном културном парадигмом Игњатовић одређује квалитет стварности устројене по моделу „бирцуза“, „комендије“ и фарсе.

У том смислу, роман *Чудан свет*, са топосом „света наглавачке“, надовезује се на топос „свет као позорница“ из романа *Милан Наранџић*, а оба су присутна у целокупној реалистичкој фикцији Јакова Игњатовића. У оба случаја, Игњатовић се креће у тематско-мотивској, семантичкој и метафоричкој равни на којој је саздан континуитет европске књижевности од антике до савременог доба. Овим и сличним топосима, гротескним реализмом свога дела и његовим модификацијама, као и испитивањем могућности и граница остваривања пуноће

⁵¹⁵ Јаков Игњатовић, *Чудан свет*, стр. 335 и 421.

националне, интелектуалне, хумане, или ма које друге аутентичне егзистенције у савременом грађанском друштву, а не тривијалним бидермајерским тематским регистром, Јаков Игњатовић уводи српску књижевност у европску књижевну баштину.

Иако карактеризација Гроздића као романеског јунака превазилази границе устаљеног комичног лица, улогом лакрдијаша је друштвено дефинисан у највећој мери. На другом плану, писац је у њему, и поред мноштва претежно негативних црта (пијанац, лакомислен, неразуман, неспособан да сагледа стварност – док год има још неколико форинти у џепу, „није му бриге“), оживео неку дубоку црту исконске доброте и прекорачио оквире типског комичног лика. Осим што је, за разлику од осталих, лишен практичног духа, он је једини код кога срећемо виша и надлична осећања исказана кроз сузе, усхићење, патос. Једино овај јунак гаји безрезервну наклоност, љубав и поверење према људима, односи се са поштовањем према нижем од себе и сваком се обраћа као човеку, без обзира на друштвени статус. Игњатовић га често приказује како плаче (пусти сузу када се сети осујећене наде да ће се обогатити из авантуре са Циганима, гледајући слику *Бој на Косову*, над писмом које шаље цару, када му узму кућу). Осим осећања која имају приватни карактер, Гроздић је једини који показује осетљивост на националне симболе и судбину. Сама чињеница да је Игњатовић сва национална питања и симболе у роману везао баш за лик весељака лакрдијаша речито говори да му је намера била да прикаже њихову деформацију и маргинализацију у времену. „Гротеска у уметности сродна је парадоксу у логици [...] она скрива велике могућности.“⁵¹⁶ Посредством гротескних слика, Игњатовић усмерава овај мисаони ток ка исходима гротескне комике, али и гротескне трагике.

Сложеним поступцима у пресеку супротних тежњи и књижевних образаца (тежња ка узвишеном и несебичност, а са друге стране баналност и лаковерност до границе глупости, доброта и великодушност према непознатим људима, а небрига према најближима), окарактерисао је Игњатовић овог свог јунака. Значајан допринос тумачењу Гроздићевог лика дао је Љубиша Јеремић, супротстављајући његову „поетичну нарав“ Кресовићевом лицемерју, односно његову лакомисленост и тупост Савиној трезвености, истичући и хумани

⁵¹⁶ Из дефиниције гротеске Л. Е. Пинског (Михаил Бахтин, *Стваралаштво Франсоа Раблеа и народна култура средњег века и ренесансе*, стр. 41).

потенцијал овог јунака: „Из овог угла посматрана Гроздићева склоност опијању по 'бирцузима' показује друго лице и, барем у извесном смислу, истински 'поетичну нарав'. Гроздићева приврженост крчми сада се открива као његова, иначе осујећена животна потреба да се простодушно, што ће рећи, уз све пријатељско поверење и до свог последњег гроша дружи и општи са људима, из чега неминовно проистекне његова пропаст. Слутња, пак, такве пропасти из простодушности није само постојано одржавана у приповедању о Гроздићевим смешним подухватима и 'поетичним' потребама, него је ушла у основу тематске изградње целог романа; та слутња се шири и захвата, другим речима, све остале житеље Игњатовићевог чудног света, образујући тематски смер дубљи од оног експлицитног, социјално-критички и етнографски инспирисаног и оглашеног већ на почетку романа.“⁵¹⁷

6.14.6. Прилог Бахтиновој концепцији гротеске

Присуство типа лакрдијаша из ниже комедије, као и контаминација комичних мотивива, указују на књижевно порекло лика Ђоке Гроздића, али и једног плана радње у *Чудном свету*. Он је носилац извесног карневалског, покладног принципа у делу, лакрдијаш лишен практичног економског духа. Топоси „изокренутог света“ и „метафоре позоришта“, које смо утврдили као значајне парадигме за разумевање слике света Игњатовићевих дела, као и масовне сцене, такође су покладног порекла.⁵¹⁸ У том смислу намеће се питање функције и ефеката које писац постиже увођењем карневалског елемента у свет грађанске стварности којом влада сирови материјализам.

Феномен карневала имао је значајно место у животу европског човека од раног средњег века до савременог доба. Као одговор на строгу и озбиљну официјелну културу, и насупрот њој, постојала је снажна народна култура,

⁵¹⁷ Љубиша Јерemiћ, *Трагички видови старијег српског романа*, стр. 168–169.

⁵¹⁸ Михаил Бахтин и Петер Бурке слажу се у оцени порекла топоса: „Други живот, други свет народне културе ствара се у извесној мери као пародија обичног, то јест ванкарневалског живота, као 'свет наопако'“ (Михаил Бахтин, *Стваралаштво Франсоа Раблеа и народна култура средњег века и ренесансе*, стр. 18).

„Покладе бејаху оживотворење 'изврнутог света', омиљене теме у народној култури прединдустријске Европе [...] Свет наопачке погодан је за илустрацију и од средине XVI века бејаше омиљена тема народних летака“ (Петер Бурке, *mundus inversus*, Лексикон Марина Држића, <http://leksikon.muzej-marindrzcic.eu/mundus-inversus/>)

најчешће везана за празнике и култове званичне културе, обележена колективним, општеномским духом и веселим покладним смехом. Игњатовић приказује друштво у којем је још увек жива карневалска традиција, али осиромашена и потиснута бићем „економског“ човека, да употребимо Бахтинов израз. Његова забава више није весеље целе заједнице, већ класна забава, обично на нечији рачун. У животу грађанске Европе осећају се још само рецидиви карневалске атмосфере чији су типични топови кафана, као место друштвеног окупљања и забаве, и сеоска светковина.

Чак и епизода о Гроздићевој аудијенцији код цара далеки је одјек покладне забаве која у класно дефинисаном друштву постаје игра добитника и губитника.⁵¹⁹ У култури у којој су сакрални садржаји замењени обожавањем новца, где је племенску заједницу заменио појединац, Гроздић је неминовно губитник. Његова природа доброћудне луде која срећу налази у општењу с људима, осуђена је на пропаст. Све оне бројне слике балова, гозби, у Игњатовићевим романима могу се разумети као осиромашени остаци карневалског духа. Удаљене од изворне колективне и афирмативне природе празничне прославе, сведене су на слике класне забаве, што већег ранга, то мање веселе, а све више официјелне.

Ако пратимо Бахтинову широку концепцију гротеске и историјски пут који гротескни реализам пореклом из народне културе прелази у књижевности током векова, могли бисмо и друге значајне појаве у делу Јакова Игњатовића, као што су хумор, сатира, пародија, подвести под појам гротескне комике која се реализује на плану хуморног и сатиричног. Такво одређење природе појма означава да гротеска мења своју природу, крећући се од гротескног реализма као позитивног животног принципа ка гротескној сатири и пародији као негацији одређене животне појаве са социјално-критичком намером. У том смислу би гротеска могла бити уочена као један од установљујућих принципа Игњатовићевих социјалних романа и квалитета уметничке слике. Овако схваћена, она се у његовим делима јавља у широком распону и покрива подручја гротескног реализма, гротескне комике, гротескне трагике, пародије, до сатире и карикатуре.

⁵¹⁹ За форме и симболе карневалског језика карактеристична је својеврсна логика 'изокренутости', различити видови пародије, деградација, профанисања, лакрдијашког усталичавања и свргавања (Михаил Бахтин, *Стваралаштво Франсоа Раблеа и народна култура средњег века и ренесансе*, стр. 18).

У зависности од тога, може имати функцију афирмације, али и поништавања живота. Као резултат другог, негативног пола, јавља се статична мотивација догађаја и карактеризација ликова, оличена у карикатуралним, схематизованим типовима дефинисаним професијом или главном цртом (као што су сви бројни ликови чиновника, злих стараца и жена, сводница) који су, по Бахтиновом мишљењу, само крајњи резултат деградираног, деформисаног и уситњеног реализма.⁵²⁰ До крајње тачке кретања у том смеру Игњатовић долази у последњем роману, у којем су одлике типског и професионалног сведене до беживотне и штуре социјалне критике. У истом смеру дешава се у Игњатовићевом делу и кретање од колективног (код њега увек националног), општег, ка индивидуалном и социјално отуђеном, страном, стога су поменути професионални типови приказани као отуђени од колектива, појединци организовани искључиво на нивоу класе и интереса, чија хумана дегенерација води ка циничном и демонском.

Игњатовићев књижевни пут од *Милана Наранџића* и *Чудног света* из шездесетих до *Патнице* из осамдесетих година века може се посматрати као пут осиромашења и деформисања уметничких потенцијала гротеске у свету дехуманизоване стварности, при чему долази до преминације само једног њеног квалитета. Услед тога смањују се уметнички ефекти, а дело поприма изразито тенденциозни и критички карактер. Игњатовићева гротеска (под условом да је дефинишемо идући за Бахтином, на трагу народне комике и гротеског реализма,

⁵²⁰ „У процесу дегенерације и распадања гротеског реализма отпада позитиван пол, односно друга, млада карика настајања (она се замењује моралном сентенцијом или апстрактним схватањем) [...] Отуда се и рађају све оне бесполне слике 'карактеристичног', сви они 'професионални' типови адвоката, трговаца, сводиља, стараца и старица и томе слично, све оне маске уситњеног и деформисаног реализма [...] Књижевност тзв. 'реализма свакодневног живота' у XVII веку [...] упоредо с оригинално карневалским моментима, већ је испуњена таквим сликама заустављене гротеске [...] Неки научници склони су да то објашњавају као почетак реализма [...] У ствари све су то само одумрли и понекад сасвим обесмишљени делићи снажног и дубоког гротеског реализма“ (Михаил Бахтин, *Стваралаштво Франсоа Раблеа и народна култура средњег века и ренесансе*); као и стр. 32–33: „Игнорисање гротеског реализма отежава могућности исправног схватања не само ренесансног реализма него и целог низа веома важних појава које долазе после стадијума реалистичког развитка. Цело поље реалистичке књижевности последња три века њеног развитка буквално је засејано остацима гротеског реализма, који понекад показују да нису само остаци већ да су на један нов начин животворни. Све су то гротескне слике које су или сасвим изгубиле или ослабиле свој позитивни пол, своју везу са универзалном целином света који се ствара. Разумети стварно значење тих остатака или полуживих творевина могућно је само на фону гротеске.“

а не за Кајзером⁵²¹) сва је у друштвеном и људском, са доминантно комичним и сатиричним, али и трагичним потенцијалима.

6.14.7. Фигура сународника

Једну од основних претпоставки српског, посебно сеоског живота, поверење у човека истог рода и језика, традиционалну у патријархалној заједници и додатно заоштрено у туђинском окружењу и држави, Игњатовић је изразио у књижевним есејима, а уметнички транспоновано и преиспитивао у *Чудном свету*. Романсијер разобличава однос сународника и проблемаризује још једно важно место националног идентитета: доживљај народа као рода, шире фамилије, осећање припадности и добронамерности родственика у савременом свету. Срби се у Војној граници и другим областима Монархије држе једни других, при чему се читав свет поларизује на „наше“ и „туђе“, међутим анализа фигуре сународника, „свога“, у *Чудном свету* довела нас је до различитих исхода.

Унутар сеоске заједнице, сународник је ближњи (брат, муж, отац, кум, комшија) од кога може доћи и добро и зло. Осим Кресовића и Пеле, чије је деловање писац учинио скривеним унутар света дела, али очигледним за читаоца, ту су још неки, рекло би се успутни ликови: неки Вребало који у договору са судијом купује Гроздићево имање на лицитацији у бесцење; српска старина Канкало (кога је писац приказао у анегдоти на моби, и опет у улози проводације Младена Дерентовљева, који је остао без икога, а сачувао ведар дух) активиран је још једном као лажни понуђач на лицитацији који спушта цену Гроздићевом имању. Старо семе зависти, мана коју је писац установио у есејима и историјским романима, и овде дејствује. Притворну природу сељака најочитије осликавају Савин кум Кресовић и „одана“ супруга Пела. Ту су и сви они безимени сељани који дојучерашњег лопова Кресовића бирају за кнеза иако слуте како је ушао у посед Саве Дерентовљева. Но, ту је опет Стојко Пушибрк, поштен, оштроуман и отресит, он „чува народ од спајилука“, што га не препоручује за сеоског кнеза, али му обезбеђује поштовање сељана; у васпитању је строг, његова Јелка је најбоља сеоска девојка, вредна је и писмена, отац није жалио новца да је и мимо школе

⁵²¹ У Кајзеровој концепцији гротеске пресудну улогу у дефинисању појма има категорија страног, у смислу страшног, застрашујућег, нељудског и демонског у правцу чудесног.

подучава... Када Гроздић све изгуби и полуди, а жену и сина, кога је хтео дати да учи за фишкала, остави на ледини, „Пушибрк смиловао се на њих, па узео Ружу и дете к себи“.⁵²²

Срби су и сва она „путујућа господа вармеђаши“ који из вароши долазе ради посла. Фишкал, моћни заступник кога наивни сељак држи за пријатеља, који треба да спроведе његову сулуду идеју „да се опорави каквим наследством“, пошто је већ потрошио и распродао све што је могао ради лагодног пијанског живота, постаје његов плаћени уништитељ. Он „познаје своје људе“ и зна да ће сељак у лудој страсти парничења отићи другом адвокату ако му каже да не може добити процес, стога баш на познавању менталитета „својих“, српских сељака, Берберић баштини добар део богатства.⁵²³ Тако сународник у великом свету и неепској грађанској култури често постаје сељаку непријатељ, тим опаснији што га добро познаје. Игњатовић успешно мотивише Гроздића: самообманут, он и не помишља да можда греши, већ по сваку цену хоће да Пецкошића избаци на улицу, убеђен да му наслеђе по праву припада. Осим тога, он је већ превише изгубио, од мањег газде постао је готово сиромаш коме је остала само кућа. Игњатовић успешно карактерише аутентичну природу неугог сељака, заслепљеног оним што би желео и подршком „лањског кнеза“ и криминалца. Гроздић губи све имање, али не губи чврсту веру у општу правду и у цара који ће заштитити и пожалити („Ја тако ствар нећу оставити ма до цара дошло!“).⁵²⁴ На том наративном заметку писац гради најнеобичнију и последњу развијену епизоду романа, уметнички изузетно успелу, много функционалнију и продубљенију од авантуре са Циганима.

Гроздићевим одласком у Беч са последњим парама у цепоу, у потрази за правдом оличеном у цару, остварује се посебна подврста топоса сељака у граду – мотив путовања сељака у велеград. Али та Ђокина последња авантура није само од његове луде главе, већ је све време поспешивана од сународника – ради мале, ситне користи, или просто из обести. Још једном ће Игњатовић у карактеризацији овог јунака посегнути за узором из ниже комедије. И овог пута то је тип наивног

⁵²² Јаков Игњатовић, *Чудан свет*, стр. 481.

⁵²³ Јаков Игњатовић, *Чудан свет*, стр. 363; Игњатовић често сатиричке ефекте остварује спајањем узвишеног цитата са ниским садржајем. Алудира овде на Христову параболу из Јеванђеља по Јовану: „Ја сам пастир добри и познајем своје, и моје мене познају...“ (Јн., 10:14).

⁵²⁴ Јаков Игњатовић, *Чудан свет*, стр. 433.

превареног сељака са којим се варошани поругају без јеткости из дубровачке фарсе Марина Држића и Антуна Сасина. За разлику од Држићевог Станца са којим су се дубровачки ноћници нашалили у покладној ноћи, али га нису оштетили, Гроздић губи све што има, захваљујући сопственој глупости и „добронамерности“ сународника, и на крају полуди. Најпре је ту Кресовић који га подржава и предводи у намери „да ствар никако не остави, макар до цара дошло“, потом учитељ анђеоског имена „Раваило“ који му пише „молбеницу на цара“. У Бечу Гроздић нађе новог „пријатеља“ („Ујутру земљак је већ ту, то јест није са Ђоком из једног места, али је Србин, трговачки калфа без службе, који за готов новац сваком услугу чини“).⁵²⁵ У даљој нарацији он је именован искључиво као „пријатељ“. Он га води у Шенбрун, у менаџерију, по кафанама, да би га на крају спровео код „цара“. Сви они мотивисани су ситним приватним интересом: јести, пити, погостити се и нашалити, најбоље на туђи рачун, ућарити пар форинти, или пар десетина форинти – то је сва њихова добит. Ако томе придодемо нотароше, судије, фишкале, и друге који имају исту амбицију, али веће прохтеве (картати се, ићи у лов, куповати скупе презенте, давати богатство на луксузно одело, разметати се, згртати), добијамо социјалну слику Монархије чији су носиоци у Игњатовићевом делу Срби, односно слику Срба као дела Монархије.

Игњатовићев уметнички поступак у епизоди пријема код цара је комплексан, на моменте изазива чисто хуморне, сатиричне или пародичне ефекте, да би најзад дошао до гротескне трагике.⁵²⁶ Читаво ово путошће испуњено је низом хуморних сцена заснованих на визури сељака у метрополи.⁵²⁷ Структура епизоде заснована је на судару двају светова и менталитета, руралног, патријархалног српског и урбаног велеградског, и то је с једне стране извор хумора, а са друге води трагичним исходима. Осим што је сељак изгубљен, и нимало не познаје свет у коме се нашао, те стога постаје жртва преваре, он се у

⁵²⁵ Јаков Игњатовић, *Чудан свет*, стр. 471.

⁵²⁶ У теорији гротеске издваја се „смеховни принцип“ (Мезер) као један од њених основних квалитета, који Бахтин назива готескном комиком (Михаил Бахтин, *Стваралаштво Франсоа Раблеа и народна култура средњег века и ренесансе*, стр. 45); сматрамо да у том смислу треба издвојити и специфичан квалитет гротескног који води ка трагици, тј. гротескну трагику.

⁵²⁷ Ђока у страху бежи од парне машине, „мишљаше да то мора бити каква аждаја што тако звижди... држи да овде нема са чистим духовима посла“, фигуру пред излогом неког дућана опипава и пита: „је л’ овде комендија?“, па кад га газда отера, одлази чудећи се „ђаволској фигури“; у бечком лагуму пита се колико би вина ту стало, а пред палатама се чуди „како нигде у авлији није видео пласт сена или сламе“... (Јаков Игњатовић, *Чудан свет*, стр. 469, 470, 474).

односу на градске протуве показује поштен, простодушан и добронамеран. Пријем код цара сцена је нарочито значајна „по томе што се у њој с великом јасноћом испољава спој супротних уметничких својстава [...] спој страшног и смешног, као поуздан знак присуства карактеристичне црте гротеске“.⁵²⁸ Најзначајнији тренутак у животу Ђоке Гроздића заправо је подвала двојице земљака од којих један глуми цара, у свету у коме људи, по речима Милана Наранџића, носе маске. Што је најгоре, и најгротескније, груба младићка шала ради пара и смеха на туђи рачун за Ђоку остаје тајна, као извор личног поноса и важности води право ка губитку разума. Тако је сигурном руком земљака Гроздић поведен у пропаст и доведен до лудила. Осећање поверења према земљацима, како би Држић рекао „нашијенцима“, у великом, туђем свету скупо ће Гроздића стати и уништити последњу животну илузију о свету и људима овог илузијама склоног пијанца „поетичне нарави“. Игњатовић у приказу судбине Ђоке Гроздића истиче да осим судара двеју култура, српске патријархалне и западне грађанске, постоји и судар унутар саме српске културе у којој живе два система вредности један поред другог, један против другог, некада чак и у истом човеку.

Можда се још неко време може живети по старом, као Стојко Пушибрк, или по новом, као сви они „Шицанићи“, „Берберићи“, „Наранџићи“ и остали, али се не може бити између њих, а не страдати. Ђока Гроздић не страда ни од једног конкретног човека, већ зато што је у незнању, припростој намери да се „оправи“ и да комшија не добије нешто што мисли да њему припада, ушао у систем који не разуме, у свет чије полуге не може да сагледа. Симболичким језиком речено, друштво је за сељака у Игњатовићевом *Чудном свету* Левијатан, или простор чудеса, разних „ајзлибана“, менаџерија „машина-аждаја“, „ђаволских фигура“ и деловања „нечистих сила“ које му долазе главе. Простор села за њега је реалан и објективан. У велеграду се буди Гроздићева митолошка свест и долази до ремитологизације стварности, иначе обичне и незанимљиве, од које тражи отклон у пићу и дружењу са људима. Његова „поетична нарав“, која се на основном објективном нивоу радње пројављује као склоност ка кафанском и лагодном животу, на дубљем гротескном и симболичком плану представља фасцинацију

⁵²⁸ „И заиста, сама Игњатовићева потреба да овај роман назове *Чудан свет* као да веома иде у прилог запажању да је гротеска онај облик којем је писац у овом случају највише тежио“ (Љубиша Јеремић, *Трагички видови старијег српског романа*, стр. 167).

колективним симболима и везаност за митске слојеве националног идентитета. Гроздићев лик у роману носилац је једне од најдубљих тематских парадигми која се бави специфичним аспектима транспоновања наслеђа једне културе – проблемима симболичке свести – у новом времену и новим културолошко-цивилизацијским условима. Приказан као трагично смешан и смешно трагичан, он постаје жртва не само своје лакомислености, већ и сопствених националних легендарно-историјских архетипова као невидљивих оквира искуства који искрсавају и манифестују се у виду симболичких представа и образаца поимања стварности. То су архетип старца, јунака, цара, земљака итд.

6.14.8. *Фигура владара*

Гроздићева намера да тражи правду код цара утемељена је у пракси Хабзбурговаца из времена просвећеног апсолутизма и јачања култа личности владара када су многи виђенији, али и прости људи, тражили царско посредовање и заузимање у судским, а често и у сасвим приватним стварима. Није била велика реткост ни изузетак да цар одговори на захтев писмено или да поданике позове на аудијенцију ради упознавања са проблемом, а забележено је да су Марија Терезија и Јосиф II посредовали не само у правним, већ и у сасвим приватним проблемима, као што су бракоразводне парнице, прекршене веридбене обавезе итд.⁵²⁹ У то доба, када је системски грађена представа о Монархији као о „држави и домовини“ и о окруњеној глави као о оцу свих грађана, без обзира на националну припадност, сваки поданик имао је разлога да верује да је у посебним односима са владаром. Из такве владарске праксе, која је потенцирала лични и непосредни однос цара и поданика, потиче Гроздићево уверење да ће бити примљен код цара који ће пресудити „праведно“ у његову корист. Осим тога, цар на кога се српски сељак позива и у чију обавезу према себи верује, наслеђе је прошлих векова, привилегија које су наглашавале посебан статус Срба у аустријској царевини и уважавале жртве које је српски народ током претходних век и по принео династији Хабзбурговаца. Српска посебност поткрепљена је и револуционарним

⁵²⁹ Више о томе: Мирослав Тимотијевић, *Рађање модерне приватности*; Тему о сељаку који тражи правду обрађује почетком XX века словеначки писац Иван Цанкар (*Слуга Јернеј и његово право*), али са другачјим уметничким и мисаоним исходиштима. Деретић упућује на ову тематску паралелу (*Српски роман 1800–1950*, стр. 121).

збивањима која се у *Чудном свету* још памте и у којима су учествовали борећи се против Мађара, „за срећу свога цара и краља Фердинанда, чији су највернији поданици“⁵³⁰. Таквим предубеђењем Гроздић је припремљен за превару чија ће жртва постати у „великом свету“. Лажна аудијенција активира његово национално памћење и епску свест у којој је цар оличење трансценденције: „Ђока се најпре закашља, па се трипут прекрсти. Врата се отварају, Ђока је унутра. Мал’ није ослепио од велике светлости и богаштине. У соби све од саме свиле и кадиве [...] Цар је у самом злату. Како Ђока три корака напред, а цар му да знак да стане. Ђока клекне, а молбеницу држи у руци, цар приђе, па му прими молбеницу, повуче се натраг, па чита; одједаред громким гласом рече: ’Биће’, па да руком знак да излази. Ђока најпре метанише, па са трепетом устане и изиђе.“⁵³¹

Ни према чему у тој сцени Ђока није подозрив, ни што га трговачки калфа води код цара, ни што цар говори српски, он само види дворану у „свили и кадифи“, цара у „сувоме злату“, великог и моћног какав би цар у његовим представама морао бити, и сав „трепти“, замађијан сликом из своје још увек дубоко епске свести. Проблем његовог увиђања није мотивисан само тиме што не разликује царски двор од грофовске палате ни војничке сјајне хаљине од царског одела („шта зна сиромах Ђока како се ко облачи“). Сјај и богатство у коме се нашао и фигура раскошно обучена код њега само покрећу механизме колективних слика и хватају га у мрежу националних симбола. То је још један аспект процеса који смо назвали ремитологизацијом стварности којој паор у велеграду подлеже, али и ширег феномена који се тиче судбине српског нација у Монархији. Гроздић се у цара и његову правду узда са истом оном упорношћу и поверењем којом су се на њега позивали оци, тражећи заштиту, а његова молбеница писана је у стилу којим су му се обраћали патријарси и народне вође. „Биће“, каже „цар“, не „јесте“, већ „биће“, како су и оцима говорили. Али уместо отаца и патријараха, пред царем-лакејем сада стоји Србин-пијанац Ђока Гроздић, у име своје и свога народа, као заступник и носилац националне судбине.

„’Изокренути свет’ може у сумраку поремећене душе да постане израз језе.“⁵³² И заиста, има нечег демонски искривљеног до језивости у овој сцени што

⁵³⁰ Василије Крестић, *Срби у Угарској 1790–1918*, стр. 198.

⁵³¹ Јаков Игњатовић, *Чудан свет*, стр. 472.

⁵³² Ернст Роберт Курцијус, *Европска књижевност и латински средњи век*, стр. 164.

указује истовремено на неостваривост и узалудност колико и на неоправданост и неодрживост траженог, нечег чиме слика српске егзистенције и могућности националног идентитета у *Чудном свету* прераста границе појединачног случаја и претвара се у парадигму неприродног и искривљеног националног постојања. Јер тај који није цар, ипак представља цара, а Гроздић мада није најдичнији Србин и мада долази ради решења приватног проблема, ипак представља Србе. У једном деформисаном тренутку српске историје, оптерећеном симболима и представама наодрживим и гротескним у секуларизованом друштву, Игњатовић имплицитним путем казује нешто страшно и коначно, не само о јунаку, који ће од последица тог сусрета сићи са ума, већ и о народу коме припада. На ову парадигму надовезаће се у *Другој књизи Сеоба* Милош Црњански лажном аудијенцијом Павла Исаковича код руске царице Јелисавете, продубљујући димензије гротескних и трагичких потенцијала, појачавајући „осећај понижености јер смо свуда били и јер су нас за све употребљавали и покој да има судбине“.⁵³³ Оно „тамно и грозно“, „обично и страшно“ што је Црњански препознао у делу свога претходника, можда је у сцени Гроздића пред „царем“ добило један од најснажнијих и најконцентрованијих израза. Место наде и обмане, одсудна тачка где се роје погубне заблуде за Ђоку алијас Србе је Беч. „Он представља двоструко место културног памћења: то је град великих и значајних постигнућа српске културе повести и град снажног антисрпског пропагандног и симболичког дејства.“⁵³⁴

Чудан свет спада у најбоље српске романе са националном тематиком који прате транспозицију националног духа и идеја у времену. Игњатовић узима основне, носеће националне претпоставке као премисе, уводи их у ред појава савременог доба поступком преклапања и на том преклапању изводи закључке. Када се ова два плана споје, као у ликовној техници, или у техници књижевног палимпсеста, добија се искривљена слика, смешна и тужна у својој двострукости, слика *чудног света*. У том свету, уметничком свету Јакова Игњатовића, све зависи од визуре: нечије очи у овом делу препознају „забавно-пустоловни тип романа“, или га тумаче са позиције генезе пикарских тенденција, други сматрају

⁵³³ Милош Црњански, „Стогодишњица Јакова Игњатовића“, стр. 40. Први је ову паралелу увидео Љ. Јеремиић (Љ. Јеремиић, *Трагички видови старијег српског романа*, стр. 179).

⁵³⁴ Мило Ломпар, *Моралистички фрагменти*, Народна књига / Алфа, Београд, 2007, стр. 187

да је лишен гротескног осећања света и да се може схватити као романсирана репортажа новијег времена, док поједини тумачи управо у гротескном виде највеће уметничке потенцијале овог романа.⁵³⁵

Бавећи се Игњатовићем и традицијом тумачења његовог дела много пута ћемо се суочити са чињеницом да је у питању уметник који често надмашује своје тумаче. Иако на разним плановима оцењен као недоследан, „човек коме не треба на реч веровати“⁵³⁶, по Скерлићевим речима, он израња у пуноћи сагледан као писац целовитог погледа на свет, доследан у есејима, романима, приповеткама и нефикционалним делима. О опусу овог српског класика написане су бројне добре студије, али су и начињене значајне омашке. Важност ових истраживања јесте у томе што је његово дело разматрано са разних аспеката чиме су осветљене бројне тенденције и књижевне традиције са којима ступа у додир. Ова корисна истраживања расветлила су поједине аспекте и, сагледана заједно, откривају разноврсност утицаја и сложеност романескног света овог писца. Када је ишчистимо од тешких речи и нелитерарних аргумената, студија Јована Скерлића остаје блистави прилог изучавању Јакова Игњатовића и његовом смештању на место које му у српској литератури припада. Јован Деретић поуздано одређује пишчев однос према реализму и дистанцира његово дело од бидермајера као контекста за разумевање, како је то препоручивао Драгиша Живковић. Ипак, све до Љубише Јеремића Игњатовић није имао тумача који се кроз свет његове фикције и уметничких поступака кретао тако да није озледио књижевно ткиво, већ указао на његове сложене уметничке потенцијале. Он је уједно био први који је увидео гротеску као доминантни вид слике у *Чудном свету* и испитивао пут преобликовања трагичних потенцијала у гротескну визију.

⁵³⁵ Драгиша Живковић, „Бидермајерски стил Јакова Игњатовића“, стр. 108: „*Чудан свет* [...] по својој сижејној структури и мотивацији много више забавно-пустоловни тип романа, него нека народно-реалистичка слика сеоског живота“; Јован Деретић, *Српски роман 1800–1950*, стр. 121; Милан Кашанин, „Трагичност периферије“, стр. 175–176: „Тај механизам информисања и деловодног праћења догађаја и судбина не асоцира гротескне и циничне визије и осећање света [...] *Чудан свет* може да се схвати и као извесна романсирана репортажа новијег времена“; Љубиша Јеремић у наведеном делу испитује обликовање гротескне визије.

⁵³⁶ Јован Скерлић, *Јаков Игњатовић*, стр. 25.

VII ZAKЉUČAK

Повратак Јакову Игњатовићу из хоризонта савременог читаоца ХХИ века нужно подразумева уверење о историчности феномена књижевне прошлости и свест о томе да дело једног писца најверљивије надилази своје време управо „онда када најмање пориче своју историчност која је дефинисана његовим местом у историји уметности и књижевности“.¹ Сагледавањем целокупног стваралаштва овог класика српске књижевности установили смо да његово дело у великој мери представља заокружену и кохерентну целину, са маркираним, уочљивим основним мисаоним токовима и кључним идејама. Као језгро и духовну парадигму читавог богатог, морфолошки и тематски разноликог опуса уочили смо идеју нације којој приступа са различитих становишта: литерарног, историјског, политичког, културолошког. Појам народа, његове историјске судбине и испитивање могућности националног идентитета на сваком од ових планова, наметнуо се као обједињујућа претпоставка која је захтевала да буде сагледана интегрално, али и у садејству и компарацији са сродним областима и појавама пишевог времена. Структура опуса ове значајне личности српске културе одредила је правце истраживања и раслојила рад на неколико основних целина у оквиру којих смо засебно, а у контексту референтних књижевних, социјалних, политичких, научних или историјских појава, у зависности од тога којим смо се сегментом пишевог рада бавили, испитивали статус националне идеје и путеве њеног транспоновања. Како свако истраживање појава књижевне прошлости подразумева и увид у традицију тумачења, у Игњатовићевом случају веома обимну, начинили смо за ову прилику релевантан истраживачки контекст према коме смо се одредили.

Увидом у чланке писане на књижевне теме, установили смо да је Игњатовић творац најродољубивије српске експлицитне поетике која га је учинила једним од идеолога романтичарског покрета. Настала у пресеку идеја европског, посебно немачког, романтизма и „доба револуција“ које су бујале у

¹ Клаус Улиг, *Теорија књижевне историје*, Службени гласник, Београд, 2010, стр. 21.

Европи прве половине XIX века, ова поетика изнела је питање одржања српског културног обрасца и идеале народног духа и народне песме као пролегомену читавог духовног покрета младих који је чинио језгро не само књижевне већ и политичке делатности Срба у Монархији. У овим чланцима, осим што поуздано расуђује о појавама књижевне прошлости и вреднује дела и писце из новије српске књижевности, утврђујући линију којој и сам припада, Игњатовић заснива националну књижевну и културну стратегију. Увиђајући алармантно стање у коме се српска култура у Монархији нашла „на странпутици“, у „Метерниховом систему“ и током постреволуционарног периода, у условима разједињености, одсуства државности и угрожавајућег и корозивног деловања стране модерне грађанске културе, под разарајућим дејством „туђе књиге“, истакао је два начела нужна за одржање српске нације и њене културе: прво је преношење и конзервирање српског етичког и менталног нуклеуса, очитованог у народној песми и историји, а друго институционализација културе, заснивање установа, улагање у науку и књижевност које су „у ембриону“ и у којима је наступило „седам гладних година“, с циљем да се створи повољна клима за укључивање српске културе у европски цивилизацијски амбијент, којем по природи, историји и дометима припада. Између ових двеју тачака креће се Игњатовићево родољубље и европејство: сачувати народ од погубног деловања моралних болести, страсти и „развраћења“ европске савремене цивилизације који великим делом долазе преко лоше литературе, угледањем на високи етос предака и одржањем духовног континуитета са њима, уз истовремено подизање образовне и културне свести изнад феномена спорадичних и спонтаних појава појединачних личности и њихове мисије која неминовно постаје „жртва за род“.

Идеје и домети Игњатовићеве књижевне мисли, профилисани социјалним и политичким условима у којима се нашла српска заједница у Угарској, немају чисто поетички и литерарни значај већ своју публику и примену налазе у непосредном животу и најчешће се крећу у домену културне политике. Као ниједан српски писац, а српска књижевност је обележена многим родољубивим заносима, Игњатовић је освестио узајамност и готово органску међусобну условљеност нације и њене књижевности, у чему треба видети више од хердеровског и романтичарског одушевљења духом народа. Он је јасно

формулисао мисао да српска књижевност и српски народ деле исту судбину и да опстанка народа без његове књижевности не може бити, јер губитак књижевности отвара простор за уплив снажнијег културног и књижевног обрасца који преводи дух и биће народа у поље сопственог идентитета. Осим што је обележена духом националне романтике и утицајем хердеровских идеја, Игњатовићева експлицитна поетика такође је дидактична и моралистичка, отуда је у великом одступању од суда установљеног углавном на основу књижевне фикције његових социјалних романа и приповедака да је реч о писцу ниске, вулгаризоване стварности и о одсуству етичког става у његовом делу. Његове речи су звоно за узбуну у средини у којој национална мањина историјску и културну заборавност може платити нестанком у тешким политичким околностима. Оно што је у чланцима о књижевности казао непосредно, као очевидац и тумач смера у коме се креће национална култура, посредно је исказао сликом света у својим реалистичким делима.

У погледу поетичких и естетичких законитости, значајно је истаћи да их овај класично образовани српски интелектуалац преузима из класичне старине и из врхунске националне традиције. Теоријским питањима књижевних врста Игњатовић се у чланцима и студијама није много бавио. Разматрао их је онолико колико му је било неопходно да укаже на примере или на потребу развоја неког жанра са становишта националне књижевности, у том смислу је, како практично тако и теоријски, трасирао правац и путеве развоја српског социјалног романа. Иако му у историји српске књижевности припада првенство у погледу претходнице новог правца (реализма), новог жанра (социјални роман) и новог књижевног модела, Игњатовићева поетичка мисао није револуционарна и радикална у односу на књижевне претходнике, већ тежи континуираном и равномерном развоју на темељима традиције, у складу са захтевима новог времена. Кључна мисао његових текстова о књижевности јесте одржање српске културе и књиге, јер је то оно што је доведено у питање, а преко тога и опстанак српског народа у Угарској, зато смена стилова и епоха у његовом лику и делу нема обележје преврата и културне револуције, нити га је у култури српског колектива у Аустроугарској могла имати. Превратнички тон наступиће тек са делоцирањем књижевног средишта са периферије према центру (у текстовима

Светозара Марковића), што ће истовремено означити и промену културног амбијента унутар националне књижевности.

Иако је историја књижевности у делу Јакова Игњатовића препознала један од значајних и директних утицаја западноевропске књижевне традиције на токове српске књижевности XIX века, определили смо се да питања Игњатовићеве књижевноисторијске контекстуализације и пресудних поетичких утицаја посматрамо на другачији начин, у континуитету књижевне дијахроније, односно у светлу епохе националне књижевности у чијим се оквирима развијао и културног круга названог у савременој историји српске књижевности „доситејевском линијом“. И поред тога што у савременој науци није препознат као последњи изданак ове линије, закључили смо да је Игњатовић природни наставак њене не само језичке, већ и поетичке и мисаоне традиције. Разматрајући однос према идејама које су обележиле доситејевску линију, утврдили смо да, иако се Игњатовићев књижевни лик формирао у пресеку разноврсних поетичких утицаја који су се осећали у српској култури 1750–1850, уз романтизам, чији је један од идеолога, који у то време улази у најразвијенију фазу, и из Европе надолazeћи реализам, кључну претпоставку његовог књижевног формирања представљају писци доситејевске линије. Установивши компаративном анализом водећих идеја и погледа на свет, посебно светиње рода, да је он њен природни наставак и последњи бујни изданак, препознали смо Стерију као Игњатовићевог директног књижевног учитеља. Нашавши се као савременици у истом социјално-културном амбијенту живота српске нације и у истој фази декомпоновања и разарања просветитељских идеја током XIX века, двојица писаца дала су тематско-мотивски и семантички сродну слику савременог српског друштва, сагледавајући наличје неприпремљене и нагле цивилизацијске транзиције из патријархалне у грађанску културу, али исто тако и наличје рационализма и нуспроизводе „недовршеног пројекта просвећености“.

Међутим, и поред очигледних тематско-мотивских, семантичких веза и сродности књижевних поступака (комика, пародија, критика, сатира), које указују на Стерију као на значајну претпоставку Игњатовићевог дела, његови домети и квалитети не могу се сагледати из видокруга Стеријине уметности, не само зато што се један изражава превасходно драмском формом, а други наративом, већ и

због видљиво различитих мисаоних и идејних импликација. У погледу жанровских традиција њихова дела имају различита мисаона исходишта: за разлику од Стерије комедиографа који се налази пред задатком вршења књижевне правде над пороком и пропагирања врлине, при чему његови ликови, ако и нису увек „кажњени“, неминовно бивају демаскирани и разоткривени у заблудама и пороцима, као што је у критичкој мисли утврђено, у Игњатовићевом социјалном роману ликови потврђују животну и друштвену носивост својих порока. Они су смешни у напетости између онога што јесу и што покушавају да постану, али нису поражени, што ускраћује ефекат супериорности врлине над пороком и чини Игњатовићево дело суштински реалистичним. Његови скоројевићи живе срећно и задовољно као ниједан од племенитих јунака, чини се чак да су миљеници живота, док су племенити „патници од колевке“, „од рођења несрећни“. У своја дела Игњатовић преноси законитости духа времена, или судбине, непредвидивих у дељењу награда и казни, добра и зла, остварујући на тај начин упечатљив утисак животне непосредности, не зато што је као писац аморалан, већ зато што форма друштвеног романа то допушта, чак и одражава, и зато што су живот и судбина у његовом искуству такви. Иако обојица носиоци рационалног и класичног погледа на свет, Стерија је проблем нације сагледао у ширем класицистичком оквиру законитости несавршене људске природе, док се у Игњатовићевом делу опажа значајна улога романтичарских идеологема.

У Игњатовићевом делу наметнула се још једна велика а у традицији истраживања сасвим маргинализована тема, чији се велики значај и уплив на пишчеву слику света и књижевну фикцију из савременог живота опажа тек из целине опуса. Реч је о проблему историје, произашлом из опсесије нацијом и из њеног семантичког поља. Свеприсутна код Игњатовића историјска свест повезује га с једне стране са идејама националног романтизма, процватом историографије и историзмом који су обележили различите сфере људског духа и друштвеног живота XIX века у целој Европи, али једнако директно и са постојаном опседнутошћу српске културе историјом која се читовала и у књижевној традицији XIX, XVIII и претходних векова, обележених свешћу о националној катастрофи као детерминанти српске егзистенције, потребом за поновним

успостављањем хармоније у виду обнављања државности и вером у могућност заснивања националне егзистенције у секуларизованом друштву.

Игњатовић истиче српски средњи век, доба славе и напретка, са Немањићима, а пре свега са Душаном као централном фигуром, као кулминативно место српске историје и постаје један од заговорника нужности обнове државности. Ова намера добила је израз у идеји успостављања новог Душановог царства у којој је у младости видео могућност за решење „српског питања“ у склопу ширег комплекса Источног питања. Политички оквири у којима је сагледавао правац развоја и циљеве српског национализма одделио га је већ у доба револуције од водеће политичке струје међу Србима, али је овај почетни јаз привидно превазиђен готово присилним увођењем Игњатовића у оквире националног покрета, чему је допринела назадна улога Мађара у револуцији а потом и политичко отопљење до кога је дошло између Срба и Мађара крајем педесетих година. У том периоду Игњатовић је био један од главних носилаца српске националне идеје и један од најближих сарадника Светозара Милетића. Залагање у Угарском сабору (1861) за мађарску аутономију унутар Монархије и заузимање одлучног става у односу на центар власти у Бечу, чиме се још једном декларисао као противник царизма, заједно са извесном пасивношћу показаном према решавању српских политичких питања, бацило га је током шездесетих година на политичку маргину на којој ће остати до краја живота. Последња деценија, праћена егзистенцијалним проблемима, жестоких и острашћеним сукобима са бившим пријатељима и саборцима и изразитим конзервативизмом у мишљењу, учинила је овог некада најперспективнијег младог српског политичара и једног од идеолога српске револуције најречитијим заговорником идеје мађарске политичке нације. Врхунац антисрпске политичке делатности остварио је Игњатовић у свом *Недељном листу* (1879–1882) и *Нашем добу* Теодора Павловића, стекавши неславну титулу мађарона, изрода и плаћеника мађарских тајних фондова.

Паралелно са раздвајањем од српског национализма текло је и мисаоно редефинисање националне идеје у смислу удаљавања од у основи политичке замисли обнове Душановог царства ка у већој мери теоријском промишљању могућности националног уздизања до кога ће довести развој историјске науке на

претпостављеном путу ка апсолутној истини, откривајући у будућности значај и важност српског народа у ширем оквиру европске и светске историје. У његовом делу повест је иманентна времену у коме се одвија и резултат је сложених каузалних веза, а ствара је човек који је истовремено, као припадник одређене заједнице, њоме детерминисан. Обликована у оквиру политичких, економских, културних и других детерминанти као иманентна нужност људског колектива, историја је код Игњатовића некада ланац случајности (у смислу збивања на која се не може утицати и чији се покретачи и логика не увиђају), а некада процес који води напретку. Удаљавајући се од Рајићевог теолошко-метафизичког поимања повести као последице божијег провиђења и Стеријиних идеја о цикличности и неминовном ништавилу ка коме све хита, Игњатовић ипак показује поуздање у позитивно кретање и у смисленост историје која мора бити логично и еволутивно кретање човечанства у коме народ као основна категорија задобија историјски припадајуће и заслужено место, оно које је српски народ у прошлости имао и услед пада у грех изгубио и ка чијем поновном успостављању треба да усмери своје делање. Такво, у основи трансцендентно или утопијско поимање историје (у зависности од тога да ли предмет одређујемо из религиозне или из филозофске перспективе) открива виталну везу Игњатовића са старијим писцима доситејевске линије, Орфелином, Венцловићем, а преко њих и са наслеђем старе српске књижевности. Чини се да Игњатовићева историјска мисао има два у суштини дивергентна или бар одвојена смера кретања: један се огледа у веровању у историјску еволуцију човечанства у правцу усавршавања и познања истине, а други у ослањању на божанску промисао и сврховитост историјских збивања.

Осим што је историја била стални предмет Игњатовићевих фикционализованих и нефикционализованих дела, са средњим веком у центру пажње и са освртом на новија збивања, његово дело показује сталну тенденцију „ишчитавања“ њеног смисла, тумачења и вредновања прошлих догађаја, чиме ступа у поље филозофије историје. Бавећи се постојано питањима научне методологије и теорије историје, он залази у област историјске епистемологије: разматра питања објективности сазнања, релативизма, детерминизма, каузалности, грађе, са проблемом историјске истине у центру пажње. Мада јасно истиче важност научника истраживача, себе не види у тој улози, већ у својству

националног идеолога и стратега који ради на остварењу националне идеје. Упорно се залажући за установљење критичке историје, методолошки и епистемолошки добро утемељене, Игњатовић то чини са чисто српског становишта, из хоризонта добробити коју би његов народ од тога могао баштинити у смислу расветљавања „скривене истине“ о себи. Још од првих чланака које је писао као уредник *Летописа Матице српске*, па све до студије *Мемоари, монографије, биографије* (1885), он инсистира на значају научно и критички засноване српске историографије, чија би истраживања временом исправила неистине о Србима из дела европских историчара која су водила тенденциозном „багателисању“ и „онакажењу“ српске историје, сматрајући да је у европској науци већ дуго на снази саботажа „српске истине“. Непоклебиво верујући у величину и значај свога народа на светској позорници, који сежу у дубоку и недовољно истражену прошлост, видећи у српском херојству, самосвести и државотворној идеји рефлексе некадашње снаге, Игњатовић средњи век сагледава као доба славно и кобно, обележено трагичном надовршеношћу визије највреднијих српских синова и разорним, старим српским „духом растројенија“ и „болешћу децентрализације“ који су условили пропаст царства.

За разлику од *Мисли о српском народу*, у којима износи своје виђење српске историје у изразито критичком тону, иако је методологијом коју примењује још далеко од поузданог научног апарата, један део чланака и есеја са темама из националне историје („Душан српска слава“, „Слава црногорства“), прилагођен национално-романтичном тону романтичарске историографије, има за циљ мотивационе ефекте и снажење националног духа. Без историјских претензија, утемељени на народној традицији и епици као изворима, са скретањем у област мита и легенде, ови есеји писани су сасвим у духу немачке „хајделбершке школе“ која основни задатак историје види у подизању националног поноса.² Тако се у Игњатовићевом поимању историје понавља распон који смо запазили у експлицитној поетици и књижевној фикцији, између националних жеља и визија оличених у идеалима прошлости и критички

² Српска романтичарска омладина схвата „историју као и немачка историјска хајделбершка школа: да је њен задатак да диже национални понос“ (Јован Скерлић, *Историја нове српске књижевности*, Романтизам, http://www.antologijasrpskeknjizevnosti.rs/ASK_SR_AzbucnikPisaca.aspx).

сагледане реалности. Овај мисаони смер одговара у стилско-поетичком погледу разлици између романтичарског заноса нацијом, са апотеозом прошлости чији је циљ духовна консолидација, и реалистичког објективног и критичког сагледавања социјалних и моралних мањкавости нације у прошлости и садашњости. Уочена стилска и поетичка дихотомија најупадљивија је на плану романа, историјског и социјалног. Игњатовићева историјска фикција одређена је недовољно развијеном традицијом стасалом на видаковићевском псеудоисторијском роману и социјално-политичким тренутком који је добио израз у идејама националног романтизма, наметнувши потребу за књижевном формом која би у пуној мери одговарала „одбрамбеној свести“ и давала израз водећим националним и књижевним идејама омладинског доба. У светлости тих сазнања, овај роман смо посматрали у кругу других врста националне књижевности насталих у амбијенту националног романтизма и идеала народне епике и средњовековне историје, као и под великим утицајем који је на Игњатовића извршила песничка хероика Симе Милутиновића.

Кореспонденција Игњатовићевог романа са политичком стварношћу пројектовала је у поетику жанра нужност величања идеала славне прошлости и етоса јуначке песме у напетом ишчекивању историјског и политичког разрешења српске судбине. Проблем неуспеха историјског романа десио се на плану поетике јер херојски идеал није уметнички функционисао у сложеном простору савременог грађанског друштва, нити је могао бити израз реалне националне егзистенције. Тако историјски роман епохе, иако друштвено ангажован и под дејством једне национално телеолошке поетике, у погледу претпостављене слике света постаје нека врста литерарног анахронизма. Пратећи генезу српског романа од Видаковића, преко Стерије и осталих до Игњатовића, односно од сентименталистичко-просветитељских до романтичарских тенденција, уочили смо феномен сталног јачања националног тона и функције у тој мери да код Игњатовића прерастају у темељну жанровску одредницу, због чега се његови романи могу одредити као наглашено родољубиви. Иако нису остварили трајне уметничке домете, у средини за коју су писани били су изузетно популарни и испунили намеру са којом су настали, у том смислу су остварили сврху у свом времену мада нису искорачили из њега. Праву синтезу националне прошлости и садашњости Игњатовић је остварио у социјалном роману, особито у роману *Vasa*

Реинект у коме на фону прошлости и националног сећања ишчитава трагизам савремене српске егзистенције.

Поредећи историјски и социјални роман уочили смо различите типове имагинације присутне у жанровима које је Игњатовић доследно развијао током целокупног књижевног рада. Док у првом опажамо склоност ка тзв. „великим нарацијама“ са значајним историјским личностима у првом плану (Урош, Милутин и Драгутин Немањић, Ђурађ Бранковић, царица Милица, деспот Стефан, Краљевић Марко, Дели Бакић...), или ка увођењу имагинарних јунака у прецизно дефинисан историјски хронотоп чију позадину чине значајни историјски покрети и догађаји (Манзор и Џемила, Војно Радић и Анђелија), наратив у реалистичком роману лишен је присуства значајних догађаја (са изузетком *Васе Реинекта*) и смештен у сферу приватног живота и социјалне свакодневице. Пошавши од историзма као иманентне чињенице његовог дела, као и читаве (нове) српске књижевности (Деретић), испитивали смо улогу и инкорпорирање историјске грађе унутар наративне структуре и начине транспоновања историје, опажајући како темељне идеје пишчеве историјске и националне мисли постају конститутивни елементи унутар структуре историјске и фикције са темом из савременог живота.

Национална историја и савременост као два основна поља Игњатовићевог уметничког трагања (што га такође чини типичним представником епохе) нису присутне само поларизовано: историјска фикција наспрам фикције из савременог живота; студије на историјске теме наспрам актуелних публицистичких текстова итд., већ и унутар сваке од тих категорија. Док је историјска фикција писана са свешћу о савремености и са намером која се често очитује у савременом кључу (нараторске опсервације и коментари дати из савремене визуре), у реалистичкој фикцији води се стални дијалог прошлости и садашњости, који непрестано тече испод основног плана збивања и фабуле, при чему се историја појављује као фон на чијој позадини се ишчитава смисао појава и фигура из савременог живота нације. Насупрот оптимизму у односу на будућност српског народа, произашлом из хипотезе о смисленом кретању историје у правцу поновног успостављања грехом и падом нарушене хармоније, и еволутивном кретању науке ка апсолутној истини која би открила величину и значај српског народа, Игњатовићева

реалистичка фикција носи слику растакања, слабљења, моралног, економског и биолошког затирања. Тај изразити и први пут у српској књижевности постигнути квалитет приповедачког поступка и уметничке слике вероватно је био разлог да се Мирослав Крлежа изрази о Јакову Игњатовићу као о најбољем српском романописцу.³

У романима и приповеткама из савременог живота писац је забележио саму завршницу процеса европеизације међу Србима у Монархији током XVIII и XIX века који је означио промену у рецепцији колективног и приватног идентитета и нестајање старих обичаја и навика. Забележио је моменат деструкције просветитељских идеја у модерној стварности обележеној губитком сваке специфичности пред новим божанством коме су се поклонили „все јазичи“, а то није била ни просвета ни знање, већ новац. Сложени процеси који обликују дух и императиве времена постали су за појединца и народе предестинација нове врсте, нова метафизика у којој је биће предодређено за извесне исходе. И поред везаности за поједине романтичарске топове, Игњатовић је опсервацијом реалисте сагледао рађање новог грађанина материјалисте XIX века који је са себе скинуо баласт историје и од „човека прошлости“ постао „човек будућности“, чију невиност сећања ништа не нарушава и не оптерећује. На сусрету и антители ових двеју личности израста не само судар генерација и култура у његовом делу, већ и судар двеју цивилизација.

Током анализе тематско-мотивских аспеката Игњатовићеве имагинативне прозе, сачинили смо типологију ликова у контексту теме студије, са посебним освртом на њихово национално-историјско одређење и на проблем односа националне и личне судбине. Највећи део Игњатовићевих ликова припада новом типу личности, па је у том смислу овај писац више него „летописац пропадања српског средњоевропског грађанства“⁴ постао летописац пропадања Српства, српског духа и индивидуалитета по варошима и метрополама Монархије. Многи од његових јунака не само што не пропадају, већ економски просперирају (као Милан Наранџић, Ђока Глађеновић, Макса Свилокосић, мајсторица Перка и

³ По сведочењу Гојка Тешића, који је као млади истраживач дела Мирослава Крлеже имао прилику да разговара са њиме, Крлежа је рекао да је Игњатовић највећи романописац у Срба (наведено према: Ратко Дмитривић, „Крлежа, име које ће време испити“, *Печат*, 30. 9. 2010; на овај податак указао нам је проф. Мило Ломпар).

⁴ Јован Деретић, *Српски роман 1800–1950*, Нолит, Београд, 1981, стр. 142.

други), али нуклеус српске традиције, патријархалног живота и националног сећања неповратно нестаје. Разлика између онога што су Срби били и што су постали можда је најочитија и са највише пародије демистификована у приказу већ традиционално српског берберског заната у роману *Трпен спасен*: освештана слика Србина ратника замењена је фигуром брице, атрибут витештва и јуначке части предака оличен у сабљи замењен је бритвом којом Србин новог кова и нове генерације једнако вешто и поносно барата.

У мноштву које је преправило Игњатовићеву фикцију свакодневицом и тривијалним битисањем сведеним на примарне економске амбиције, налазе се у такав амбијент неуклопљени особењаци и усамљени идеалисти и сањалице, самотњаци и побуњеници против друштвеног просека, система и духа времена, осуђени да живот троше на маргини збивања, не испунивши своје људске потенцијале. У овом романескном типу за који је утврђено да води порекло из европског романа XVIII и XIX века, а који се већ био одомаћио у српском роману, пронашао је Игњатовић образац за романескно обликовање и сопствене аутобиографске личности. На тај начин успостављеном дихотомијом дефинисан је овај план структуре већег дела Игњатовићеве фикције са темом из савременог живота поделом између типичних и атипичних, односно плиткоумних и користољубивих, а остварених и срећних са једне стране, наспрам умних и племенитих а неостварених и несрећних ликова с друге. За ову другу духовну породицу везао је писац стари и атипичан за реалистичку мотивацију мотив злог удеса, као метафизичке замке која неминовно погађа само најбоље и најплеменитије.

С обзиром на историзам који смо утврдили као пресудну категорију Игњатовићеве фикције и на то да његови јунаци никада нису просто људи већ увек и неминовно Срби, у националном идентитету и историјски неминовним преображајима којима су изложени у условима културолошке и цивилизацијске транзиције сагледали смо пресудне димензије ликова и исходе њихових судбина. И док на питања смисла историје и места српског народа и појединца у њој писац у сагледавању историје даје оптимистичан одговор, у реалистичким делима одговори на иста питања имплицитно су песимистички. У савременом грађанском друштву вођеном економским императивом, национална егзистенција, као и сваки

други аутентичан облик постојања, уведена је у простор празнине и бесмисла. Судбине, као и карактери Игњатовићевих јунака, носе ознаку заокружености, довршености и прекинутог континуитета, у виду губитка или деформације језгра националног идентитета у разним правцима. Живот најзначајнијих међу њима: Милана Наранџића, Бранка Орлића, Ђоке Гроздића, Петра Кресовића, Васе Решпекта, Софре, Шамике и Пере Кирића и других, имају квалитет неприродне егзистенције људи без отаџбине, историјском грешком одвојених од матице, увучених у неку врсту непостојања или искривљеног постојања у свету коме не припадају и за који нису културолошки припремљени, осуђених да се прилагоде његовим нормама и навикама по цену сопственог идентитета, пре него што неминовно нестану. Из таквог егзистенцијалног положаја јунака и целе нације потичу Игњатовићева уметничка виђења, комична на површини, а трагична и гротескна у дубинама.

Јаков Игњатовић је писац који је својом имагинативном прозом из савременог живота увео у српски роман и целокупну књижевност тематско-мотивске и стилске комплексе европске литературе, не само захваљујући томе што је приказао један српски свет који је обитавао у оквирима средњоевропске цивилизације, већ пре свега уношењем и развијањем значајних типова и карактера, као и њима припадајућих питања, који су дефинисали лик европске књижевности. Лик идеалисте и маштара из европског романа доба сентиментализма и романтизма пронео је у својим делима до српских реалиста; увео је у српску књижевност лик „вечитог младожење“ и тип феминизираних мушкарца, као и лик младог интелектуалца у конфликту са окружењем; модификовао је лик Стеријиног доброћудног пијанца-лакрдјаша као носиоца материјално-телесног карневалског принципа Раблеовог и раблеовског „гротескног реализма“ у правцу гротескне трагике, приказујући у само једном свом јунаку генезу комичког типа из европске „културе смеха“, како је Бахтин назива, кроз неколико векова европске ниже комедије и неколико варијација. Такође, Игњатовић је увео у српску књижевност неке од носећих топоса и метафора европске књижевности, од антике до савременог доба, као што су топоси света као позоришта (*theatrum mundi*) или обрнутог, наопаког света (*mundus inversus*), начинивши их не само сликама већ наративним поступцима и

парадигмама за разумевање слике света сопственог дела. У његовој књижевној фикцији важну улогу одиграо је и мотив маске и мимикрије, трајно наслеђе барокног доживљаја света као позоришта. Овим топосима као и сликама опијања, гозби, балова, масовним сценама, зашао је Игњатовић у широки простор посебног типа гротескне сликовитости, под коју бисмо могли подвести, пратећи Бахтиново одређење појма, и друге значајне појаве у његовом делу, као што су хумор, сатира, пародија.

Исто тако, Игњатовић је у српску књижевност увео антитезу село–град и опозицију између старих и младих, ликове српског сељака, зеленаша, корумпираног чиновника, који ће обележити српску реалистичку приповетку, поставио питање економског слабљења и раслојавања српског села и растакања српског патријархалног обрасца према којем, као и остали српски реалисти, показује изразите симпатије. Увидом у ове чињенице поставља се изнова питање утицаја Јакова Игњатовића на токове и домете српског реализма. Његово дело поставило је на нов и модеран начин питања националног идентитета и националне судбине, уводећи проблеме демитологизације колективне и појединачне свести, деструкције националног нуклеуса у додиру са савременом цивилизацијом, али и проблем ограничавајућих симболичких представа и традиције које уводе биће у простор гротескне и трагичне егзистенције. Његови ликови постали су прототипови разних облика бесмисла, празнине и пометње у коју је уроњена српска егзистенција у Угарској, трагичног расипања великих људских потенцијала по странпутицама српске историје. Много више него спољашње сродности (припадност истом делу српског народа, фикционализација сродног историјског периода), поимање историје, националне, али и општељудске судбине повезали су Јакова Игњатовића са Милошем Црњанским, који са својим претходником међу српским романсијерима ступа у бројна мотивско-тематска, семантичка и стилистичка надовезивања у виду алузија и реминисценција (у раду смо указали на неке од њих). Уочене интертекстовне везе указују на ишчитавање књижевне традиције код Црњанског и на тачке ослонца које има у Игњатовићевој уметничкој слици света.

Због свега реченог, Игњатовић се појављује пред нама као један од темељних писаца српске књижевности. Он није само „далеко, далеко“ најбољи

наш реалиста, како је рекао Црњански, већ и писац који уметничком снагом и трајном модерношћу свога дела, посматран у контексту књижевних појава свога времена, али и времена којем претходи, непрестано мења и подиже сопствени статус у националној култури.

ЛИТЕРАТУРА

ПРИМАРНА ЛИТЕРАТУРА

Јаков Игњатовић, *Ђурађ Бранковић*, Матица српска : Јединство, Нови Сад : Приштина, 1987.

Јаков Игњатовић, *Милан Наранџић*, Одабрана дела I, Матица српска : Српска књижевна задруга, Нови Сад: Београд, 1969.

Јаков Игњатовић, *Чудан свет*, Одабрана дела I, Матица српска : Српска књижевна задруга, Нови Сад : Београд, 1969.

Јаков Игњатовић, *Чудан свет; Стари и нови мајстори*, Матица српска : Јединство, Нови Сад : Приштина, 1987.

Јаков Игњатовић, *Трпен спасен*, Нолит, Београд, 1981.

Јаков Игњатовић, *Васа Решпект*, Одабрана дела II, Матица српска : Српска књижевна задруга, Нови Сад : Београд, 1969.

Јаков Игњатовић, *Вечити младожења*, Одабрана дела II, Матица српска : Српска књижевна задруга, Нови Сад : Београд, 1969.

Јаков Игњатовић, *Патница*, Матица српска : Јединство, Нови Сад : Приштина, 1987.

Јаков Игњатовић, *Романтичарско-историјске приповетке*, Матица Српска : Јединство, Нови Сад : Приштина, 1988.

Јаков Игњатовић, *Друштвене приповетке*, Матица Српска : Јединство, Нови Сад : Приштина, 1988.

Јаков Игњатовић, *Чланци о књижевности*, Матица српска : Јединство, Нови Сад : Приштина, 1988.

Јаков Игњатовић, *Мисли о српском народу*, Матица српска : Јединство, Нови Сад : Приштина, 1988.

Јаков Игњатовић, *Мемоари I–II*, Матица српска : Јединство, Нови Сад : Приштина, 1989.

Јаков Игњатовић, *Публицистички списи I–II*, Матица српска : Јединство, Нови Сад : Приштина, 1989.

Јаков Игњатовић, „Некролог Јовану Стерији Поповићу“, *Летопис Матице српске*, књига I, 1856.

СЕКУНДАРНА ЛИТЕРАТУРА

Адамов, Павле Марковић, „Рецензија романа *Патница*“, *Летопис Матице српске*, 1886, књ. 146.

Антологија српског песништва (XIII–XX век), приредио Миодраг Павловић, Српска књижевна задруга, Београд, 1978.

Антологија српског песништва (XIII–XX век), приредио Миодраг Павловић, Српска књижевна задруга, Београд, 1978.

Балзак, Оноре де, „Предговор *Људској комедији*“, у зборнику: *Реализам*, приредио Александар Илић, Просвета: Нолит: Завод за уџбенике, Београд, 1984.

Бошков, Живојин, „Бриге о писцима и српској књижевности“, предговор у књизи: Јаков Игњатовић, *О књижевности*, Матица српска: Јединство, Нови Сад : Приштина, 1988.

Бошков, Живојин, „Бриге о писцима и српској књижевности“, предговор у: Јаков Игњатовић, *Чланци о књижевности*, Матица српска: Јединство, Нови Сад : Приштина, 1988.

Бошков, Живојин, „Живот и рад Јакова Игњатовића“, предговор Сабраним делима Јакова Игњатовића у: Јаков Игњатовић, *Ђурађ Бранковић*, Матица српска : Јединство, Нови Сад : Приштина, 1987.

Бошков, Живојин, „Игњатовићеве *Мисли о српском народу*“, предговор у: Јаков Игњатовић, *Мисли о српском народу*, Матица српска : Јединство, Нови Сад : Приштина, 1988.

Бошков, Живојин, „Јаков Игњатовић и Мађари“, *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, књ. 19/I, 1971.

Бошков, Живојин, „Први роман Јакова Игњатовића“, предговор у: Јаков Игњатовић, *Ђурађ Бранковић*, *Ђурађ Бранковић*, Матица српска : Јединство, Нови Сад : Приштина, 1987.

- Бошков, Живојин, *Јаков Игњатовић и Мађари*, Зборник Матице српске за књижевност и језик, књ. 19/1, 1971.
- Булгаков, Сергеј, *Православље*, Књижевна заједница Новог Сада, Нови Сад, 1991.
- Велимировић, Владика Николај, Српски народ као теодул, *Сабрана дела*, књига V, Манастир Св. Николаја Соко, Шабац, 2014.
- Видаковић, Милован, *Велимир и Босиљка*, Нолит, Београд, 1982.
- Војводина I-II*, група аутора, уредник др Д. Ј. Поповић, Историско друштво у Новом Саду, Нови Сад, 1939.
- Вученов, Димитрије, „Јаков Игњатовић и модел српског романа“, *Трагом епохе реализма*, Багдала, Крушевац, 1981.
- Геземан, Герхард, „Мотив вечитог младожење у српској и немачкој књижевности“, предговор у: Јаков Игњатовић, *Вечити младожења*, Београд, 1942.
- Глигорић, Велибор, *Српски реалисти*, Просвета, Београд, 1970.
- Гогољ, Николај Васиљевич, *Мртве душе*, Београд, 1987.
- Гогољ, Николај, *Ревизор*, Рад, Београд, 1980.
- Дворниковић, Владимир, „Игњатовићева антиципација психоанализе и проблем ’Вечитог младожење’“, ПКЈИФ. 21:3/4, 1995.
- Деретић, Јован, *Доситеј и његово доба*, Филолошки факултет, Београд, 1969.
- Деретић, Јован, *Историја српске књижевности*, Требник, Београд, 1996.
- Деретић, Јован, *Српски роман 1800-1950*, Нолит, Београд, 1981.
- Енциклопедија књижевних јунака*, уредник: С. В. Страхорски, Плави круг, Београд, 2013
- Живковић, Драгиша, „Бидермајерски стил романа Јакова Игњатовића“, *Европски оквири српске књижевности II*, Просвета, Београд, 1994.
- Живковић, Драгиша, „Два романа Јакова Игњатовића ’Вечити младожења’ и ’Васа Решпект’“, *Европски оквири српске књижевности II*, Просвета, Београд, 1994.
- Живковић, Драгиша, „Љубавна преписка у роману *Трпен спасен*“, *Европски оквири српске књижевности II*, Просвета, Београд, 1994.
- Живковић, Драгиша, „Термин *слика* код српских приповедача XIX века“, *Европски оквири српске књижевности II*, Просвета, Београд, 1994.

- Живковић, Драгиша, „Термин слика код српских приповедача у XIX веку“, *Европски оквири српске књижевности II*, Просвета, Београд, 1994.
- Живковић, Драгиша, Поговор у *Трпен спасен*, Нолит, Београд, 1981.
- Зборник Матице српске за књижевност и језик, *Јаков Игњатовић*, књига тридесет осма (свеска прва), Нови Сад, 1990.
- Змај, Јован Јовановић, *Политичке и сатиричне песме I-II*, Матица српска, Нови Сад, 1968.
- Иванић, Душан, *Облик и вријеме: студије из историје и поетике српске књижевности*, Просвета, Београд, 1995.
- Иванић, Душан, *Огледи о Стерији*, Друштво за српски језик и књижевност, Београд, 2007.
- Иванић, Душан, *Свијет и прича: о приповиједању и приповједачима у српској књижевности*. Народна књига, Београд, 2002.
- Иванић, Душан, *Српски реализам*, Матица српска, Нови Сад, 1996.
- Иванић, Душан, *Модели књижевнога говора: из историје и поетике српске књижевности*, Београд, Нолит, 1990.
- Јеремић, Љубиша, *Трагички видови старијег српског романа*, Књижевна заједница Новог Сада: Институт за теорију књижевности и уметности, Нови Сад: Београд, 1987.
- Јовановић, Јован Змај, *Политичке и сатиричне песме*, Матица српска, 1969.
- Кајзер, Волфганг, *Гротескно у сликарству и песништву*, Светови, Нови Сад, 2004.
- Кајзер, Волфганг, *Језичко уметничко дело*, Српска књижевна задруга: Књижевна мисао, Београд, 1973.
- Карлајл, Томас, *О херојима*, СКЗ, Београд, 1903.
- Кашанин, Милан, „Трагичност периферије“, *Изабрани есеји*, Рад, Београд, 1977.
- Ковачевић, Душко М., *Јаков Игњатовић – политичка биографија*, Завод за уџбенике, Београд, 2006.
- Компањон, Антоан, *Демон теорије*, Светови, Нови Сад, 2001.
- Костић, Лаза, *Књига о Змају*, Просвета, Београд, 1984.
- Крестић, Василије, *Срби у Угарској 1790-1918*, Матица српска, Нови Сад, 2013.
- Курцијус, Ернст Роберт, *Европска књижевност и латински средњи век*, СКЗ, Београд, 1996.

- Леовац, Славко, „Јаков Игњатовић“, *Портрети српских писаца*, СКЗ, 1978.
- Ломпар, Мило, *Аполонови путокази: есеји о Црњанском*, Службени лист СЦГ, Београд, 2004.
- Ломпар, Мило, *Дух самопорицања. Прилог критици српске културне политике*, друго, допуњено издање, Орфеус, Нови Сад, 2012.
- Ломпар, Мило, *Књижевни историчар Јован Деретић*, Задужбина Илије М. Коларца, Београд, 2003.
- Ломпар, Мило, *Моралистички фрагменти*, Народна књига / Алфа, Београд, 2007.
- Ломпар, Мило, *Повратак српском становишту?*, *Catena mundi*, Нови Сад, 2013.
- Лукијан Мушицки, *Песме*, Српска књижевна задруга, Београд, 2005.
- Марјановић, Весна, *Маска, маскирања и ритуали у Србији*, Чигоја штампа : Етнографски музеј, Београд, 2008.
- Милисавац, Живан, „Политички лик Јакова Игњатовића“, у: Јаков Игњатовић, *Публицистички списи I*, Матица српска: Јединство, Нови Сад: Приштина, 1989.
- Милосављевић, Петар, *Теорија белетристике*, Просвета, Ниш, 1993.
- Милошевић, Никола, „Основне филозофске линије другог дела *Сеоба*“, *Књига о Црњанском*, СКЗ, Београд, 2005.
- Милошевић, Петар, „Особености композиције *Вечитог младожење*“, Зборник Матице српске за књижевност и језик, књига тридесет осма (свеска прва), Нови Сад, 1990.
- Несторовић, Зорица, „*Структура коментара у раном српском роману*“, у зборнику: „Коментар и приповедање. Прилози поетици коментара у српској књижевности“, Центар за научни рад, Филолошки факултет, Београд, 2000.
- Несторовић, Зорица, *Класик Стерија: есеји*, Друштво за српски језик и књижевност Србије, Београд, 2011.
- Николић, Ненад, *Меандри просвећености : Неколико лица српске књижевности XVIII XIX века*, Службени гласник, Београд, 2010.
- Новаковић, Бошко, „Демонски свет *Патнице*“, предговор у: Јаков Игњатовић, *Патница*, Матица српска: Јединство, Нови Сад : Приштина, 1987.
- Новаковић, Бошко, „Друштвене приповетке“, предговор у: Јаков Игњатовић, *Друштвене приповетке*, Матица Српска : Јединство, Нови Сад : Приштина, 1988.

- Новаковић, Бошко, „Историјска проза“, предговор у: Јаков Игњатовић, *Романтичарско-историјске приповетке*, Матица Српска : Јединство, Нови Сад : Приштина, 1988.
- О Вуку Караџићу: студије и есеји*, Просвета, Београд, 1968.
- Обрадовић, Доситеј, *Изабрани списи*, Матица српска : Српска књижевна задруга, Нови Сад : Београд, 1961.
- Павић, Милорад, „Тема вечитог младожење у српској књижевности“, Научни састанак слависта у Вукове дане, 7/2, Београд, 1979.
- Петровић, Вељко, „Патница Јаше Игњатовића“, предговор у : Јаков Игњатовић, *Патница*, СКЗ, Београд, 1936.
- Поповић, Јован Стерија, *Даворје*, књига друга, КОВ, Вршац, 2002.
- Поповић, Јован Стерија, *Календари, милобруке, афоризми*, КОВ, Вршац, 2003.
- Поповић, Јован Стерија, *Критике, полемике, писма*, КОВ, Вршац, 2001.
- Поповић, Јован Стерија, *Лажа и паралажа*, КОВ, Вршац, 1997.
- Поповић, Јован Стерија, *Целокупна дела*, књига IV, Народна просвета, Београд, б.г.
- Радмила Пешић, Нада Милошевић Ђорђевић, *Речник народне књижевности*, Вук Караџић, 1984.
- Радојчић, Никола, *О историскоме методу Илариона Руварица*, Нови Сад, 1955.
- Радојчић, Никола, *Српски историчар Јован Рајић*, Научна књига, Београд, 1952.
- Рајић, Јован, *История разныхъ славенскихъ народовъ, наипаче Болгарь, Хорватовъ и Сербовъ*, часть третья, въ Виеннѣ, 1794.
- Рајић, Јован, *История разныхъ славенскихъ народовъ, наипаче Болгарь, Хорватовъ и Сербовъ*, часть вторая, въ Виеннѣ, 1794.
- Реализам*, зборник текстова, приредио и предговор написао Александар Илић, Просвета: Нолит: Завод за уџбенике, Београд, 1984.
- Савковић, Милош, „Јаша Игњатовић“, *Огледи*, Просвета, Београд, 1952.
- Самарцић, Радован, „Иларион Руварац“ *Писци српске историје IV*, Београд 1994.
- Скерлић, Јован, *Јаков Игњатовић*, Издавачка књижарница „Напредак“, Београд, 1922.
- Скерлић, Јован, *Романтизам, реализам*, Култура, Београд, 1982.

Српска књижевност у књижевној критици: Од барока до класицизма, Нолит, Београд, 1973.

Тимотијевић, Мирослав, *Рађање модерне приватности – Приватни живот Срба од краја 17. до почетка 19. века*, Клио, Београд, 2006.

Ђоровић, Владимир, *Историја Срба*, Публик практикум, Београд, 2005.

Флашар, Мирон, *Студије о Стерији*, СКЗ, Београд, 1988.

Фрајнд, Марта, „Историјски роман и историјска драма“, Историјски роман, зборник радова, уредник Миодраг Матицки, Институт за књижевност и уметност, Београд: Институт за књижевност, Сарајево, 1992-1996.

Фрајнд, Марта, „Типови измене Историјске истине у историјској драми и политичком позоришту“, Књижевност и историја, зборник реферата са другог научног скупа Нишка бања, 4. и 5. 10. 1995, Центар за истраживања САНУ и Универзитета у Нишу и студијска група за српски језик и књижевност.

Хајзинха, Јохан, *Национализам и патриотизам у европској историји до краја деветнаестог века*, Прометеј: Терсит, Нови Сад: Београд, 1996.

Црњански, Милош, „Љубав у Тоскани“, *Путописи*, Изабрана дела Милоша Црњанског, Нолит, Београд, 1983.

Црњански, Милош, „Стогодишњица Јакова Игњатовића“, *Есеји*, Штампар Макарије : Октоих, Београд : Подгорица, 2008.

Црњански, Милош, *Лирика Итаке и Коментари*, Штампар Макарије : Октоих, Београд, 2008.

Црњански, Милош, *Сеобе*, Штампар Макарије : Октоих, Београд : Подгорица, 2008.

Шмаус, Алојз, „Политички моменат у Доситејевим ’Баснама’“, у : *Доситеј Обрадовић*, приредио Младен Лесковац, СКЗ, Београд 1962.

Arent, Hana, *Izvori totalitarizma*, Oktoih : Štampar Makarije, Podgorica : Beograd, 2013.

Augustin, Aurelije, *Država Božja*, CID, Podgorica, 2004.

Bahtin, Mihail, *O romanu*, Nolit, Beograd, 1989.

Bahtin, Mihail, *Problemi poetike Dostojevskog*, Nolit, Beograd, 1967.

- Bahtin, Mihail, *Stvaralaštvo Fransoa Rablea i narodna kultura srednjeg veka i renesanse*, Nolit, Beograd, 1978.
- But, Vejn, *Retorika proze*, Nolit, Beograd, 1976.
- Flaker, Aleksandar, *Stilske formacije*, Liber, Zagreb, 1976.
- Frye, Northrop, *Anatomija kritike*, Naprijed, Zagreb, 1979.
- Josip Babić, *Johan Gotfrid Herder i njegove ideje u južnoslavenskome književnom i kulturno političkom kontekstu 19. stoljeća*, Osijek, 2008.
- Rečnik književnih termina*, glavni i odgovorni urednik Dragiša Živković, Nolit, Beograd, 1992.
- Špengler, Osvald, *Propast Zapada I-IV*, Književne novine, Beograd, 1989.
- Štajger, Emil, *Umeće tumačenja i drugi ogleđi*, Prosveta, Beograd, 1978.
- Ulig, Klaus, *Teorija književne istorije*, Službeni glasnik, Beograd, 2010.
- Velek, Rene, *Kritički pojmovi*, Vuk Karadžić, Beograd, 1966.
- Viks, Džefri, *Protiv prirode: ogleđi o društvenom konstruisanju identiteta*, Karposbooks, Beograd, 2015.
- Žmegač, Viktor, *Povijesna poetika romana*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1987.

Прилози са интернета:

- Антић, Дејан Д., *Теолошка концепција историје блаженог Августина*, у: 19. Годишњак Учитељског факултета у Врању, књига VI, 2015.
<http://www.rastko.rs/knjizevnost/vuk/vkaradzic-ljubomir.html>
- Андрећ, Иво, *Разговор са Гојом, Пројекат Растко*: Библиотека српске културе на интернету, <http://www.rastko.rs/rastko/delo/10109>
- Букићевић, Драгана, „Сентименталистичка парадигма страсти или љубав у природи“, izdavastvo.filfak.ni.ac.rs/.../305_51f9b9adb78c6412d440abc557a9192d
- Иларион Руварац, Историјска библиотека,
<http://www.istorijskabiblioteka.com/art:ilarion-ruvarac#toc12> (одредница: Иларион Руварац)
- Историјска библиотека, <http://www.istorijskabiblioteka.com/art:istorija-naroda-srbskog>, одредница: Димитрије Давидовић, *Историја народа србског*

Јеротић, Владета, *Вера и нација*, Пројекат Растко,
http://www.rastko.rs/filosofija/jerotic/vjerotic-nacija_c.htm

Јеротић, Владета, *Човек и његов идентитет*, Светосавље,
<http://www.svetosavlje.org/biblioteka/knjige/jerotic1/VJerotic40.htm>

Карацић, Вук, *Љубомир у Елісіуму, друга рецензија српска*, Пројекат Растко,
<http://www.rastko.rs/knjizevnost/vuk/vkaradzic-ljubomir.html>

Орфелињ, Захарија, *Сътованіе*, въ Новомъ Садѣ, 1764, Дигитална библиотека
Матице српске,
<http://digital.bms.rs/ebiblioteka/pageFlip/reader/index.php?type=publications&id=159&m=2#page/6/mode/2up>

Поповић, Јован Стерија, *Родолупци*, Пројекат Растко,
http://www.rastko.org.rs/drama/sterija-rodoljupci_c.html

Поповић, Јован Стерија, *Целокупна дела*, књига V, Народна просвета, Београд,
http://booksnow1.scholarsportal.info/ebooks/oca1/18/celokupnadela05porouoft/celokupnadela05porouoft_djvu.txt

Сава, Свети, „Житије Светог Симеона“, *Студенички типик*, Пројекат Растко,
http://www.rastko.rs/knjizevnost/liturgicka/svsava-sabrana/svsava-sabrana_06_c.html

Скерлић, Јован, *Историја нове српске књижевности*, Дигитална библиотека
Учитељског факултета, Антологија српске књижевности,
http://www.antologijasrpskeknjizevnosti.rs/ASK_SR_AzbucnikPisaca.aspxстр

Ђоровић, Владимир, „Српски покрет 1848“, *Историја Срба*,
http://www.rastko.rs/rastko-bl/istorija/corovic/istorija/7_11.html

Leksikon Marina Držića, mundus inversus, Peter Burke, <http://leksikon.muzej-marindržic.eu/mundus-inversus/>

БИОГРАФИЈА

Катарина Вучић рођена је 1972. године у Прокупљу. На катедри за Српску књижевност и језик са општом књижевношћу Филолошког факултета у Београду дипломирала је 1998. године дипломским радом на тему „Метаморфозе зла у трагедији *Карађорђе* Симе Милутиновића Сарајлије“ код проф. др Јована Деретића. Постдипломске магистарске студије похађала је на смеру Наука о књижевности и 2012. године одбранила рад на тему „Религиозни аспекти раних дела Милоша Црњанског“ пред комисијом у саставу: проф. др Мило Ломпар (ментор), проф. др Зорица Несторовић и проф. др Миливој Ненин.

Запослена је на месту професора књижевности у Филолошкој гимназији у Београду. Коаутор је Читанке за први разред средњих школа и гимназија у издању Завода за издавање уџбеника и рецензент уџбеника из књижевности за основну и средњу школу. Учествовала је у раду комисије за иновацију плана и програма из књижевности за филолошке гимназије Завода за унапређење наставе. Уредник је и приређивач већег броја књига.

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Потписани-а Катарина В. Вучић

број индекса _____

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

„СЛИКА СРБА И НАЦИОНАЛНЕ СУДБИНЕ У ДЕЛУ ЈАКОВА ИГЊАТОВИЋА”

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис докторанда

У Београду, 23. IV 2016.

Катарина В. Вучић

Прилог 2.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора Катарина В. Вучић

Број индекса _____

Студијски програм _____

Наслов рада „Слика Срба и националне судбине у делу Јакова Игњатовића”

Ментор проф. др Зорица Несторовић

Потписани/а Катарина В. Вучић

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла за објављивање на порталу **Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис докторанда

У Београду, 23. IV 2016.

Катарина В. Вучић

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

„Слика Срба и националне судбине у делу Јакова Игњатовића”

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство
2. Ауторство - некомерцијално
3. Ауторство – некомерцијално – без прераде
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима
5. Ауторство – без прераде
6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

Потпис докторанда

У Београду, 23. IV 2016.

Њаширица В. Вучић